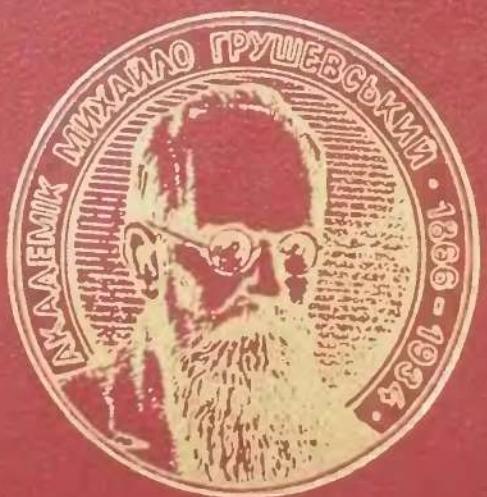

СЕРІЯ: ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА
ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

ТОМ 1

ЛИСТУВАННЯ
МИХАЙЛА
ГРУШЕВСЬКОГО

1997

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

• SOCIÉTÉ HISTORIQUE UKRAINIENNE

UKRAINISCHE HISTORISCHE GESELLSCHAFT

P. O. Box 312, Kent, Ohio 44240, USA

Tel.: 1 (330) 297-1390

Fax: 1 (330) 297-1327

ВИДАННЯ ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ВЕЛІМІШАНОВІ ШАНУВАЛЬНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ЧИТАЧІ

Одим дозволяємо собі надіслати Вам найновіше видання УІТ, що з'явилось у співпраці з Інститутом Літератури ім. Т. Шевченка НАН України: **ЛІСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**. Редактор Любомир Винар, упорядник Галина Бурлака. Київ—Нью-Йорк. 1997. 400 стор., тверда оправа, ціна \$38 дол., ISBN: 1-879070-09-X.

Це є перший том серії УІТ «Елістолярні джерела грушевськознавства». Михайло Грушевський (1866-1934), найвидатніший український історик, голова Української Центральної Ради і перший Президент Української Народної Республіки (1918), неперевершений організатор українського наукового життя. (ПТШ, УІТ-во в Києві, ВУАН) своєю діяльністю і творчістю створив піду споху в історії України. Листування Михайла Грушевського є унікальним іршоджерелом до культурного, політичного і економічного розвитку української нації. У цей том включено 387 листів М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького, І. Франка, О. Кониського, О. Кобилянської, О. Кандиби (Олеся) і інших будівничих української національної культури. Листи охоплюють 45 років діяльності М. Грушевського, від 1884 до 1929 включно. Вступні статті Любомира Винара, Миколи Жулинського і Галини Бурлаки вводять дослідника і читача в це унікальне видання. Звертаємося до Вас з проханням придбати це видання для Вашої бібліотеки, замовити його для Вашого знайомого або бібліотеки в Україні, Америці, Канаді, Західній Європі й Австралії. Члени НГШ, УВАН, УІТ і передплатники «Українського Історика» олеришати книжку на цієї сумі (\$6). Якщо б Ви могли додатково зложити латок на Видавничий Фонд УІТ для видання інших томів листування (тепер готовиться том листів В. Липинського до М. Грушевського), ми були б Вам вічні і завдов'язаті. Ціна \$32 дол. включає поштову пересилку. Якщо б з різних причин Ви не могли набути нашого видання або відпустити книжку Вашим знайомим, чи установам, просимо книжку повернути (видачі поштові покриємо).

Просимо використати це форму і враз із замінатою або пожертвовою надіслати на адресу УІТ. Пожертви на УІТ (Видавничий Фонд) можна відняти від державного податку в Америці.

Без Вашої допомоги буде неможливим видати дальші томи листування і інші праці найвидатнішого українського історика. Дякуємо за Ваше вирозуміння і бажаємо Вам в Новому Році багато успіхів, щастя і кріпкого здоров'я.

Управа УІТ

Чеки просимо висилати на адресу: UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION
PUBLICATION FUND
P.O. Box 312, Kent, Ohio 44240 USA

ЗАМОВЛЕННЯ — ORDER FORM

Ім'я і прізвище (Name) _____

Адреса (Число будинку і будинка) (Address) _____

Місто (City) _____ Статт (Province) (State) _____

Zip code _____ Tel.: _____ Fax: _____ Країна (Country) _____

Наділено за «Листування М. Грушевського» _____ На Видавничий Фонд \$ _____
For Hrushevskyi's book _____ UHA Publication Fund

Розом (Total) _____ (чеком, поштовим переказом)

Підпис (Signature) _____ Дата (Date) _____

ДЯКУЄМО ЗА ВАШЕ ВИРОЗУМІННЯ І ДОПОМОГУ В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

**ЛІСТУВАННЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

**THE CORRESPONDENCE
OF MYKHAILO HRUSHEVS'KYI**

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
SHEVCHENKO INSTITUTE OF LITERATURE

SERIES: EPISTOLARY SOURCES TO HRUSHEVS'KYI STUDIES
VOLUME 1

THE CORRESPONDENCE OF MYKHAILO HRUSHEVS'KYI

Halyna Burlaka, Compiler
Lubomyr Wynar, Editor

1997

KYIV — NEW YORK — PARIS — L'VIV — TORONTO

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

СЕРІЯ: ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА
ТОМ 1

ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Упорядник Галина Бурлака
Редактор Любомир Винар

фотографування і обробка
cizarion-d
(hurtom.com)

1997

КІЇВ – НЬЮ-ЙОРК – ПАРИЖ – ЛЬВІВ – ТОРООНТО

**СЕРІЯ: ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА ТОМ I
ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Редактор: Любомир Винар

Упорядник: Галина Бурлака

У це видання включено 387 листів Михайла Грушевського до Івана Нечуя-Левицького, Олександра Кониського, Івана Франка, Сергія Єфремова, Ольги Кобилянської, Олександра Кандиби (О. Олеся) та інших діячів української культури, а також до чеського науковця Іржі Полівки. Хронологічно листи Грушевського охоплюють 45 років його життя і діяльності, від 1884 до 1929 включно. Епістолярій уложенено за авторським хронологічним принципом. Подані листи зберігаються у архівних фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Центральному державному історичному архіві України, а також у Львівській науковій бібліотеці ім. В. С. Стефаника (1 лист).

Передмови: Любомир Винар, Микола Жулинський.

Упорядкування, коментарі, вступна стаття — Галина Бурлака.

Оригінал-макет, верстка — Святослав Русич; обробка ілюстрацій — Олександр Шингур.

На першій сторінці обкладинки — зображення медалі Михайла Грушевського (автор Якіс Струпуліс), яка щорічно присвоюється Науковим товариством ім. Шевченка у Львові визначним діячам науки і культури.

THE CORRESPONDENCE OF MYKHAILO HRUSHEVS'KYI

Edited by Lubomyr Wynar

Compiled by Halyna Burlaka

Library of Congress Catalog Number: 97-62405

ISBN 1-879070-09-X

**Copyright © 1997 by the Ukrainian Historical Association
and Halyna Burlaka**

Published by the Ukrainian Historical Association

P.O. Box 312

Kent, Ohio 44240 USA

Printed in USA by Computoprint Corporation

35 Harding Avenue, Clifton, NJ 07011-2209

Tel.: (973) 772-2166; Fax: (973) 772-1963; e-mail: computopr@aol.com

ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

ПЕРЕДМОВА

Кожне видання має свою історію, і перший том “Листування Михайла Грушевського” у новому серійному виданні “Епістолярні джерела грушевськоznавства”, не є винятком. Генеза видання нової серії і її первого тому, що його сьогодні даємо в руки дослідників і читачів, безпосередньо в'яжеться з розвитком науки грушевськоznавства і з двома ювілейними відзначеннями в минулому році.

У 1996 році вшановано у міжнародному вимірі Михайла Сергійовича Грушевського (29.XI. 1866 — 25. XI. 1934) з нагоди 130-ліття з дня його народження як найвидатнішого українського історика, провідного будівничого української національної культури і видатного суспільно-політичного та державного діяча в 20 столітті. Михайло Грушевський як науковець-енциклопедист, автор монументальної “Історії України-Русі”, “Історії української літератури” й інших важливих видань та як видатний діяч і творець історії є унікальною постаттю в анналах української і світової історії.

Одночасно в 1996 році ми відзначили 30-ліття народження і розвитку дисципліни грушевськоznавства, що постала завдяки ініціативі Українського Історичного Товариства у 1966 році, в якому відзначено 100-ліття народження будівничого Нової України, голови Української Центральної Ради і первого президента Української Народної Республіки в 1918 році.

Грушевськоznавство народилося поза межами України і до 1990 року розвивалося на Заході. В Україні під час комуністичної влади систематично фальсифіковано діяльність і творчість М.Грушевського, якого радянська влада і партійна комуністична історіографія проголосили “ворогом українського народу” і головним “фальсифіатором історії України”. Самозрозуміло, що в атмосфері політичного терору, розгрому наукових установ і фальсифікації усіх періодів історії України, зокрема доби Грушевського, грушевськоznавство, як академічна дисципліна, не могло постати в Україні. Цей обов’язок взяли на себе українські історики-емігранти, які продовжували традиції української національної історіографії. Лише з початком 1990 року, у зв’язку із відновленням державного суверенітету української нації, грушевськоznавство розвивається в Україні і поза її межами спільними зусиллями дослідників-грушевськоznавців у глобальному вимірі. Цей найновіший період дослідження Грушевського і його доби характеризується перш за все доступом до досі незнаних архівних джерел в архівах і бібліотеках України, що значно поширило джерельну основу грушевськоznавства.*

Історичні джерела становлять головну базу для наукового вивчення життя, діяльності і творчості Грушевського і його доби. Серед істо-

* Докладніше обговорення дисципліни подане в статті Любомира Винара, “Вступ до науки грушевськоznавства”, *Український історик*, т.33, ч.1-4, 1996, с.17-78.

ричних першоджерел особливе місце належить епістолярній спадщині історика. В джерелознавчій аналізі архівних матеріалів грушевськоznавства виринає питання двох основних концепцій: "Епістолярна спадщина М.Грушевського" і "Епістолярна спадщина грушевськоznавства". Перша концепція охоплює листування (приватне й офіційне) самого Грушевського. Поняття "епістолярні джерела грушевськоznавства" включає крім листування Михайла Сергійовича також листування членів його родини, сучасників і співробітників історика, адресоване до нього або інших осіб і установ, що в ньому знаходимо дані (приватні і офіційні) про багатовимірну діяльність і творчість Михайла Сергійовича. Отже поняття "епістолярні джерела грушевськоznавства" набагато ширше за концепцію "епістолярна спадщина Грушевського". Діапазон епістолярної спадщини Грушевського винятково широкий і різноманітний і становить одну з головних джерельних категорій грушевськоznавства. Ми звернули увагу перш за все на листування самого Грушевського і його сучасників, що є унікальним історичним першоджерелом для дослідження і реконструкції доби Грушевського. Рівночасно епістолярій історика є інтегральною частиною його творчості, що доповнює його автобіографічні матеріали і спогади та інші першоджерела.

Епістолярні джерела уважають суб'єктивними документами і як такі вимагають повної джерелознавчої аналізи, що з'ясовує автентичність і вірогідність джерела за допомогою зовнішньої і внутрішньої критики і оцінки його фізичних характеристик і змісту. Філологічно-лінгвістична критика епістолярного джерела є інтегральною частиною критичної аналізи архівних матеріалів грушевськоznавства.

Епістолярні джерела є незаступними у всебічному вивченні родинного і побутового життя Грушевського, у дослідженні його академічно-наукової, суспільно-політичної і культурно-освітньої діяльності і взагалі у насвітленні багатовимірного історичного процесу найновішої доби історії України.

Наше видання "Листування Михайла Грушевського", що появляється завдяки співпраці між Інститутом Літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України у Києві і Українським Історичним Товариством (УІТ) в Америці, безпосередньо в'яжеться з розвитком джерельної основи грушевськоznавства і з ювілейним вітанням М.Грушевського в 1996 році. Одночасно поява першого тому листування Грушевського у новій серії УІТ "Епістолярні джерела грушевськоznавства" наглядно засвідчує ділову співпрацю між науковими установами і грушевськоznавцями в Україні і діаспорі. У серії плянуємо друкувати листування Михайла Грушевського і його сучасників, що безпосередньо відносяться до його життя, діяльності і творчости в контексті історично-культурного і суспільно-політичного розвитку української нації.

Видання першого тому серії "Епістолярні джерела грушевськоznавства" — це перша спроба видання повного комплексу листування М.Грушевського, що зберігається у різних архівах України. Віримо, що в майбутньому появляться дальші томи нами запланованої серії, у співпраці з різними науковими установами.

Коли в 1996 році до мене звернувся акад.Микола Жулинський, директор Інституту Літератури ім.Т.Г.Шевченка, щоб спільно видати твор-

чу спадщину Грушевського з Українським Історичним Товариством, а к.ф.и. Галина Бурлака, упорядник цього тому, запросила мене стати редактором цього видання, я погодився іуважав це своїм обов'язком історика й грушевськознавця.* Це повністю збігалося також з науково-видавничими нашими плянами щодо видання архівних матеріалів грушевськознавства, які вже друкувалися на сторінках “Українського Історика” протягом довгих років.

У це видання включено 387 листів Михайла Грушевського до Івана Нечуй-Левицького, Олександра Кониського, Івана Франка, Сергія Єфремова, Ольги Кобилянської, Олександра Кандиби (О.Олеся) та інших діячів української культури, а також до чеського науковця Їржі Полівки. Хронологічно листи Грушевського окоплюють 45 років його життя і діяльності, від 1884 до 1929 включно. Епістолярій уложенено за авторським хронологічним принципом. Подані листи зберігаються у архівних фондах Інституту Літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інституту Рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського, Центральному державному історичному архіві України, а також у Львівській науковій бібліотеці ім. В.С.Степаника (1 лист).

Важливо зазначити, що Грушевський писав листи сам, а часто з допомогою своєї дружини Марії Сильвестрівни, якій часами диктував свої листи.** Її допомога значно відтягувала вченого і в деяких листах, писаних рукою Марії Грушевської, могли бути включені її погляди на порушенні справи в листах, з якими погоджувався її чоловік. Роля Марії Сильвестрівни в кореспонденції М.Грушевського вийнятково важлива і заслуговує на окреме дослідження.

Статистичне авторсько-хронологічне співставлення листування М.Грушевського дає ясну картину епістолярної спадщини М.Грушевського у нашому виданні.

СТАТИСТИЧНА ТАБЛИЦЯ

Адресат	Час написання (роки)	Кількість листів
1. Іван Нечуй-Левицький	1884-1904	21
2. Дмитро Маркович	1886	3
3. Олександр Кониський	1894-1898	21
4. Іван Белей	1894-1899	5
5. Іван Франко	1895-1914	55
6. Різні установи	1896-1907	5
7. Осип Маковей	1897-1911	53

* Лист М.Жулинського до Л.Винара від 23 жовтня 1996 року; лист Галини Бурлаки і Альбіни Шацької до Л.Винара із запрошенням стати редактором видання листів М.Грушевського і неопублікованої його прози (30 січня 1997 року). Дня 17 травня 1997 року підписано “Угоду” між Інститутом Літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України й Українським Історичним Товариством у справі спільногого видання “Листування Михайла Грушевського”.

** Для прикладу згадаємо лист М.Грушевського до О.Кониського з 26 жовтня 1896 року, який починається реченням “Виручачи чоловіка, що дуже занятий, пишу Вам з его слів...”. Див. *Листування Михайла Грушевського*, с.59, ч. листа 31. У іншому листі до О.Кониського з січня 1897 року Грушевський пише: “Лежучи в ліжку, бо хорій, диктую жінці лист до Вас, бо нема часу з ним гаятись...”, *цит.пр.*, с.60, ч.32.

8. Кесар Біліловський	1897	1
9. Іван Пулюй	1900-1904	3
10. Сергій Єфремов	1901-1917	93
11. Декан Твардовський	1901	2
12. Кость Паньківський	1901	1
13. Теофіль Грушевич	1905	1
14. Василь Доманицький	1907-1910	22
15. Ольга Кобилянська	1908-1911	9
16. Іван Джиджора	1908	1
17. Олександер Кандиба (О.Олесь)	1909-1929	76
18. Олекса Назарій	1912	2
19. Михайло Лобач-Жученко	1913	1
20. Панас Рудченко (Мирний)	1914	1
21. Їржі Полівка	1923-1927	11

Число адресатів: 21

Роки: 1884-1929

Число листів: 387

Частина цих листів Грушевського була вже видрукувана у попередні роки.* Більшість листів друкується вперше за автографом у авторсько-хронологічному порядку. Листи супроводжені науковим коментарем грушевськоznавця Галини Бурлаки, упорядника тому, яка також виготовила анотований покажчик імен та назв, хронологічний покажчик листів і список ілюстрацій. Завдяки її ентузіазмові і систематичній дослідницькій праці миємо змогу видати цей перший том листування М.Грушевського. Треба згадати, що Галина Бурлака є старшим науковим співробітником Інституту Літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, членом Українського Історичного Товариства, Вченим хранителем фондів Відділу рукописних фондів і текстології Інституту Літератури. В її передмові “Голоси історії” коротко обговорений зміст листів у контексті діяльності М.Грушевського.

Значення зібраних у томі листів для вивчення постаті Михайла Грушевського і його доби, унікальне. Багато гіпотез про його академічну, суспільно-політичну і редакційну діяльність, на основі нових першоджерел, вимагають перевірки, доповнення або відкинення. Це стосується його наукової і редакційної діяльності в НТШ, ЛНВіснику, еміграційному періоді життя і вкінці у виясненні причин його повороту в Україну 1924 року (листи М.Грушевського до О.Олеся). Це саме відноситься до його взаємин і співпраці з О.Кониським, І.Франком, С.Єфремовим і іншими діячами. Як свого часу вдало спостеріг грушевськоznавець І.Гирич, епістолярні джерела дозволяють дослідникам “зазирнути в лябораторію творення історії”.**

* Галина Бурлака. Листи М.Грушевського до І.Франка — У збірнику “Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського”. — К.: Веселка, 1992. — С.244-260; До джерел — Старожитності, 1992, ч.18-19, с.14; Листи М.Грушевського до І.Франка — Українське літературознавство, випуск 58. — Львів, 1993, с.28-43; Листи М.Грушевського до О.Кониського — Український історик, т.31, ч.1-4, 1994, с.117-134; Листи М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького — Слово і час, 1996, №10, с.18-27.

** Гирич Ігор, Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко). Автореферат дисертації. Київ, 1996, стор.1.

Рівночасно в них знаходимо важливі дані про формування світогляду Грушевського і його родинне та побутове життя. Вже у своїму листі до Івана Нечуя-Левицького з 26 жовтня 1884 року молодий Грушевський стверджує: “Щиро кохати став я отчизну свою Україну, страх бажав я допомогти як-небудь у сю недобру для неї добу” (лист ч.1, с.28). Ця декларація майбутнього історика проходить червоною ниткою через усі листи Грушевського, що їх видруковано у першому томі нашої джерельної серії грушевськознавства. Тому можна зрозуміти його заключення в 1923 році, що “мое місце на Україні — трудно мині відмовлятись від сього в ім’я матеріальних вигод!..” (лист М.Грушевського до О.Олеся з жовтня 1923 року, ч.358). Епістолярна спадщина Грушевського вимагає сумлінного і об’єктивного вивчення його приватного і офіційного листування і зроблення відповідних висновків.

На окрему увагу заслуговує вивчення мови, правопису і “словника” Михайла Грушевського — це, перш за все, завдання мовознавців.

Назагал можна ствердити, що зібрано вийнятково важливий першоджерельний епістолярний матеріал для нового насвітлення діяльності провідного творця національної культури, що досі не був знаний дослідникам. Віримо, що незадовго появляться нові томи в серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” — поки що це наш скромний початок у розбудові джерельної основи грушевськознавства.

Видання першого тому листів Михайла Грушевського заповнить поважну прогалину в історичних джерелах і безпосередньо причинить до повнішого і більш об’єктивного насвітлення і аналізи багатовимірної діяльності Михайла Сергійовича і його співробітників у розбудові української національної культури. Листи впроваджують історика, літературознавця, мовознавця, соціолога і інших дослідників у творчу лабораторію Михайла Грушевського, в якій його багатогранна діяльність творила одну органічну цілість.

До сьогодні епістолярна спадщина М.Грушевського мало вивчалася, як унікальне історичне джерело, що доповнює інші джерельні матеріали. Сподіваюся, що це видання приспішить появу обширного монографічного дослідження життя і творчості Будівничого Нової України, що досі не з'явилося через незадовільну джерельну основу і незнання важливих архівних джерел до дисципліни грушевськознавства.

Любомир Винар
Голова Українського Історичного Товариства,
редактор видання “Листування Михайла Грушевського”

Кент, 7 вересня 1997 р.

EDITOR'S FOREWORD

In 1996 the world commemorated the 130th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevs'kyi (November 29, 1866 — November 25, 1934), the foremost Ukrainian historian, distinguished promoter of the Ukrainian national culture, and one of the prominent national figures of the 20th century. As a scholar-encyclopedist, author of the monumental *History of Ukraine-Rus'*, *History of Ukrainian Literature*, and as statesman and mover of history, Mykhailo Hrushevs'kyi stands as a unique figure in the annals of Ukrainian and world history.

Indeed, in 1996 we marked the 30th anniversary of the advent and development of Hrushevs'kyi studies (Hrushevs'koznavstvo) as a distinct discipline, largely through the 1966 initiative of the Ukrainian Historical Association, in commemoration of the 100th anniversary of the birth of Hrushevs'kyi, the Chairman of the Ukrainian Central Rada, and the first President of the Ukrainian National Republic of 1918.

This publication of *The Correspondence of Mykhailo Hrushevs'kyi*, in association with the T.H.Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Historical Association, serves to commemorate these developments, albeit its actual chronology significantly predates them. The present volume, "Epistolary Sources to Hrushevs'kyi Studies", the first of a series to be published by the Ukrainian Historical Association, will significantly enrich this important discipline. As evident, Hrushevs'kyi Studies address the manifold aspects, work, and life of Mykhailo Hrushevs'kyi and his epoch. The publication of the epistolary legacy of the foremost architect of the New Ukraine is a significant contribution to the study of the modern period of the Ukrainian cultural, intellectual and socio-political history.

When in 1997 I was approached by Academician Mykola Zhulyns'kyi, the Director of the T.H.Shevchenko Institute of Ukrainian Literature, about a possible cooperation with the Ukrainian Historical Association in publishing the Hrushevs'kyi epistolary legacy and then by Halyna Burlaka, compiler of this volume, who asked me to serve as editor, I readily agreed: as a historian and student of Hrushevs'kyi, I consider it as a duty. This corresponded with our own scholarly publishing plans of Hrushevs'kyi archival materials, which have been steadily published in *The Ukrainian Historian* throughout many years. Indeed, a significant number of Hrushevs'kyi's letters, preserved at the manuscripts and texts section of the Literature Institute, was already published in the journal in 1994.

The present volume includes 387 letters of Mykhailo Hrushevs'kyi to Ivan Nechui-Levyts'kyi, Oleksander Konys'kyi, Ivan Franko, Oleksander Kandyba (O.Oles') and other prominent contributors to Ukrainian culture, as well as to the Czech scholar Jerzi Polivka. Chronologically, Hrushevs'kyi's letters span 45 years of his life and work, from 1884 through 1929. The correspondence is arranged in accordance with the author's chronological predilections. The letters are accompanied by

Halyna Burlaka's expert commentary, who not only compiled this publication, but also prepared the index of proper names, the chronology and the list of illustrations. Thanks to her enthusiasm and systematic scholarship, this first volume of M.Hrushevs'kyi's correspondence has been published. It should be noted that Halyna Burlaka is a senior fellow at the T.H.Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, a member of the Ukrainian Historical Association, and a Learned Keeper of the manuscripts and text archives of the T.H.Shevchenko Institute of Literature.

The present letters are preserved at the archive collection of the T.H.Shevchenko Institute of Literature, the Institute of Manuscripts at the V.I.Vernads'kyi Library, and other libraries and archives.

The purpose of this new series, "Epistolary Sources to Hrushevs'kyi Studies", is to publish his correspondence as well as the relating correspondence of his contemporaries. Epistolary heritage constitutes a major unique source both for the study of the recent period of Ukrainian history and the Hrushevs'kyi historical era.

The publication of the first volume of Mykhailo Hrushevs'kyi's correspondence fills a major lacuna in the historical sources, and therefore leads to a fuller and more objective portrayal and analysis of the momentous work of Mykhailo Hrushevs'kyi and his associates in the building of the Ukrainian national culture. These letters guide the historian, the literary scholar, the linguist, the sociologist, and other scholars into the creative laboratory of Mykhailo Hrushevs'kyi, in which all the diverse aspects formed a singular organic unity.

Until now, the epistolary legacy of M.Hrushevs'kyi has been inadequately examined as a unique historical source which significantly enhances other archival materials. We believe that this publication will serve to hasten the appearance of a definitive monograph on the life and work of the Founder of the New Ukraine, which has been so far impossible due to hitherto inadequate archival base and lack of knowledge of the available archival sources for Hrushevs'kyi Studies.

Lubomyr Wynar
Editor

President of Ukrainian Historical Association

Kent, September 7, 1997

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО: НАРОЩУВАННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Символічно, що Михайло Грушевський свій “політичний заповіт” — збірник статей лютого-квітня 1918 року написання — назвав “На порозі Нової України”. В тяжкий і відповіdalnyий момент національної історії писав свої тривожні роздуми про майбутнє Української Держави її Президент. Україна постала перед історичною необхідністю проводити більш рішучу політику, тому Центральна Рада під головуванням Грушевського Четвертим Універсалом проголосує “повну й абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, себто її повне право розпоряджатися собою”.*

Бути самостійним і незалежним — “це великий обов’язок і велика відповіdalnість”,** — наголошував Михайло Грушевський, сподіваючись, що “Українська Республіка буде керуватись виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповіdalnість за долю нашого народу і краю”***.

Усі ці десятиліття комуністичної деспотії відповіdalnість за долю України лежала на українській демократії незалежно від того, де вона перебувала: в радянській Україні — у різноманітних проявах незгоди з режимом, протестів і завуальовано вираженої правди, за межами рідної землі — в західному світі чи в концентраційних таборах СРСР.

В Україні часів тоталітаризму історія була найбільш ідеологізована галуззю гуманітарних дисциплін. Поляризація в оцінці фактів і подій минулого привела до надмірної ідеалізації одних історичних діячів і очорнення діяльності інших — золота нитка історії розривалася і суспільна свідомість борсалася в липкому павутинні ідеологем, стереотипів мислення та політизованих узагальнень.

Започаткована Михайлом Грушевським соціологічна історіографічна школа була знищена, заборонена, піддана остракізму. Звісно, це не означає, що українські вчені не усвідомлювали драматичного стану історичної науки. Багато хто мав змогу ознайомитися в спецфондах з фундаментальним курсом “Історії України-Русі” Грушевського і бодай у думках захоплено вигукнути: “Є українська наукова історіографія! Є методологія вичення історії України!”

Про синтетичну школу української національної історіографії в умовах більшовицької України годі було й думати, хоча Михайло Грушевський створив таку модель-схему української історії, яка охоплювала всі періоди політичного, суспільно-економічного, культурно-духовного, релігійного, державно-правового розвитку. Здавалося б, усе є завдяки М.Грушевському для того, щоб синтезувати, хай з позицій марксистсько-

* Грушевський Михайло. *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Торонто—Мюнхен, 1992. — С.63.

** Там само, с.61.

*** Там само.

ленинської методології, історичний розвиток українського народу. Але сама ця методологія виявилася безпорадною як перед ідеологічним тиском великорадянської політики Москви, так і перед історично зумовленою логікою послідовного прямування українського народу до державницького самовизначення. Факти і події бунтували, не хотіли лягати в “прокрустове ложе” так званої радянської історіографії, тому їх доводилося або вилучати з наукового обігу, або інтерпретувати з позицій офіційної ідеології, або замовчувати. З особливою послідовністю здійснювалася фальсифікація діяльності М.Грушевського, передусім під кутом зору його політичної ролі доби Української Народної Республіки. Компрометація Грушевського-політика була більш ефективною, бо судив переможець, який не вибирав ні методів очорнення, ні аргументів для доказів — відбувалося ідеологічне шельмування Грушевського-політика, а Грушевський-учений відходив у тінь.

Здавалося, що з “фальсифікатором” української історії покінчено. Але на заході на цей час була накопичена значна за науково-дослідницьким потенціалом “грушевськіана”.

1966 рік є знаменним для посмертної долі й спадщини М.Грушевського, бо саме тоді зародилося завдяки ініціативі професора Любомира Винара, вчених Українського історичного товариства і журналу “Український історик” грушевськоznавство як самостійна українознавча дисципліна. Професор Любомир Винар, сповідуючи методологічні засади і принципи синтетичної школи української історіографії, послідовно орієнтувався на співпрацю з ученими-політологами, філософами, літературознавцями, фольклористами, культурологами, етнологами, архівістами... Поступово грушевськоznавство виростало в синтетичну наукову галузь, прямуючи до міждисциплінарного наукового статусу. Особливо виразно це проявилось в підготовці і проведенні Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 27-29 серпня 1991 року). Відроджене Наукове товариство імені Шевченка у Львові виявило не лише ініціативу в проведенні цього заходу в Україні, але й мало змогу надійно “опертися” на солідний — з 60-х років — досвід систематичного вивчення життя, діяльності і творчості М.Грушевського, який накопичило Українське історичне товариство і журнал “Український історик”. Саме у Львові зародилися нові перспективи дослідження спадщини М.Грушевського, поповнення джерелознавчої бази, залучення наукової молоді до грушевськоznавства. Здавалося, у професора Любомира Винара відкрилося нове дихання. Він з гарячим ентузіазмом сприйняв ідею співпраці Українського історичного товариства з Інститутом літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, особливо в плані підготовки і видання спільніх досліджень на базі ще не опублікованих матеріалів. І ось до читача приходить перший том серії “Епістолярні джерела грушевськоznавства” — “Листування Михайла Грушевського”.

Хай ця перша ластівка, яка засвідчила ефективність нашої співпраці, принесе на своїх крилах весняне оновлення на ниві грушевськоznавства.

Микола Жулинський
директор Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України,
академік НАН України

ГОЛОСИ ІСТОРІЇ

При науковому вивчені постаті будь-якого діяча минувшини особливе місце займає його епістолярна спадщина. Листи бувають різного характеру: розлогі чи лаконічні; побутові чи офіційні, ділові; щирі, відверті чи стримані, сухі. Але всі вони вони містять у собі інформацію, яка доповнює офіційні історичні джерела, і доповнює суттєво. Листи також є історичними документами епохи.

Введення у науковий обіг листів М.Грушевського дає можливість значно розширити наше уявлення про цю багатогранну постаті. Епістолярій з повним правом вважається частиною творчої спадщини кожного діяча минулого.

Згідно з початковим задумом, наш том мав включати лише ті листи М.Грушевського, які зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі — ІЛ). Ця колекція налічує близько 300 листів ученого до І.Франка, О.Кониського, О.Маковея, О.Кобилянської, В.Доманицького, С.Єфремова, О.Олеся та інших діячів української культури. Вона справді стала основою тому. Але в процесі укладання корпусу текстів попередній план розширився: з'ясувалося, що дві великі й винятково цікаві добірки листів до С.Єфремова та О.Олеся (О.Кандиби) зберігаються у різних архівних установах. Приблизно половина їх — у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі — НБУВ), решта — у ІЛ. Логічно було б подати ці матеріали в одному томі; так ми і зробили.

У Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Степана НАН України зберігається 1 лист М.Грушевського до О.Кониського, а решта цієї добірки — у ІЛ. Звичайно, і цей лист зайняв своє місце у томі.

Ще один виняток — листи М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького. Це настільки цікавий матеріал, і передовсім для філолога, що оминути його було неможливо. Крім того, це фактично перші ділові листи М.Грушевського. Вони зберігаються у НБУВ, а чернетки у Центральному державному історичному архіві України (далі — ЦДІА). Ці два джерела частково накладаються, хоч у кожному з архівів є також листи, відсутні в іншому.

Тема епістолярної спадщини М.Грушевського — важлива і багата на різного роду цікаві знахідки. Вони зачіпають чимало суспільних та громадських подій і явищ, численних граней таланту цієї рідкісної людини, а також з'ясовують ряд біографічних моментів з життя М.Грушевського.

Відомий тепер той факт, що в молоді роки М.Грушевський писав художню прозу, поезії. Але наскільки повнішою стає картина цього процесу, коли прочитати листи гімназиста тифліської класичної гімназії до І.Нечуя-Левицького, тоді вже визнаного авторитета української літератури. Це листування почалося 1884 року з ініціативи М.Грушев-

ського. Він пробував сили у красному письменстві й відчував гостру потребу мудрої поради, оцінки, підтримки когось старшого, досвідченого у літературних справах. Вже з першого листа видно активну громадянську позицію юнака. М.Грушевський зайнявся літературною працею насамперед за величчям совісті. Так почався його пошук своєї ділянки роботи у справі служіння Україні.

Нечуй був виразником настроїв української інтелігенції 1870-80-х років. Як писав пізніше у своїх “Споминах” М.Грушевський, “Він став на сей час не тільки моїм найулюбленишим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем, і згодом я, власне, до нього удався як до свого літературного восприймника”*. Основною темою листів М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького була розмова про літературні твори тифліського гімназиста.

І.Нечуй-Левицький уважно і прихильно поставився до свого нового кореспондента. Він перечитує все, що надсилає йому М.Грушевський, дає поради щодо форми і змісту творів. Розкритикувавши поетичні проби молодого автора, І.Нечуй помітив талановито написані фрагменти у його перших прозових творах, і це окрилило юнака. За неповних два роки, закінчуочи гімназію, він пише близько десятка оповідань, етюдів на різні теми і повість “Свої і чужі” з життя сучасної йому української інтелігенції. Тему цього твору, як М.Грушевський сам визнавав, було запозичено у “Хмар” І.Нечуя-Левицького. Перший публікований твір М.Грушевського — оповідання “Бех-аль-Джутур” — з’явився 1885 року в львівському “Ділі” саме з подачі І.Нечуя.

Листи М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького переконують, що вже тоді, у віці 18-19 років, це була цілеспрямована, сильна особистість з чітко визначеною життєвою метою, з твердими моральними переконаннями. Молодий випускник гімназії мав свою думку з широкого спектру суспільних питань, вільно орієнтувався у світовій та українській літературах. Приблизно через півроку після початку листування М.Грушевський, зберігаючи поштівий тон, нарівні веде діалог з мастигим письменником. Гострий критичний розум і смілива оцінка літературного процесу особливо виразно виявилися у листі від 14 травня 1885 року. М.Грушевський висловлює подив, чому Нечуй після повістей “Причепа” та “Хари” не звертається у своїх творах до тем з життя української інтелігенції. Адже саме її треба насамперед привернути до рідної культури, щоб в українській літературі був відображеній весь спектр суспільних проблем, а не лише селянське та міщанське життя. “Письменство наше українське мусить бути самостійним, а не якимсь прихвоснем письменства велико-руського, як то вельми ласкаво дозволяють наші кацапські приятелі-публіцисти, а щоб бути єму самостійним, повинно бути воно цікавим для громади української, мусить давати їй живі, сучасні твори”. І далі: “От шкода, що в нас в Україні нема української часописі, без неї й письменство не піде добре ніколи, як

* Грушевський М.С. Спомини. — К. 1988. — №9. — С.124.

слід. Є такі річи, що їх не збагнеш белетристикою, тут треба перо публіцистичне" (НБУВ, ф.1, №27862).

Мине дванадцять років, і М.Грушевський очолить видання такого часопису європейського типу, — "Літературно-науковий вісник" стає загальноукраїнською культурологічною трибуною.

Новий, львівський, період життя М.Грушевського — яскравий, насичений, сповнений значних досягнень у науці й громадському житті. Він залишив особливий слід і у листуванні: у нашому томі це головним чином листи до О.Кониського, І.Франка, О.Маковея, згодом до С.Єфремова.

Насамперед, М.Грушевський пише О.Кониському, який опікувався молодим ученим у Києві — вбачав у ньому талановитого не лише науковця, але й організатора, громадського діяча та виявляв велику зацікавленість його влаштуванням у Львові. Перші враження після переїзду — великий спектр наукових запікань, громадських турбот, поточній роботи у НТШ, — усе це відбилося у відвертих листах до О.Кониського.

Багато уваги в листуванні приділено підготовці та публікації ряду праць О.Кониського щодо біографії Т.Шевченка, які друкувалися у "Записках НТШ". Як свідчить листування, М.Грушевський редактував цей матеріал, часом і допомагав у його написанні, уточнюючи деякі факти, роблячи виписки з окремих бібліографічних раритетів. Стаття О.Кониського "Проба улаштування хронології Тараса Шевченка" має присвяту професорові М.Грушевському. Згодом ця та інші статті О.Кониського були об'єднані в працю: "Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя" (Т.1-2. — Львів, 1898-1901). Друком цієї книги теж значною мірою займався М.Грушевський. Кілька листів присвячено так званим "баденівським" виборам до австрійського парламенту 1897 року та характеристиці окремих галицьких політичних діячів.

Цікава деталь: близько половини цих листів написано дружиною М.Грушевського Марією Сильвестрівною від його імені, а щіпс та часом кілька заключних фраз самим М.Грушевським. "Виручаючи чоловіка, що дуже зайнятий, пишу Вам з его слів..." — читаємо у одному з листів.

Стиль листів цього періоду — діловий, лаконічний; відчувається, що пише їх людина, впевнена в собі, активна і дуже завантажена. Викладання в університеті, наукові дослідження, робота в Науковому товаристві ім.Шевченка, а згодом і в редакції ЛНВ, захоплюють його. Ця творча активність притягає у свою орбіту однодумців, людей, не байдужих до становища української науки, культури. Одним з найближчих соратників М.Грушевського у цей час стає І.Франко.

М.Грушевський, безперечно, розумів і цінував непересічний талант І.Франка, тому постарається залучити його до активного співробітництва, і ця співпраця була натхненною і плідною.

Взаємини цих людей довший час були матеріалом для різних ідеологічних конструкцій, для домислів і спекуляцій. А листування пerekонливо доводить, що між кореспондентами були доброзичливі, товариські стосунки, які, проте, не переходили меж певної офіційності.

Особливо зблизилися вони у перші роки ХХ століття, та й будинки побудували поруч на затишній околиці Львова.

Нашому сучасникові може видатися дивним, що можуть писати один одному люди, які живуть поряд, працюють разом і бачаться мало не щодня. Але ритм тієї роботи був таким напруженим, що доводилося спілкуватися і таким чином. Листування М.Грушевського з І.Франком носить суто діловий характер, дуже лаконічне, в той же час має багато цінного фактологічного матеріалу, без якого важко відтворити історію тогочасної української культури. Насамперед воно стосується підготовки та редактування періодичних видань — “Записок НТШ” і “Літературно-наукового вісника”. Тут повною мірою розкрилися не лише організаційний талант М.Грушевського, але і його обізнаність у світовому літературному процесі, естетичне чуття і — про це треба говорити окремо — талант літературного критика. Прослідкувавши, яким літературним матеріалом заповнювався ЛНВ, ми одержуємо підстави для опосередкованих висновків про літературні смаки М.Грушевського. Хоча треба підкреслити, що про зміст кожного номера журналу він обов’язково радився зі співредакторами — І.Франком, О.Маковеєм, потім і з В.Гнатюком. Редакція дбала про залучення до співпраці з ЛНВ талановитих українських письменників, слідкувала за новинками світової літератури та критики.

Ось типовий фрагмент з листа М.Грушевського до І.Франка: “На десяту книгу приготовляйте статтю про Доде. Треба щось дати з Ібсена, припустім — “Ворог народу”. Чехова я думаю може лішче відложити на перші книжки 1899 р., а думаю натомість дати ориєнタルне — легенди Маміна-Сибіряка (які, до речі, друкувалися у перекладі самого М.Грушевського — Г.Б.). Треба б конче щось знайти з італіянської літератури, або іще якої не репрезентованої у нас. Чи знаєте Ви Аду Негрі?” (ІЛ, ф.3, №1626, с.365-366).

Звичайно, не є секретом той факт, що не всі з оточення М.Грушевського були його щирими приятелями, не всі захотіли чи не змогли впрягатися у важку працю творення національного прогресу. Через це у Науковому товаристві ім.Шевченка не обійшлося без внутрішніх конфліктів, і доволі гострих. Ось як пише про таку ситуацію І.Франко у листі до Б.Грінченка від 20 листопада 1901 року: “Справа, яка тепер вибухла явною кризою, варилася в нутрі Товариства кілька літ... Були різні причини: одному не дано в пору задатку за будучу працю — вже йому кривда. Другому упімнено, що треба відробити взятий задаток — і сьому кривда. Третьому представлено, що коли взяв на себе обов’язок у Товаристві, то повинен сповнити його — і сей покрутів носом. Заставши адміністрацію Товариства в повнім патріархальнім безладі, професор Грушевський мусив заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання балансів; усюди він вносив свою залишну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів”*.

* Франко І. *Твори: У 50 томах.* — Т.50. — К.: Наукова думка, 1986. — С.177-178.

Висловлюючись сучасною термінологією, у особі М.Грушевського поєднались учений-адміністратор і учений-генератор ідей — найщасливіший для розвитку науки тип керівника.

Темою для окремої розмови може бути добірка листів М.Грушевського до С.Єфремова.* У нашому томі перші листи до нього датуються 1901 роком, а останні — 1917. З самого початку відчувається шанобливе і водночас по-батьківськи тепле ставлення М.Грушевського до молодшого колеги. Спостерігаємо, як він постійно намагається залучати С.Єфремова до роботи у ЛНВ та ЗНТШ, і не лише як автора, але і як редактора. М.Грушевський високо цінував філологічний хист С.Єфремова, цікавився його точкою зору з цілого ряду питань і літературного, і громадського життя. Далеко не завжди їхні погляди співпадали, доходило і до конфліктів, але у листах ніколи М.Грушевський не полішивав врівноваженого, прихильного тону.

Під час заслання М.Грушевського до Симбірську, Казані, потім Москви, С.Єфремов був одним з небагатьох, хто постійно листувався з ним, його довіреною особою та захисником інтересів як у приватних справах (наприклад, доглядом будинку Грушевських, друком чергового тому “Історії України-Русі”), так і в громадських — у справі книгарні “Киевской старины”, у загальному орієнтуванні у політичній ситуації.

Вважаємо, що після введення у науковий обіг пропонованих листів дослідникам неминуче доведеться змінити окремі акценти своїх висновків, пом'якшити деякі твердження.

Дуже цікавою добіркою є листи М.Грушевського до Олександра Олеся. Після особистого знайомства 1908 року їх на все життя пов'язали іцирі приятельські стосунки. Перші з відомих нам листів датовані 1909 роком — це час, коли О.Олеся як поет вже був добре знаний і улюблений читачами, автор двох збірок. Цінуючи його талант, М.Грушевський насамперед постарався залучити митця як автора ЛНВ. Серед близкучої плеяди авторів ЛНВ ім'я О.Олеся з'являється у лютому 1909 року з поезіями “Проф. Грушевському” (“В країні мертвій і безплодній”), “На чужині”, і цього ж року поет входить до київської редакції журналу. Згодом у цьому виданні друкуються його драматичні етюди, переклад “Пісні про Гаявату” Г.Лонгфелло, п'єси. 1911 року ЛНВ публікує п'єси О.Олеся “Над Дніпром” та “Трагедія серця”.

Взагалі варто наголосити, що тема видання ЛНВ присутня у переважній більшості листів М.Грушевського 1898-1918 років. Він був не лише ініціатором видання, довгий час його співредактором, — але й протягом двадцяти років М.Грушевський був його творцем, мотором, епіцентром організаційної роботи. Він розробляв принципи добору матеріалу, дбав про його широту та актуальність, про його художній рівень,

³ Детально про взаємини М.Грушевського та С.Єфремова див.: Гирич І. М.Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX — 20-их років ХХ століття. — Український історик. — 1996. — №1-4. — С.142-187.

тим самим виховуючи українського читача, не випускав з поля зору підготовку кожного чергового числа. Тема формування номерів ЛНВ виповнює листи М.Грушевського до І.Франка, О.Маковея, В.Гнатюка, значне місце займає вона і у листуванні з О.Олесем, який згодом також віддавав цій роботі чимало сил і часу. Таким чином, у листах розкривається незрима для читача “кухня”, чорнова роботи підготовки журналу.

Побутує думка про авторитарність поведінки М.Грушевського, про його різку і категоричну форму вислову, про те, що співпраця з ним була неможливою. Не маючи наміру ідеалізувати М.Грушевського, все ж вважаємо необхідним підкреслити, що його листування не дає жодних підстав робити такі односторонні висновки.

З початком Першої світової війни листування М.Грушевського з О.Олесем перервалося аж до кінця 1916 року, коли М.Грушевському дозволено було оселитися в Москві, все ще під гласним наглядом поліції. З'явилася можливість активніше взятися до наукової та громадської роботи. У Москві в цей час існувала чимала українська громада, і з прибуттям туди М.Грушевського її робота пожвавилася. Там зав'язується пасєве, офіційно зареєстроване видавниче товариство. М.Грушевський був серед його керівних членів. Постало питання про те, які книжки видавати в першу чергу, і відразу М.Грушевський звертається до О.Олесья. “До мене доходили глухі поголоски, що Ви “зломились”, що “залишили поезію” і т.п., дуже вони мене бентежили, і я рад тепер почути, що Ви вийшли з сеї хмарної полоси під ясне небо поезії... Велика вага в Вас, Олександре Івановичу!”^{*} Були погоджені умови видання, питання гонорару, і О.Олесь взявся готовувати рукопис.

Але бурхливі історичні події вносять свої поправки до планів. Після Лютневої революції М.Грушевський, нарешті, має змогу повернутися до Києва. Зразу ж після приїзду він поринає в роботу. “Спішу стати до роботи в надії на поміч і згідне співробітництво всіх! — пише він Олесеві. — Постараюсь прикладти рук і до газети. В принципі рішено відновити “Літ.-наук. вістник”. Купують друкарню, і як тільки се станеться, зараз приступимо до друковання книжок. В першу чергу потрібна Ваша... Будьте Тіртеєм нового побідного походу українського народу до волі. Мені весь час бренить Ваш прекрасний вірш: “Яка краса визволення країни”!!”^{**}

Україна вступала у період “пробудження нації”, і всі, хто міг прислужитися їй у цей час, повинні були працювати спільно і згідно. На жаль, як знаємо з історії, одностайності у діях не було. Але звернімо увагу, якого великого значення надає М.Грушевський питанням культури: організації щоденної української газети, літературного журналу, видання книжок.

Зі встановленням більшовицької влади шляхи багатьох українців пролягли за кордон. О.Олесь оселяється у Празі, сім'я Грушевсько-

* НБУВ, фонд 15, №1707.

** Там само, фонд 15, №1710.

го — у Відні, а згодом — у містечку Бадені поблизу Відня. Ця заключна частина їхнього листування (1920-1929 рр.) надійшла у наш Інститут 1992 року разом з іншими надзвичайно цінними матеріалами архіву О.Олеся від сина покійної Зіни Геник-Березовської з Праги.

Різкий перелом політичного життя і спільній гіркий хліб чужини по-різному вплинули на політмігрантів з України. Були такі, що зневірились і відійшли від активної роботи. Але виявилось, що і за кордоном можна чимало зробити корисного для рідного народу. О.Олесь зайнявся видавничою діяльністю, редактував суспільно-літературний журнал “На переломі”. М.Грушевський намагався знайти втіху в науковій роботі та, хоч був відірваний від потрібних архівів, працював над “Історією української літератури”; разом з П.Христюком і М.Чечелем видавав у 1920-22 роках журнал “Борітесь — поборетел”, був одним з організаторів Українського соціологічного інституту. Спільною для них справою був створений з ініціативи М.Грушевського “Союз голодним України” — добровільна організація, яка, діючи через Міжнародний Червоний Хрест, організовала збір пожертв і передачу посилок на Велику Україну, головним чином для інтелігенції, співробітників Академії наук. Головою “Союзу” був М.Грушевський, О.Олесь — членом управи. У листах 1921-23 років ця тема займає чимало місця. 1923 року “Союз” перестав існувати. По-перше, його роботі постійно чинили перепони радянські органи. Друга причина розкривається у таких словах з листа М.Грушевського: “У можливість заінтересувати світ горем нашої інтелігенції я не надіюсь. Щоб пояснити, чому українська інтелігенція на Україні не може знайти собі заробітку, се ж треба так багато поясняти, і кінець кінцем в такім світлі її представити, що не викличеш тим ніякої охоти, світові надоїли сі жебрущі краї”. Здається, що ця думка буде, на жаль, актуальною ще довгий час.

Цікавий, насамперед, для літературознавців сюжет розгортається у листуванні другої половини 1923 року. Українська громада вирішила відзначити ювілей О.Олеся. М.Грушевський не лише увійшов до ювілейного комітету, але і погодився написати передмову до книги вибраних поезій. У листах він з’ясовує деталі біографії О.Олеся, етапи творчості поета, цікавиться обставинами входження в українські літературні кола, літературними смаками. Передмова М.Грушевського — одна з перших більших розвідок про життя і творчість О.Олеся. Тут М.Грушевський виступає як літературний критик, і в той же час дуже виразна його позиція як громадського і політичного діяча. Насамперед автор наголошує на соціальній функції української літератури. У літературі концентрувалась і виявляла себе національна свідомість; літературними засобами провадилося формування української нації; кожен літературний успіх відзначався як поступ на полі національного будівництва. Але під впливом революційних змін 1917 року для українського громадянства відкрилися раптом “безмежні можливості політичної

* ІЛ, фонд 114, №16/18.

акції. Ідея політичної активності опанувала його. Королівна українського життя — література, зокрема поезія, стала Сандрільйоною, призначеною сидіти в попелі спалених надій". М.Грушевський наголошує, що се не тільки несправедливо, але й нерозумно. "Все, що збагачує народне житє, що підносить настрій, енергію, не може бути легковажене ні на хвилю".

Не можна оминути особливо хвилюючої і драматичної теми емігрантських листів — це тема можливого повороту в Україну. Постійно присутні у листах запитання: Які новини з України? Яке ставлення офіційних кіл до українського питання? У яких умовах працює інтелігенція? Стас очевидним, як незатишно було на душі у емігрантів, які болючі роздуми, вагання гнітили їх. "Дорогий Олександр Іванович! — пише Грушевський. — Розумію добре "смятені" Вашої душі, бо і сам подібне переживаю. З одної сторони серйозні мотиви, навіть загальнонаціонального характера, наказують їхати на Україну, з другого боку докази непережитого ще українофобства більшовиків, їх заходів проти громадської ініціативи і страшного зубожіння краю змушують зі смутком думати про сю перспективу"**. І глибоким трагізмом виповнюються ці рядки уже для тих, хто знає про дальню долю українських культурних діячів, які ризикували повернутись в Радянський Союз. Одним із них став М.Грушевський.

Пропонований читачам том — лише мала частина епістолярної спадщини М.Грушевського, яка збереглася досьогодні у державних архівах та приватних колекціях. Попереду — підготовка наступних томів серії "Епістолярні джерела грушевськознавства". Інформація, закладена у листах, долає час і простір, і оживають голоси давнинулого.

* * *

Том складається з передмови, листів, коментарів, хронологічного покажчика, ановованого покажчика імен і назв. Листи розміщено за авторським принципом (тобто, добірками за адресатами) у хронологічному порядку (за хронологією першого листа з добірки). Нумерація — редакційна наскрізна. Відповідно пронумеровано і коментари.

Всі тексти подано за автографами. Упорядник не робила жодних купюр чи стилістичного редагування авторського тексту. Три крапки, які трапляються у листах (переважно ранніх) — авторські. В основному збережено правопис оригіналу. Зберігаємо також непослідовне написання М.Грушевським деяких іншомовних прізвищ, наприклад: Ібсен — Ібзен, Якубовський — Якобовський, Мамін-Сібіряк — Мамін-Сібіряк. Назви періодичних видань у оригінальному тексті пишуться то в лапках, то без лапок — таке написання зберігаємо.

Авторські скорочення розкриваються у квадратових дужках [ ]. Непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках

* О.Олесь. Вибір поезій. — Прага, 1923. — С.6.

** ІЛ, фонд 114, №16/36.

<...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, пишуться у ламаних дужках <>.

Авторські дати подаються у тому ж написанні і на тому самому місці, де їх проставлено у листі. Редакторська вказівка на місце і дату написання листа виставляється незалежно від наявності у листі авторської дати над текстом праворуч. Вона подається за новим стилем, курсивом. Якщо дата встановлена упорядником, то вона береться в квадратові дужки.

Переклади іншомовних слів і висловів подаються у підрядкових посиланнях із зазначенням — Упор. (упорядник). У підрядкових посиланнях, позначених зірочками, подані також пояснення та різні доповнення, зроблені самим М.Грушевським. Такі випадки зазначаємо:

Прим. авт.

Підпис автора не доповнюється.

Примітка до кожного листа містить таку інформацію: місце і дата публікації листа; джерело, за яким лист друкується у даному виданні; місце і фонд зберігання автографа; обґрутовується, в разі потреби, датування. Також дається реальний коментар: розкрито зміст подій, про які йдеться у листі, наводяться бібліографічні відомості про згадувані твори, тощо.

В алфавітному покажчику пряма цифра вказує на сторінку тексту, курсивна — на сторінку приміток. У змісті зазначено сторінки, на яких надруковано текст листа і коментарі.

Галина Бурлака,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
член Українського історичного товариства

ПОДЯКА

Всім, хто причинився до видання «Листів Михайла Грушевського», першого тому серії «Епістолярні джерела грушевськознавства», щира наша подяка. Зокрема відзначаємо допомогу і співпрацю акад. Миколи Жулинського, директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, який дав дозвіл УІТ на опублікування архівних матеріалів, які зберігаються у Відділі рукописів Інституту. Ми вже згадали в «Передмові» подвійницьку працю у підготовці цього видання літературознавця Галини Бурлаки, яка зібрала, упорядкувала і виготовила відповідний коментар до кожного листа Грушевського. Дуже часто доводилося упорядниці видання встановлювати хоч приблизну дату листів, що не були датовані, розкривати, у міру можливого, криптоніми і псевдоніми, що згадуються в листах. Складаємо щиру подяку історикові і грушевськознавцю, к.і.н. Ігореві Гиричу, заступникові редактора «Українського Історика» і члена УІТ, який був головним консультантом до цього видання. Заразом дякуємо завідувачеві Відділу рукописних фондів і текстології, к.ф.н. Сергієві Гальченку за консультативну допомогу у підготовці цього видання, а проф. Олександрові Сидоренку за його консультацію відносно англомовних текстів видання. Складаємо щиру подяку і призnanня Святославові Русичу за виконання макету, а Олександрові Шингуру за комп'ютерське оформлення ілюстрацій. Проф. Федорові Погребеннику дякуємо за випозичення потрібних фотографій з його особистого архіву.

Щира подяка належиться к.і.н. Світлані Паньковій, членові УІТ, завідуючій Музеєм Михайла Грушевського у Києві і її музейному колективу та колективу Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України за їхню допомогу і сприяння у дослідницькій праці.

Окрема подяка належиться пані Marii Duplyak, президентові видавництва «Комп'ютопрінт» за її фахову допомогу у друкуванні нашого видання.

Книжка «Листування Михайла Грушевського» появляється за допомогою і завдяки дотації Українського Історичного Товариства, «Видавничого фонду М. Грушевського ім. Василя і Тетяни Ростунів», Фундації українознавчих студій в Австралії і щедрої пожертви панства Софії і Олександра Скопів і інших жертводавців. Їм належиться наша велика подяка.

27 жовтня, 1997 р.

ЛЮБОМИР ВИНАР
Редактор

ЛИСТИ ДО
ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

1884

№ 1.

[Тифліс], 26(14) жовтня [1884 р.]

14 жовтня

Високоповажний пане добродію Левицький!

Ніяково мені не знаючи, навіть не бачивши Вашої мосці зроду, до Вас з проханням своїм приступати. Але сподіваюся, що прочитавши лист мій, не розгніваетесь, не поглузуєте з мене і з моєго прохання.

Я школляр — гімназиста тифліський. Батько мій і мати обидва з тогобочної України, навіть земляки Ваші — з Київщини. Сам я мало був на Україні, але, яко мога, я зміг не поневіритись на чужині, але зостатися щирим і сутим українцем. Виписував з Київа книжки українські, пересвідчивсь у письменству, географії й історії українських, як міг це зробити [за] дві тисячі верстов од Київа. Щиро кокати став я отчизну свою Україну, страх бажав я допомогти як-небудь у сю недобрую гля неї добу...

Доволі уже глузували карапаські і інші письмовці з тих хлопців, що склабезуючи яку-небудь граматику, марять про те, яке би їм славнє діло вчинити, ламають голову над яким-небудь громадським питанням. Може й справді воно кумедно здається, як подивитися збоку або зверху, але інъча річ, чи було б їм весело, якби їх на <танце> посадити і сподіваюся, що Ви, добродію, не посмієтесь над моїм щирим бажанням — що-небудь зробити гля України... Скажете Ви запевне на се — почекай, брате, років 6-7, університет скінчаш — працюй скільки бажаеш для своєї України. Свята правда, та тільки легко сказати — 6-7 років. А покищо невже повинен я седіти та меврати лацину, щотицю і інъче? Я не лежень і не цураюсь роботи, але сієї праці гля мене ще не доволі, я не можу, як інші, зайвий час байдикувати або бахуровати і наміривсь через се, добродію, спробувати свою силу письменську. Писав я деякі вірші мовою руською, похвалили її дехто, звичайне як зозуля півня хвалила — поцінуйте мене сегодні, а я вас завтра. Після того, як вдався я в мову і письменність велико-русську, почав писати мовою рідною, хоч, конешне, сперш було мені важкенько. Не здовольнившись віршами, почав писати оповідання, теж мовою українською — до сего мене найбільш напутили Ваші "Хмари", добродію. Таким робом зібралось у мене десятки два віршів та 2 оповідання. Цих я вже ні кому не показував — мистців таких немає, а родичам своїм сором якось було показувати.

Дак от я подумав, подумав, та осміливсь до Вас приступити з проханням своїм — будьте ласкаві, дозвольте деякі вірші й оповідання на перший раз одно до Вас переслати, щоб Ви на їх подивились, чи варті вони друку, а, як варті, одправили їх у яку-небудь часопис або збірник. Ось така моя прохань, добродію. Ще раз скажу, ніяково мені

турбувати мосць Вашу, але пам'ятаючи, як славетні письмовці — пан Тарас, Куліш, Пушкін, Жуковський ніколи не зневажали прохань молодих, иноді зовсім не кебетних, сподіваюсь і я.

№ 2.

[Тифліс, кінець жовтня — листопад 1884 р.]

Пане мій милий, добродію щирий, Іване Семеновичу!

Лист Ваш дали мені у класі. Як побачив я прозвіско Ваше на конверті, не знаю, що й зробилось зо мною. Я скоріш сковав його [в] кишенью, через хвилину вихопив, розірвав й подивився тільки на зачин й кінець: “шановний любий добродію”, “не присилайте марок”. Сего с мене було доволі, аж надто, більше не міг я читати... Мені хтілось тоді ухопити скрипку й здається повинна була вона заспівати чудову пісню, бо смиком водила б не рука, а щирая радощ. Добродію, не знаю, як і дякувати Вам за Ваше ласкаве, вважливе слово, дай біг Вам такої радощі, або ще лучче, як є в Вас діти, хай до їх так ласкаві, прихильні будуть люди, які Ви до мене, добродію. Спасибі, щире спасибі Вам!

Кажете, що є в мене талант, що я родився гля музи. Дай Біг, щоб справдились слова Ваші, од Вас першого почув я таку річ й дуже втішила мне тут, де мову нашу й письменство або зневажають, або кекують з єї. Та се здаєцца й не тут тільки, але й скрізь так.

Радите Ви, добродію, писати про життя люду грузин[ського] або арм[янського], але на лихо собі я не багато про життя їх знаю, хоч й колотися меж них. Я не з тих, що пробувши місяць серед чужого люду, вже знають побит його, наче свій. Та справді й небагато побачиш, живучи у пансіоні, а ні — то ж дома, усе меж земляками або карапами.

Посилаю Вам, добродію, завтра дещо з праці своєї — кілька віршів та фантастичну мрію “Німий свідок”.

Перше думав я послати кілька віршів та котре-небудь оповідання, але тепер бачу, що гля того, щоб виправити і переписати котре-небудь оповідання, тра для сего місяці зо два. Й ту коротеньку фантастичну мрію, що до Вас тепер посилаю, виправляв та переписував я більше як тиждень — часу нема, та й яка праця літературна добре ітиме, як над головою двоє борюцця, з одного боку грецьку мимрять, а з другого тригонометрію. Не знаю, чи сподобаєцца Вам мій “Німий свідок”, дуже я за неї боюся. Гля такої праці треба дуже кебетної, старої руки. Пишучи її, мав я в голові Діккенсові “Святочні розкази” та Ваших “Запорожців” й боюся, щоб мій “Німий свідок” не став їх пародією.

Щодо віршів, то з 29 вибрав писаних мовою українською, одкинувши невиконані, зовсім негожі, або такі, що не можна друковать, вибрав я 12, та й не знаю — є там дуже, здаєцца, не те; особне написав я думку, бо дуже се старенька річ — її я писав, не знаючи ще добре мови української, та “Розмову під кущем”, бо не знаю, чи дозволять її надруковати.

Будьте ласкаві, добродію, переглядіть пильненько, оком старого письмовця, писання мої, та й скажіть щиро, чи варті вони чого, чи писати мені, чи сховати перо та чернило, а папірки у піч штурнути. Передивіцця й поставивши хрестів, де треба, верніть до мене, зоставте в себе тільки те, що здається Вам справді добрим й кебетнім, як тільки що-небудь буде таке. Не бійтесь зробить з моїх рукописів кладовище своїми хрестами, як казав якийсь критик.

Як буде Ваша ласка, покажіть й ще якому-небудь письмовцю, щоб поцінував; якщо буде варто, пошліть до друку під псевдонімом Михайла Заволоки (правдиве мое прізвисько Грушевський), щоб потім не одплююватись од своїх творів.*

Ще спитаю Вас, добродію, що скількоє в Києвськім університеті, розкажіть, будьте ласкаві подивившися на се оком українського народовця. Бо тут усякий несе своє і певне наколотили усі гороху з капустою.

Сподіваючись на ласку Вашу, чекаю скорого одвіту і зичу Вашій мосці добре перебратись у Київ і на новому місці усього доброго придбати й незаб[у]ти тільки прошу щиро шануючого Вас М.Заволоки.

Пишіть так: ...

№ 3.

Тифліс, 21 (9) грудня 1884 р.
Тифліс, грудня 9, р[оку] Б[ожого] 1884

Добродію дорогий мій, Іване Семеновичу!

Вибачайте, що докучаю Вам листами своїми — дуже зажурився, од Вас одвіту не маючи. От вже чвертій тиждень минає, як послав Вам деяки писання свої, й тепера, що й думати, не знаю, чи то їх дорогою загублено (хоч здається не повинна посилка або заказне загубитись?), чи може не сподобалося компонування мое, й Ващець одвернулися од мене, чи може не хочете мині жалю завдати, сказавши, що кебети не маю?.. Будьте ласкаві, добродію мій мілій, як вийде зайва часиночка, одпишіть коротенько, доволі буде сего, щоб увесь мій сум розігнати.

Одіславши писання своє, узявсь я за перше своє оповідання; так добре сперше йшла моя праця, так швидко писалася серед гармидеру пансіонського й колотнечі, як не писалося й літом, на волі..., а тепера й перо в руках не держицця, думки йдуть зпокволу, недоладу, якісь недужі, дак що я й кинув своє писання, нічого не виходить.

Я дуже ще боюся, добродію, щоб прочитавши вірши мої, не мали Ви мене за пустомовця, за недоростка, як то кажуть, в Байроновій ке-

* Не знаю, як там заведено у видавців, але я бажаю би, щоб мені оттисків були прислали, як надрукують, по свідому Вам адресові. Вибачайте, що стільки клопіту завдаю Вам: так вже ведеца: посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл. — Примітка автора, пізніше закреслена ним. — Упор.

реї, яких багато було росплодилося. Як Шекспір в сонетах своїх, оповідав я іноді в ліриці не те, що думав, бажав або чув сам, але хто другий, може й сами Ви се побачите — моя лірика часом бува — не знаю, чи доладу буде сказать так, трохи об'єктивна, епічна. Але що я розводився із своєю лірикою, коли може вона, епічна чи суб'єктивна, а все щербатого шага не варта... Одпишіть, добродію мій, мені суту, не підправлену правду, прохаю Вас широ. Не розгнівайтесь тільки на, хоч докучаючого, але щиро поважаючого мосць Вашу.

М.Заволока

Одпишіть по адресу мені такому: В г.Тифліс, в 1-ю Класическую гімназію, Михаїлу Сергиевичу г-ну Грушевському.

На решті додаю Вам вірша.

СУМНИЙ ВЕЧІР

Все повкладалося, все вже заснуло,
Масла зовсім в каганці небагато...
Марно сижу я — не хоче папіру
Рука більше рядками каляти...

.....

Щиреє слово мене підкрепило,
Крила пришло в мене за плечима,
З тими крилами летав я високо,
Скрізь зазираючи пильно очима.
Звітки і сила взялася у мене,
Звітки й той час гля роботи,
Йшла моя праця так гарно та мило...
Гарна доба, без жалю, турботи!..
Тільки затих вже мій голос привітний,
Щирого слова вже більше не чути,
Сила пропала, крила одпали,
Не можу я вже полинути!..
Часи ідуть, каганець загасає,
Півні вже вдруге співають,
Сумні думи в головонці ходять,
Сум та нудьга все мене допікають...
Наче шепоче все щось мені в вухо,
Наче лунає кглі мене:
“Нащо ти гнесся, кому користь з сего?
Кинь, хлопче, працю нікчемну!”
Справді, дарма я тут часи все трачу,
Ой, підвели ви мене, мої мрії!
Як загасає цей кгнотик маленький,
Зникли і марні надії!

5 грудня

М.Заволока

Не забудьте, добродію, новий адрес свій написать.

М.Г.

1885

№ 4.

Тифліс, 9 січня 1885 р. (28 грудня 1884 р.)

Тифліс, Пансион.

28 грудня р[оку] Б[ожого] 1884

Шановний пане добродію мій!

Дякую перш усого Вам дуже за перегляд моїх писаній і за пораду щиру Вашу, за ласку велику.

От бува ж часом така чудасія — більш усого сподівався я на вірші свої, думав, що й форма в їх вироблена, що вони не будуть, не смійтесь тільки, переспівами з чужого голосу, аж ба, пішли ік лисому дідьку усі мої об'єктивні й необ'єктивні лірики... А що до “Німого свідка”, то я усе каявся, що послав єго до Вас, хтів навіть прохать, щоб вернули, аж он що!.. Тільки може чи не краще було б єго трохи підчуhatи й виправити, як ви пишете, що мова подекуди розтягнута і великорусизми є? Але як певні Ви, добродію, що вартий справді він друку, що не тра буде потім одхрищуватись мені од єго, то щиро дякуватиму, як надрукуєте (тільки під псевдонімом Михайла Заволоки). На той раз, як надрукують, бажав би я мати кілька напечатків, чи оттисків, чи не можна? Тільки вже переказом єго, вибачайте, найменувати не можна, бо усе це чиста фантазія — ні оповідання я такого не чув, ні печери якраз такої не бачив у Кисловодську. Сподіваюся, що се єму ваги не зіб'є?

Кінчаю я своє оповідання, та тільки шкода — воно певне Вам не сподобається — не з туземного побиту; я хтів описати тутешніх українців, а поруч із ними — народовця і роман єго з панянкою. Нагадує дуже Ваші “Хмари”. Як бачите, тут багато треба й талану, й знаття; народовця я писав ідеального, але що про тутешніх українців — усе не видумане. Пришлю, як дозволите, подивиця. От тільки переписуват — як позирну, то аж звомплю... Пан Гете, здаєцца, у “Вільгельмі Мейстері”, каже, що нема кращої доби гля поета, як поки він ще сам переписує свої твори. Певне вже я не поет, бо їй-Богу у сім нічого гарного не бачу.

Тут у нас у одному збірнику надрукували з 100 пісеньок, на Кубані зібраних. Може цікаве Вам буде? Мені вийде кілька оттисків, бо я виправляю пісні з редактором — той, хто збирав, а ні біса не знав у українській мові, а редактор трохи лучче. Прислатить?

Що ж бо Ви, добродію, про себе нічого не скажете, що Ви пишете, готуєте гля літератури нашої? Чи, може, спочиваєте трохи?

Нарешті ще раз дякую мосці Вашій й наперед ласки Вашої прошу, зичу з наближающим святом усе добре, весело начати, весело скінчити, а з новим роком нової сили, нового щастя, нової слави.

Щиро мосць Вашу шануючий

М.Заволока

З 20 декабря й по 5 января буду я дома, дак що, як схочете може написать, пишіть: Владикавказ. Его высокородию Сергею Федоровичу Грушевскому, с перед[ачей] Мих. Г.

№ 5.

Тифліс, 3 лютого (22 січня) 1885 р.

Тифліс, січня 22

Шановний і вельде ласкавий добродію мій
Іване Семеновичу!

Посилаю мосці Вашій ще деякі писання свої — одну мрію й частину з повісті “Чужі й свої”, й прошу вибачити турботу, що надаю Вам. Як писав вже я здаєцца Вам, повість моя багато позичала у Ваших “Хмар”. Вона вже уся готова й виправлена, не переписував я усеї, щоб не дать собі зайвої праці на той раз, як повість ця нікчемною вийде; тай сю частину, вибачайте, виправить не вспів... Посилаю якраз половину — остаєцца ще 3 глави й епілог. Не знаю, чи сподобаєцца вона мосці Вашій — багато є там правди, але багато я писав такого, чого сам не бачив — з чужих речей, переказів; мабуть наколотив гороху з капустою. Скажу тільки, що в остаючих у мене главах менче метикувань, а більш самого роману; боюся я, що передав цих метикувань у тих главах, що Вам посилаю.

Більш сподіваюся я хвали за мрію свою; як тільки можу я цінувати власне писання, здаєцца утвор сей непоганий. Будьте ласкаві, подаруйте часок, <звольте> перечитати скоріш тай поцінуйте. Дуже цікаво мені почути, чого коштує моя мрія і моя перша “серйозна” праця, моя повість. Як не варті вони друку — так думаю, що краще покищо кинуть писання: не убо присгіб час мой. Не гайтесь, коли ласка Ваша, з одповіддю, щоб я міг, як варто буде, переписати остатні глави повісті першим тижнем посту, бо тоді в нас покута — говіємо. Як же не можна буде до друку oddati, перешліть їх до мене, а то переписувати дуже багато в мене часу займає, й вірші теж, бо деяких в мене й не зосталося, за яку ласку дякуватиму Вам широ.

Напишіть, що з моєю першою мрією “Німий свідок”, одіслиали її до друку, чи ні ще? і куди, чи в Галичину, чи в Київ? “Діла” виписати я не міг — не можна мені, бурсаку, сього зробити — он якраз перед Різдвом побачив в мене інспектор [добродія] Салтикова якийсь утвор, мало цілу бучу не збили, спасибі директор оборонив, а то б дали перцю. Де вже тут до галицьких часописей. Ох, буду чекати, поки сонце зійде, бодай тільки роса тим часом очей не виїла!..

Не знаю, чи бачили Ви кубанські пісні? Хоч не естетично, так етнографічно вагу вони мають, так що й посилаю мосці Вашій один напечаток.

Нарешті, подякувавши за ласку Вашу, зичу усякого щастя й здоров'я.

Мосць Вашу шануючий і широко поважаючий

М. Заволока

Щоб не шукати меж шпаргаллям Вам мого адреса, додаю его.

В г. Тифліс. В 1-ую Гімназію, Михайлу Сергеевичу Грушевському.

№ 6.

Тифліс, 2 березня (18 лютого) 1885 р.
Тихлиз, лютого 18, р[оку] Б[ожого] 1885

Дорогий мій, любий добродію!

Ви мовчите, здаєтса, одгадую я, чом мовчите Ви. Попрошу тільки вибачити мене — знаю я й сам, що нема гіршої докуки, як читати безкебетні писання, ще до того написані, як то кажуть, “з претензіями”. Скажіть щире суд свій, сего доволі буде, щоб одбити в мене охоту до писання, як одбито в мене охоту до віршей — диво, їй Богу, так само й пропало, пробував — нічого вже не виходить. Звісно, шкода буде за своїми бучними надіями й мріями, та си ж мрії одбивали мене од праці, од науки — я став і меньше читати, й меньче робити... Охота до писання так мене узяла, що з усого, що я бачив, що чув, з усого в голові в мене складалася або голова з повісті, або оповідання, наче у Вильгельма Мейстера — 5-й акт драми (навіть се, що я пишу тепер про себе — це характер одного діяча моого). Правда, я сам дивувався, як мені гарно, який я був щасливий, поки писав; ніщо мене не вражало, не завдавало смутку, бо усе перетворялося зараз у епізоди гля того писання, що писав, або котре носилося у голові. Однак се щастя теж звісно не на користь було мені — воно наче макове зілля, у котрому купают няньки крикливих дітей. Засне дитя й спить, тільки то не добрий сон, що дає сили, а морок, що розбиває силу, й розум чоловіка. Правдиво, чого доброго, каже [добродій] Білинський, що дурний той батько, що не побив свого сина за перші вірші, за першу повість. Так таки, а все-таки шкода, дуже шкода покинуть свої мрії, своє щастя. Сподівався я на свої писання, сподівався найпаче на “Кутю” і на деякі місця “Чужих і своїх”, хоч здаєтса, та частина, що [тут], краще од тієї, що послав мосці Вашій... Однак вибачайте, що базіканням своїм Ваші часи гублю. Будьте ласкаві, верніть мої писання, коли не помилувся я, думаючи, чом Ви мовчите...; послав би марок на пересилку, та не дозволяєте, дак що мушу тільки подякувати Вашу мосць.

Однаке усе ж таки дозвольте, добродію, й після сего обертатись до Вас, як часом треба буде. Сего року їде батько у Київ, і я з ним. Чи не доведецтва мені там побачити мосць Вашу? Ви незабаром певне передіете у Київ, не забудьте свій адрес написати тоді, будьте ласкаві.

Щиро мосць Вашу шануючий М.Грушевський

Адрес: в г.Тифліс. Ученику VII класа Тифлісской 1-й гімназии Михаилу Грушевскому.

№ 7.

Тифліс, 20 (8) березня 1885 р.
Тифліс, березіля 8

Дорогий, єдиний добродію мій Іване Семеновичу!

Як зрадів я, лист Ваш діставши, Боже, як чекав я его, ніякий “єлең” не бажав “істочнику водного”, як я сего листу, а він, як на

лихो, ще 3 дні під завалами лежав, ѹ що робилося ізо мною ді три дні... цур єму, краще й не згадувати! Те письмо писав я в мінорному тоні, зберався кинутъ писання, метикував про усю шкоду од єго... брехав я, не можу я буть без писання, се моя втіха, се усе, се друге життя гля мене. Навіть тим часом, як я, не маючи так довго листа од Вас, вже постановив, що Ви одцуралісь (прошу вибачать за таку думку), що Ви одвернулись од мене, занежаяли — навіть у таку часину, здається зовсім вже гля писання не здатну, я писав, писав — гля чого, й сам того не знов, усе кохаючись у якісь непевній, мені самому неясній надії, що доля вивезе, що в мене є хоч яка-небудь дріботиночка, оку не видна, тієї вискри божії, “що просвічує роду людському од віку тай до віку”. Спасибі Вам, добродію, низько вклоняюся Вам за ту велику радощ, що завдали Ви мені листом своїм. Одно тільки біда — що нема з ким було розділити ту велику, безкраю радощ, не було із ким поділитися щастям. Добродію, будьте ласкаві, частіше одкликайтесь... “Посади свиню”... певне згадуєте Ви — не згадуйте! Хоч коротеньким листиком озивайтесь раз або два у місяць — се буде гля мене таке щастя, що...

Порада Ваша, щоб надруковать покищо тільки перші три голові “Чужих і своїх”, припала мені до смаку. Напишіть — “частина з повісті”, або “частина 1” — як схочете, усе однаково, тай надрукуйте, коли ласка Ваша. Як я писав Вам, здається, “Чужі і свої” в мене написані усі, от їх дальніща фабула: Івась, довгенько поміркувавши, наміривсь таки вчить Катрю мові українській. Хіті в ней звісно стало тільки на один раз, й Івась сам це помітив, хоч кохання й засліплює його. Вечером вони ідуть геть за місто, Івась гуля, розмовля з Катрею, й єму здається, що Катря єго любить — він прийма за кохання її вважливість, її ласку, та вона й сама чус може й зхідне з коханням. Івась, як то кажуть, на сьому моменту небові, але дзус — приїздить пан Верещак, що був за містом, і приходить до Тарасевичей, приходить ще один, Катря знову у тій атмосфері дурості й панства, з якої на якийсь час витягли її Івасеві речі, Івась здається її чудним, незвичайним, і вона не дуже, не так вже ласкава з їм, як він приходить до неї попрощатись, ідучи на час продавати своє село. На селі він марить, любується природою та слуха метикування ліберала-енерала, радикального українця, що приїхав купувати село єго. А у В-зі тим часом Верещак засватав Катрю, не люблячи і сподіваючись грошей, Катря згодилася — “партия приличная”; Івась, вернувшись, пішов на другий день, узяв гарбуза і заслав, гуляючи під дощем. Одужавши, він поїхав геть. Епілог через три роки — Івась недавно вернувся з-за кордону, він багато до чого придив[ив]ся “на нашій славній Україні”, писав, й єму сучасна українська цвічена громада, сучасна українська праця припада не до смаку. От остатні рядки епілога — Івась дістав лист з В-за от одного українця, а той писав, що у В-зі українство прогресирує дуже — “збираються, читають, навіть хочуть якусь лицедію пустити, щока, що Вас немає...” — Усміхаючись перейшов Івась через покой, замисливши і гірко усміхаючись. Зупинивши, він сказав голосно: — Навіть лицедію яку-небудь грati... Ет, та не

тільки у В-зі, а й скрізь на Україні вдалися українці у лицедії й за тими українофільськими лицедіями забули про саму Вкраїну, за гуком оркестра не чують голоса, що до праці їх кличе, за тим світом, що круг помоста ближче, не бачуть вони бідної знищеної України. Побачуть, почути, та дай Бог тільки, щоб не спізнились.

Івась зітхнув й обернувся. Якраз у вічі дивився єму величний вид Шевченка, Івась глянув й єму згадалися слова:

“Недавно то я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наше слово не вмидало...”

Та чи вблагав? Пильно й смутно придивився Івась на его, але той мовчав, покійно, нерухомо визирали з-під великодумного чола добре, замислені, прозорі очі.

Кінець.

Окрім цієї главної фабули виписан ще маленький, теж нещасливий романець, та ще оказія, як мало не побили п'яного Верещакого грудини за дуже горді кацапські его речі. От й уся повість, як бачите мало у неї й дії, й типів, й фабула стара й проста, позичена, гріха не ховаю, у Ваших “Хмар”. Краще буде ізробить, здаєцца, так, як Ви кажете.

Написали б Ви, добродію мій ласкавий, й про себе — що пишете, щоgotуєте, та чи не перебренчає праці Вашій проклята хвороба? Ви мене тоді дуже розважили, написавши, що “Батюшки й матушки” писані мовою українською, — мене дуже допікало, що письмовці наші (Куліш, Галка, Вовчок, Тарас навіть) пишуть й московською й українською мовою. На мою думку, се дуже збиває ваги у українства...

З одставкою Вас поздоровляю й прошу Бога, щоб тепера на спокої вернулись Ваші сили на вжиток українській тай загальнокультурній, чоловічій праці.

Щиро мосць Вашу шануючий і поважаючий

М.Грушевський

Напишіть новий адрес Вашій, а то я не знаю. Святками буду до-
ма, адрес: у г. Владикавказ, Его Прев[осходительству] Сергею Фед[оро-
вичу] Грушевському с перед[ачей] Мих[аилу] Грушевському].

№ 8.

Тифліс, 26 (14) травня 1885 р.

Тифліс, 14 травня 85 р.

Шановний добродію Іване Семеновичу!

Сподівався я побачитись сего літа із Вами й послухать, поспі-
тати, поміркувати про деякі речі, що лежать на душі та на серці, й
шкода мені дуже, що ся надія поки що марною здалася; мушу замісъ
живого слова листом поспітати, сказати дешцию. Перша річ до Ваших
творів ідеця; певне чуднім здасця Вам, й я сам поперед усого виба-
чить прошу, що я, недоросток, бурсак, заговорю про Вашу працю
письменську. Я й сам не осмілився б, як би часом люди літні, цвічені й

до народовства прихильні не згожувались з тим, що думав я, що казав, се й мені сили додає й вам деякі думки свої виявити, хоч може вони Вам і без мене прискучили добре або й згадуця дурними.

От уже десять рік, після “Причепи” й “Хмар” не дали Ви жадного утвора з побиту сучасної громади цвіченої, а маюсте громаду сільську та міщанську (от не знаю тільки ще Ваших “Батюшок”, сего літа вже в Київі добуду)... Невже послухали Ви карапських й інших обскурантів й справді зачинились у той куток, що одмежували Вам вони, меж їх і д[обродій] Петров? Дай Боже, щоб більш побувало в письменстві нашому таких повістей, як “Бурлачка”, “Микола Джеря”, “Приятелі”, мають бо вони нам соціальний побит народній, а не воркують про те, як Стець та Маруся полюбились тай женилися, як то часом бувало тай бува у інчих письмовців. Однак шкода здаєцца мені дуже, що Ви занехаяли громаду цвічену. Письменство наше українське мусить бути самостійним, а не якимсь прихвостнем письмен[ства] в[елико]-руського, як то вельми ласково дозволяють наші карапські приятелі-публіцисти; а щоб бути єму самостійним, повинно бути воно цікавим гля громади української, мусить давати її живі, сучасні твори. Громаду ж цвічену — а її перш за все треба б привернути, не можуть задовольнити самі тільки повісті, оповідання, драми з побиту простонародного, з ними самими й письменство наше, як на мою думку, здаєцца якимсь однобоким, не цілим, а справді якимсь прихвостнем в[елико]-руського, й через те громада наша й сусідня не дають ваги нашому письменству, мають їго за якусь дурничку, а за “справжнею” ідуть до в[елико]русів. Да таки й справді у цвіченій громаді, як не життя, то метушні, колотнечі, усяких “клятих питань” та колізій більш буде, ніж на селі... Як Ви думаете, добродію? Скажіть, ласкаві будьте.

Тепера б от Ви, часу діставши, проїздившися, оддихнувши за кордоном, на волі, втяли б нам який-небудь утвор коштовний, що показав би й нашим перевертням, і сусідам, що ще не марніє письменство наше, що є в єму сили, велиki та дужі, що розположилося би воно й процвіло цвітом роскішним...

От шкода, що в нас на Україні нема української часописі, без неї й письменство здаєцца не піде добре ніколи, як слід. Є такі річи, що їх не збегнеш белетристикою, тут треба перо публіцистичне. “Публіцистика, — каже Бернс, — се мідяні копійки”, але без сих мідяніх копієк з самими карбованцями не дуже таки добре. Чи то в наших українців не стає ініціативи, чи що інче?..

Nunc ad te vedeo*, а то усого не перекажеш, й так уже лист, вибачайте, довгенький виходить. Взяла мене дума, чи не може яка-небудь халепа на мене впасти з-за “Своїх та чужих”, хоч я й так чухрав їх дуже? Чи добре шанують в Галичині й в нас псевдоніми, не тра боятись, що про їх довідаються такі, од котрих краще було б сковатись? Як безпечно ж друковать, просив би я мосць Вашу — дозвольте Вам,

* Тепер перейдемо до наступного (лат.) — Упор.

яко добродію моєму і учителю в письменстві українському, посвятить цю повість; й як ласка Ваша, подпишіть на повісті — Ів. Сем. Левицькому. А другу мрію “Остатня кутя” хтів би я посвятити рідним покійникам, бо дітенята в тій мрії справді жили й справді вмерли, довічний покій хай буде їм! Як се на Вашу думку, добре чи ні? Як добре, подпишіть “на вічну пам’ять Захару, Федіру і Марії Грушевським”, чи ініціяли, чи як там, Вам вже лучче знати. Тільки, як добре, ато ще хто-небудь мої посмієцдя — от ще, мовляв, письмовець виявився, усіх своїми посвятами частус? Й чи не можна, пане добродію, щоб оповіданнячка мої по різним там часописям та збірникам, нашим і галицьким, розсовать, мо так скоріш надрукують, а то дуже я боюся, що будуть мої утворці лежать до Страшного Суду, а що можна було надруковать, як мені 17 було, не з лиця буде надруковать, як буде 20... Порятуйте, будьте ласкаві, добродію!

Послав я мосці Вашій ще паку, послав більше через те тільки, що вже написав, а то як перечитав востатнє, багато що не сподобалось мені... й один тут українець “Скавучака” вилаяв добре... Ой, добродію, часом так важко стане, як подумаеш про себе, про свої твори, така нудьга візьме!.. Скільки раз кажу я собі — ой, хлопче, кинь ік бісу писання свої, щоб не глузували з тебе, щоб не став на посміх людям! — я не можу кинуту; до того я надію тішуся: “а може, а може...” Знаєте, не можу тепера я з таким замилуванням чистим читати добре утвори письменські — усе єсть мене думка: “От як тра б писать тобі, от як пишутъ, от типи, от характери... се не те, що ти верзеши, та по воді граблями везерунки виводиш...” Поганий знак, добродію?! Але годі скиглий! Будьте ласкаві, добродію, хоч Ви здебільшого тільки на другий, чи на третій лист озиваєтесь, оживитеся тепера, зараз, як Вам здались писання мої взагалі, щоб не сподіватись хоч мені дурно...

Прощайте, дай Вам Боже оддихнути й сили набратись за кордоном, набратися ідей та матер’ялів на користь нашому письменству й громаді. Як оддасте мої писання до часописі, певне одпишете мені — куди як, чи швидко їх надрукують, як там ведецдя, чи дають авторові напечатки (просив би кожного утвору кількихось), а то я говорю, чи може з-за ідеї, безкористне?

Щиро мосць Вашу шануючий

М.Грушевський

P.S. Коли б ласка Ваша, як тільки вартий “Скавучак” друку (хоч я на се й не сподіваюсь), віправити — десь я назвав єго Охрімом — замісь Трохимом. Вибачайте, що турбую мосць Вашу, не баріцдя листом й адрес Ваш за кордоном дайте. Може б дали рекомендательні листи до яких-небудь київських народовців?

P.P.S. Отой українець, що читав “Скавучак”, вилаяв мене за тенденціозність — у сemu не грішний — Скавучак живий і досі по Тифлісуходить, тільки ніяк у жандари не втрапить.

Адрес мій на усе літо: в г. Владикавказе, Его пр[евосходительст]ву Сергею Федоровичу Грушевскому, с перед[ачей] М.Гр-му.

Сподіваюсь швидко лист ваш мати, будьте ласкаві, добродію.

Ет, мало не забув. Чи не можна через мосць Вашу виписати галицькі видання Ваші — “Світогляд”, “Повісті”, “Кайдашеву сім’ю”, “Історию Русі”?

Вибачайте за таке “непозволительно” довге письмо.

№ 9.

Владикавказ, 20 (8) липня 1885 р.
Владикавказ, липня 8, р.85

Шановний добродію мій Іване Семеновичу!

У д[обродія] Успенського десь селянин Босих оповіда про себе, як він пішов на машину, став “паном”, розпився й розледаців й як наречті ревізор, чи що воно там, довідавшися, побив его й прогнав его. “Як да-асть він мені, брате мій...”, радіючи розказував Босих, ... й далі. От щось подобне сталося й із листом вашим, добру носатку дало воно мені, новоспеченому “літерату”, вигнала багато нікчемних думок, що залазять у ніс чоловікові, як він дуже до чогось вдасця...; ся носатка, дась Бог, на користь піде мені, а все-таки шкода дуже, що не вийшли мої утворці. На “Св[ятого] Петра” я не сподівався, він самому мені здавався не цікавим, “[Трохима] Скавучака” теж не мав я за добре писання — мало вималювана постать Трохимова й багато такого є, що не йдецця просто до его (оповідан[ня] дячка й пан), дуже радий, як се <...>; проте ж на “Бех” сподівався, “яко на мур муріваний”. Ви кажете, добродію, що се не мрія, не хвантазія, бо нема чортів і відем. Але хіба ж Діккенсові “Battle of life”^{*} і та, де трактується про Піри-бінглів, забув її назисько, хіба добра частина казок Доде, да от і казок Андерсена хвантастичні? Однак автори назвали їх казками й ніхто на се нічого. Скажіть тілько, добродію, мені, сі нікчемні писання мої не показують регреса, не збавляють думок, що я можу писать?

Ви пишете, добродію: “Але я зовсім не думаю слідкувати за кимсь там і тягтися за хвістом чужої думки. Пишу те, що бачив, що знаю, а чого не знаю, за те й не берусь”. Вибачайте, як що-небудь таке виходить з того, що писав Вам, я й у гадці не мав сказати що-небудь такого; дай Боже, щоб мене так шанували й поважали, як я мосць Вашу шаную й поважаю.

Те, що пишете Ви про галицькі часописі, дуже мене здивувало й вразило. Біс із ним, із тим гонораром, а тільки як же може там піти добре письменство? Коло літератури будуть ходити тільки так собі, “між иччого”, люди, котрим грошей не бракує..., письменство буде тоді тим, чим було в В[еликій] Русі в минулі часи — “la littérature en Russie est l'amusement des quelques gentilshommes”** —, як писала Сталь... Тільки що ж я буду робити без одтисків? чи не можна там ку-

* “Битва життя” (англ.) — Упор.

** Література в Росії — це заняття для заможних людей (франц.) — Упор.

пити нумерів нарізно, як вже дуже дорого коштує уся часопись? Будьте ласкаві добродію; хтів було послати грошей, та не знаю, скільки треба... Ато невже треба буде їхати ві Львов власне гля того, щоб прочитати своє писання? Се дуже спадало б на кару. “Жестокие, сударь, у нас правда!”

Процайте, добродію мій, зичу Вам усякого щастя. Щиро Вас шануючий і завжди служити готовий М.Заволока.

Адрес мій той же самий, Владик[авка]зький.

P.S. Написав ескіз “Днинка”, з побиту урядницького, лізе багато сюжетів, усе з побиту нашого *tiers etat**^{*}, чи як воно — сільські священики, міщане, урядництво дрібне й більше..., благословляєте?

Будьте ласкаві, ще раз попрошу, так коло редакції вже походить, щоб скоріш друковали, як візьмуть; й нумерці... й може як рецензія, чи що, буде... А як у київські видання? не пробували, не можна влізти мені? Шкода, що не можна добути Ваших галицьких видань, а київські, меж їми й історичні, всі в мене є.

Я й не подякував за те, що виправили Ви й надписали Ви мої утворці, й за те, що дозволили Ви “Своїх і чужих” мосці Вашій посвятити. Щиро дякую мосці Вашій за велику ласку.

№ 10.

[Владикавказ], 5 вересня (24 серпня) [1885 р.]
Серпня 24

Високошановний добродію Іване Семеновичу!

Ласкавий лист Ваший, що писали Ви ще 5-го, тільки учора ді[й]шов [до] мене — поки я їздив, він вилежувавсь. Спасибі щире Вам за єго, добродію, за Вашу прихильність та ласку, за Ваше піклування. Висвободили мене од усіх митарств, що заставляють дорогу молодим писарцям, такої послуги не можна забути, не можна й подякувати добре, тільки щораз скажу спасибі, щире спасибі. Дуже радію, довідавшися, що хвалити Бога, трохи поздоровшли Ви, сили набралися гля роботи... Хвала Богу, такі сили, як Ваші, дуже потрібні громаді, найбільше у оці часі: стари діячі один за другим зникають, зстаюця самі пуцверінки й нема кому їх до путя довести, направити, научити.

Я доживаю остатні вільні часи й зberаюся до школи, за літо написав дуже небагато — розледаців був трохи; може в осені поправлюсь, а зімою й весною знову не можна буде — остатній екзамен, самі здорові знаєте; хоч я вчився й не погано, але буде ще коло чого походити. Через се й не знаю, що сказати про кінець повісті. Як я писав вже Вам, вона в мене скінчена, але здаєцца, що вона тепер мене не здovольнить, а чи вtrapлю переробити, не знаю. Чи не могли б зараз

* Третій стан (франц.) — Упор.

почекати? Як на Вашу думку? Ну, тепер підуть прохання й комісії моспі Ваший. Я бачте, пробуваючи сего літа на Вкраїні й слухаючи страховинні оповідання про народовців, набрався й сам ляку й тепереньки думаю, як би так ізробить, щоб наймення моє не можна було дізнатись. Через се дуже прохаю Вас, добродію, як тільки можна, од-писати у редакції, щоб посыдали з писань моїх визнаків міста й часу, коли вони писані, в тексті як є де назвиська міст і річок — Владикавказ, Тифліс, Терек, Кура, або що таке — щоб попереміняли якось, й от ще що — як посвяту “Остатної куті” написали Ви вповні — “Грушевським”, то щоб поставили тільки один інициал “Г.” От яка прохань переляканого школяра, вважте на її, добродію, й порадьте.

Спасибі Вам, що попросили переслати мені “Джугура”. Просив би я, щоб редакції, що будуть друкувати моє, застосували напечатки і окрім того рецензії, які будуть, чи то народовські, чи ляські, чи святоюрські застосували гля мене. Тілько не знаю, чи вільно тепера поштою пересилати з Галичини? В Київі мені казали, ніби можна тільки через цензурний комітет, хай єму?.. Тоді може краще передавати через кого, як буде їхати в Росію звідти, або що, а щоб той вже переслав... чи й так не можна?

Й іще прохань: чи не можна дещо буде надрукувати в тутешніх виданнях, київських й одеських, усе ж таки воно мов би трохи рідніше? Чи може трудно — от і Ваше виходило або окрімими виданнями, або передруковували з галицьких, як “Миколу Джерю”...

От і усе здається, що хтів попросити, вибачайте, будьте ласкаві. Зоставайтесь здоровенькі! Щиро шануючий і завжди Вам служити готовий М.Грушевський.

P.S. Може “Св[ятого] Петра” й не друковать, коли в єму тільки й смаку, що мова? Щоб потім не дорікали як дурницю?

З 1-го жовтня адрес мій тихлизький.

№ 11.

Тифліс, 16 (4) грудня [1885 р.]
Грудня 4

Вибачайте, добродію, що знову оце Вас турбую — бачите, здається мені, що забулися про мене й про те, що обіцялись мені написати, якіде де осядеться. Ось уже три місяці минуло од листа Вашого останнього і певне вже всі виногради в Акерманщині пройшли, то й пишу до Вас прямісенько у Кишинев.

Бачте, яка річ. Як Ви мені тоді писали, що просила “Зоря” повість скінчати, то я так і робив, поспішаючи зумисне, й треба було б тепер її переслати, як так уже “Зоря” її хоче, а куди пересилати, не знаю, дак що дайте звістку мені, коли ласка Ваша.

Не знаю, чи писав я, що одтисків і жодного не дістав я свого, а вони мені, по правді, дуже потрібні — пишу я так, що читати дуже погано й часом треба було б заглянути у рукописи, довідатись, але му-

сиш гинути, не маючи одтисків. Ви вже напишіть, прошу, про се їм, бо без одтисків мені далебі, що не можна. Як дуже вже там їм так тяжко, то я й грошей пошлю на ті одтиски, а без їх мені, кажу, не можна. Не полінуйтесь, будьте ласкаві, й перешлють їх хай вже через Вас, коли ласка Ваша, може тоді не застягне у цензурі — бо той бідний Джугур, що Ви кажете, ніби послали панотцеві моєму, певне, десь у цензорських кишенях застяг. Й про те, щоб повикидали усі назвиська міст кавказьких, чи то в тексті, чи на кінці, й посвячення “Остатньої куті” тільки ініціалами поставили, напишіть їм, як не написали досі. Вже будьте ласкаві, зробіть оце й не баріться, не яко гля Грушевсько]го, а яко гля українця, бо окрім Вас, як самі здорові знаєте, нема в мене нікого, щоб допоміг або що тутечки, тільки вже й надії, що на ласку Вашу.

Сесть в мене оповіданьце кумедненьке, з чужих слів заведене, чи не здасться воно? то його переслав би. А нового чого більше писати часу не маю — спіткали уроками — а там екзамени ще. Може, так бо воно й краще.

Адрес мій, що був попереду — Тифліс, 1 гим[назія].

1886

№ 12.

[Тифліс, січень 1886 р.]

Висок[оповажний] Ів[ане] Сем[еновичу]

Здивував мене дуже лист Ваший після такого часу — я вже думав, що забули про мене чисто й не сподівався вже ніяких листів од Вас мати. Спасибі за добру пам'ятку! Повіннішу заразом з Новим роком та зичу Вам усого доброго!

Марковичу я послав одне оповіданьце, завбільшки з Джугура — “Бідна дівчина” — фабула не багата, та що маєте робити, досі я мало що вважав на фабулу, як і самі трохи бачили, знаєте “о вашу талант...”, не всім така хвантазія, як Дюма-рèге*. Дещо єсть в голові із фабулою багатшою, та покищо нема часу.

Посилаю Вам остатню частину “повісті”. Виробляючи її, я передумав й у мене се тільки 1 частина, а докончу колись потім, але воно й так щось цільне і викончене здаєцца. Перечитайте, та коли час, і покритикуйте дрібненько, де є ошиби, се ж на велику користь мені буде! Тільки, як не сподобаєцца, то верніть будьте ласкаві мені і вірші, і “Петра”. Є ще в мене два оповідання, з чужих уст записані. Тільки

* Дюма-батько (франц.) — Упор.

нема часу переписати — як маєте охоту [читати] не переписане, то пришлю.

Спасибі, що зробили за назвиська і за те, що за “Джугур” хочете написати рецензію. Напишіть, щоб і мені напечатки Ваші переслати.

Чи не збираєтесь що подарувати українській громаді? Чи не буде чого Вашого в “Степу”, або в 3-й частині “Ради”?

Пісні кавказькі українські (Кубанської) обл[асті]) були надруковані [у] “Сборнику” матеріалов для описания племен Кавказа”, издава-емом при Кавказском <...> округе”, частки здається в мене є ще кіль-ка напечатків, схочете, то пришлю парочку.

Грушевський

№ 13.

[Тифліс], 27 (15) березня 1886 р.
Березіль, 15, 1886 р.

Шановний добродію мій Іване] Семеновичу!!

Вибачайте, нагадаю Вам за себе, бо певне Ви забули. Думав до-терпти до літа й тоді дізнатись, та бачте, терплячу не стало. Обізвіться, коли ласка, бо там певне знов за кордон майните і тоді знову маю од Вас чекати [листа] колись аж ув осені. Ще раз скажу, що не стало б в мене духу мосп' Вашу турбувати, як[би] не були Ви рідними, через ко-го можу що-небудь дізнати[сь] про своє стрілування.

Й так, оточившись вибаченням усяким, почну знову прохати питання стереотипні: як на Вашу думку моя повість? Не до смаку? Ну, Біг із нею... А мені й не диво, я й сам ще не єдиним писанням своїм, щоб сказати, не радів. Що ж надрукувала “Зоря” або “Діло” й чи дали напечатки? Чи може й ті ганьбують... Кажу не загля того, щоб од Вас хвалу <дістати>. А як ганьбують, то Біг із ними. Vanitas vanitatum...*

Написали Ви б, Вашеці проше про себе, про те, що в Київі діється — усе ж таки повіяло б живим, рідним вітром меж латинської мет-рики, логарихмичних розписів... Було що-небудь у Київі, чи де інче, 26 лютого, чи седіли собі тихенько, як слід добрим діточкам... Чи ка-зати — срібло, а мовчати — ...

Чутно, вийшла й “Нива”, є що-небудь там Вашого? Мабуть вже влітку вишишу. От і Байди ще не мав. Певне щось не мале, як не есте-тикою, то хоч мовою... Що маєш [робити], поки що не даю собі волі, екзамени справді ще на носі. Ох, vanitas vanitatum ще раз.

На сей раз хоч не полінуйтесь надряпати письмо. Буду ждати. Адрес певне ще пам'ятаєте.

Щиро шануючий М.З.

* Суета сует (лат.) — Упор.

№ 14.

[Тифліс], 15 (3) квітня [1886 р.]

3 квітня

Христос воскрес, добре шановний Іване Семеновичу, зичу радіючи прийняти, радіючи одпусти[ти] велике це свято.

Спасибі Вам за лист; в той день роздобув я був “Київську старину”, Ваш лист прийшов, й так разом повіяло українським вітром, хоч не веселим, та усе ж таки хоч гірка, та жива вода, як каже Марко Вовчок. [Тієї води напившись, вибачайте, розбалакаюсь, що на ласкавого слухача напався, а Ви вже послухайте, як уже наскучить, киньте, прочитайте тільки, що чорним підвів]*.

Готуюся теперенька до екзаменів, силую себе, щоб не спотикнутись на цій “великій події”, як Ви кажете, тільки тяжко. Я вже виріс за школянську лавку і гірко трохи за те труситись, щоб не написати uno замість unī**; мусиш одігнати усі думи про живе, про живу працю й думать за це uno, і тоді мало не репнеш з досади. Й не через те, що я справді цурався науки своєї, я її люблю, та тільки не тепера. Може до іншої праці над моїм носом, а мені здається, що тепера усяка сила до користі.

Спасибі [за] Ваше поцінування моого писання. Що там надто накидав я людей, се я й сам тепера бачу — погнався, бачите, за інчими письмовцями, забувши, що в їх романи велиki, не як мое стрілування. А мені цікаво було б знати, чи добре проведені, “видержані” характеристики, чи правдива колізія, чи не наскучають метикування, не одганяються латинським абецядлом? чи є прогресу хоч трохи, а то я боюся, що[б] не було ізо мною, як то часто бува, що як почнуть, так і сядуть з тим. Та про се вже колись у вічі я Вас спитаюсь.

У “Степ” послав я був оповідання, Маркович прийняв, тільки утяв (се до ладу, я й сам думав), багато попереміняв й до того посміявся, нівроку сказати, солоненько з моєї мови (мовби “ріжуть вухо” <...>). Гострого видно, се справді, тільки не варт, здається, було коло мене його гострити. Ну хай се на користь, й посміх, й покрик. Се тільки дало знати, що не всі такі прихильні, як Ви.

Як на Вашу думку, чи не послати “Джугура” або “Кутю” в “Складку”? Як добре, як не пізно, коли знаєте, дайте адрес, — одкритим листом пришліть.

Радію, що прийшлис кому до смаку “Свої та чужі”, тільки Ви не виявляєте, добродію, правдивого найменення моого? Не виявляйте, будьте ласкаві, нікому, нікому. Як пошлете у “Зорю”, напишіть, щоб зоставили номер, як не можна переслати зараз, щоб подержали поки що.

Побачити б своє друковане! Чи Вам не мило було, се може мені по-хлоп’ячому ще звичаю.

* Фрагмент, поданий у квадратових дужках, пізніше переклеснений автором. — Упор.

** Uno, unī — граматичні форми числівника “один” латинською мовою. — Упор.

Як, Іване Семеновичу, почну думатъ — то під хмари занесешся, то як жаба на під сядеш; усе через те, що роботи немас; як ще б кілька років тут мене подержа[ли], то запевне чи збожеволів, чи розледащів би...
Здорові будьте.

Щиро шануючий М.З.

Пишете, що друкуєте, окрім “Хмар” — хіба ж вони не розійшлися за 12 рік? От вона, така наша громада вкраїнська. Раєвський, мабуть, незабаром і 5-м вийде — і коли вона підросте!

1894

№ 15.

[Львів, жовтень 1894 р.]

Дорогий Іван Семенович!

Якщо пам'ятаєте, були-съте ласкаві обіцяти коротенький начерк напрямків україн[ського] письменства в XIX в. (за весь вік — так просить Барвинський, а я недобре казав, що тільки з другої половини). Тепер вже приспіває час, щоби то подавати до друку. Отже будьте ласкаві так як би до початку листопада с[тарого] ст[илю] то приготувати. Я собі живу потроху, розпочав виклади. На вступнім було пребагато всякого народу, але й тепер ходять хлопці, аби тільки на довше їх стало, в громаді роздивляюся ще допіра. В тов[аристві] Шевченка пропонував розпочати видавництво джерел — радо то прийняли.

Поляки показують ніби привіт і ласку, не знаю, які далі межами уставляться відносини, бо я не думаю підхлібллятись.

Щиро прихильний М.Грушевський

Адреса: Львів, ул.Длugoша, 5.

1895

№ 16.

[Львів], 13 лютого 1895 р.
1(13).П.95

Високоповажний Іван Семенович!

Не раз зберався я писати до Вас, та отак — як бачте. Правда, що часу у мене не гурт, отже вибачте.

Я собі жилю помалу. Читаю на університеті, читаю щотижня публичні лекції, де збирається ширша громада (і дами, і старші діти), обіцяю їхати в Станиславів на вечер Шевченків — прочитати щось. Опірч того редактую тепер “Записки наук[ового] Тов[ариства]” і приготовляю том документів, і таке інъче...

Про дозвіл “Зорі”, “Дзвінка”, “Учителя” удавались через міністерство австрійське справ заграницьких, в Петербурзі відповіли, що заборони на р.1895 не знестуть, напі видання ширять *eine unerwünschte Propagande*^{*}. Се сумно; рахують, що “Зоря” матиме сего р[оку] коло 2000 дефіциту, але тов[ариство] Шевченка ухвалило видавати, не зменшуючи обсягу. Але сумно, що з забороною перестають надсилати матеріал з України, і редакція дуже засмучена.

Тов[ариство] Шевченка дістало субсидії державної 1500 і сеймової 1000 на р.1895, маємо видати 3 томи “Записок” і по 1 тому принаймні “Джерел”, “Збірника етнографічного” й “Бібліотеки руської”, що була перестала. Просвіта купила власний дім в Ринку за 130 тис. (на виплат, звичайно).

Як бачите, культурна робота йде, й не погано, пожадано тільки, аби українці якнайбільше до неї причинялися. Зате політичне становище невеселе. Партия Барвінського і партія Романчука стоять ворожо, зав'язали окремі комітети виборчі і готовуються до боротьби. Барвінський виступає в союзі з правителством, митрополитом і поляками, має повикидати кацапів з сейма, перевести послами тільки народовців і то побільшивши число послів звиш 20-и (на що правительство пристало). Очевидно, він одержить побіду, бо партія Романчука, що хоче стати в опозиційнім становищі до тих елементів, хоч тіциться більшою симпатією в громаді, але не має енергичних проводирів на чолі і слабо зорганізована. Вся ся боротьба змарнує сили, збаламутить народ, і тим дуже смутна. Вибори десь будуть літом чи може восени.

Ну досить! Бувайте здорові й не забувайте Вашого широго

Мих. Грушевського

1899

№ 17.

Львів, 5 лютого 1899 р.
Львів, 24/1 (5/2) 99

Високоповажаний Іван Семенович!

Повість свою про Биговського пришліть закритою посилкою; та-кі посилки доходять до нас благополучно, а знов чекати нагоди переда-

* Одна небажана пропаганда (нім.) — Упор.

ти через когось не вигідно і при тім ми не маємо евіденції, хто від нас їде до Києва.

Вправді довгий роман і ще історичний для “Вістника” річ непоплатна, але Ви пришліть, тоді буде видніше. Щодо особи Виговського, то хоч я не належу до його панегіристів, але думаю, що справедливо роблячи йому закиди аристократизму, не треба забувати, що все ж він мав ідеали незалежної політично України, противно як його противники <Кареровичі>, Пушкарь і інші, що думали тільки за себе.

Передплату Вашу на “Вістник” я передав. Часто нарікають від Вас, що не доходять книжки; в такім разі треба звертатись зараз до адміністрації і вона справу зараз налагодить, вишле ново. Ті неправильності головно походять з того, що цензура задля якихсь примх задержує декотрим адресатам раз таку, раз іншу книжку.

Будьте здоровеньки!

Щиро прихильний до Вас М.Грушевський

Ваша гадка про причину скорого змосковщення української інтелігенції мені дуже подобається.

№ 18.

*Львів, 3 квітня 1899 р.
Львів, 22/3 (3/4) 99*

Високоповажаний Іван Семенович!

Прислані Вами гроші передав я до адміністрації “Вістника”. Щодо рукописи “Виговського”, то я діставши перейшов її цілу, а тепер вона у д[октора] Франка, що почав її читати, але ще не дочитав. Здається не можна буде її надрукувати у “Вістнику”. Торішня наша проба з “Двома долями” була дуже нещаслива: було на неї дуже багато нарікань. Отже коли на тім стане, щоби її не друкувати, то що зробити з рукописею: чи її звернути Вам, чи кому передати? З язиковими Вашиими замітками я годжуся.

“Вістник” стойть матеріально не зле; здало би ся його розширити, але підносити передплати не можна з огляду на матеріальні засоби галицької публіки.

Здоровлю Вас щиро.

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 19.

*Львів, 11 червня 1899 р.
30/V (11/VI) 99*

Високоповажаний Іван Семенович!

Белей годиться на видрукування “Виговського” в бібліотеці своїй і навіть прийняв умову, яку від себе я поставив в інтересах Вашої книжки — аби друковалася фонетикою. Він тільки чекає лішнього шрифту,

бо дійсно теперішній шрифт буде лихий, і буде сам до Вас про се писати, може вимовите собі трохи відбиток?

Чи не маєте для "Вістника" якої побутової річи? Прикро нам, що ще нічого Вашого не було у нас; тільки мусіла б бути недрукована ще річ. "Вістник" стойть взагалі добре, лішче як торік.

Будьте здоровенькі!

Щиро прихильний до Вас М.Грушевський

1904

№ 20.

[Львів], 4 лютого 1904 р.
22/I (4/II) 904

Дорогий і високоповажаний Іване Семеновичу!

Сердечно дякую за пам'ять і взаємно поздоровляю Вас [з] новим роком. Вкладку Вашу до Товариства передано, і Святе письмо нині прийшло (сім примірників, І.Пуллюй в Вашім імені вказує інших осіб деяких, кому дати), дякую дуже, скажу його роздати як Ви хочете, але як би Вам? Передати ледве чи хто візьметься, лішче б переслати на певну адресу. Я попробую на Історичне товариство і попрошу брата Вам передати. Щоб тільки не пропала книга!

Дописку Вашу до "Хмар" умістимо в "Вістнику" дуже радо і безпроволочно, скоро лише пришлете. Посилайте заказною бандеролею на мое ім'я — се певно.

Бажання Ваше щодо записаної Вами суми постараюся сповнити якнайлішче. Там доки що, дай Боже Вам прожити як довше.

У нас погано-погано, не приведи мати Божа. Тільки стихійною силою народне житя йде наперед, але ж шкодять — шкодять народному розвоєві — і то свої ж "патріоти" — страшенно!

Цілую Вас сердечно! Жінка Вам кланяється!

Ваш М.Г.

Чи пригадаєте, що отсе буде 20 літ нашого з Вами листування?

№ 21.

[Львів], 14 травня 1904 р.

Дорогий Іван Семенович!

Я нині дістав кінець "Хмар". Побачивши, що такий величенький кусник, я й інші панове подумали, що лішче видати "Хмари" осібною книжкою, з сим кінцем, накладом Видавн[ичної] спілки, аніж

друкувати відірваний кінець. Супроти того ми порішили видання Бурлачки, про котру Вам писав, з нашого поручення, д.Гнатюк, відложить на кілька місяців, а тепер видати "Хмари". Але може Ви ще маєте які пропущені місця в середині, або щось хотіли поправити — в такім разі будьте ласкаві написати.

Біблію, вибачте, досі Вам не переслали — не було оказії. Ка-
жуть, що почтою доходить, то попробуємо переслати почтою.

Здоровлю Вас сердечно!

Ваш щирий М.Грушевський

1904 р. 14 мая.

**ЛИСТИ ДО
ДМИТРА МАРКОВИЧА**

1886

№ 22.

[Тифліс, перша половина січня 1886 р.]

Високопов[ажний] Дм[итре] Вас[ильович]!

Високошановний Іван Семенов[ич] Левицький подав звістку мені про Ваш “Степ” і порадив послати Вам котресь невеличке оповідання — як тільки не пізно. На суд Ваший посилаю оде оповідання своє, чи не вподобаєте его й не приймете у свою хату...

Як надрукуєте, то щоб мені окрім тих кондицій, що в Вас ведуться, зоставили оттисків кілька. Напишіть, будьте ласкаві, скоро, як не схочете друковати, то я пришлю тоді марок й попрошу переслати куди.

Шануючий мосць Вашу й завжди <прихильний>

З[аволока]

№ 23.

Тифліс, 20 (8) лютого 1886 р.

Тифліс, лютого 8, 1886 р.

Шановний добродію!

Вельми радію, що зійшлися наші думки лагідне: виправляючи оповідання, я й сам чув, що кінець до оповідання не держиться й тим зоставив его, що мав на думці, може кому інче здастя. Через се ріжте. Але щодо смерти, то здається, що помилились Ви. Не черкнувшися лікарства, я й боявся описувати смерть — дівчина в мене зомліла після усієї турботи. Через се поставте “многоточі” й годі — кінець дізнає усякий очевидячки й приписувати нічого, мені здається, не треба. Коротке слово: помордувавши вмерла — не надасть нічого читцеві. Так, на мене. До мови теж таки я не дуже добірний. Виправте, як де часом помилився, але не попустіть русизмів та мудрувань *à la** галицьке письменство, прошу.

Замісь книжки просив би я Вас прислати кілька напечатків, а я[к] не можна, то й не треба. Але бажав би “Бідну дівчину” побачити в 1-му томі, дуже бажав би. Більше прислати на 1-й том вже не встигну. Є кілька оповідань, та тільки як на чий смак — може й не сподобається — психологічні, ідейні, і то з уст людських, а ін'чі поодправляю в редакції львівські. Чую, що надруковані, а напечатків не маю, як хочете — пришлю; тільки й се як на кого — “мрії”.

Шануючий мосць Вашу М. Заволока

Адрес мій (поки що): в г. Т[ифліс], в 1-ю клас[ическую] гимн[азию], Алексею Михайловичу Снитревскому.

* На зразок, на кітталт (франц.) — Упор.

№ 24.

[Тифліс, до 16 квітня 1886 р.]

Ша[новни]й д[обродію]

Вибачайте, що потурбую мосць В[ашу] і нагадаю, як просив Вас написати, коли ласка, скільки одтяли в “Дівчині”, в котрому томі друкуєте й коли сподіваєтесь у продаж пустити. Як не в першому, то верніть, бо здається, вилежуватись їй не треба. Я не послідовець Гораций не хочу, щоб що-небудь моє “nonum prematu in annum”*, іще перележить та <скисне>. Хай беруть, поки тепло, та не ганьбують: у нашому гаї й горобець за зозулею закує. Щасти Боже зберігові Вашому, читців нам, а Вам покупців без ліку.

Шануючий Вас М.З.

А як напечатки? Як не буде, <...>

Адрес: А.Михайловичу Симитревському.

* “Нехай зберігається до дев'ятого року” (лат., вислів Горация) — тобто, не слід поспішати з публікацією твору, який завжди потребує ретельного доопрацювання. — Упор.

**ЛИСТИ ДО
ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО**

1894

№ 25.

[Львів], 17 листопада 1894 р.
17.XI.94

Дорогий Олександр Яковлевич!

Не знаю, що воно має значити, що я от вже скоро місяць перестав мати листи від своїх людей. В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] писав двічі, лист за листом, Вам такоже двічі, послав В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] два примірники викладу, в надії що один з них і Вас дійде, та от немає ніякої звістки; тільки Боян, якому також послав два виклади, одкликнувся. Не думаю, щоб на мене виповідженна була яка-небудь неласка, а мусить бути — або мої листи попропадали, або... самі знаєте що. Отже прошу, діставши сей лист, або самі, або як самі не можете — кого-небудь заставте при собі написати і пошліть з Василем на вокзал, а напишіть, чи ще Київ стоїть, і чи не помандрувала часом на теплі води вся людність київська. Бо я спочатку був розсердився і вilaяvся (чи дістали лист з лайкою?) а потім розсудив, що в наших людей “брань на вороту не виснет”, і знову удаюсь, а як і сей раз не напишите, то більш не буду писати, і в Київ не пойду.

Тут є багато цікавого, не так фактів, як слів, ситуацій, писати довго, а переказати не знаю чи вдасться. Бобжинський попереду Барвінському казав, щоб я не йшав до Росії, а це знову сам мені казав, що “не випадає”, що зараз почнуть, ніби я поїхав до Росії тому що незадоволений і т.ін. Я сказав все-таки, що мені треба, а по правді сам не знаю, як бути. Я питав Вас, як Вам здається, чи не чикнуть мене в Росії, чи не доведеться мати всяких неприємних бесід, або ж Іванової хати не скуштувати. Хоч за мною нічого такого нема. Але Ви на се мені не відповіли. Знаєте, де в чому направок Ратая не зовсім щасливо йде. І надсим би тра нам застановитись. Я тепер в добрих відносинах з ріжними напрямками (хоч зостаюсь щирим прихильником того ж, як і раніш), і мене навіть дехто (Шумило) хтіли б виперти (щоб я дав фірму) на чолі нової організації, але я тому противник. Політика не про мене,

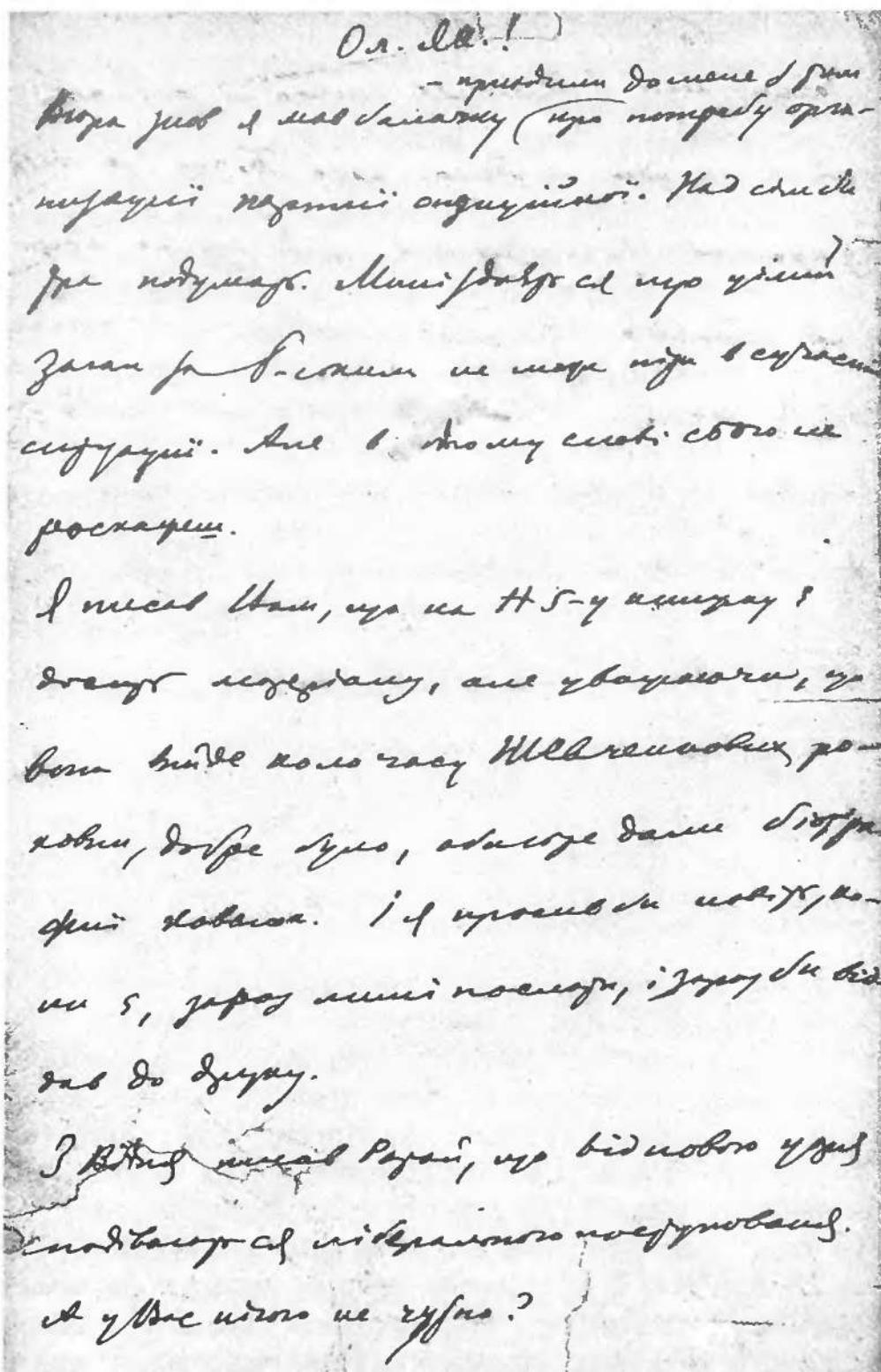
На останній бесіді Бобжинський рішучо сказав, що на Медичному виділі не буде руських катедр, що тра здобувати “гуманітарні катедри”. От тобі! Поживився собака мухою.

А тут мені справа з присягою. Адміністрація заявила, що мені присягати новому царю “не випада”. Антракт. Тільки що вернувся від консула, пробалакав цілий вечір з ним і его жінкою про всячину, дуже приязно, як Ви думаете, що воно? (хоч він і назвав мене ненароком сепаратистом), питався, чи можна до мене на виклади ходити, я повів, що то мені дуже було б мило, тільки щоб не подумали, ніби він шпигувє мене (розумієте). А це посилаю єму свій вступний виклад. Сказав, що присяги складати не треба, і що ніхто мене за неї не спитає. Сей листок передайте Любенькому. Чи правда, що редакціонна справа гегнула?

Пам'ятайте ж, як не напишете, не буду і я писати.

1895

№ 26.

[Львів, січень 1895 р.]

Ол[ександр] Як[ович]!

Вчора знов мав я балачку — приходили до мене з тим — про по-
требу організації партії опозиційної. Над сим би тра подуматъ. Мені

здається що цілий загал за Б[арвін]ським не може піти в сучасній ситуації. Але в одному слові сього не розкажеш,

Я писав Вам, що на 5-у книжку є досить матеріалу, але уважаючи, що вона вийде коло часу Шевченкових роковин, добре було, аби сьогодні дали біографії кавалок. І я просив би навіть, коли є, зараз мені послати, і зараз би віддав до друку.

З Відня писав Ратай, що від нового царя сподівається ліберального поступування. А у Вас нічого не чутно?

Гостину мою в Чернівцях описали в “Буковині”, а за нею й “Діло”, наче Бознащо; деякі з промов виголошених тоді мені, були іноді трошечки дражливі (надії, що я сполучу обидві частини Русі, що мое слово піде за кордон і збудить давні історичні традиції і т.ін.) — і се все надруковане. Я в своїх промовах звичайно остерегаюсь.

№ 27.

[Львів, до 9 липня 1895 р.]

Посилаю Вам виписку з Залеського. Якби вспіли відповісти, то ще завідоміть карткою, чи давати до друку той піваркуш, що Ви прислали, чи що змінити, і чи привезти решту Вашого рукопису Вам до поправки чи ні. Я думаю виїхати зі Львова в четвер 27/VI (9/VII).

Ваш М.Г.

Посилаю лише початок статті Борковського, далі він лає галичан ще острійше.

№ 28.

[Сестринівка], 7 серпня 1895 р.

Дорогий друже Олександр Яковлевич!

Сьогодня одержав я Ваш лист і розправу. Дякую Вам за присвячення дуже — від себе, дякую і за статтю — яко редактор. Тільки що оце прочитав її, з олівцем в руках, як звичайно — з Вашого позволення. Окрім кількох стилістичних правок дрібних, за яких — думаю — не погніваєшся*, зауважу ще що: на л[истку] 2 не розумію аргументації: “сю поему (“Відьма”) він переписував майже через місяць після того, як написав “Слову” [тут описка, треба “Сову” — Упор.] — що з того? Час переписання не доводить, мені здається, тут нічого? Чи я не зрозумів. На л[истку] 7 чи не треба: були не дописані (не нема) в часі друку “Кобзаря”. Окрім того, не відваживсь поправляти правопис в витягах з листів Шевченка, не знаючи, чи то переклад, чи оригінальна правопись Шевченка, яку поправляти, звісно, не годиться.

Взагалі стаття дуже цікава і добре написана. Тільки, на мою думку, чи не почекати трохи — щоб добути відомості з Петербурга хоч

* Наприклад прихожу я поправив на сіни. — Прим. авт.

про деякі з сих книжок — ато їх забагато. Статтю я й так з радістю надрукую, але воно було [б] ліпше — є ще трохи часу і для III кни[ги], а в крайності можна було б її відложити на кни[гу] IV (8-у). Ще раз кажу, що се я цілком віддаю на Ваш розсуд.

Ще пригадується мені, що є в мене копія “Холодного Яру” з поміткою “В’юнище”. Треба її пошукати, можна б то занотувати. А книжок тих в мене нема. “Днівник”, “Музикант” etc. здається невидано. Я напишу.

Спасибі за клопіт з Корівченками. Добре, аби з того що добре вийшло. Тільки на Пречисту (15/27 серпня) я приїхати не міг би, тому, як би йшло все на добре, чи не можна б так: вийдьте з ними разом, але їдьте просто до мене, а при повороті, перед Головосіком ви до них, а я в Київ? Напишіть мені у всякім разі після Маковія. Я дуже цікавий. Тільки Ви звісно, розвідуйтесь делікатно, щоб нічого було не знати, щоб збоку не знати було і мене вперед нічим не зв’язати. А те що Ви про неї росказували, мене дуже цікавить. Від Рата я й я не маю нічого. Був він у Лямана (Weisserhirsch bei Dresden), а тепер де — біг зна.

Не віриться мені, щоб Ви приїхали, а варто, на хуторі чудесно; шкода тільки, що чоловік забагато має на голові. В Архів мені б в Москву треба, та ще не знаю. Тепер займаюся періодом литовсько-польським (XIV-XVI в.) для сегорішнього курса, і на се мабуть піде чи не весь час хуторний.

Як що довідається за Маню, напишіть. Марко не пише нічого. Денис, спасибі йому, написав, що він в Мордові, а як в ту Мордову писати, не знаю.

Сокрушатись, зач’єм читать учился, приходиться тепер частенько. Але я так певний, що наше буде зверху, що навіть не думаю про се. Здоров’я мое було трошки замнялося, а тепер я здоров, і хожу “в повній формі”, себто тільки в сорочці і штанях, і годі.

Чи читали Ви приказ войскам, усмирившим возмущеніс на Ярославських фабриках?

Цілую Вас! Пишіть!

Ваш М.Грушевський

Родичі роз’їздяться — в середу останні.

24/VII (7/VIII) 95

1896

№ 29.

[Львів, до 20 червня 1896 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

На вчорашній секції предложив я Вашу статтю, і Франко (вже перед тим він казав за кілька день) звернув увагу на спомини Залесь-

кого, видані в Парижі, де може бути дещо для Шевченка. Постановили: з огляду, що книжки сієї до Росії не можна послати, то, якби Ви мали тепер приїхати, придергати трохи друк статті, аби Ви могли ту статтю ужити, а як не приїдете, то друковать так, а Франко в *Miscellanea* дасть витяг з Залеського. Рішеннє сієї справи отже залежить від Вас, і прошу мені написати. Поки що пошлеться Вам коректа з стор. 17-32.

За гонорар: то гонорар виплачений товариством за попереднє, але Ви маєте передати його просто в той фонд, звідки платилося перекладчику досі, аби він служив надалі, бо оплачений тепер переклад почасти вже давнійше оплачений з того фонду, почасти був даровою працею. Полякофобство Шульгина не пошкодить, а що іншої праці про Коліївщину [нема], то годі її оминути; зрештою хіба порадьтесь з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем]. Іоїль писав мені, що береться зробити частину; аби лише певно. Скажіть йому, що в сій справі писав до його я, але він, очевидно, листа не одержав, тож я не маю охоти знову на ту адресу йому писати.

Шевченковим своякам розділіть гроші як знаєте.

В “Ділі” друкуються цікаві статті з поводу зборів Шевченка про мову, де і українцям дано “на оріхи”.

“Жите і Слово” виходитиме реформованим, замінивши собою й “Радикала”, часописею політ[ико]-літерат[урно]-науковою. Будьте здорові!

Щиро прих[льний] М.Г.

Жінка посилає Вам привіт.

№ 30.

[*Владикавказ, до 16 серпня 1896 р.*]

Дорогий Олександр Яковлевич!

І знову Вас турбую з коректою. Прислано мені ст. 34-48, і я не знаю, чи Ви мали ст. 33 і чи проглядали коректу? Се раз, а друге — не прислали мені орігіналу, і я на с. 34 деякі поправки зробив, за які не певний. Тож будьте ласкаві, в сій формі (с. 34-40) зробіть свої поправки і відошліть до друкарні, а далі (с. 41-8) я подержу в себе, доки Ви пришлете мені поправки до неї, як я Вас просив надалі: посыайте поправки дальших не до друкарні, а до мене.

На Кавказі я пробуду до кінця може серпня [тарого] ст[илю], і звідси думаю їхати через Тифліс, Батум (куди перевели якраз отсє моого швагра) і Крим, так що в Київі буду десь між 15 і 20 і зістанусь до кінця місяця; довше мені там нема чого сидіти, а в мене й без того роботи коло приготовання курса багато. Новин ніяких не знаю ані з Галичини, ані з росийської України, тай спокійніше без них. Як Ваше здоров'є? Мое досить добре. Де Владика?

Дай, Боже, здоров'я! Жінка Вам кланяється.

Щиро прих[ильний]

М.Грушевський

№ 31.

Шкода барвінкової осодяє. Дальше
є ще щодо способом якої відродувати
подорожування, як якою думкою, не може-
мо, таєд часу просу. Годовину сь.

Високоповажаний Добродіо!

Виричую чоловіка, що дуже за-
нятий, пишу Вам з его слів:

Книжка "Записок" вийде за тиж-
день; — ст. 33 Вашої рукописії
залишилася між паперами і вже
видрукована; одна форма коректі-
від 40-57 буде Ваша висока і здає
в дорогі пропала, коли Ви її не

зберегли. Дальшу статтю про
Мавесікія можна приєднати скоро.

В побудові Мавесікії
бутрі-з новоду відмежувати з дру-
жиною.

Львів, 26 жовтня 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Виричую чоловіка, що дуже занятий, пишу Вам з его слів: кни-
жка "Записок" вийде за тиждень; — ст.33 Вашої рукописії найшлась
між паперами і вже видрукована; одна форма коректі від 40-57 [стор.]

була Вам вислана і здається в дорозі пропала, коли Ви її не одержали. Далішу статтю про Шевченка можете прислати скоро.

Рецензії надійшли; одна увійде до XIV книжки — а якщо стаття про Галагана надійде в сих днях, то буде там також уміщена. Про відбитки з “Зорі” Михайло] говорив — і які ще зістались будуть Вам вислані,— сегорічні відбитки ще не скінчені.

Лукич вже зрікся офіційно редакторства “Зорі” — найожажанішим на його місце був би Маковей, але той не хоче іти до Львова, бо надіється зістати учителем семінарії в Чернівцях. Ви питаете про нове політичне товариство; се: “Католицький руско-народний союз”, проти котрого духовенство наше, зібране (в час зборів “Союза”) на загальних зборах] тов[ариства] апос[тола] Павла, устами Танячкевича і інших протестувало. В склад комітету нового “Союза” увійшли отсі патріоти: Ол.Барвінський, Пюрко, Чапельський, Подолинський, Гробельський, Світенський, Юрик, Ваньо, — священики, — даліше Левицький (Лукич), Коцовський, Бічай, Грушевич, Тисовський, Огоновський Ілюарій, учителі семінарії і гімназії і Барановський інженер — досі малозвістний патріот. Докладніше про се є в “Правді” ч.40, — там саме товариство називає себе клерикальним. Становище “Буковини” ще, здається, не вияснилось, — але она не буде відай з ним солідаризувати. Що до нової газети — се тілько план, бо й саме товариство ще офіціально не затверджене.

Бувайте здорові.

М.Грушевська

Львів, 26/10.896

В товаристві Шевченка великі бурі — з поводу видалення “Діла” з друкарні.

Шкода Барвінського особисто. Дальше яким-небудь способом його виправдувати й підтримувати, на мою думку, неможливо, хиба просто б завернувся.

1897

№ 32.

[Львів, січень 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Лежучи в ліжку, бо хорий, диктую жінці лист до Вас, бо нема часу з ним гаятись. Отвертий лист Ваш до мене застав я, вернувшись нині до Львова, і не знаю, що з ним уробити, раз — що він писаний давно, і по нім Ви вже писали інші листи, друге — лист сей уважає аранжером цілої справи Романчука, тимчасом, скільки знаю, він ним абсолютно не був, пристав до справи, думаю, тому лише, що мусів з самого

становища. Подумавши отже звертаю сей лист до Вас, аби Ви, як що скочете вивести на яв початкові заміри основателів товариства, зробили се не адресуючи своєї полеміки до якоїсь певної особи з опозиції, ані адресуючи самого листу до мене, бо я скінчивши XIV том "Записок", не маю нічого до роботи з виділом. Зауважу однаке, що на мою думку найвідповідніша дорога для Ваших роз'яснень, надрукувати їх, якщо уважаєте відповідним, в якісь непартійній часописі, н[а]пр[иклад] в "Зорі", але на се вже нема часу до зборів, а знов з недрукованого листу Вашого виділ хто знає чи буде мати яку користь.

Заява солідарності може мати своє значінє, однаке як буде скільки-небудь значне число підписів, хто має сталий псевдонім, най ним і підпишеться. Стилізувати треба б коротко н[а]пр[иклад]: "Ми низше підписані українські співробітники Записок (або: наук[ового] вид[ання] Тов[ариства]) заявляємо свою солідарність з проф. М.Груш[евським] і з його виреченням..."

№ 33.

[Львів]. 2 березня 1897 р.
18.П/2.ІІІ.1897

Дорогий Олександр Яковлевич!

З останнього листу Вашого, що дістав его вчора, догадуюсь я, що останнього листу мого Ви не дістали. Се мені тим більш прикро, що я там був висловив деякі гадки свої про політику теперішню, а Ви мене якраз тепер про се питаете. Вибори ще не почались — йдуть лише пра-вибори, тож не можна догадатись, чим справа скінчиться. То лише можна вже й тепер сказати, що таких виборів не було певно ще в Галичині, а може і в Австрії. Жандармский багнет стає необхідним атрибутом виборів: були вже убиті і ранені, народ стає завзято як ніколи. Голосить ся, що правительство не пропустить нікого з опозиції. Польський шовінізм дійшов до крайніх границь і дуже правдоподібна поголоска, що лише Бадені (президент) впливнув на них, що відступають кілька мандатів сторонництву Барвінського. Я ж знов скажу Вам щиро, що по всім, що сталося, волів би не мати ні одного Русина посла, як мати сторонників Барвінського. Чому? — Приїдьте самі і роздивіться, а то всього і на воловій шкурі не спишеш. Сказав послати Вам "Шевченко на другім засланню" і за тиждень знов, але другий раз грошей на пересилку не присилайте: ся гречність у всякім разі Вам від товариства належить ся, як і всім співробітникам.

Питав я Вас в попереднім листі, чи можна надрукувати разом дві Ваші статті, що Ви тепер прислали, бо друга стаття занадто коротка. Я маю можливість дати її цілу в книжку XVI "Записок".

Том XV вийде за кілька день. Є багато новин в Товаристві: Секція природничя буде мати свій осібний збірник. Ухвалені теж осібні збірники для секції історичної і філологічної, але сього року сі останні збірники ледве чи вийдуть: ухвалено віднести до Вас чи б Ви не ско-

тіли свою біографію Шевченка, переглянувши єї, в однім з дальших томів збірника надрукувати. Ухвалено тож в збірнику надруковати збірку фольклорних праць Драгоманова в перекладі. Вовк лагодить І том матеріалів етнольогічних.

Що Ви скажете на ось який проект: взяти адресник Суворина ("Вся Россія") і по ньому вислати на адреси всіх багатих дідичів, фабрикантів etc., etc. на Україні в великому числі заклик до складання жертв на фонд академії. Напишіть мені скоренько. Сребніцького зробіть.

Ті гроші, про які казав Тележинський, до Товариства ще не прийшли: я лише чув про них приватно. Коби більше жертв, бо на уряд нема чого сподіватись багато. Сього року сойм не лише нічого не додав, а ще навіть хотіли нам обчекрижити 1000 зл.

Бюджет товариства на рік 1897 прелеміновано на 13000 доходу, в тому числі близько 2000 жертв з України, 4500 запомог, решта доходи друкарні. (Вкладок членських на 500 зл.). Видатків коло 11000, в тому числі 2000 на "Зорю".

Цілу Вас сердечно. М.Грушевський

Моя пані посилає Вам поклін. Вороного приділено до редакції "Зорі" помічником, бо йому відпало урядництво в Товаристві.

Відпишіть, аби знати, що сей лист дістали.

№ 34.

[Львів, до 21 березня 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Я навмисне здержав ся з листом, поки вибори перейдуть, щоби Вас повідомити про їх результат, і з сего почну:

з V куриї вибраний радикал Яросевич, кандидат радикального комітету а потверджений краєвим руским комітетом (консолідаційним); кажуть, що має вступити до соціалістичного клубу, і Барвінчук, священик, канонік станіславовський Гробельський, що ставав протів Окунєвського, досить сього сказати. Вибори з IV куриї були вчора. З наших вибрані: Окунєвський і священик Танячкевич, а барвінчуків 5: сам Барвінський, Вахнянин, Карантинський, Охримович, Мандичевський — а крім того ще урядовий русин з Буковини Винницький. З поляків вийшло багато соціалістів, стояловців, разом більш десяти: се о стілько добре, що коло польське ослабне.

Що до Вашої біографії Шевченка, то не потребуєте з нею спішитись: однако она не може скоріше друковатись як за рік. Переписувати Вам єї не потреба: поприліпляйте собі до друкованих сторін листки паперу і на них робіть доповнення і переміни. Висловлялось не раз бажане "оминати лірику": належало б, думаю, те бажане вдовольнити. При тім чи не могли б Ви використати відомі Вам урядові акти про Шевченка. З свого боку уважав би я відповідним, щоб була заповнена та прогалина, на яку справедливо вказав Ф. Колесса, що у Вас біографічні факти зовсім відділені від літературної діяльності Шевченка і ся остат-

на в біографію Вашу майже не входить. Як даліше Ваша хронольгія писань Шевченка? Не з тим питань, щоб Ви поспішали, а лише щоби знати, коли її скочете друковати.

Від заклику до жертв я і сам не багато сподіваюсь, але може на десятьох хоть оден до того відозветься. Книжка XV "Записок" вийшла 6 марта н.ст. Книжка XVI вийде десь на початку н.ст. квітня.

З Риму малисьмо кілька листів від Антоновича, щось не дуже хвалиться здоровлем; збирається пробути в Римі до кінця н.ст. марта, на квітень до Парижа, а в маю вертати хоче до Києва.

Бувайте здоровенькі.

Цілую Вас М.Грушевський

Жінка моя Вам шле поклін.

№ 35.

[Львів], 29 березня 1897 р.
17(29)/ІІІ.97

Дорогий Олександр Яковлевич!

Сегодня дістав я заразом і лист Ваш і статтю; до котрої книжки стаття піде, ще не скажу.

Книжка XVI буде розсылатись 11 н.ст. квітня, хоч вже й тепер майже готова; книжка XVIII вийде в червні. Що пишете за свої відбитки, то они вже всі вислані, а де они поділись, не знати: з Киянами щодо висланих книжок ніяк не дійти ладу. Взагалі на шановних патріотів київських і українських маю стільки до скарженя, що на воловій шкірі не спишеш.

До редакції "Зорі" я не мішаюсь; як що маєте, пишіть до Борковського; виділ взагалі в редакцію не входить. Не Ви одні скаржитесь, але з Борковським трудно мати діло в сій справі. Вороний казав мені, що коло Великодня кидає Галичину і вертає на Україну. Взагалі треба Вам знати, що я ще від осені ставив питане: чи варто товариству видавати "Зорю" так, як вона йде, докладаючи до неї около 2000 злр. річно.

Щодо виборів, то справа консолідації, хоч зразу я сам був їй протицний, не стоїть так дуже зле, як Вам здається. То видно було ще перед виборами, а вибори то остаточно доказали. Я не люблю того говорити консолідаторам, але Вам то можу сказати: під час остатних виборів "старі" були на службі у народовців. Мені здається, що кілька спільніх виборів і тверді як партія перестануть існувати, розумієш, якби народовці енергічно на всіх полях і далі працювали; може Вас сей погляд здивувати, але в листі не дастесь все розказати. Заспокою Вас покищо тим, що я сам до консолідації нічим не причинився і все тримався від неї здалека, як і взагалі від політики.

За кілька днів виїду я на кілька тижнів до Скали, пропу тури адресувати (Скала над Збручем).

Будьте здоровенькі, цілую Вас!

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 36.

[Львів, травень 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Тільки що дістав Ваш лист і відозву. Деякі з Ваших уваг я зараз же можу перевести, до деяких треба би близьше порозумітись. Трудно порозуміватись листами, а Ви вже просите аби скорше. Чому Ви не хочете, аби було сказано про утиск в Галичині? Невже Ви хочете піддержати гадки про танцюристий рай галицький на Україні російській, особливо по остатних подіях, коли про нього і без того всякий досить знає. Не зрозумів я гаразд, який вивід невідповідний може вийти з підпису Франка, поясніть, будьте ласка.

Пишете, аби деяким послати по-українськи і по-французьки, чи се значить, що не треба російських відозв, лише українські і французькі, чи окрім українських і російських для декотрих треба французьких (замість російських). Російську відозву для декотрих земляків українців треба, бо української або не зрозуміють, або не скотять читати; напишіть про се якнайскорше.

Знаєте, що читане Вашого листу і відозви багато в мені гіркого обудило, н[а]пр[и]клад що до рецензій: доси я майже не знаю солідної рецензії на наші видавництва нігде майже. Поляки мені здається наїмисне не містять, німцям який інтерес?; по-російськи хіба "Киевская старина". Розуміється, рецензія — се діло людей інтересованих, прихильних, у нас же українські патріоти, з мінімальними виїмками умістились в вигідній позиції під грушою і лежучи в приємнім кейфі чекають, аж грушка сама їм в рот впаде.

Кажете, що не до речі закидати старим, але ж я сієї відозви не хочу посилати чужим а бодай раз треба би сказати правду в вічи.

Як з рецензіями, подібно і з обміном, хочете аби стояло про обмін з Парижем — там ми ні з ким не обмінююмось — з Берліном ні з ким — з Римом, — ні з ким, в Відні лише з Ягичовим архівом.

Посилати капапам і полякам відозви я б не хтів, бодай напочатку. Старим не буду дорікати як не хочете; багато про се говорити, але нехай устно.

Дальший транспорт відозви я б хтів розіслати всім заможнішім дідичам і капіталістам на Україні, у Суворина їх мусить бути багато.

Але буде про се. За Котляревського я просив іно Вас, як неохота, то нехай. Не пишете, чи дістали хронологію. У нас тут аж кипить. Франко виступив з "Kurjera" через свою статтю проти Міцкевича, баталія з поляками на цілій лінії, орган варшав'ян "Przeglad wszechpolsky" підгоджує поляків против русинів скільки видно.

З поводу остатних компліментів полякам в Росії чув я гадку: що як Росія і поляки дадуть собі руки против русинів.

Покищо досить! Цілую Вас сердечно!

Щиро прихильний М.Г.

Відозву на тоненькім папері мають друковати, для пересилки.
Чи треба б трохи і грубшої?

№ 37.

[Львів, до 23 травня 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Кінець кінцем підписані будуть на відозві крім мене лише Labrak і Паньківський. Треба знати тутешню ситуацію. Коли Ви виступаєте проти відозв з по-російськи, то я здергусь з їх друкованем, але не буду посилати української відозви до тих людей, які не будуть і читати, побачивши, що відозва українська, а їх хіба мало? Папір не може бути дуже грубий з причин технічних — поясню Вам се потім. На сім тижні відозва буде готова.

У нас діються несоторені річи. Поляки віщають образ Франка і змовляються, як кажуть, бити. Русини знов гніваються на нього за передмову до польського перекладу его оповідань. Романчук вструхнув на него громоносну статтю в "Ділі", порівнявши з "Крашанкою" Куліша.

Ще одна неприємність: консолідований Комітет виборчий (він, здається, останеться і на дальнє сталим органом політичним) взяв ініціативу до святкування 50-ліття знесення панщини з р. 1848 і візвав до участі товариства народовецькі і тверді крім політичних і редакцій.

Буде запрошено до участі і Товариство Шевченка, вчера була о тім бесіда і на виділі. Я хоч уважаю консолідацію в політиці корисною для народовців, однаке не хтів би, аби наше Товариство якусь участь в ній брало. Правда, що спільне святкуване випаде дуже гарно, а скрайних москвофілів в комітеті (зложені з відпоручників товариств) певно не буде, однаке все одно неприємно. Все се я казав на виділі, та ніхто мене не попер (Франка не було). Дійсно, більшість членів знов би обурилась на виділ, якби він не взяв участі, і знову б почались давнійші бучі в Товаристві, тай він сам не відважиться на се. Я міг би зректися головства, але се мабуть більше б пошкодило Товариству, як помогло, щонайбільше хіба не шти на се засіданє виділа, коли ся справа буде рішатись. Гай-гай, тяжко воно буває часом, дуже тяжко нести а шкода покинуть.

Біографію Шевченка ледве чи сього року можна буде почати друкувати. Аби не переписувати "Другого заслання", візьміть собі сю книжку "Записок", ще одну, тай спокій. Ага, коли життєпис Шевченка буде містити 40 аркушів, то мусить вийти в двох томах.

А чи не могли б Ви, з огляду, що однаково є час, звернути увагу на самі писання Шевченка.

Ну, будьте здорові! Покищо досить.

Щиро прих[ильний] М.Гр.

№ 38.

Львів, 29 травня 1897 р.

Дорогий Олександр Яковлевич!

Дістав я вчера Вашу рукопись та не знаю, що з нею робити: я ж Вам писав, друже, що в першім томі збірника мають вийти праці Дра-

гоманова і то доперва аж на другий рік, а в сім році лиш почали б ся друковати, а потім аж "Шевченко". З "Шевченком" тим більш не спішно, що прецінь недавно те все було друковано і читачам приступно; треба все то зібрати в одну книжку, але з тим не спішно. Розумієсь, рукопись може у мене полежати, але кождий рік приносить нові матеріали до біографії.

У нас сими днями нічо важного ся не стало. Величко дістасе від Товариства запомогу і їде на літо до Петербурга збирати матеріали до географії. Збірник природничий ніяк не може вийти, хоть давно вже готовий.

Ви занадто вже нападаєте на Франка, я з ним в Товаристві маю діло вже третій рік і ще ні разу не посварився, але про це поговоримо устно, як побачимось.

Обіцяли Ви рецензию на Сребніцкого про Кониських, я чекаючи єї деякі иныші рецензії [відклав], тож якщо масте охоту написати, то напишіть тепер.

Товариство уділило буковинській "Рускій Раді" на видане Фед'ковича, а властиво на сплату довгу друкарні запомогу 500 злр. Буковинці розсварились з Барвінським і Барвінський, як я чув, звернув "Буковину".

Чи вернувсь Антонович?

Будьте здорові.

Львів, 29(17)/5.97

Щиро прих[ильний] М.Г.

№ 39.

[Львів, початок червня 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Якщо справді не сподіваєтесь нового матеріяла до біографії Шевченка, то справді може она у мене ще ліпше лежати, як у Вас; може з осени почнеться і друг, але напевне того не можна сказати.

Я не міг Вам того докладно означити, в котрім власне році вийде Ваша біографія Шевченка, бо того ніхто не знає.

Становище матеріальне Товариства настільки непевне, що певних далеких плянів не можна укладати. Виділ лише в принципі приняв плян деяких видань, між іншими і біографії Шевченка, а на звістки в "Зорі" не покладайте значення.

Справа участі Товариства в ювілею по всяких короводах здається порішиться добре, себто Товариство в ювілею участь брати не буде. Напишіть мені докладно, будьте ласкаві, бо тут мене питаютъ, яка то має бути вистава в Києві і чи правда, що ніби археольгічний з'їзд назначений на сей рік, бо я знаю, що мав відбутись 1899 р. З Галичини деякі мали б охоту їхати.

Вже вийшла XVII книжка "Записок", в ній Ваша хронологія. XVIII книжку приготую до виїзду, вийшов також збірник секції природничої. От се наші новинки.

У нас по замкненю парляменту все притихло, лише між радикалами великий заколот з причини заяви Яросевича, що будь то радикали стоять на програмі соціал-демократів, на се радикали не годяться.

Будьте здоровенькі!

Щиро прихильний М.Гр.

№ 40.

[Львів, між 23 і 30 червня 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Ніяка цокотуха поголосок не пускала, лише з київських газет було передруковано в “Ділі” звістки про археологічний з’їзд, історичну виставу в Києві, і я просив Вас про докладніші відомості, щоб евентуальне міг газетні вістки спростовувати але з Вашого листу не багато довідався. До мене тут звертались галичане, що хотіли б їхати на сі київські вистави, та нехай вже.

Оглядати київські древності між 5-10 липня я правдоподібно не приїду: час для мене дуже не пригідний тай користі з того я не сподіваюсь, три роки був я гласом воціющим в пустині для України, досить вже з мене. Як бачу з імен Вами названих, будуть там референти більш пожадані, як я.

Я доперва на початку ст[арого] ст[илю] липня йду зі Львова: йду просто на Кавказ і в Києві задержусь ледве кілька годин, дуже втомлений, хтів би вже раз спочити. Просив урльопу на зимовий семестр, але не дали.

Друкарня сильно зайнята тепер друкованем шкільних книжок і для того друк наукових видавництв по можности здержаній і доперва восени буде можна посунути наукові видавництва сильно наперед. Літом будуть також іти ще книжки шкільні. Тепер друк “Жерел” майже закінчений. Крім того хотів би я, щоби в літі ще вийшли казки з Угорщини, зібрани Гнатюком і “Часописъ правника”. На осінь зістаються том “Історичної бібліотеки”, куди хочу дати крім “Гайдамаків” Антоновича ще дрібні статті про рухи селянські (Антоновича — про Гонту, Єфименкової про Турбаї, Ясинського про розрухи в Київщині). На дальший том піде “Коліївщина” Шульгина. Восени теж правдоподібно буде можна почати друк Вашої біографії Шевченка. На остатнім засіданні Виділу Товариство на внесення Франка відкликало своїх відпоручників з ювілейного комітету.

Тим часом будьте здоровенькі!

Щиро прихильний М.Г.

№ 41.

[Львів, початок листопада 1897 р.]

Дорогий Олександр Яковлевич!

Якраз збирався я, діждавшись нарешті проспекту нової часописі (вчера вечер видрукована), коли якраз і Ви згадали про мене. В доповнені до проспекту скажу, що по довгих нарадах дав я на початок свою фірму, поки справа піде на лад. Для того треба і передплатника, і літературної роботи — в обох справах і удаюсь до Вас. Сподіюся, що не відмовите і своєї роботи, і заоочування інших до роботи і передплати. Не знати як прийме цензура, чи буде пускати; але передплатник в усякім разі потрібний.

З “Біографією” здержались, бо я казав замовити трошки більшого паперу: здається завтра або позавтра почнуть складати, на доповнення до присланого Вами реєстра портретів я б просив ще вказати: які з друкованих в “Зорі” (і в котрім числі), не друковані з яких оригіналів мають бути зроблені, які в тексті і які на осібних листках і при яких уступах тексту мають бути уміщені.

Тиховський нічого не прислав. З Петербурга дістав вчера аж три листи в справі Пелехінської жертви, але пляни такі дивні і суперечні, що не знати, чи ще з того що буде.

Як Ви ся маєте і як Ваші кримські пляни?

Бувайте здоровенькі.

Щиро прихильний М.Грушевський

А я Вам кланяюсь теж; коли приїдете до Львова? — дайте завчасу знати.

М[арія] Г[рушевська]

№ 42.

[Львів], 8 грудня 1897 р.

28/XI (8/XII).97

Дорогий Олександр Яковлевич!

Дуже я урадувався, діставши вечер (вчера) Вашу картку, бо чув про Вашу тяжку хоробу. Добре, щосьте вискочили щасливо, а прийде весна будете цілком здорові.

Біографії Шевченка видруковано чотири аркуші, казав я післати їх Вам сьогодня. Складані перервано на тиждень, бо треба скоро складати “Вістник”, але як бачите, робота йде скоро і книжка буде готова при кінці січня. Власне для того треба би полагодити справу ілюстрацій; я писав Вам про се, але Ви були нездорові. Тепер, коли сила, напишіть докладно, які образки прийдуть до цього тома, чи з кліштів вже виданих в “Зорі”, чи мають бути зроблені нові, в тім разі прошу Вас прислати заздалегідь фотографії, чи що; з чого мають бути зроблені, при тім означити, що має йти на осібні

листки, а що в текст. В сій книжці певно сього буде не багато, тож не трудно буде Вам се зробити. Може хотіли б Ви якого спеціяльного кольору окладинку, то напишіть. Від себе я поручив, щоб книжка виглядала можливо гарно; 200 примірників казав зробити на папері "Зорі", а 500 на звичайнім. Коректу веде Павлик, звертаючись до мене при непевностях. Справді, хоть зрідка, а приходять деякі недокладності в манускрипті, котрі полагоджую "по крайнему моему разумінню".

Був дуже занятий "Вістником", але приїхав тому тиждень Маковей, перейняв на себе друкарню роботу і мені тепер лекше. Перша книжка вийде за два тижні, матеріал готовий, нема ще тільки дописи Владики: як не поспіє на сю, піде на другу, але ліпше було б якби поспів. З белетристики пішло: мое історично-різдвяне оповідане, новелі Кобилянської і Маковея, вірші Франка, Уляни Кравченко, Граба (кілька перекладів); Ваша статистична стаття, наукова хроніка — суха, але нехай, літературні статті Франка, Маковея і моя. Сю книжку прийшлося уложить нашвидку, бо від "Зорі" ми нічого не дістали, а матеріалу не було часу призбирати, спішились видати книжку завчасу; проте книжка не буде лиха (напишіть по щирості, як покажеться вона Вам і іншим землякам). На дальнє матеріал поволі злазиться. Стоїть не рішене питання, що робити з переданою з "Зорі" повістю Нечуя "Старі гультаї", надруковану вже в "Складці", чи варто після того друкувати його в "Вістнику". Дуже пожадані короткі бібліографічні вістки про українські книжки, надруковані в Росії і ширші критичні статті про новини нашої літератури або цілу письменську діяльність того чи іншого літерата; але щодо таких більших студій треба наперед порозумітись з редакцією, щоб не стрілись.

Маковея хотіли взяти до "Народної часописи" і до "Руслана", але ми умовились, щоби він не вступав до ніякої іншої редакції, а пильнував "Вістника". "Діло", між нами кажучи, у великих грошових клопотах і не знає, як з них вийти. "Руслан" з новим роком хто знає чи не пропаде по упадку Баденього. Взагалі в політиці можна сподіватись значних перемін, навіть може і для русинів.

*Ну буду тим часом, жінка утомилася писати. Від неї поклін.
Будьте здоровенькі і дужі!*

Щиро прихильний М.Гр.

*Із Львова хочу вийхати 5(17)/XII до Скали (Скала над Збручом).
З Пелехиним далі йде переписка.*

№ 43.

Скала над Збучем, 17 грудня 1897 р.

Дорогий Олександр Яковлевич!

Я запитав Вас про кліші, ви правдоподібно уважали відповідею на то переслані фотографії й зроблену братом вимітку. Але з тим вели-

ка трудність. Всі ті кліші давати на осібних листках — задорого, та й декотрі кліші замалі до того. Тим часом, відповідно Вашому жаданню (щоб вийшла в лютім) складання біографії йде дуже скоро, а деяких фотографій від Вас нема (ссылка на біографії Павленкова значить стільки само, бо їх нема під рукою) — Сошенко, Брюлов, Щепкін, Гр. Тарновський, Рєпніна etc. Деяшо можна буде дати на осібних листках, деяшо в пізніший том, а деяшо відпаде через се. Малюнка Штернберга не знають; я догадуюсь, що се той, що гравиров[ав] Съряков 1877 і виданий в Галичині фотографічне під назвою: Шевченко в 26 літ.

Я як бачите вже виїхав і вернусь до Львова коло 22/I н.с., коли друг біографії вже повинний кінчитись. Тож в справі ілюстрацій будьте ласкаві написати безпосередньо до Паньківського!

Веселих свят!

Щиро прихильний М.Грушевський

Скала 5(17)/XII.97

1898

№ 44.

[Львів]. 21 березня 1898 р.
9(21)/III.98

Високоповажаний Олександр Яковлевич!

Брат переказав мені, що Ви маєте охоту злагодити кілька економічних статей і біографію Костомарова для "Вістника". Дякуючи Вам за добру охоту, прошу Вас одначе не забиратися до тих економічних статей, бо нам не придалиби ся на разі. Біографія Костомарова була би пожадана, тільки не в "Вістнику", а в "Записках". Взагалі в другім відділі "Вістника" були б нам пожадані бібліографічні замітки і літературно-критичні статті, особливо про цілих письменників, в тім роді, як стаття Маковея про Чайківського. Дуже би нам треба новель. Чи не маєте яких оповідань з народного життя, особливо недовгих.

Коли я бачився з Вами літом, було між нами умовлено видати певну скількість біографій Шевченка на лішнім папері, і Ви мали розслати їх належеним платежем. Будьте ласкаві повідоміть чи піднялисісь би Ви тепер сього, аби я розпорядився посылати біографії до Київа для того; рахуючи подвійну пересилку etc. не можна менче рахувати як 2.50 руб. або 3 рублі.

Чи дістали Ви екземпляр біографії, посланий просто до Вас? Може цензура стала взагалі її пускати?

Будьте здорові, Ваш М.Грушевський

№ 45.

[Львів], 31 березня 1898 р.
19(31)/ІІІ.98

Високоповажаний Олександр Яковлевич!

Спішу Вам відповісти, що Виділ відразу був ухвалив видати цілу Вашу "Біографію", з огляду, що на рік 1899 призначені фольклорні праці Драгоманова, то 1 т. біографії може вийти в 1900, а початись другом 1899. Нема ніяких сумнівів, що Виділ не відмовить коштів на виготовлені клішів і на покрите видатків за фотографії. Тільки справу цього другого тому буде вести вже президія фільмологичної секції, котрої головою є Франко, а заступником голови Колесса, а я до збірника фільмологичної секції тепер вже нічого не буду мати.

"Вістник" "Буковині" відповідати не буде, се низше його гідності, але з тої самої причини він на жаль не буде могти помістити і Вашої відповіді, бо специяльна Ваша полеміка без загальної відповіді виглядала би трохи дивно.

Якби справа розсилки "Біографій" мусила зйті ні на кого тільки на моого брата, то се трудно, бо він і без того робить занадто гречностей для Товариства, щоби ще і се на нього складати.

Жичу Вам доброго здоровля і веселих свят!

М.Грушевський

ЛИСТИ ДО ІВАНА БЕЛЕЯ

1894

№ 46.

Іх буде давати оголошення про збори
історичної секції (в понеділок 19/31), окрім
реферата проф. Іваніса прошу
поставити (на другому місці, по чоловічу)
для чл. Нечінка - Політичні і
торговельні взаємини Русі і Визан-
тії в XI ст. (географічні обставини
взаємин Русі: Византії; відносини
політичні, засади торговельної -
реферату М. Грушевського.
Всюди прошу притягнути, що відповід-
ний суде в понеділок чи (31).
год. 6-го
чи не перенесли і він в фелетонах
діл розправи Речі польської за Юрій-Болеслав
Примойловича (Juri II est. - & Gasparis =

[Львів, 26 грудня 1894 р.]

Як будете давати оголошення про збори історичної секції (в по-
неділок 19/31), окрім реферата проф. Матіїва прошу поставити (на дру-
гім місці, по чоловічу) Д[окто]ра Гр[игорія] Величка — Політичні і торго-
вельні взаємини Русі і Византії в X і XI ст. (географічні обставини

Руси і Византії, відносини політичні, зносини торговельні) — референт М.Грушевський.

В суботу прошу пригадати, що відчит публичний буде в понеділок же (19/31) о год. 6-ій.

Чи не переклали б Ви в фелетонах “Діла” розправи Режабка за Юрія Болеслава Тройденовича (Jiri II ets. — в Časopis musea českego 1883, I-III), то було б добре.

З глиб[оким] пов[ажанням] М.Г.

1895

№ 47.

[Львів], 9 червня 1895 р.
28/V (9/VI).95

Високоповажаний Добродію!

Прошу сю замітку умістити. За гроши дам замітку за тиждень, і доти прошу звітки за них (хоч би й від Просвіти) не уміщувати. Пропозиція наших зходин знайшла ще в двох такий скептицизм, що я, пригадуючи до того і Ваш певний скептицизм, починаю з тим усім вагатися.

З глуб[оким] поваж[анням] М.Грушевський

“По морю и суші” умістило статтю про Антоновича, чи съте бачили?

1899

№ 48.

[Львів], 29 червня [1899 р.]
29/VI

Кониський як? Вступіть десь о 4, коли ласка.

№ 49.

[Львів], без дати

Шукаю Вас скрізь. Якби съмо розминулись, киньте мині в скриньку на дверях як скоріше.

№ 50.

Без дати

Високоповажаний Добродію!

Прошу Вас про случай, як би до часописи Вашої наспілі які дописи про гостину мою в Чернівцях і Коломії, звернути увагу, щоб який дописуватель не схотів з того робити яку маніфестацію анті-росийську (чого й не було).

З іщрою повагою М.Грушевський

ЛИСТИ ДО ІВАНА ФРАНКА

1895

№ 51.

M 237
n 95,

59

Високоповажний Пане Доктор!

На вчерашньому засіданні комісії ухвалено час припустити до га-
літатії. Поляки Вам прихильні, і се може буде prognosticon надані.
Польські поляки, і се може буде prognosticon надані. Але я розумію, times da-
naos et dona ferentes; і думаю, чи не єде
інший, що ви будете Русина привітиши? Якщо
це єдине суперечності, то якщо згадані
для цього не дають до своєї відповіді!...

Всесвітній репортер піде в Італію з тим
що не буде видавати антицирів. І буде він
записувати, чи є відмінна скрипка, яко-
ва скрипка, або разом з скрипкою скрипка всі
оружія в містах буде в Бородуць. І він
що відповість? Кращість нації дово-
25 диги і згодом / пасмушко. З пасмушкою
новоурядом Петрушевським

[Львів], 23 лютого 1895 р.
10(23)/ІІ.95

Високоповажний Пане Доктор!

На вчерашньому засіданні комісії ухвалено Вас припустити до га-
літатії. Поляки Вам прихильні, і се може бути prognosticon надалі.

Але я, грішний, *timeo Danaos et dona ferentes** і думаю, чи не йде і тут, щоби пустити русина *przeciwko Rusinu***, себто Вас супроти консервативної частини громади. Аби съте не дали себе до сего використати!..

В останній розмові забув я домовитися з Вами про метод видавання апокрифів. Я тут маю такий погляд, що або треба скорочення і титла лишати, або розкриваючи ставити все розкрите в клямри: Б а = Б(огороди)ца. Як Вам здається? Кланяюсь пані добродійці і здоровлю з масницею.

З глубоким поважанем М.Грушевський

№ 52.

[Владикавказ], 29 березня 1895 р.
29.III н.ст. 95

Високоповажний Добродію!

Показалось можливим друкувати без мене для "Записок", посилаючи мені коректу. Тому чи не були б Ви могли віддати тепер до друку свою вступну лекцію про "Наймичку" (якщо де інде не дали її до друку, як то умовляли съмо). Я тільки позволю собі пару уваг (не яко редактор "Записок", але яко Ваш знайомий — Ваша воля їх прийняти чи відкинути): вилазка на Колессу спочатку здалась мені не конче потрібною, далі — аргументація першинаства повісти переведено в тоні можливості (чи не можна б її зміцнити?), а спочатку говориться про него, яко факт; нарешті — згадуючи про об'яснення генези Шейковського, треба вже згадати і за об'яснення Петров[а] ("Под вечер осени пенастной..."). Одначе, повторяю, сими увагами й трошки Вас не хочу в'язати. Як іде справа апокрифів? Чи булисъте в Відні? Пишу Вам з Владикавказа, куди приїхав на свята з Москви. Звідси — через Київ — поїду в Варшаву.

Веселих свят і всього найкращого Вашій родині. З глибок[им] поважанем

М.Грушевський

Як би треба було — адреса моя тепер Владикавказ, М.Г-му, а після 15 н.ст. квітня і до 25 н.ст. писати зі Львова на адресу: Козятин Юго-Западної ж[елезноЯ] дор[оги], О.Оппокову для М.Г[рушевско]го.

№ 53.

Владикавказ, 14 серпня 1895 р.

Високоповажний Добродію!

Я просив в друкарні сповістити мене, коли буде передана до друку рукопись Вашого "Варлаама", але й досі звістки не дістав — не

* Боюся данайців, навіть коли приносять дари (лат.) — рядок з "Енеїди" римського поета Публія Вергілія Марона. — Упор.

** Супроти Русина (пол.) — Упор.

знаю, чи се значить, що Ви її досі не передали? Кажучи се, не маю на думці Вас попужати. Так як в цю книжку "Записок" пішла розправа математична (а треба було її прискорити, бо буде друкуватись і по польську, то вже й так стало тісно), і я за позволеням предложив би "Варлаама" перенести в VIII кн. — там видруковати цілого, аби не був більше 4 аркушів. Але і в такім разі я просив би манускрипт не дальше вересня в друкарню передати.

З глуб[оким] поважанням

М.Грушевський

Владикавказ, 2(14).VIII.95

Писати до 18(30).VIII у Владикавказ М.С.Г-му, потім у Київ, Університет, Центральний Архів, М.С.Г.

№ 54.

[Львів], 30 жовтня 1895 р.

Високоповажний добродію!

Я виїзжаю (тихцем); не можучи побачитись, прошу: кусник до "Miscellanea" по можности тепер виготовити і зецерови Возняку дати (він — про Петрушевича — піде четвертим). Бо початок "Miscellanea" я вже дав.

Просив би, як можна, писати орігінал правописсю, прийнятою у нас, бо зецери мають трудність. Якби скотіли съте (як чую) мати по дві коректи Варлаама, то просив би при коректі поправляти і правопись, хоч другу коректу міг би мати і Вороний.

Число сторін, яке припаде для Іоасафа на сю книжку, подам Вам до відомости. Просив би підганяти апокрифи.

Пригадую своє прохання про рецензії, і щоб друга половина Іоасафа не примусила чекати себе. Але передо всім прошу про "Miscellanea" тепер.

Доплата за збірник етнограф[ічний] (коректа, спорядж[ення] по кажчика) і за Барську конфедер[ацію] — всього 54 з[олотих] р[инських] Вам виасигновано, прошу взяти у Беднарського.

Як би цо зайшло з умовленими артикулами, прошу ласкаво повідомити. Адрес у Беднарського. Дожидаю апокриф. Сучасні малюнки (скрипи) — зроблені Дикаревим.

Дай Боже здоровля!

З глубоким поваж[анням] М.Грушевський

18(30).X.95

Хтів би я знати, як Ви думаєте зробити з рисунками до Варлаама.

1896

№ 55.

[Львів, між 27 лютого і 5 березня 1896 р.]

Прошу в[исоко]п[оважного] п[ана] Доктора повідомити, чи даним до друкарні закінчився розділ, чи ні, і евентуально — скільки ще може бути? Якби би воно мало ще тягтися, то прошу дозволу перервати сей розділ.

Перепрошую дуже, що надокучаю, виправдує мене та обставина, що том Записок вже з тиждень виключно чекає лише закінчення Вашої статті. Прошу також звернути мені зміст, посланий Вам.

Чи не могли б ми сими днями зйтися на нараду з п[анами] Роздільським та Гнатюком в справі збірника етнографічного.

Добре також було б, якби на засідання секції філологічної в четвер прийшли Ви в справі Варлаама.

З глуб[оким] пов[ажанням] М.Грушевський

№ 56.

[Львів, між 8 та 25 грудня 1896 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Дуже жалую, що Ви мене вчора не застали, бо я виїзжаю. Передо всім прошу якомога поспішитись з Апокрифами: скінчіть як-небудь найшвидше, щоб ще до латин[ського] Різдва мали там в Видлі наше подання і примірники.

Щодо сецесії, то я тепер не думаю про неї: ситуація для того дуже невідповідна — при теперішнім роз'яренню трудно сподіватись відповідного поділу майна Т[оварист]ва, а знову сецесіонисти виступили б в ролі “барвінчуків”, вигнаних з старого товариства. Я зіпсував собі багато крові, борючись з упередженням проти Т[оварист]ва Шевченка — ніби новоєрського, і попросту — в теперішній хвилі — не чую в собі сили розпочинати нову будову серед гулюкання й інсінуацій тутешнього загалу. Мій адрес на святах: Скала над Збручом, М.Г[рушевськ]ий.

Будьте здорові! З глуб[оким] поваж[анням]

М.Груш[евський]

В словничку я означив деякі місця, де ви наводите (не згоджуючись) не ті пні з Мікльосича, від яких слова ті походять, я думаю що раз Мікльосич дає голсонімічні, але інші пні, їх попросту не згадувати, лише дати від себе пояснення. Однаке — се на Ваш суд. Посилаю Вам в сій справі ще словничок.

Як що треба Вам зараз решту ремунерації — прошу дати знати.

№ 57.

[1896 р.]

Посилаю п[ану] Докторові проектовані вирізки з передмови до Апокрифів і перед Комісії, яка має прийти перед Вашою вступною статтею, а також проектовані титулові сторінки (відповідно до обкладинки т.1 Джерел). Се все прошу проглянути і зазначити, що Ви хотіли б змінити.

Передмову я б дав для прискорення складати іншому складачеві, як мислите? З Варлаама резигнью для сієї книжки — прискоряйте Апокрифи.

Коли сойм збирається? Якщо знаєте, перекажіть.

З глуб[оким] пов[ажанням] М.Грушевський

1897

№ 58.

[Львів, між 12 червня і 20 липня 1897 р.]

Високоповажн[ий] Добродію!

Довідавшись, що Ви хорі, я збиравсь Вас відвідати вчора і передвчора, та дощ мені перешкодив.

Якщо Ви не виходите з дому, то я б хтів Вас побачити і поступив би, але не в дощевий час, а хіба перед полуднем завтра, в неділю, о год.11-1 десь.

З глуб[оким] поваж[анням] М.Г.

№ 59.

[Львів, між 24 червня і 12 серпня 1897 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Може ви схотіли б використати отсе: "Журнал Министерства Нар[одного] Просв[ещения]" 1897, кн.IV, рецензія Н.Марра на "The Barlaam and Josaphat legend in the ancient Georgian and Armenian literatures" by F.C.Conybeare (Folklore, London, 1896, VII, ст.101-142).

Про працю саму Марр каже лише, що для грузинської версії вона нічого нового не дає, що до вірменської (більшу частину її Клонібр] дає в перекладі), то Клонібр] уважає не перекладом з грецького, а скорочення редакції близької до грецького орігінала; уважаючи на сирізми, він думає що ся версія перекладена з сирийського.

Марр не признає значення сирізмів. Він думає, що в к[інці] XII або на поч[атку] XIII в. Асад переклав, може з скороченнями з якоїсь

мови “Повість про Варлаама і Йоасафа”; з нього на початку] XV в. Григорий Хлатський зробив скорочення — се теперішня редакція.

Приписка з іменем Асада видана в “Записках Восточного отделения”, V.213. Від остаточних виводів Mapp здержується, доки буде відома ширша версія повісті, яку найшов в Ечміадзіні священник Мосисян (“Записки Восточного отделения” X. 2IX).

З глубоким поважанням М.Гр.

Щоб я міг пустити Варлаама в т.XIX (а мені б сього хотілось), треба, щоб в друкарні він був на початку вересня н.с. з кінцем своїм. Писніть мені записку, чи се може бути напевно, і кілько його буде.

№ 60.

[Львів, серпень 1897 р.]

Високоштоважаний пане! Доктор!

Посилаю Вам броштури. Прошу мене ласкаво повідомити, чи може “Варлаам і Йоасаф” поспіти на кн. XIX Записок, себто до 1.IX н.с. початись друком. Прошу дати знати теж про рецензії, які пан Доктор був ласкав на себе взяти.

З глибоким поважанням М.Грушевський

№ 61.

[Львів, жовтень 1897 р.]

Високоповажний Добродію!

Посилаю Вам на випадок квиток. Хоч рахунок Ваш трохи зайшов (за жовтень взято 100 золотих) ринських, бо я лишив виїзядичі квиток, а другий дав приїхавши), алеabisьте були здорові, то вирівняєте.

З правдивою приємностію прочитав Вашу рецензію на Лопарська. Якщо очі Вам позволять, зладьте ще Meluzine i Miscellanea до сеї книжки. Але передовсім очі! Я можу з тим почекати яких два-три тижні.

Потім, в міру можности, пофорсуйте рецензії, бо ще не знаю, чи буде місце в ХХІ т. на статтю, а то — Пролог, Шараневич про Шумлянського, Dembinski-Kreer о.г.1846, крім того маю ще брошюру до тих же справ i Brückner'a дві статті про уніяцьку літературу в Kwartalniky hist[орyczne] 1896, i в Archiv. А може Ви що намітили?

Про Брандеса стаття, думаю, належить до рубрики літератури, тож огляньтесь за инишою — перекладною, а ні — то нехай ідуть ті Єгипетські відкриття.

З глубоким поважанням М.Грушевський

Бережіть очі!

№ 62.

[Львів, кінець жовтня — початок листопада 1897 р.]

В[исоко]п[оважаний] п[ане] Доктор!

В Вашім меморіалі переважає мотив нарікання — мінорний, а воно має бути переважно в мажорі — просив би в тім напрямі його ще перейти. В наріканнях на критику дещо за різке — я означив. Зміст часописи треба б поспеціфікувати дрібніше — з німецької літератури тих і тих, з французької тих і тих, огляди діяльності тих і тих?

Про змагання до всеукраїнськості, про контакт. Чистоту мови — загальної всеукраїнського органа.

Про передплату промовити до почуття: обов'язок піддержати сей орган, бо Товариство не може на своїх плечах нести як "Зорю" (бо дорожчий); взагалі меніше певності, а більше умовляння і в тоні гіднім.

Се мої гадки — візьміть під увагу й евентуально скористайте.

М Грушевський

№ 63.

[Скала над Збручем, кінець грудня 1897 р.]

В[исоко]п[оважаний] Д[обродію] Доктор!

Чи Beilage Ви дійсно зробили за 1897 р., чи в титулі помилка? Дайте знати ще сьогодні аби евентуальне міг відложить до дальшої серії (бо в сю книжку йдуть справоздання за 1896 р.).

Чи Ви робите за з'їзд орієнталістів? Як хочете зробити, то будьте ласкаві зробити на середу і на яких 1,5-2 стор.

З гл[убоким] поважанням] М.Г.

1898

№ 64.

[Львів, 22 січня 1898 р.]

В[исоко]поважний пане Доктор!

Прошу до себе (як і п[ана] Маковея, котрого прошу заразом) на "совіт" 23/1 н.с. о год.6. Як би мали готове "З чужих літератур", то візьміть з собою.

Посилаю заразом "Із секретів", погляньте на проектовані мною переміни.

М.Грушевський

№ 65.

Львів, 5 червня 1898 р.
Неділя, 24.V(5.VI).98

На вчораших зборах Львівської громади ухвалено вислати заяву від членів руських народних Товариств до Праги на ювілей, і до редакції вибрано Романчука, Вас і мене. Романчук сказав, що не має часу, значить можемо уложить заяву, яку нам треба. Думаючи, що Ви схочете взяти участь в ній, запрошую, аби ми де зійшлися. Сьогодні я мушу виїхати в гостину. Завтра свято. Може б Ви поступили до мене? Наприклад по обіді, як Ви однаково виходите з дому?

З глубоким поважанням М.Грушевський

№ 66.

[Львів, липень 1898 р.]

В[исоко]п[оважний] Д[обродію] Доктор!

Сьогодня їду. Посилаю Вам повістъ, почитайте і дайте свою гадку Маковею, а якщо уважаєте потрібним змінити, то означте се, бо треба написати авторови. Рівно ж напишіть Маковею як друковать “Заручини” — чи під титулом Перших проб, чи без того?

Будьте здорові!

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 67.

Владикавказ, [до 8 серпня 1898 р.]

Високоповажний Пане Доктор!

На X книжку я був проектировав Доде витяг з “Contes” і не знаю чи Ви почали його перекладати: мені тут п[е]рекладчик трапляється, тож як не починали, то дайте мені знати скорен'ко і поки що не перекладайте. Я б хотів його в усякім разі дати ще цього року. Але на X кн. в усякім разі приготовляйте статтю про нього. Треба щось дати з Ібсена, припустім — “Ворог народу”; коли Павлик дастъ Вам “jus gladii”* на свій переклад і Ви підніметесь виправити його відповідно вимогам вповні, то нехай би його переклад ішов. Чехова я думаю може ліпше відложити на перші книжки 1899 р., а думаю натомість дати ориєнタルне — легенди Маміна-Сибіряка. Треба б конче щось знайти з італіянської літератури, або іще якої не презентованої у нас. Чи знаєте Ви Аду Негрі?

Те, що я розвідав і почув на Україні, робить безмірно прикре враження. Дай боже витримати!

Будьте здорові!

Щиро прихильний М.Г.

Адрес (до кінця серпня) — Владикавказ, М.С.Г.-му.

* Право меча (лат.) — Упор.

Як Вам здалися повісті Кононенка і Білоусенка? Чи могли б Ви змістити кінець "Секретів" на 2 арк.? Або чи не ліпше б їх перенести в перші книжки 1899 р., де ми не будемо ограничені місцем? Або дати якусь пайку в сім році?

1899

№ 68.

[Львів, 11 січня 1899 р.]

З огляду, що стаття д[обродія] К[ониського] не йде в сю книжку, можу пустити в ХХVII кн. Записок Вашу статтю про Петрушевича, тільки дайте на понеділок її початок і[анові] Сидоряку.

Вістник кн.ІІ скінчений. Б[удь] л[аска], передайте гуморески Маковою і поспішіться з своєю пайкою роботи в ІІІ кн., аби її видати перед 1-им.

З глуб[оким] пов[ажанням] М.Грушевський

№ 69.

[Львів, 28 червня 1899 р.]

Високоповажаний Добродію!

Маю честь запросити Вас на засідання Надзираючої ради Видавничої Спілки 4 н.ст. липня о год. 5 в льюкалю Тов[ариства] ім.Шевченка з тим порядком дневним:

Справоздання Дирекції і замкнення рахунків за 1-е півріччя 1898.
План дальших видань.

Нарада над запомоговим фондом письменників.

Внесення Дирекції і Ради.

З глибоким поважанням М. Грушевський

№ 70.

[Владикавказ, серпень 1899 р.]

В[исоко]ш[оважаний] Пане Доктор!

Ми обіцяли статтю про Доде. З огляду що Ви казали, що не підіймаєтеся її зробити, надумав я тепер перечитати Доде і зладити про його статтю. Що трохи припізнено, треба з тим спішитися. Напишіть, чи заповнена ІХ кн.? Жінка зладить мабуть переклад його дрібних оповідань, але сього можна не лучити разом з статтею.

Як Ваше здоров'я?

Щиро прих[ильний] М.Г.

Я послав і оригінал Чехова, заглядайте в нього, щоб не вийшло яких недорічностей при друку.

№ 71.

[Владикавказ]. 11 вересня 1899 р.

Високоповажаний Пане Доктор!

Дякую за новинки. Браку матеріалу я не боюся, але завсіди я раджу не переходити 3 і $\frac{3}{4}$ арк. оригінального. Проти статей про москвофілів нічого не маю, се буде на часі. Тільки з сим треба б скінчити в двох книжках, бо ще цього року маєте дати статтю про Врхліцького. В XI кн. я мабуть дам лист з-над Полтви — про університет, бо справа стає знову akut — Пелехин передав рішення про умови своєї фундації на рішення киянам (се довірочно поки що Вам доношу), вони мали її рішити в 20-х днях серпня с.ст. і повідомили мене в самій останній хвилі: я закомуніковав погляд Товариства і просив здергатися з рішенням, якби вони з ним не годились.

В Київ мені заїздити не по дорозі й дуже ненаручно, але видно треба заїхати, мабуть се буде десь коло 6.X н.с., коли ніщо не перешкодить. Тільки ж прошу Вас, пане доктор, хоч як не любите писати листів, аби Ви зараз написали Лисенку лист, де розбили б головне:

- а) що товариство наше й інші зовсім не мають скасаціти
- в) пояснити нужденне становище барвінчуків і їх кампанію проти Товаристства
- с) пояснити, що границя національного між українцями і кашапами у нас дуже виразна, і українці наші дуже бравірують до закордонних (в мові, культурі etc.) і ніякого сепаратизму нема.

Прошу про се конче написати, в інтересі справи, ширше Лисенку і попросити, аби він поділився сим листом з іншими. Се важно, аби разом: від мене і від Вас кияни почули те саме. А я заразом заповідаю їм свою візиту.

Тішуся, що апокрифи кінчаться; значить будете мати спроможність повести скорішим темпом "Етнографічний збірник". З Шухевичем, розуміється, трудности неминучі, але дуже важно, щоб книжка його вийшла до кінця року й ми не зісталися без етнологічних матеріалів. Напишіть до Вовка, попудьте його, аби свій том вів, а то змусив нас заложити осібну серію, афішувати вихід "раз або два до року", й кинув на ласку долі.

З заявлених Вами рефератів треба аби хоч деякі, як не всі, видалити до кінця жовтня найдальше — для збірника. Те ж і іншим рефератникам кажіть.

Від Науменка дістати що-небудь — се річ майже безнадійна, тим більше що я ніколи не був з ним у близьких зносинах.

Здоровлю Вас сердечно і Вашу паню. Жінка Вам кланяється. Як що не перешкодить, хочу тут пробути ще зо три тижні.

М.Грушевський

№ 72.

[Владикавказ], 13 вересня 1899 р.
1(13)/ІХ.99

Високоповажаний Пане Докторі

Дістав я нарешті IX кн. Взагалі вона добра, тільки Яцкова лішне було б інакше затитулувати, Гнатюка школа що не відложили на X [книгу], як я радив: більше було місця на хроніку, а й не перейшов би сей том своїх границь (о 12 сторін). Взагалі чого б іще живчив: більшої симетрії, однопляновості: а то в IX кн. н[а]пр[иклад] оригінальної bele-tristiki за мало, в VIII було забагато, повних 4 арк., в VII хроніки було аж 22, в IX тільки 8. Нема в тім чогось страшного, але завсігди це робить враження якоїсь припадковості змісту, неуважності редакції. Трошки уваги — й сього можна оминути, і я дуже просив Вас про се. Посилаю замітку про з'їзд. Постараюся в Києві зібрати відомості для можливо докладного вияснення справи.

У докінченні своєї статті про Доде, на початку, не вчислив я між писання його два збірника оповідань — “Contes d'hiver” і “La Fedore”, тому прошу Вас дописати їх там при коректі.

Збірник оповідань Доде на XI кн. кінчиться перекладом і я хочу його заслати ще відси. Але вискладавши, зачекаєте з друком до приїзду моєї жінки, бо вона хоче мати ту коректу.

Ага! Переклад Маковея фланандців мене дуже прикро вразив: там маса макаронизмів і язичийніх форм. Відай, Ви легко його пустили. А треба, аби не тільки Ви, а й Гнатюк чистив мову.

Не знаю яким способом (бо я подібного реєстру своїх рефератів не давав до Товаристства), стала мені й Товариству та приkrість, що не всі мої реферати вичислені, тим замість 29 заявлених рефератів вийшло 24 і Уварова стільки їх порахувала. Отже щоб не було потім якого говорення прошу дати в новинках отсе:

В поданім у попередній книжці реєстрі рефератів членів Н[ауково-го] Товариства ім.Шевченка упущено кількох, заявлених у своїм часі до організаційного комітета, а то, окрім вичислених іще:

25. Причинки до початків української козаччини.

26. Картка з історії сільського священства — по самбірським актам XVI в. — обидва М.Грушевського і його ж два комунікати:

27. Новознайдена візантійська печатка з Самбірщини.

28. Наказ в[еликого] кн[язя] Казимира Ягайловича київському князю Олельку, і —

29. Реферат Барвінського, коли правда (як пише Гнатюк, що він його заявив у московському (?) комітеті).

Здається усе, здоровлю Вас сердечно.

Щиро прихильний М.Г.

Де і що робить Маковей?

№ 73.

[*Владикавказ, кінець вересня — жовтень 1899 р.*]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

На всякий випадок даю Вам знати, що з “Pere Milon” Мопассана жінка моя переложить на січневу книжку вибірку, отже як може Вам спадало на думку се, то вже не турбуйтеся.

Чи писали до Бовка в справі етнолог[ічних] “Матер[іалів]”? Конче се потрібно.

Чи написали до Лисенка — і се конче потрібно, хоч я і не знаю напевно, чи буду в Києві.

Чи підганяєте Шухевича?

Здоровлю Вас! Щиро прих[ильний]

М.Грушевський

1900

№ 74.

[*Львів, перша пол. квітня 1900 р.*]

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Доктор!

I. З Горького (книжку звертаю до бібліотеки з сим разом) вибрав я “Челкаша”, зголошувався до перекладу з російського Веретельник (каже, що вчився в Росії, в Києві), але я полищаю те на Вашу волю — дати до перекладу Веретельнику чи Крушельницькому, чи ще почекати Чайки; я призначаю його на VII кн., але не вадить мати на Vor-ratki*.

II. В петиції просіть 15.000 корон, вкажіть, що від 1900 р. виходитиме хроніка, де будуть німецькі змісти рефератів і розширяться правничі публікації, і заповісти німецький бюллетень.

III. Допильнуйте, аби до 20/IV був скінчений друк німецької хроніки, тому завчасу припасіть тексту досить. Прошу читати 2-у коректу її і взагалі попильнувати, аби не було разячих помилок.

Веселих свят!

Щиро прих[ильний] М.Грушевський

* Мати на Vor-ratki — тобто, мати на запас (нім. Vorrat — запас). — Упор.

1901

№ 75.

[Київ, кінець серпня-вересень 1901 р.]

В[исоко]п[оважному] Д[окто]ру Франку.

До Вісника я вже не маю прикосновенія (надіюся, імені вже мого на серпневій книжці не було?), але коли питаете моєї гадки по приятельськи — радо відповідаю. Статтю читало нас троє — я, жінка і мій брат, і всі троє були гадки, що вона не конче надається — що дурницю нікому не інтересного чоловіка, видруковану в неважній газетці, не варто так уважно розбирати в Вістнику. Особиста моя гадка — що критика особи Г.Гриневецького низше компетенції Вістника — що інше, якби справа була поставлена теоретично — чи правда, що наша суспільність не інтересується театром і літературою і т.ін.

Коли вже впала мені до рук стаття Кримського, то в ній я за [п]ропонував би дві зміни на стор.1 і зчеркнення кінця.

Ваш М.Грушевський

1902

№ 76.

Криворівня, 11 вересня 1902 р.

Прочитавши і посмакувавши “Цідрім цім цім”, гратулюємо з твої причини!!!!

При тій нагоді як за “многоплодного індика” пригадую Вам за той мій документ про ґрунт. Відшукайте, аби не згубивсь при перепровадж[енні].

Криворівня, 11/IX.02

Марія і Михайло Грушевські

1903

№ 77.

[Паріж, 21 квітня 1903 р.]

Ну, Дорогий Доктор, от я вже й на місці. В Липську буду коло 20-го н.ст. мая, а Ви вибираїтесь трохи скоршче. Близіше день означу

пізнійше. Як Ваші очі? Чи переглянули кореспонденцію мою і чи вислали мені що?

Ваш М.Г.

Адрес: Rue Corneille, Hôtel Corneille, M.H-i.

№ 78.

[Паризь, 30 квітня 1903 р.]

В[исоко]поважаний П[ане] Доктор!

Щойно одібрав Вашу картку. Я упораюсь скоріше, ніж думав, бо сі дні читаю щодня по 2 лекції. В Ліпську бути можу 13 або 14, не пізнійше, Ви ж приїздіть туди на 11 або 12, бо, припускаю, будете мати там і без мене що робити, а може й деякі зносини вступні нав'яжете, се було б добре, бо я йду голіруч.

Поручення постараюсь сповнити.

Щоб зійтися, прошу прийти до Auerbach's Keller 13/V н.с. о год. 3, а як би я не прийшов до год. 4, то лише у кельнера чи при касі — до Goethe's Zimmer — для мене записку з Вашою адресою і прийтіть по тім другого дня о год. 3 (14/V).

Як будуть які зміни, то напишу.

6-9 я буду в Ліондоні, адрес: Greek-str[ee]t 12, Wedde's Hotel.

№ 79.

[Париж], 3 травня 1903 р.
20/IV(3/V).903

Щойно дістав Вашу картку. Позвольте змінити Вашу маршрут: ідьте попереду до Ліпська, потім до Берліна, бо я так іду, і не можу змінити своєї Fahrkarte*; з Ліпська б поїхав з Вами до Берліна разом. Отже ще чекаю звістки від Вас до Лондона (Greek-street 12, Wedde's Hotel). Завтра кінчу виклади. В націон[альній] справі подорож моя буде, думаю, мати результати, хоч сама по собі Русская школа обществ[енних] наук мені дуже мало сподобалася.

Поклін Гнатюкові, ваш М.Грушевський

1904

№ 80.

[Плугів], 19 серпня 1904 р.

Привіт і поклін з самої резиденції.

М.Грушевський

Чи післиали скрипт Ягічу?

6(19).VIII.904

№ 81.

[Львів, кінець 1904 р.]

Просимо уклінно Вас із панною Гандзею до нас нині на гербатку.

№ 82.

[Львів, кінець 1904 р.]

Чи не могли б Ви бути сьогодні вдома о год. $7\frac{1}{2}$? Я б хтів з Вами де про що побалакати, про апокрифи й інше?

* Fahrkarte (нім.) — залізничний квиток — Упор.

1905

№ 83.

[Львів, 2 вересня 1905 р.]

В[исоко]поваж[аний] Пане Доктор!

Післяв я Вам нині коректу Вашої статті з заміткою, яку піддало мені її читання. Там щодо одної примітки я зазначив — як схочете, чи лишите, чи счеркнете, щоб мені не давати замітки до неї. Ми думаємо виїхати в п'ятницю, отже я надіюсь діждати звороту коректи від Вас, що[б] випустити Зап[иски] перед виїздом. Склад Вістника скінчать доперва в понеділок. Я дав статтю Єфремова, що він надіслав, зам[ість] статті з товариств. На статтю Істріна відай не варто реагувати — вона занадто нетактовна.

Щиро здоровлю! Ваш щиро прихильний М.Грушевський

№ 84.

[Львів, 9 вересня 1905 р.]

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Доктор!

Нині я виїжаю. Буду Вас просити переглянути рукопис Кузелі про Матвія (взглядно зреферувати на секції) й передати до друкарні.

Появився проспект книги Мельшина: "Russen Über Russland". Чи не пам'ятаєте його адреси — написати йому, аби якось — як не в титулі, то в передмові зазначив, що се Russen не в національнім, а в політичнім значенню (фігурує також Немоєвский, Межелін й ін. не-Россияне рос[сийские] горожане).

Зрештою сердечно здоровлю!

Ваш М.Г.

1906

№ 85.

[Санкт-Петербург, між 15-20 травня 1906 р.]

Високоповажан[ий] Пане Доктор!

"Украинский Вѣстник" має забезпечене істнуваннє на 3 місяці, дальше — як здобуде попит. Перше число вийде 21/V с.с. — в неділю отсю, на друге число просить редакція (до котрої вийшов і я) від Вас недовгу, на 3-4 сторінки формату "Вістника" — статтю про сучасні по-

Лисоміжко! Пасажор!

Українській "Постійній" має заслуги
заслужені дружини та Землярів, дачніх
та заслуг їхніх. Це чимало відмінно
20/5 с.с. — в неділю рано, на фуршеті.
Сто проскур редакцій (до "Землярів"
Вінниця) якщо іде чоловік, але 3-4
Українка зможе ~~заслужити~~ заслужити
своєї підтримки заслужені "Землярів"
австрійських. Українка — передовій виду-
г редакцій, а може заслуги — не менше
друг — ~~заслужити~~ заслужити "заслужені"
єдиної місці. Я гадаю проскур да-
ти чи не зможе судити "Землярів" про

13

літичні завдання і змагання австрійської України — передовім вибор-
чу реформу, а може додасте — як місце дать — постуляти національні
й економічні. [Доктора] Гнатюка просять такої ж великої статті ін-
формаційної про українців закордонних — дещо з статистики, етногра-
фічного групування, культурно[го] й економічного стану (нехай вияс-
нить особливу Угорську Русь, її стан і болячки, і скаже дещо про аме-
риканські колонії). Статті аби съте вислали якнайскорше.

Я ладжу до ЛНВістника допис і біжу чи хвилю, невеликі, думаю
що вишлю позавтра, побувавши ще раз в клубі — Ви їх зачекайте.

Ваш М.Г.

Думу мабуть не розженуть, буде спокій, бодай кілька тижнів.

№ 86.

[Санкт-Петербург, 19 червня 1906 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

На вчорашнім редакційнім засіданню “Укр[айнського] В[істника]” рішено Вас просити надіслати якнайскорше другу статтю, щоб дати її разом із першою (аби не йшли самі *Prolegomena*), хоч би се й вийшло трохи довше. Стаття д.Гнатюка піде за Вашою. *Lumina praedicationis*^{**} Вам післана.

До побачення!

Ваш М.Г.

№ 87.

[Львів], в ніч з 20 на 21 жовтня 1906 р.
1906, жовтня 20/21 н.с., вночі

Високоповажаний Пане Доктор,
мій найближчий Товаришу в роботі
суспільно-національній і Приятелю!

Невимовно прикро мені писати сей лист, але що ж зроблю?! Від прикостей і ворогів шукаю спокою й захисту на своїй “заброді”, а з неї куди утечу? Утік від міста і від людей як міг даліше, щоб мати спокій, могти жити й працювати — куди тікати далі, коли й тут не маю спокою, тої можности жити й працювати — і то від сусідства Вашого, з якого так тішився і тішився б. Досить прикости від крику, свисту, стріляння і т.д. Але вже над міру можности — те що дошкаує мені псярня.

Не можна вийти на повітря, відчинити вікно, при зачинених вікнах скупити свої гадки або заснути, щоб не перешкодили тому вдень і вночі, рано, в полуздні і в північ проникливі псячі голоси і нерозлучні з ними гіркі (або й більше ніж гіркі) гадки, що не дає мені жити псярня Ваша — моого товариша й приятеля, котрому я не раз — перемагаючи свою амбіцію і гірке чуття — не раз говорив, поясняв, як я терплю від цього і просив мене від тої тортуриувати.

Останні мої представлення, на ріжні способи зроблені, Ви зігнорували або збули як недорічні капризи, і я по тім не хтів казати вже більше нічого. Останній шанс, який маю ще — се відгородження моого ґрунту від Вашого намість штакетів глухим муром, але він, не кажучи про великий кошт — тільки може дещо зменшити звуки, як би високий не був.

Пишу вночі, збуджений і вибитий зі сну собачим брехом і воєм, що лунає над моїм ухом — по цілоденних тортурах від тих псячих дутів, сольо etc., з невральгічними болями від цього всього.

^{*} Вступні уваги (грец.) — Упор.^{**} Ясне підтвердження (лат.) — Упор.

Полишаю Вам, як чоловіку, що знає умислову працю, як поету-психологу, зміркувати, які думки про наші відносини все отеє навіас мені.

Я не міг би свідомо мучити навіть чоловіка вповні індиферентного для мене, коли б хотів бути супроти нього тільки людяним, не то що приязним, тим менше — приятелем.

Ви могли бути подражнені в своїм почуттю пана свого дому моїми просьбами, але я не маю тіні претензії Вас в тих правах укорочувати. Але чи Ви буваєте все свідомі того, що виконуючи сі права, мучите чоловіка, якого — смію думати — уважаєте своїм приятелем, в точці найбільше болючій для нього?

Я полишаю в Ваших руках долю сих приятельських чувств і сеї приязні.

Dixi et levavi* — свої почуття до Вас як товариша і приятеля — мабуть в останній раз.

Здоровлю Вас!

Ваш М.Грушевський

1907

№ 88.

Київ, 4 січня 1907 р.

Високоповажаний Пане Доктор.

Прошу прислати ласкато зараз переклади поезій й рецензії, бо книжка вже готова.

З поважанням.

М.Грушевський

У Київі 4.I.1907

№ 89.

[Київ, 1 березня 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Рукописи ми дістали; Вольвачівна — спомини без кінця. Просимо дослати. Також статтю про Кардуччі. Лишилась ще у Вас поезійка Кернеренка — надішліть.

Щиро прихильний М.Грушевський

* Сказав і полегшало (лат.) — Упор.

№ 90.

[Київ, 5 березня 1907 р.]

В[исоко]поважаний Пане Доктор!

Сьогодні прийшло про Кардуччі, але не стаття, як ми вмовлялися (я просив тільки, щоб не була більш як 12-14 стор.) а замітка, з котрою нема що робить — б[удьте] ласкаві зладити таки статтю. Рукописей для ЛНВ більше не висилайте, бо надіюсь скоро бути у Львові, але зладьте на мій приїзд статтю про Кардуччі, і другу на якісь теми суспільні, як ми вмовлялися. Фейлетон до “Ради” передав.

З щирим поваж[анням] М.Грушевський

Чи дали до друкарні рецензії для Записок?

№ 91.

[Київ, березень-квітень 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Отже прогрішився ЛНВ. Вчора приходив Єфремов і просив більше не писати його імені між близьшими співробітниками ЛНВ, бо він не годиться на вибір белетристики, особливе обурення висловив на уміщення Федорченка (“пошлості”), відказував на Нарцизи, вірші Чернігівця etc. Сенс моральний однаке лежить мабуть більше в тім, що Єфремів тепер особливо тісно зблизився до Грінченка, тепер удвох разом їдуть до Італії, etc.

Пришліть оповідання Юркевича. Пошукайте рукопись Бонавентури. Коли не дали ще, то дайте рецензії для “Записок” і напишіть іще для ЛНВістника (для IV і V кн.) кілька рецензій.

З щирим поважанням М.Грушевський

Чи не написали б Ви рецензійки на книжку Грінченка, яку посилаю? Може б іще на цю книжку встигло.

№ 92.

[Київ, квітень 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Читав сьогодні Вашу рецензію на “Україну” — “соборне” (Чик[аленко], Єфр[емов], Матуш[евський] і ін.) і більшість висловилося, що зробила б вона сильніше враження, якби Ви були ласкаві [в]війти трохи в деталі, згадати іще про інші статті. Може б потрудилися Ви се справді зробити?

Книжку ЛНВ надіюсь на сім тижні скінчити, з решти статей вже не посилаю корект — тут на місці зробимо для скорости. Вас же прошу дати тим часом рецензії до “Записок”, а далі рецензії до V кн[иги], которую зараз зачинаємо (“Дитина”, “Орли”, Фельдман).

Здоровлю сердечне! Щиро прихильний

М.Грушевський

№ 93.

[Київ, 1 травня 1907 р.]

Просив я вас, Високоповажаний Пане Доктор, прислати оповідання Юркевича, що у Вас, і паки прошу. І ще пришліть кілька поезій — перекладів Граба. Книжка вийде тут [у] вівторок, але до Львова піде Siegut-ом*, отже буде там десь 3-4 дні свят. Що коло Вас? Здоровлю з святами й бажаю всього лішшого. Коректу будемо Вам посилати десь мабуть від четверга зачавши, будьте ласкаві присилати.

Ваш М.Грушевський

№ 94.

[Київ, між 8 і 13 травня 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Здоровлю взаємно і дякую за пам'яты! Прошу рецензію на "Дитину" і доповненої рецензії на "Україну". До "Записок" теж зо дві ще.

Бажаю успіху Вашим заходам коло *veniam legendi***, добре б то було!

Хочу просити продовження урльопу телеграфічне. Будь ласка устилізуйте можливо делікатно і елегантно отсю фразу:

Прошу усильно *dringlich**** м[а]б[уть] зле? ще продовження? урльопа для докінчення наукових робіт на чотири тижні — *der Wis[sen-scha]f[tlichen] Arbeiten Auf vier Wochen?* — і пришліть якнайскорше.

Щиро прихильний М.Грушевський

Огляд літератури можна зачати вже від 7-ої книжки ЛНВ? Як дістанете коректу Середніх віків, зараз напишіть докінчення, аби не забракло.

№ 95.

[Жаб'є, 22 липня 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Сю коректу справивши пошліть просто до редакції ЛНВістника до Києва. Туди ж вищліть докінчення Данта і рецензії. Панові! Возняку передайте рецензії для Записок.

Здоровлю Вас! Тут добре!

З глубоким поважанням М.Грушевський

* Від нім. *siegeln* — запечатувати — тобто, запечатаним пакетом. — Упор.

** Право на викладання в університеті (лат.) — Упор.

*** Негайно (нім.) — Упор.

№ 96.

[Ясенів Горішній, 2 серпня 1907 р.]

Чи післиали Ви, В[исоко]поважан[ий] Пане Доктор, докічення Середніх Віків до Київа? Треба післати як скорше. Статтю Стешенка про Дисгармонію треба переглянути, і як уважаєте потрібним (а варто!) — долучити свої *contra*-замітки і прислати мені сюди. “Великий шум” треба б докінчiti під час вакації — сповістіть, коли знаєте, скільки дасть цілість, починаючи від V розділу, аби я знову як поділити. Рецензії до Записок вже вискладано, дякую. А для ЛНВ рецензій прошу.

З глиб[оким] поваж[анням] М.Грушевський

№ 97.

[Ясенів Горішній], 12 серпня 1907 р.
30.VII (12.VIII) 1907 р.

Високоповажан[ий] Пане Доктор!

Я одержав рецензії й інші скрипти. Рецензії однаке прийшли вже трохи запізно для сеї книжки — в день, коли я дістав уже кінець VII кн. Підуть до VIII-ої. Щодо Вин[н]иченка то я думав, що Ви дасте паралельну до Стешенка статтю, коли ж се йде як редакційна замітка, то я позволю собі її трохи змінити. Тепер найпильнійше — се докічення Середніх Віків, яке прошу післати просто до Києва, потім “Великий Шум”. Рівно ж прошу передати до друкарні статтю Огієнка, приладивши до друку, й матеріали про Вагилевича — на 79 внижку.

З глубок[им] поваж[анням] М.Грушевський

№ 98.

Київ, 27 вересня 1907 р.
Київ, 14.IX.907

Високоповажаний Добродію. Посилаємо разом з сим коректи, які просимо можливо скоро звернути. Час і вже дати до друкарні Середні Віки, але і досі не маємо. Просимо зараз вислати, аби не задержати книжки.

З глибоким поважанням Мих. Грушевський

№ 99.

[Київ, 2 жовтня 1907 р.]

Високоповажний Пане Доктор!

Досі нічого нема від Вас з того, що мало прийти до “Вістника”. Статтю про Марковичку прийшлося сильно змінити — в фактах. Зате гіпотеза, що Вилинські були українці, знайшла передучора повне по-

твірдження. Прошу прислати ще коротеньку статейку про Карпенка Карого, сторін на 4, і заміточку про останній том “Етнограф[ічного] збірника”.

З ширим поважанням — М.Грушевський

№ 100.

[Київ, 8 жовтня 1907 р.]

Високоповаж[аний] Пане Доктор!

Чи то “Чистилище” все, чи ще буде? Бо годі далі чекати. Прошу й інше, що я Вас просив і що Ви обіцяли для сеї книжки, надіслати скоро — про Карпенка, рецензію] на публістику, і якщо буде ще — до Середніх віків на сю книжку.

З ширим поваж[анням] М.Г.

№ 101.

[Київ, 10 жовтня 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Середні віки одержав. Але мені здається, не випадає урвати так — не сказавши нічого про “Рай”, прошу ще додати хоч коротенько, аби не було без хвоста.

Здоровлю щиро!

Ваш М.Г.

1908

№ 102.

[Львів (?), січень, 1908 р.]

Високоповаж[ан]ий Пане Доктор!

Спішу повідомити Вас, що сьогодні справа видання 1 т. Вашої “Іст[орії] літератури” можна сказати вирішилася, то значить я дістав 1000 р. на гонорар Вам, і при сій умові, як казав Вам, Спілка може видати сю книжку. Отже можна ладити до друку.

Богословія Вашого досі не дістав. Позавтра треба буде замкнути 1 книжку, отже як не дістану доти, то eo ipso* піде на кн.П.

Здоровлю [з] Новим Роком! Всього найкращого!

З глиб[оким] поваж[анням] М.Грушевський

* Само собою, таким чином (лат.) — Упор.

№ 103.

[Київ, березень 1908 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Прошу уважніше прочитати мою записку і переконатися, що я ні на хвилю не підсував Вам гадки, що Ваше оповідання вважаю — “памфлетом”, а казав, що не приязні Вам люди могли б висловляти підозріння, що воно мовляв значить ім’я Остапа Терлецького — чи се не “памфлет”. Я надрукую і тоді переконаємося, а мені будьте ласкаві не [ї]снуйте, чого я не пишу, а то сим методом можна навіки відстражити від усякої кореспонденції.

З сим посилається Вам коректа “Дослідів”. Прошу обмежитися на справлення похилок і не робити ніяких змін, бо я не буду вже потім бачити коректи — щоб чого не наплутали.

Рукопись дальшої часті “Дослідів” тут отримана, піде за кілька днів на IV кн.

З поважанням М.Грушевський

1913

№ 104.

*Москва, 4 грудня 1913 р.
Москва, 21.XI с.с. 913*

Високоповажаний Пане Доктор!

Приїхавши в Київ, я запитав скарбника Товариства підмоги про висилку ухвалених Вами грошей і він сказав, що гроші сі ще не вислані, але він вишиле їх через редакцію “Ради” на книжечку “Дністра”, — куди “Рада” висилає зібрані нею для Вас гроші. Чи се зроблене вже, не міг я переконатися, бо в тім часі як одержав Ваш лист, скарбника не було в місті, по повороті до Києва довідаюся. За Данта не виплатили Вам досі, бо не було рахунку коштів видання. Тепер їх уже обраховано, і я напишу (нині або завтра — бо саме виходжу до архіва) до доктора Джиджори в сій справі.

З високим поважанням, готовий служити

М.Грушевський

1914

№ 105.

[Київ], 16 квітня 1914 р.
3.IV.914

Високоповажаний Пане Докторі

Вернувшись з Петербурга, я застав Ваш другий лист в справі "Лиса Микити". Перший лист я переслав до дирекції Спілки, на руки [доктора] Федюшки — се все, що я міг зробити, і взагалі радив би для скорости звертатися безпосередньо до дирекції, взглядно до її урядуючих членів, [докторів] Мочульського, Джиджори і Федюшки; що вони зможуть зробити, певно зроблять, а я безпосередньо нічого не вдію однаково.

В Науковім т[оварист]ві сказали, що вони післали Вам знову а conto*. Я до рахункового діловодства їх не маю нічого, і було б краще, якби Ви в сих справах посилали кореспонденцію безпосередньо в бюро, тим більше що я не сиджу в Києві, а виїзжаю часто на довгий час.

Здоровлю і зістаюся з високим поважанням.

М.Грушевський

* На рахунок (італ.) — Упор.

ЛИСТИ ДО РІЗНИХ УСТАНОВ

Зліва направо 1-й ряд (сидять): *Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський*;
2-й ряд: *Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий*;
3-й ряд: *Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Осип Кишакевич, Іван Труш, Денис Лук'янович, Микола Івасюк*.

1896

№ 106. ДО ТОВАРИСТВА "ЗОРЯ"

475/462.

Кв. Товариство!

Коли чули освідчення проїзду
на Торговство Ваше, засчи-
чали свій привіт і жадаю-
чи Товариство розглянуло
собіття в напрямі розбудж-
ення діяльності руско-сіродного в
спільноті і вживанні

в чім сини супротивились
супроти всіх сил нашому
народному розвиткови ворожих.

З глубоким поважанням

Мих.Грушевський

9(21)/XI.96.

[Львів], 21 листопада 1896 р.

Хв[альне] Товариство!

Не можучи особисто прибути на Торжество Ваше, засилаю свій привіт і жадаю, аби Товариство розвивалось съвітло в напрямі розбудження духа русько-народного в міщанстві і виховання в нім сили супротивлення супроти всіх сил нашему народному розвиткові ворожих.

З глубоким поважаннем

Мих.Грушевський

9(21)/XI.96

1898

№ 107. ДО РЕДАКЦІЇ “ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА”

{*Владикавказ*, 18 серпня 1898 р.}

В[исоко]п[оважані] панове соредактори!

Коли сей лист дійде до Львова, надіюсь що Вістник VIII-IX буде вже скінчений, а д[окто]р Франко буде наблизатись до Львова. Тож пишу до Вас обох — і вже про X кн[ижку].

Я представляв би її ось як (лишаючи Вам до рішення):

Кононенка 1,5 арк. (надіюсь, з ним вже порозумілись про мову і п.Маковей вже дав своє *placet** на друк. його?

Кониського вірші.

Мартовича новелі 1 арк. (коли д[окто]р Франко її абсолютно уважає вартою) або Зелізняка

Білоусенка “Заручини”? або Сембратовича.

Кримського вірші.

З Доде або Якобовський (якби Доде, то ліпше по Маміну, бо то свіже).

Маміна-Сибіряка — пришлю (1,5 арк.).

Претендент.

Про віденську анкету.

Новини н[ашої] літератури — п.Маковей про сьогорічні фейлетони (дуже б радив).

Про Доде д[окто]ра Франка — довшу статтю (1,5 арк.)

Хроніка.

Оповідання Кобилянської може ліпше відкласти, коли будуть іти продовження. Лепкого трохи відложити б. З Доде: тут певна особа зголосилась до *Contes de fundi*; не знаю, чи вона зробить, і в усякім разі тільки згодом. Тому я просив би д-ра Франка зладити тепер — на X або на XI кн. переклад з *Lettres de mon monlin* (бо ся серія старша від *Contes*). Книжку прошу спровадити для Товарист[ва]. Я б дуже був за таке.

По скінченню Туайна треба б дати щось з Кіплінга. Поки Петрушевич не поїхав, я конче просив би його порозумітись з д[окто]ром Франком і вибрati з Кіплінга кілька дрібніших або одно більше (з 1,5-2 аркушів), бо у нас англійська література обмежилась Туайном, і се не добре.

З Ади Негрі прошу д[окто]ра Франка перекласти щось на XI кн. Я читав кілька статей про Анунціо — найбільшу тепер італіянську силу в новелістиці, і переконавсь, що з нього нам нема що вибрати. Може, з дрібніших новель італіянських щось? На XI кн. просив би при-

* Схвалення (лат.) — Упор.

готовити щось з наук*, а я зладив огляд новинок рос[ійської] літератури за останній рік. Відповідно до того треба б дати статтю про польську літературу, але оригінальну, найліпше було б, якби п.Маковей взяв на себе перечитати "Ateneum", "Bibl[iotek'y] Warszawsk'y", "Życie", переглянути головніші (3-4) новинки й написати статтю, що могла б піти найскорше в II або III кн. 1899 р., бо в сім році ще конче мусить бути стаття про Ібзена. Недавно вийшла стаття про польську літературу в рос[ійській] енциклопедії, де з новійших підносять Реймонта, Сєрошевського, Юношу, Мацейовського-Севере і Карчевського (Jasieńchyk'a).

Треба щось сказати з поводу смерти Еберса; не знаю, чи думали б дати цілу статейку, чи тільки згадати? У всякім разі треба дати, коли не дано в IX кн., то в X на кінці статті про Доде згадку про нього, бо на статтю осібну цього року нема місця, можна б евентуально заповісти тільки. Разом із сим посилаю свій переклад; сі легенди дуже хвалило в російській журналістиці, не знаю як здаються вони Вам і публіці. Я хотів би прочитати коректу котrusь, а можливо, що коло 17/IX пущусь у світ і з коректою трудно буде за мною ганятись, тож ліпше її послати мені десь 7-8/IX н[ового] с[тилю], коли друкарські обставини на се позволяють. А ні, то якось дам адресу на пізніше. Спасибі, що прислали кореспонденцію Коваленка. Між нами, тон її мені рішучо не подобається, він не відповідний для поважного журнала, і треба автора якось попросити або змінити його, або се — дозволити робити в разі потреби переміни і скорочення.

Будьте здорові! Щиро прихильний М.Грушевський
6(18)/VIII.98

Посилаю ще новинки. Як не запізно на VIII-IX кн., то відложіть на X; маєте при тім на них *jus gladii*.

№ 108. ЛИСТІВКА НА АДРЕСУ ДРУКАРНІ НТШ

[Владикавказ, 20 серпня 1898 р.]

Посилаю коректу з артикула п.Ю.Левицького. З причини, що мені не послано скрипту, її текст німецький треба ще добре скоригувати. Коли єсть у місті п.Павлик, то прошу передати йому сю записку і коректу. Прошу добре скоригувати, бо се документ, увесь текст, і дальші коректи не справляючи від мене давати до коректи ще п.Павлику. Протинки і пунктуацію нема що подруковувати як в оригіналі, тільки букви самі. Як би п.Павлика не було в місті, то сю коректу прошу робити п.Ю.Левицького або д-ра Франка. Одна коректа перед тим, як мені посылати, а друга як від мене.

З поваж[анням] М.Грушевський

* "Секрети" ліпше дати може з початком 1899 р.? Як думаете, що місце буде і цього року ще, то я нічого не маю проти того. Навіть був би дуже за тим. — Прим. авт.

Для п.Павлика: Збірник філ[ологічної] секції має вийти в 1899 р.,
тож скрипт зладьте, і можна зачати друком, але нема що спішитись.

Передмову прошу предложить на секцію.

№ 109. ДО ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ НТШ

23 лютого 1902 р.
10(23).П 1902 р.

До хвальної Філологічної секції Наукового Товариства

Як довідуюся, рецензії п.Стешенка Секція признала можливими до друку тільки з певними змінами; прошу проте, аби Хв[альна] Секція була ласкава перевести ті зміни, які уважає потрібними, бо не хотів би зражувати співробітника непоміщеннем.

При тій нагоді просив би, чи хто з членів Секції не піднявся б зреферувати “Русский Филол[огический] Вестник” за р.1900 — реферат сей (короткий) мені буде потрібний на кінець марта.

З правдивим поважанням

М.Грушевський

№ 110. У КАНЦЕЛЯРІЮ НТШ

[Київ, 19 квітня 1907 р.]

В[исокоповажні] Д[обродії]!

Сьогодня дістав повідомлення Ваше, що вислано на нашу адресу 6 пр[имірників] Записок Н[аукового] Т[овариства]; отже прошу Вас не гаючись вислати ще десять примірників Записок на адресу ЛНВістника. І які виходять нові видання Наук[ового] Товар[иства] (чи великі, чи малі) зараз висилайте до нашої контори по 2 примірники.

Щиро здоровлю!

Ваш М.Грушевський

ЛИСТИ ДО
ОСИПА МАКОВЕЯ

1897

№ 111.

[Львів, 30 жовтня 1897 р.]

Чекаю редакційної відозви, мушу до середи її мати доконче для Виділу, тож прошу.

Чи вибрали вже що до перекладу? Я подумавши думаю, що Брандес-Шекспір надається до рубрики літератури, а не науки, тож найФ[ранко] пост[а]рається про щось інше. Чи видобули повість Левицького? Як ні, то напишіть мені зараз.

З поваж[анням] М.Грушевський

№ 112.

[Скала над Збручем, грудень 1897 р.]

Високопов[ажаний] Добродію!

Скрипти дістав, гаразд. Новеля Кобилянської трохи буде задовга для сього тому, бо nominis gratia* (та й все галичани) хочу бодай частину Нечуя дати. Ваша новеля добра, нехай іде. Але треба б ще новелю, і найліпше б французьку, або й німецьку, на який аркуш, пошукайте, будь ласка.

Уже складають.

Нехай би справді Івасюк зробив якісь трошки фантазийні літери. От посилаю проект — нехай би щось в тім роді.

Будьте здорові!

Щиро прих[ильний] М.Грушевський

1898

№ 113.

[Скала над Збручем, поч. січня 1898 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Я не читав орієнタルного конгресу Франка, тому прошу прислати його в коректі, як і "Секрети творчості".

З гл[убоким] пов[ажанням] М.Г.

* Значення, вплив відомого імені (лат.) — Упор.

№ 114.

[Скала над Збручем, до 7 січня 1898 р.]

Високоповаж[ан]ий Добродію!

Трохи мені прикро, що Ви не вчинили, як я просив, з віршами; бо як я чи інший з редакторів наших застерігає, що хоче видіти щось перед друком, то випадає се в усякім разі вчинити. Се не означало зовсім, аби я не покладався на Ваш і доктора Франка смак, але порядок передо всім.

Про добрий рух передплати зачував; сподіюсь, що до мого приїзда вона дійде до 600 передплатників, а се дасть мені можливість зараз по приїзді внести про підвищення редакторської плати.

4 прозових белетр[истичних] кусника рішучо замало, для того прошу “Дв[ох] доль” в II книжку дати менше* о стільки, щоб се дало місце для ще одного перекладного кусника — його прошу мені коректу (Ліліенкrona чи того шведа — у доктора Франка). Про передрук пишу Беднар[ському]. Якщо порція на II книгу “Двох доль” доходить до місця, де про Гадяцькі пакти, то пришліть сю форму. Книга II, як я писав, має бути менша як 12 арк[ушів], для того я радив Стороженка дати до 1 відд[ілу] (по “Двох долях”); Ви сю мою пропозицію замовчали — чи відкинули її по нараді з доктором Франком, чи не зауважили?

П відд[іл] був би:

“Секрети”

(Стороженко — якби Ви з Франком не згоджувались)

“Пани і люде в сучасній укр[аїнській] белетр[истиці]”

Новини

* Театр (прем'єри і трупи).

* З життя і письменства.

З Укр[аїни]

З чуж[их] літ[ератур] (Гауптман)

Бібл[іографія]

Означені * хотів би видіти в рукописи, тож і “Вірші” Щур[ата], решту — в коректі, тож і “Ткачів” в коректі.

З “Ділом” прикро дуже. Чи передали Ви мою оповістку — передайте, бо буду писати до Бел[ея], якби його не помітив. Прошу, не подавайте до “Руслана” і ін[ших], бо як “Діло” буде нас замовчувати, а ті хвалити, то теж тоді кепсько.

За склад III книжки поговоримо по приїзді. Напишіть мені по Різдви про передплату й усе інше. А тепер здоровлю Вас і доктора Франка Новим роком, жичу всього найкращого. Зачував про Вашідалекосяжні пляни — дай Боже гаразд!

Щиро прих[ильний] М.Г.

* А там побачимо — чи решту впакуємо до III книги], чи перейде. — Прим. авт.

№ 115.

[Скала над Збручем, до 15 січня 1898 р.]

Високоповаж[ани]й Добродію!

Я колись то просив Вас написати мені про “Вістник”, тай досі не знаю, що з ним — чи складається ІІ книжка, чи добули Ви вірші, чи надійшло що нове, чи маєте скрипти на ІІ відділ. Прощу Вас не полінуватися написати й далі коротенько, хоч кореспонденткою, від часу до часу мене повідомляти. А то не в однім Товарист[ві] потрібна буває моя інгеренція — на жаль.

Досі не вижу в “Ділі” оповістки про вихід 1 книжки, що вона розсилається передплатникам. Ви могли обняти сю функцію — будьте ласкаві не забувати; рівно ж треба нагадати про передплату в новинці.

Не знаю, чи примірники “Вістника” до Росії виготовлені і вислані. Се мало бути ще перед тижнем.

“Двох доль” треба б якбильше в сю книжку, більш як половину, бо в ІІ піде ще Карпенкова драма. Порахуйте ласково.

З глуб[оким] поваж[анням] М.Грушевський.

Як може “Діло” не помітило Вашої оповістки, то докладаю свою, котру прошу, як Ви щось подібного туди не дали, зараз туди послати.

Просив я прислати на показ вірші, які добудете, але й досі не маю. Невже не добули?

Будьте ласкаві допильновати ІІ книжку “Вістника”; треба її випустити б на 1/ІІ н.с. Тож нема що гаятись.

А головно, що я нічого не знаю, й непокоююсь.

Чи ладите Ви справоздання до “Записок”? його б треба дати до складання між 15 і 20 с[ього] м[ісяця] н[ового] стилю].

№ 116.

[Скала над Збручем, друга декада січня 1898 р.]

Високоповаж[ани]й Добродію!

Прощу допильновати, щоб “Вістник” для Росії був виготовлений якнайскорше (відповідно означеному на коректі), бо не потрібуете чекати кліша.

Повідоміть, коли вийде він і примірники для Галичини. Бачив новинку в “Ділі”; треба в відділі новинок дати коротеньку звістку, що книжка вийшла, а потім можна осібно — ширшу статю. Статю Комарова про Стороженка дайте в І відділі на 3 місці, щоб не обтяжати ІІ відділа — най буде більше місця для Вашої статі. Повідоміть мене, як найдійде що нового до “Вістника”. Доктора Франка повідоміть від мене і скажіть, що в ІІ книжці в огляді його треба буде поговорити за Доде, бо вмер, нехай би приготувляв матеріал. В ІІ книжці Гауптман на 4 місці, на 5 може ту шведську історичну новелю, що казав Франко — прочитайте, чи інтересна фабулою, на 6 — Міксата або Ракоши.

Будьте здоровенькі! Щиро прих[ильний] М.Гр.

№ 117.

[Скала над Збручем, до 22 січня 1898 р.]

Високоповажаний Добродію!

До Вашої статі я зробив чимало поправок і просив би прочитати її ще з Франком. Уступ про грішників випав задовго і трохи мляво і се трохи нещасливий спосіб — характеризувати самими виписками — нудно і довго, я б радив їх конче поскорочувати, а крім того на початку дати коротеньку фабулу (а в нотці повні титули) і того триматись і в дальших. Інші мої уваги даю під Вашу увагу, крім деяких фактичних спростовань, к[от]рі конче потрібні. Дальші уступи підуть живійше і коротше, як змінити спосіб. Ще от що: треба налягти, що Ви з давнішого характеризуєте тільки значніше, бо зібрати все писане на сю тему навіть неможливо.

Кониський надіслав вчора статю про Шевченка — на се число або на книжку] III; як давати, то тепер. Я прошу Вас прочитати її цілу з Франком конче зараз і обсудити — чи можна її дати, чи ні, бо я хоч прочитав, але не хочу сам рішати; евентуальні зміни я означив, евентуальне змініть їх Ви по нараді, що зауважите. Тоді б вона, я думаю, пішла зараз по “Секретах” (ага! досі немає коректи “Секретів”, а я ж просив), по ній Ваша (титул її б лішне змінити на давнє — думаю). “Новини нашої літератури” лішне не давати, щоб не забракло місця (тим більше, що рецензія] “Заліся” написана дуже незручно щодо форми, її б прийшлося цілком переробити і вставити фабулу).

Орігінальних п'ес годі давати більше; по Стороженку вірші, а по Гауптмані теж би здалось (най би Франко дав “Мати Гуса”) і крім Мікката ще маленький переклад прозовий, з інтересним змістом.

Просив би Вас якнайбільше порозуміватись з Франком. Що я кажу — кажу як свою гадку, яко одного з 4-х редакторів. Я сподіваюсь мати з Вами нараду ввечері 23 [нового] [стилю]. Се скажіть і Паньківському, що я буду коло 23-24.

Будьте здоровенькі!

Щиро прихильний] М.Грушевський
В віршах Щурата дещо вимагає зміни, я означив.

№ 118.

[Львів, лютий 1898 р.]

Високоповажаний Добродію!

Жалую, що не піднявся прочитати коректи “Двох доль” від початку, прошу прислати хоч дальшу (рівно ж і ту белетристику, що по ній) в коректі. Будьте ласкаві острійше братись до росизмів (як алмази). Евентуально настаньте, щоб дали більше рук до зацу з огляду на посилення корект. Рівно ж було б добре, щоб члени (з огляду на евентуальну дискусію й інтерпеляції) мали вже II книжку] на Загальніх зборах Товариства.

Київська цензура, чую, пустила "Вістник"; тож, якщо не маєте ретурок багато, можна б ще послати на адреси передплатників "Зорі" і "Життя" і Слова".

Фе[й]летон "Діла" про "Вістник" був мабуть Ваш, отже, з Белеєм помирились?

З глубоким поважанням] М.Грушевський

№ 119.

[Львів, лютий-березень 1898 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Я поставив дуже остро справу, аби "Вістник" виходив перед першим в[ового] с[тилю], тож б[удьте] л[аскаві] уважати, аби друкарня не мала поводу покликуватись на брак скрипту і взагалі закриватись тим, що затягається справа через редакцію. Сього вже Ви б[удьте] л[аскаві] допильновати, як близший наглядчик друку.

Напишіть до Комарова, аби прислав новинки до хроніки про видання, що йде до цензури etc. Чи написали Стешенку?

З глубоким поважанням] М.Г.

Ще! чи ім'я п.Лур'є названо було в присланім справозданню? чи отже була згода на повне ім'я?

№ 120.

[Львів, березень 1898 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Підганяйте, [будьте] ласк[аві] Вістник, бо готовий знова спізни-тись. Письма є досить, тож я думав би по Франку перекл[адні] вірші (може Граба? я їх не знаю), потім Доде, а потім "Ткачі".

З глубоким поважанням] М.Грушевський

№ 121.

[Львів, початок квітня 1898 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Доктор Франко уважає, що гуморесок не можна ставити на 1-му місці; подумавши, згадав я за своє колишнє упражнені ѹ переглянувши його з доктором Франком, посилаю, воно мало б іти на 1-му місці, потім вірші, "Плуг" і "Дві долі".

З глубоким поважанням] М.Г.

№ 122.

[Львів, квітень-травень 1898 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

I) Прошу поспішитись з бібліографією і дати на дальшу книжку скрипти, Франкова новеля не йде, але: 1) Кобилянської, 2) Лесі Укр[а-їнки], 3) Стефаника "Спогади" і "Засідання", 4) "Дві долі". Як би перші не були готові, то дайте "Дві долі".

II) Я бачу, Ви досі не начислили Стешенку. Прошу б[удьте] л[ас-каві] відписати не відкладаючи. "Прометея" не будемо друкувати.

З глуб[оким] поваж[анням]

М. Грушевський

№ 123.

[Львів], 30 травня 1898 р.

Довірочно

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Початок Туайна, що я бачив, дуже має великі непоправності; чи Ви його поправляли? В "Двох долях" теж, я бачив, багато дечого поправлялось аж в коректі. Вибачте мені, але Ви робите вражін^{*}, мов би Ви заняті чимсь іншим і не маєте часу для ЛНВістника. Скрипт написіває в останнім моменті (що неможливо при добром веденню), друкарня на се нарікає і вилічується. Не знаю, чи читали Ви коректу Франкового оповідання? А він прецінь не обов'язаний читати двох корект. Ви прецінь есте Leiter'ом** журнала зі сторони технічної; признаюсь, що мене се дуже болить від довшого часу, що Ви якось не показуєте всім відповідної енергії, наче знеохочені. Ви знаєте, що я не маю часу вести сам журнал одною своєю рукою і взявшись в надії, що за кілька місяців справа піде і без мене; Франко має ріжні інтереси і тепер кандидує; Ви робите якось мов від біди. При подібних обставинах вести журнал дуже тяжко. Я вже й на Видлі застеріг, що не знаю, чи він буде виходити на другий рік.

Щиро прихильний М.Грушевський

18(30)/v.98

Коли може я свою особою заважаю в редакції і знеохочую інших членів, то хотів би се почуті широ, в чотири очі.

* Далі написані, а потім закреслені М.Грушевським слова: "і не на мене самого" — Упор.

** Керівником (нім.) — Упор.

№ 124.

[Львів], 31 травня 1898 р.
19(31)/V.98

Високоповажаний Добродію!

Бачу, що мій щирій лист Вас образив і готовий замість порозуміння викликати нове знеохочення. Виразно заявляю, що я Вам не хотів зовсім закидати, мовби Ви дармо хліб йли в редакції "Вістника", працю Вашу вмію відповідно цінити і висновків укритих ніяких в лист свій не вкладав. Не писав я, як самі бачите, що зедери стояли без роботи, але коли зедер непокоїться, що йому може урватись робота, то й се недобре, а се було, правда?

Зрештою, самі Ви признавали, що скрипти в редакції мусять бути завчасу приладжені.

Мені дуже прикро, що ми не можемо порозумітись, не викликаючи зараз образи і підозрінь в якихось укритих замірах; сього ж прецінь не повинно бути.

Щиро до Вас прихильний М.Грушевський.

Пояснення Ваші приймаю до відомості; щодо коректи, то я мав інформацію, що д[окто]р Франко читає дві коректи і тому запитав Вас; розуміється автор має право читати 1 коректу.

№ 125.

[Львів, червень 1898 р.]

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Прошу Вас на середу конче прочитати і сказати Вашу гадку про драму Чайченк[а] і оповідання Лотоцького (прошу прийти на секцію о 5-ій і при тій нагоді щось постановимо). Чи маєте Туайна цілого? Белетристика може перейти за свої 8 аркушів на яких 2-4 стор., а лішче якби не перейшла зовсім.

З гл[убоким] пов[ажанням] М.Гр.

Новинка: До цензури пішов Кулішів переклад Шекспірового "Макбета"; замір є видати всі переклади Куліша з Шекспіра.

До бібліографії треба буде дати звістки про передруки Сеньобоса і Мордовця.

Взагалі постарайтесь лишити по своїм виїзді як менше роботи коло VII і VIII кн. <Чумова> мені принесіть на середу.

№ 126.

[Владикавказ, 18 липня 1898 р.]

За Якубовського порадьтесь з Франком. Кримський обіцяв мені сюди прислати Руданського (евентуальне на 9 кн[игу]).

Сьогодні дістав Ваш лист, посланий до Скали. Проспект 8-9 і 10 ки[иг] я лишив Вам. Якби котрої статті рішучо забракло, можете упустити. Я коректи собі посылати не прошу, хиба би, якби се не було тяжко, просив мені прислати "З літератури і життя", якіщо буде; зате просив і прошу всю коректу посылати Докто]ру Франку. Пришлю Вам трохи новинок на 8/9 ки[иги]. Українці нарікають на упослідження, тому належить нам <випановати> все українське, що лише маємо (і що можливе).

Будьте здоровенькі! Щиро прихильний М.Грушевський

№ 127.

[Владикавказ, кінець липня 1898 р.]

Високоповажаний Добродію!

Дві записочки Ваші, адресовані до Скали, я дістав тут, але довшого листу не маю — може заблудив. Прошу написати мені просто сюди у всяких справах.

Піддам Вам тему — під титулом Новин наш[ої] літ[ератури] 2-3 статі про фейлетони і взагалі літературний матеріал наших газет в сім році; на першу статю можете взяти н[а]пр[иклад] перших 6 або 7 місяців обговорити, занотувати більш талановите etc. Далі — можете дати в тій же рубриці статю про альманах Франка і Січи.

Чехова здається ліпше буде перенести в 1899 р., натомість думаю дати короткі легенди Маміна. В XI і XII [книги] конче випадає дати якусь драму Ібзена.

Посилаю Вам деякі новинки. Маєте над ними *jus gladii*. Як би трапилося, то ще пришлю.

№ 128.

*[Владикавказ], 3 серпня 1898 р.
22(VII)/3(VIII).98*

Високоповажаний Пане Редакторе!

Вчора дістав Ваш лист, справді докладний! Дякую й прошу не забувати мене на пізнійше.

Почну з найпильнішого: статтю Коваленка конче прошу мені прислати; коли не видрукована — в коректі (і здергіть друк), коли видрукована — то видруковану (для скорості пошліть в коверті як лист); і якби Spectator прислав а була ще яка можливість послати (коректу), то пошліть.

Проти перемін в белетристиці нічого не маю. Але Білоусенка маєтъ Франко лишив у Львові, як вернеться, нехай пошукає в себе, і добре б його дати в X кн. (якщо Франко признає можливим вповні).

Другий відділ трохи буде мати вакаційний характер: деякі рубрики подвійні, а деяких нема. Франко якби дав Карпенка, то мусіли б Бордуляка відложить. Я йому виразно казав, що Карпенко на сю книжку, але видно йому справді трудно. Трохи забагато про Щоголєва: в VII кн. згадка, в VIII знову дві статі. Але що сталося, то нехай. Коли з Чернигова уже йде, то Spectator'a можна б відложить на X кн.; дивуюсь, що не прислав, я його бачив у Київі. Рецензій, як дасте на "Заліс" й "Слобожанщину", то більше не треба. Отже Щоголів + Бордуляк (або Карпенко), 2 рецензії + з Чернигова + Золя (Франко конче мусить дати, статю довшу на 1,5-2 арк.) + хроніка. На чільнішому місці дайте новину:

Росийське міністерство внутрішніх справ затвердило статут Товариства ім. Шевченка в Петербурзі, що має на меті запомагати учеників висіших шкіл Петербурга, українців родом; Товариство має увійти в життя в серпні с[тарого] ст[илю] с[ього] р[оку].

З "Фельки" кажіть зробити передрук, коли не пізно (300). Допильнуйте справді, щоб вийшла на час книжка, і зараз нехай пошлють на адресу моого батька, як звичайно (тільки його примірник). На Україну нехай не посилають всіх примірників разом, а кілька на початок як скорше по виході і почекати з тиждень.

Тепер про дальше. Коли й Ви признаете відповідною повість Школиченка, тож завчасу спишіться з ним про мову, вкажіть на те, що Франко признає потрібними її поправки (я просив Франка визначити їх, і добре б було, щоб він їх поробив — попросту поправив мову, а Ви сі поправки закомунікуйте Шк[оличенкові] і спітайте його згоди). Я б радив розділити її на три книжки — X-XII.

Новелю Мартовича пошліть до перечитання Франку; напишіть мені про неї: який зміст і як велика. За Чайківського теж напишіть мені. Ви ще згадували мені за якогось Якубовського? Пошліть ще Франку до перечитання ту психіатрію Желізняка.

Я проектував X кн. ось як:

Школиченко

Кониський

Кобилянська (або й на 1-му місці, коли не дуже короткі)

? (Білоусенко? або щось інше)

Мамін-Сібіряк (1,5 арк.)

Переклад віршів попросіть Франка

Доде або щось інше (приладьте з Франком на випадок, якщо Доде не буде)

Претендент.

Шкільна реформа або "Секрети творчості".

Новини літератури (Грінченко або Томашівський) або Ви).

сі коректи   { З життя й письменства (про собор руських учених? се просив би   було б добре).
мені   { Spectator

Про Доде довша статя, з аркуш, д-ра Франка просить, що конче мусить бути.

Хроніка.

Передрук з Кононенка, коли інтересним може бути — 300; як ні, то дати тих аркушів, де він іде, о 10 більше.

Я знаю, що претензії Укр[аїни] безосновні, але треба по можності відбирати їм поводи, і взагалі будьте дуже уважні з Україною.

Дуже мені прикро, що Ви в клопотах і забиваєте собі ними голову. На всякий випадок посилаю Вам чек, можете зреалізувати в потребі, а колись відіб'єте.

Від жінки поклін Вам. У Вас спека, у нас дощі. Сижу на хуторі, що нікого не бачу, нічого не чую, і можу спокійно робити. Поклонітесь при нагоді д[окто]ру Озаркевичу; пані його певно ще не вернулась?

Будьте здорові! Щиро прихильний

М.Грушевський

Що з Томашівським? Обіцяв мені писати, і я вже двічі удававсь до нього, але ані гласу ані послушання. Може слабий або виїхав?

№ 129.

[Владикавказ, 19 серпня 1898 р.]

Посилаю назад допись; як би Ви мали позначення від автора, або мали з 5 день часу, щоб спітатись автора, то я б радив відкинути вступ і тоді стиснути на 7 стор.; інші — дрібніші поправки конче треба зробити. Допись взагалі писана в виразах надто різких, газетних — як би могли Ви делікатно звернути увагу автора надалі, бо пише інтересно.

Статтю про польську літературу треба буде дати (я зладив про російську), але конче оригінальну, і я думав, що Ви б могли її написати — є ще час, сього року вже немає місця однаково.

Про Якобовського порозумійтесь із Франком; як фабула інтересна, то дайте в Х. Зрештою про склад Х книжки я ще напишу. Томашівському поклін.

Щиро прихильний М.Г.

№ 130.

[Владикавказ, кінець серпня 1898 р.]

Високоповажаний Добродію!

Я рішучо противний уміщенню всіх нелітературних портретів, тому й рішучо противний уміщенню портрета неб[іжчика] кардинала. У всякім разі Ви на власну руку не можете сього зробити, а як Франко був би за уміщеннем, то справа мусить іти на виділ, і без того — портрет не може вийти ні в якім разі. Дуже жалую, що Ви завчасу про се не написали, але я рішучо обстаю при сім, умовленім між нами *modus procedendi*^{*}, незалежно від того, чи портрет видрукований чи ні.

* Спосіб дії (лат.) — Упор.

У61.

Важли́в в історіїмудре дума
стародавні!

Свідчимо се що відомі в сім'ї між членами
їхніх предків не було.

Мислоподібно! Дорогі!

І рішучо проявивши чистоту всіх вс-віде-
римутих підданих, тому — рішучо проявивши
чистоту всіх підданих під керівництвом п.к. Хаджиканака. Усіх він
рішучо що вони спасуть руку не можуть зробити, але
~~хоча вони будуть знищенні~~
~~і будуть знищенні на ході, чистота їхніх підданих,~~
~~також підданих не можуть зникти від землі~~
дума чинить, що вони зроблять тільки що він напишав,
ано в рішучо віддає цю сім'ю, чистоту всіх
таких підданих, підданих під ним, та подає
відповідні чи п.к. Такоже проявляє він чистоту
підданих чистоти — quo titulo?

Руки здорові!

З глубоким поважанням М.Грушевський

І в звістці про підписання думи стародавні: побудо-
ваних в Борзах; ісправляє землі від землі, але
з підданими думи стародавні. Се від-
мінно, а чистоту думи, і усіх підданих чистоти
також в Польщі мають відповідні
підданих / до чистоти підданих великої резорви.

Інакше прийдеться містити й портрети київських митрополітів — quo titulo*?

Будьте здорові!

З глубоким поважанням М.Грушевський

І в звістці про кардинала будьте обережні і повздерхливі в вира-
зах; можете дати коротеньку біографійку, а з компліментами будьте

* Щоб назвати (лат.) — Упор.

обережні. Се не дневник, а літературний журнал, і з цього погляду за-
снованнє Тов[ариства] Шевченка в Петербурзі може й важніше для
нього. І до інститута треба великої резерви.

Взагалі в “Новинках” будьте дуже обережні! Евентуально се мое
votum* в сім листі мусить бути предложене виділови.

№ 131.

[*Владикавказ, вересень 1898 р.*]

Високоповажаний Добродію!

Можливо, що при переміні редакції “Руслана” будуть Вам знову
робити ріжні пропозиції; пам’ятайте, що поки Ви входите в склад ре-
дакції “Літературно-наукового Віста[ика]” Ви не можете бути спів-
робітником його, як і інших того рода газет; я се кладу на Вашу честь!
Тішусь, що Ви трохи підбадьорились; надіюсь, що VIII-IX кн. скінчена.
Беднарський пише, що статя про Золя ще [не] прийшла, але се мабуть
вже минуло? Полагодьте з Кононенком як скорше, щоб евентуально не
протягти з друком X кн.

З рештою пишу в листі, котрий будьте ласкаві прочитати і Ви,
і др. Франко.

Від жінки Вам поклон! Поклони Озаркевичам і Томашівському.
Будьте здорові!

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 132.

[*Львів, кінець 1898 р.*]

Високоп[оважаний] Добродію!

Мені дуже шкода, але вийшло очевидне непорозуміння. Я підно-
си[в] потребу огляду фейлетонів в значенню оцінки — передовсім ори-
гінальної белетристики. Може я неясне висловився, хоч говорив про се
кілька разів на засіданнях, але Ви дали зовсім що іншого: огляд тех-
ніки фейлетонової, що редакціям може бути прикрай, але публіці пев-
не мало інтересний. Огляд-оцінки самої белетристики оригін[альної]
нема зовсім. Екскурс про “Народну часопись” має зовсім характер рек-
лями для неї, що зовсім не на місці, тим більше що не піднесено, що
та забранжа з публіки минається для “Нар[одної] часоп[иси]”. Рівно ж
мене здивували Ваші компліменти за паскудні дописи, друковані в
“Буковині”.

В конці я уважав би за можливою до друку Вашу статю по грун-
товнім тільки переробленню в сім напрямі; передовсім було б пожада-
но, аби була введена літературна оцінка оригінального матеріалу. Про-

* Точка зору, побажання (лат.) — Упор.

шу отже передати ще Франку сю статю разом з моїм листом і дати зна-
ти евентуальне, коли б ми могли ще в сій справі порадитися.

З глуб[оким] поважанням М.Г.

№ 133.

[Львів, кінець 1898 р.]

Високоповажаний Добродію!

Позвольте просити Вас на раду в справах галицько-українських
літературних і політичних, яка відбудеться стисло довірочно в понеді-
лок, 24 с[ього] м[ісяця] о год[ині] 6 веч[ора] в канцелярії наук[ового]
товариства ім.Шевченка.

З поважанем Мих.Грушевський

1899

№ 134.

[Львів, січень 1899 р.]

В[исоко]п[оважаний] д[обродію] Маковей!

Доглянув я недогляд: на обкладинці Віст[н]ика нема нічого про
продажу попереднього річника — дайте що було в проспекті. Додайте,
що нові передпл[атники] на 1899 р. дістають всі книжки, почавши від
1-ої. Зробіть се зараз, аби не забути. Будьте сьогодня в Товарист[уві] о 5-ій
для наради.

Поезия не дуже зла, але й не дуже добра.

№ 135.

[Львів, січень 1899 р.]

В[исоко]п[оважаний] д[обродію] Маковей!

Добродій! Потапенко просить за сі оповідання посилати йому
“Вістник”. Прогляньте і як вони можуть друковатись, кажіть посила-
ти, а як не знаєте адреси — спітайте Кононенка.

№ 136.

[Львів, лютий 1899 р.]

В[исоко]п[оважаний] д[обродію] Маковей!

Чому не дали Ви в II кн. звістки з чеської часописи про Кобрин-
ську, що я Вам передав до “Хроніки”? Дайте бодай в III кн.

№ 137.

[Львів, до 27 лютого 1899 р.]

Прошу Вас яко секретаря Надзираючої ради Спілки спросити кореспондентками членів її на засідання на 27 н.с. лютого, на год.5, в бібліотеці Товариства.

Н.В. не Онишкевич нотар, тільки священик.

№ 138.

[Львів, лютий-березень 1899 р.]

Доктору] Маковею.

Прошу Вас прийти о год.5 на нараду редакції сьогодня. В 1 кн. не були Ви ласкаві підписати перекладчика Чехова, хоч здається знали, або могли спитати. Прошу сю негречність поправити, подаючи зміст V тому.

№ 139.

[Львів, до 10 березня 1899 р.]

В[исоко]ш[оважаний] Добродію!

На ХХVІІІ кн. "Записок", себто на 10/_{III} десь хотів би я вже мати огляд кореспонденції Куліша, про котру Вам казав.

При конці III кн. "Вістника" треба буде дати спростованнє помилок (н[а]пр[иклад] про Видавничу спілку).

№ 140.

[Львів, березень 1899 р.]

Б[удьте] л[аскаві]!

Пильнуйте, аби оригінальної белетристики не було більше ніж 60 стор.

Пошукайте конче польську повелю на переклад до IV кн. Звідки узялось тих 7.50 в передплаті, се якась помилка.

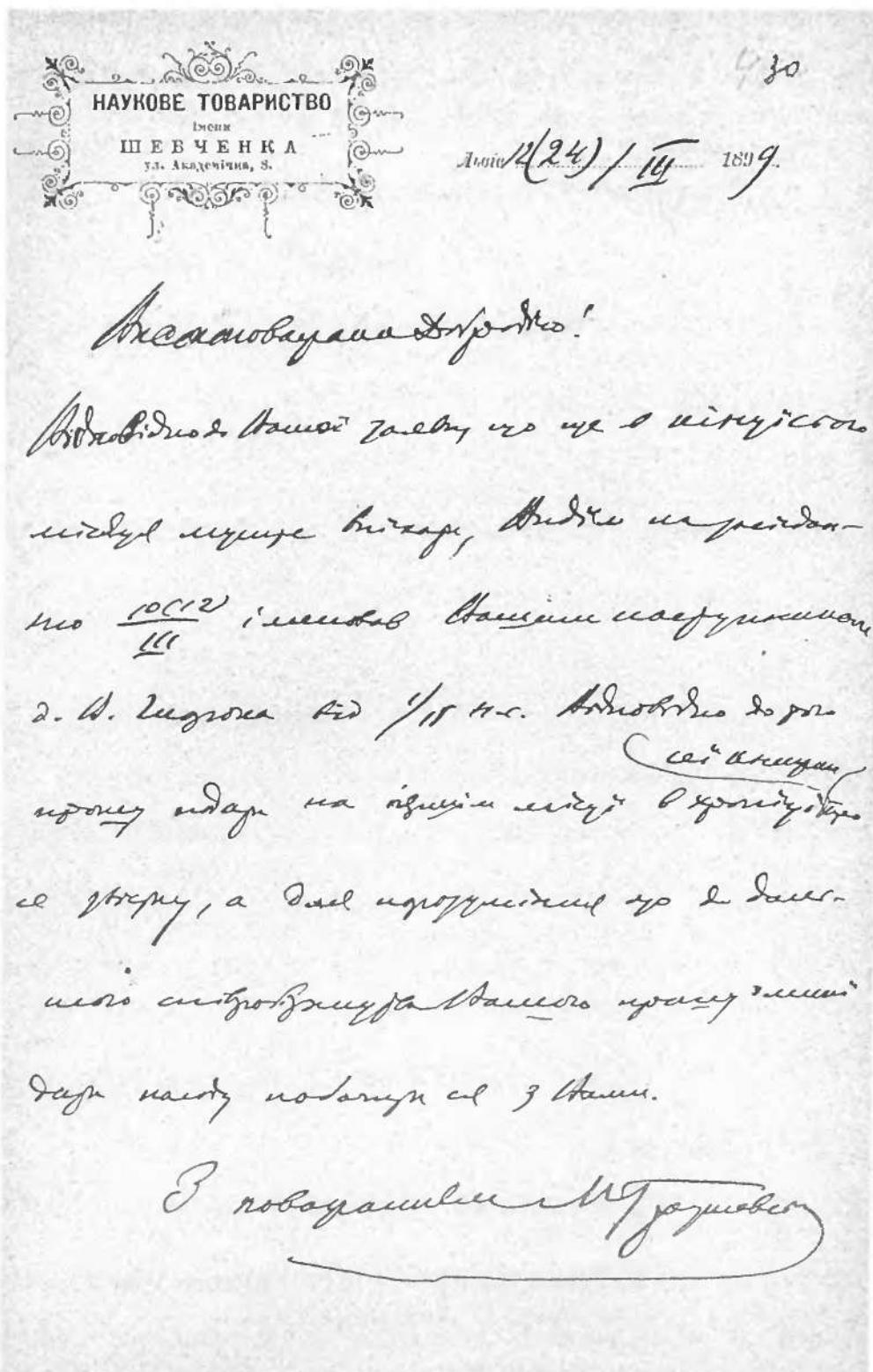
№ 141.

[Львів, до кінця березня 1899 р.]

В[исоко]ш[оважаний] Д[обродію] Маковей.

Прошу передати кінець н[аукової] хроніки (зробіть хоч з пам'яті), бо книжку треба випускати.

№ 142.

Львів, 24 березня 1899 р.
12(24)/ІІІ.1899

Високоповажани[й] Добродію!

Відповідно до Вашої заявки, що ще в кінці цього місяця мусите виїхати, Виділ на засіданні 10(22)/ІІІ іменував Вашим наступником

[доктора] В.Гнатюка від 1/IV н.с. Відповідно до того прошу подати на першім місці в хроніці сеї книжки про се звістку, а для порозуміння щодо дальшого співробітництва Вашого прошу мені дати нагоду побачитися з Вами.

З поважаннем М.Грушевський

1900

№ 143.

Львів, 29 березня 1900 р.
16(29).III.1900

В[исоко]п[оважаний] добродію!

Не знаю, чи 10/IV буду ще ві Львові, тож відписую бодай коротенько:

1. Ургене* — річ чисто формальна; потрутиться при першій виплаті.

2. З кінцем року лишилося не відробленого за Вами щось зо 6 з[олотих] р[инських].

3. Galiziana-м в роді того, що задумуєте, я завсіди радий в "Записках". До Гундуліча секція просила Вас доробити вступ — прошу зробити се до жовтня, аби можна було восени вискладати. За нього і за Левицького, коли живчите собі, заплатимо, а як дуже потрібуете — можна зробити й малий форшус.

4. Труднійше з "Вістником". Самі знаєте, ми не платимо зовсім сотрудникам, та й нема звідки (1899 р. дав при всякій трудності коло 400 з[олотих] р[инських] дефіциту). Приймаючи до друку Куліша, думали ми зробити Вам прислугу більше, бо хоч стаття й цікава, на "Вістник" вона задовга і робить технічні трудности; тож думали, що вистане за гонорар Вам, як зробимо відбитки. За Ковалева заплатимо, бо съте робили на замовлення. Прикро мені се Вам писати, але й з мене, самі знаєте, говорить теж біда — не особиста, але "Вістникова". Тож прошу й на мене не гніватися. Самі знаєте, я Вам не ворог.

Жінка Вам шле поклін!

Щиро прихильний М.Грушевський

* Ургене — від лат. *urgeo* — натискати, пригнічувати — тут у значенні перевищення грившового рахунку. — Упор.

1901

№ 144.

Львів, 4 травня 1901 р.
Львів, 21/IV (4/V) 1901 р.

В[исоко]поважаний добродію!

Ваша рецензия, спасибі Вам, прийшла ще на час, аби я міг її дати до II книжки. Але Ви нічого не відповіли на мое питання — чи піднялися б Ви зладити огляд часописей наших за р. 1901 і виручити мене з клопоту, в який я попав наслідком розгону моїх співробітників. Прощу потрудитись відписати, бо таки муশту вже ладити кн. III.

З поважанням М.Грушевський

1902

№ 145.

[Львів, 17 лютого 1902 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Post tot discrimina regum* мусів я знову взятися до редакції "Записок", тому прошу Вашу працю про Гундуліча якнайскорше прислати (як чув я, вже вступ до нього Ви приробили), аби зараз могла піти. Що якісь нові праці про нього вийшли — на се вистане від Вас замітки, що праця Вами написана тоді й тоді.

З поважанням М.Грушевський

№ 146.

[Львів], 20 лютого 1902 р.
7(20).П.902

Високоповажаний Добродію!

"Непорозуміння" в Товаристві далеко не полагоджені, підземна робота йде далі, і чи можна буде вести в таких обставинах роботу, тяжко сказати, але я хочу пробувати її вести, поки можливо.

В I кн. "Записок" я мав місце і зачувши, що Ви зробили передмову, якої від вас жадала секція фільольогічна (я особисто, скільки

* Після численних роз'єднуючих заходів (лат.) — Упор.

пригадую, не мав Вашої роботи в руках ані одного дня), надіявся її видруковати, але як нема, то нема, піде що інше.

З огляду, що Верхратський дає нову розвідку довшу, матеріялу в дальших книжках мені не забракне, тож можете не спішачися викінчити свою працю. У мене вона, певно, не залежиться, як і взагалі не залежується ніяка розправа. Прошу тільки, як будете певно знати, коли будете її мати готовою, прошу мене упередити: тоді а тоді пришлю працю, бо мушу мати час на уложення книжки, а якийсь час треба почислити і на те, нім праця перейде через секцію, до котрої не маю ніякої інтеренції.

Рецензію на Шенрока прошу прислати якнайскорше, то буду рад умістити її в XLV томі.

Здоровлю Bac! Родина шле Вам поклін.

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 147.

Львів, 8 квітня 1902 р.
Львів, 26/III (8/IV) 1902 р.

В[исоко]поважаний Пане!

Обіцяли Ви мені скоренько прислати рецензію на Шенрока, але минуло вже від того часу 2 місяці, а її нема. Прошу ласкаво поспіши-тися прислати вже тепер, аби бодай до т.XLVI, що друкується вже, могла увійти.

Чи не піднялися б Ви зробити огляд українсько-русських часописей за р.1901, як колись то раз мені зробили? Він потрібний буде мені на т.XLVII, на по свята. В кождім разі прошу мені про се написати.

Про статтю прошу написати, як будете вже знати, на коли вона буде, бо тепер матеріял нівроку напливає, отже треба евентуально вперед місце зарезервувати.

Здоровлю Bac!

Прихильний Вам М.Грушевський

№ 148.

Львів, 10 жовтня 1902 р.
Львів, 27/IX (10/X) 1902 р.

В[исоко]поважаний Добродію!

Не мігши дістати відповіди від [ана] д[октор]а Кордуби на мій попередній лист, прошу Вас ласкаво йому сю цидулку передати, коли він в Чернівцях, а як ні, то сповістити мене, де він.

Заразом цікавий, як Ваші матеріяли до Галицького життя, що Ви збиралися прислати нам до "Записок" ще в вересні?

Здоровлю Bac!

З поважаннем М.Грушевський

№ 149.

Львів, 5 листопада 1902 р.
Львів, 22/X (5/X). 1902

В[исоко]пovажаний Пане!

Статтю Вашу одержав. З огляду, що вона спропозована, як фільольгічна, мушу передати її предсідателеви фільольгічної секції, себто доктору Колесі, а від нього вже буде залежати приділенє референта і т.п.

Замітку, що вона походить з Вашого товариства, дам радо й буду давати надалі.

Остережіть доктора Кордубу, аби не ладив рецензії на книжку Кайндля, бо вже маю її від одного пана.

Здоровлю Вас!

З глибоким поважанням М.Г.

№ 150.

Львів, 26 грудня 1902 р.
Львів, 13(26)/XII. 1902

Високоповажаний Пане Доктор!

Перед тижнем фільольгічна секція дійсно ухвалила Вашу працю друкувати і пристала на відкопійовання також тої редакції граматики з університетської бібліотеки; сим обіцяв зайнятися доктор Студинський. По святках зачнуть складати, а одну коректу я скажу Вам посилати. Буду старатися, аби в "Записках" вона вийшла яскорше, то значить — коли які технічні труднощі не стануть на перешкоді, то вже в I кн. за р. 1903 аби початок пішов. Але я думав зміст [заголовка] змінити — дати якийсь другий, попри сей — загальний. Н[а]пр[клад] — "з історії нашої фільольгії" або щось таке.

Щодо листів, то я б радив розділити їх на кілька партій, кожда, разом з статею, аркушів на 5 до 6 (але не більше 6!). Така партія могла б іти в одній книжці "Записок", і так би пішло скорше. А то як укладати з неї цілий том, то і Ви мабуть забарілися б з нею, і Товариство могло б не мати якраз на той час такого тома до диспозиції. Поділити його можна або хронологічно, або по змісту. На копіювання можна б дістати з Товариства задаток.

Здоровлю Вас тим часом! Веселих свят.

Від Пані поклін! З глибоким поважанням]

М.Г.

1903

№ 151.

[Львів, 23 січня 1903 р.]

Статю Вашу, В[исоко]п[оважаний] Пане Доктор, зачали складати. 1-у коректу я казав Вам посилати. В І-у книжку постараюсь упхати як найбільше, але що не влізе, то піде хиба в одну з дальших книжок, бо нараз поспіло досить праць.

Прошу у Вас іще одну гречність: в книжці “Hisden Foita de istoria si literatura”. Ясси, 1860, II, с.41 видрукована грамота Юрія Коріятовича. Коли не можна випозичити й прислати на кілька день сю книжку, випишіть будьте ласкаві мені сю грамоту, точно, евентуально як єсть до неї які примітки при тексті або в кінці книги. Бо тут її нема.

Здоровлю Вас [з] Новим Роком!

Щиро прих[ильний] М.Г.

№ 152.

[Львів, 30 січня 1903 р.]

В Вашій статі в цитаті з Коштара в однім місці росияне названі москалями. Чи так єсть у Коштара (Moscowiten або що), чи то Ваша власна термінологія (я її не уживаю в “Записках” і в такім разі позволю собі змінити). Статю Кордуби одержав, вона піде, але не [в] II кн., бо запізно. Чи не знайдете Foita в якісь іншій бібліотеці?

З глуб[оким] пов[ажаннем] М.Грушевський.

№ 153.

Львів, 1 лютого 1903 р.

Львів, 19/I(1/II).1903

В[исоко]п[оважаний] Добродію!

Посилаю Вам копію для упорядковання. Грамота Юрія Коріятовича яко воєводи волоського з червня 1374 р., в Берладі, але ледве чи була передрукована. Як не удастся Вам дістати “Foita”, то звернуся по неї до Букорешта.

В кн. II піде стаття ціла. Питання лише, чи підуть ще й додатки, й скільки.

Здоровлю Вас!

З поваж[анням] М.Грушевський

№ 154.

[Львів, 5 лютого 1903 р.]

В[исоко]п[оважаний] Пане!

Прошу поглянути на підчеркнені місця й їх виразніше написати, бо я (помітивши подекуди малі недогляди), побоявся спуститися на Вашу коректу. Нотку на пол[ях] 63 [сторінки] я поправляю, як показано.

З поважанням М.Г.

№ 155.

Львів, 20 лютого 1903 р.

В[исоко]п[оважаний] Пане!

В замітці Копітара чи не треба читати: semper corrigit Paslanum* себто Паславського (у Вас Postanium). На коли Вам потрібно відбитки Вашої праці до подання? Може я зможу зладити для Вас кілька відбитків перед виходом в “Записках”? В середу Вас вибрано дійсним членом філ[ологічної] секції — прийміть мое поздоровлення.

З поважанням М.Г.

7(20)/ІІ.903

№ 156.

[Львів, 3 квітня 1903 р.]

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Доктор!

Дуже сумніваюся, аби коректор нам потрапив то відповідно зробити. Тому прийдеться Вам самим сконтрлювати. Заразом прошу Вас іще взяти на себе — зробити справоздання з “Буковини” за р.1902 до Наукової хроніки “Записок”, бо тут звичайно нема компле[к]та.

Здоровлю Вас!

Щиро прихиль[ний] М.Грушевський

№ 157.

[Львів, 19 травня 1903 р.]

Дякую Вам, В[исоко]п[оважаний] п[ане] Доктор, за труд і звістку; я якось з тими статтями Устіяновича пошпекулюю.

З поважанням

М.Грушевський

* Все виправляє Пасланіум (лат.) — Упор.

№ 158.

Львів, 11 жовтня 1903 р.

Львів, 28/IX (11/X).1903

В[исоко]поважаний Пане Доктор!

Як знаєте може, у нас тепер між секціями велики рахунки, тож прошу зазначити, на котру секцію пускаєте справу — коли на історичну, то дайте знати, і я пущу справу в рух (кореспонденція може йти яко матеріал історично-культурний на сю секцію дуже добре), коли хотіте пустити на фільольгічну, трактуючи як матеріал літературний, то удайтесь з тим до д[окто]ра Франка, бо до мене се не належить — до Виділа справа прийде вже з секції. В кождім разі, думаю, Вам не треба справи сеї пускати з рук, бо й нема там кому взятися за оброблення тих листів — тільки протягнеться справа.

Здоровлю Вас!

З поважаннем М.Грушевський

1904

№ 159.

[Львів, 23 березня 1904 р.]

В[исоко]поважаний Добродію!

Кредит 100 кор[он] — на переписування ухвалений і мав бути Вам післаний. Про видання повістей В. доложу Спілці, але думаю, що не прийме.

Здоровлю Вас!

З поважаннем М.Грушевський

1906

№ 160.

[Львів, 15 січня 1906 р.]

В[исоко]поважан[ий] Пане Доктор!

Обіцяної присилки кореспонденції буду чекати й по предложеню до секції дам до друку. Треба б додати коротеньку вводну статтю н[а]пр[иклад] на аркуш (ширше можете написати в “Записках”).

Здоровлю Вас з нагоди важних перемін в Вашім житю!

З поважаннем М.Грушевський

№ 161.

Львів, 10 листопада 1906 р.
Львів, 10.XI 1906 р.

В[исоко]поважаний Пане Докторе!

Свого часу заявляли Ви охоту видати у нас Буковинську кореспонденцію; тепер я маю на се місце, міг би призначити одну книжку Історичної Бібліотеки. Сповітість, отже, зараз, чи маєте приготований матеріал, зглядно, коли могли б його прислати.

З поважанням М.Грушевський

1907

№ 162.

Київ, 27 лютого 1907 р.
Київ, 14/27.П.1907

Високоповажаний Пане Доктор!

До Вас прошення від “Ради”:

1) Чи не схотіли б Ви давати гумористичні фе[й]летони, напр[и-
клад] раз або два рази на місяць?

2) Чи не схотіли б Ви давати дописи з Буковини, раз або два рази
на місяць теж?

З поважанням М.Грушевський

1911

№ 163.

Львів, 28 червня 1911 р.
Львів, 28.VI 1911 р.

Маю честь П[оважаного] Т[овариства] члена повідомити, що засідання істор[ико]-фільософської секції Наукового Тов[ариства] імені Шевченка буде дня 28.VI (сьогодня) о годині 7 вечером з таким порядком

1) Лукіянович, “Спірні питання в житєписи О.Фед'ковича”;
2) Кревецький, “З новійшої історії Галичини”.

З поважанням М.Грушевський

**ЛИСТ ДО
КЕСАРЯ БІЛИЛОВСЬКОГО**

1897

№ 164.

Прочитавши діс, пан Павле, її скажіть, яко буде Ваша
думка і порада, що та, найбільш, Ваше Сім'я, є її проші, при
котрі їде річ у місті Трускавець, — Вашим уроці.

29-8-97.

Ваш з душою

Д. Мордовськ

Високопочесному Добродію

АН УССР
Інститут літератури
Ім. Т. Г. Шевченка
Відділ румунської

Дуже цікавлюча мета очікує від Петрограда, та не
більше, що в етапного укр.-руського університету
девно інтересують і багато пишуть по газетах. Але, що
в іншіх містах та місцях є необхідність і суперечко,
єти тільки перші з них дають що-небудь під обговор
жуванням, звертаючись до Вас ізля високим ентузи
азмом Вашу і д. І. Уважаю, що ось такі обговорювати:

Для засновання цілого осібного університету під:
ля після до чисто літературн. до різних узурпован.
комп'юте звісна до тривала часу, зеконадійне його
распорядженням цілого осібного, не допускаючи поєднання
їх з іншими, які діє осібно існують, правителівство не
дає чисто університетських прав. Якщо недуже є то, звісна
часу не сподіватися правителівською гарантою осібно
їх - румунським університетом, а засоби правителівською дієм

[Львів, до 10 листопада 1897 р.]

Високоповажаний Добродію!

Дуже утішила мене жертва добродія Пелехина, тим більше, що я справою укр[айсько]-руського університету давно інтересуюсь і багато писав по газетах. Але що в присланих мені листах є неясності і суперечності, тож перше ніж давати сю справу під обраду тутешним, звертаюсь до Вас і для вияснення справи звертаю Вашу і [добродія] ІІелехину] увагу на ось які обставини:

Для засновання цілого осібного університету треба п'ять до шість міліонів з[о]л[отих] р[инських], бо річне удержанє коштує двіста до триста тисяч, закладати ж його частинами, як осібного, не можна, бо поодиноким катедрам, які десь осібно існують, правительство не дасть університетських прав. Яких-небудь сто, двіста тисяч не спонукають правительство заложити осібний у[країно]-русий університет, то фундація, скажім, для катедри хірургії була б тільки подарунком правительству, а не у[країнько]-русому народу. Тож як [добродій] ІІелехин хоче помогти Україні дійти свого університету, не чекаючи, коли само правительство скоче його заснувати, то для сього дорога: помогти приготувати відповідних кандидатів на доцентів, дати удержанє доцентам, котрі б викладали по-українськи в львівськім університеті, бо скоро такий доцент здобуде катедру, то він вже звичайно буде мати плату від казни. Треба знати, що львівський університет правительство призначало русинам, захопили його поляки через свою перевагу, але се володінє фактичне, а не юридичне: доси є закон, що кождий професор може викладати по-українськи або по-польськи, як скоче. Се значить, що треба би лише перевести на катедри русинів більше число, то будем мати і укр[айсько]-рускі виклади. Се розуміють поляки і не пускають русинів на катедри. Інша дорога — указати помноження катедр з спеціально українською мовою, але для сього треба передовсім теж доцентів.

З сього виходить: треба передовсім стипендій для окончивших курс на приготоване до доцентури, по нашим правилам на се треба 4-5 років. А що поляки у Львові робили би навмисне трудности русину, то *veniam legendi* треба здобувати у Відни або в Празі. Ставши там доцентом, русин переносився б до Львова (що вже значно лекше) і читав би по-українськи яко доцент безплатний і йому треба б давати плату з фонду. Коли б намножилось таких доцентів, то аби вони діставали б катедри і читали б далі по-українськи, або вказуючи на істнованє доцентів можна б добиватись помноження українських катедр, або навіть — осібного українського університета, як в Празі зроблено з чеським.

Було б, отже, найліпше, щоб [добродій] ІІелехин положив капітал свого імені, скажім, в “Дністер”, поручивши завіданє ним Накуковому товариству ім. Шевченка, або навіть взагалі поручивши Това-

* Посилаю на Ваше жаданє статут щадниці “Дністра”; тепер, скільки знаю, платить 4,5% і з ніякими банками в Росії в зносинах не стойть. — Прим. авт.

риству його умістити і ним адмініструвати. З процентів Товариство ма-
ло б давати стипендії укінченим студентам для приготовання до доцен-
тури, скажім, по 400-500 з[о]л[отих] р[инських] річно; воно б предлагала-
ло свої пропозиції надання стипендії до остаточного рішення добродія Пе-
лехина; при тім можна б давати першестьво спеціалісту від хірургії,
хоч, мушу признати, з національного погляду далеко важніші специ-
ялісти з історично-філологічних і правничих наук. *Мусите знати, що
русини не мають ніяких інституцій або фондів для помочи молодіжи,
що дає надії вийти на учених.* Стипендіянти зобов'язувались би здобути
veniam legendi і перенестись до Львова, щоб викладати по-українськи.
Яко доценти діставали б висіші стипендії, скажім, 600-650 з[о]л[отих]
р[инських] відповідно літам доцентури і високости інших доходів. Се-
на мое переконанє найпростійша дорога досягнення спочатку українсь-
ких доцентур, а в дальшім пляні українського університета. Вложити
ж капітал з тим, щоб він лише лежав, чекаючи, поки ті міліони нарости-
туть, щоб стало на цілий університет (бо я не знаю прецеденту, щоб
відкрито було в Австрії тільки один факультет) — се річ майже безко-
ристна, шкода тих грошей і жертволюбності д[обродія] П[елехина], не-
ма навіть інтересу коло того заходитись. *Подумайте над сим!*

Подаючи се до Вашої відомості, зістаюсь з глубоким поважанем

Мих.Грушевський

*По заснованю у[країнсько]-руського університета фонд д[обродія] П[елехина] міг би бути на якусь спеціальну мету, котра була б
вказана в фундаційнім акті.*

*Але щоб дійти до університета, перша річ — треба мати при-
готованіх людей.*

**ЛИСТИ ДО
ІВАНА ПУЛЮЯ**

1900

№ 165.

[Львів], 12 лютого 1900 р.

Високоповажаний Пане Товаришу!

Про пропозицію п[ані] Кулішевої говорив учора з п[аном] начальним директором Видавничої спілки (сам я до дирекції не належу, а до Надзираючої ради) і він казав, що друкувати Кулішеву трильогію в Росії для них неможливо зовсім, як і взагалі що-небудь інше, в Галичині ж вони не відважуються з огляду на те, що одна з п'ес сієї трильогії була в своїм часі призначена неможливою ще в Київі з огляду на свою тенденцію.

Щодо літературного універсала, про котрий згадує п[ані] Кулішева в іншім листі, то якби я напав на його слід, то сказав би зробити з нього копію, але досі, кого питав, кажуть, що не чули.

Кланяюся Вам і всьому дому від себе і від жінки.

Щиро прихильний М.Грушевський

31/I(12/II).900

Жученко, що дав гроші, має бути братом того, про котрого згадує п[ані] Кулішева.

№ 166.

Львів, 29 [травня] 1900 р.

Львів, 16(29).1900

Високоповажаний Пане Товаришу!

На 10/VI н.ст. Наукове Товариство висилає депутатію до Відня в справі підвищення субвенції Науковому Товариству. Справа ся для нас незвичайно важна і участь в сій депутатії Ваша дуже пожадана. Дуже просимо Вас взяти участь в ній в інтересах Товариства, близьких Вам так само як і нам.

Сподіючися скорої й прихильної відповіди пишуся з глибоким поважанням

Мих.Грушевський

Статя Ваша складається.

НАУКОВИЙ ТОВАРИСТВО
Імені
ШЕВЧЕНКА
36 — Чарнецького — 26
ЛЬВІВ.

Львів, 16(29) 1890

Високомодерній

Ране Товарищ!

На 10/VI п.с. Куратор Товариства
віншав діяльність та відмінну складу
підзвітнечного уряду. Куратор Товариства
віншував. Справа є ще не звільнена
Відома : уряд в сіїх діяльності Васи
дуже порадлив. Дуже просимо все біль
уряд і міністри в діяльності Товариства,
благодійних Вам за санах та інш.

АН УССР
Інститут літератури
ім. Т. Г. Шевченка
Відділ рукописів

1904

№ 167.

[*Jegänse*], 1 вересня 1904 р.
1/LX в.с. 904

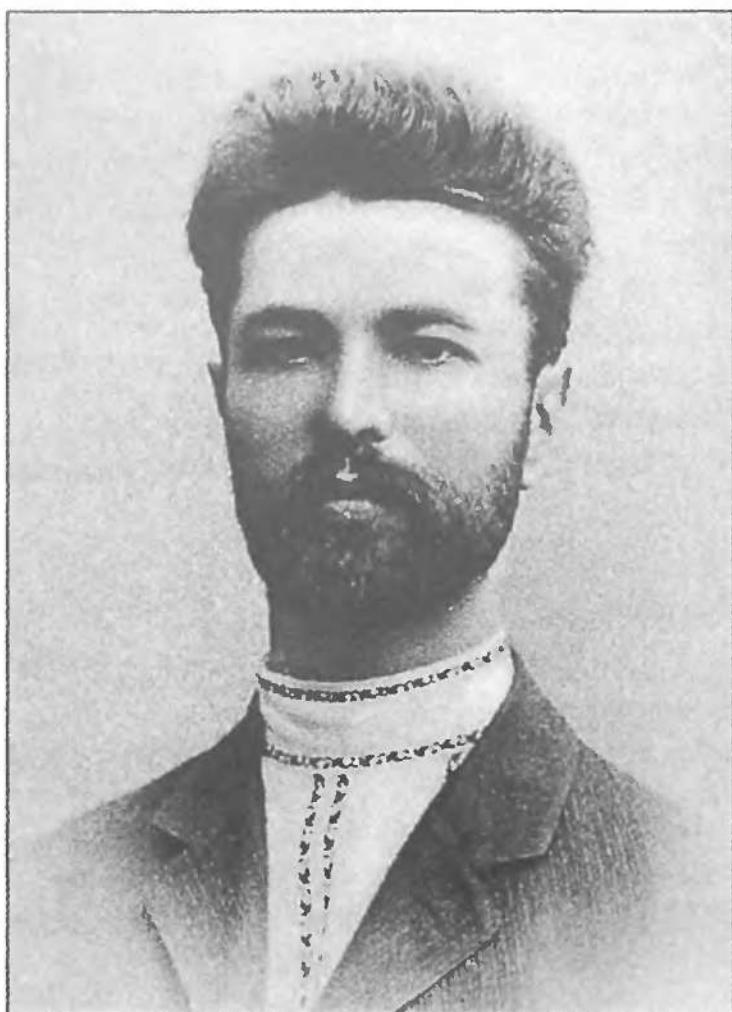
Не знаю, чи Ви ще в Креме, і чи лист цей Вас знайде, бо йду пішки і не маю Вашої адреси.

Нині, 1/LX, вечер буду в Відні, Hôtel Hammerand, пробуду ціле завтра, чи і позавтра — не знаю.

Сердечно здоровлю, Ваш М.Грушевський

**ЛІСТИ ДО
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА**

1901

№ 168.

[Львів], 30 червня 1901 р.
17(30).VI 1901 р.

Дорогий Сергій Олександрович!

Незмірно мені шкода, що Ви не дістали моого листу — посилаючи чек я заразом робив Вам пропозицію приїхати на літні місяці сюди, до редакції Вістника. Мовчання Ваше дуже мене дивувало. Лист був нерекомендований.

Отже, прошу мені скоренько написати: 1) як Вам ті гроші (100 рублів, що позичив від Вас Лотоцький) післати — чи чеком на книгарню Кіїв[ської] Стар[ини] чи депешним листом на нинішню адресу; чи може Ви з Лотоцьким вже іншим способом обрахувались? 2) Що Ви думаете про пропозицію приїхати до Львова на 2 місяці, з платою при-міром 35 гульд[енів] місячно і обов'язком вести редакційні роботи в за-ступстві виїхавших?

Жінка моя Вам кланяється.

Напишіть скоренько, бо нездовго пойду.

Здоровлю Вас сердечно! Щиро прихильний

М.Грушевський

№ 169.

[Львів, 3 жовтня 1901 р.]

Фотографії під рукою нема, як можете почекати кілька тижнів, то знімусь і пришлю, а то у Київі знайдете. Я вернувся днів тому з 10 і нездоров тепер.

Здоровлю Вас! Ваш М.Г.

№ 170.

[Львів, до 18 жовтня 1901 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Фотографію дістанете нездовго, а тепер ось що: мені здається прийдеться продати кілька закладних листів Київського земельного банка (рублів на 3-4000). Чи не трудно б Вам було в теперішнім Вашім положенню зробити сю компісію, себто одержати їх по пошті, занести до банкіра (я звичайно робив се в конторі Ашкенази, против Думи) і гро-ші відіслати — дайте знати скоренько, але без церемонії. Я в такім ра-зі післав би Вам гроші десь 9(22), а Ви б вислали їх мені 15(28). Але наперед дайте знати мене зараз, чи можете, а коли се Вам не трудно — напишіть заразом, який тепер курс — себто скільки Ашкенази платить за Київські закладні листи земельного банка (4,5%).

Здоровлю Вас! Ваш щирий М.Грушевський

1902

№ 171.

[Львів], 15 жовтня 1902 р.
2(15).X 1902 р.

Возлюбленний Сергій Олександрович!

Брат мій обтяжений і не може зробити сей раз справоздання з російських журналів за р. 1901. Мушу просити Вас, бо більше не маю нікого. Не відмовте, бо виходу з того нема. Обговоріть коротенько, так як робилось се в[а]пр[иклад] в кн. XLI і XLVII часописи:

р.1901

Рус[ская] мысль,	Уч[еные] записки Юрье[вского] университета,
Рус[ское] богатство,	Варшав[ские] унив[ерситетские] известия,
Книжки “Недели”,	Русский филолог[ический] вестник,
Русский вестник,	Филолог[ические] записки, Науч[ное] обозрение

З огляду, що я непевний, чи Ви сей лист дістанете, (не знаю, де Ви), то сповістіть, не барячися. А я Вас здоровлю сердечно.

Ваш М.Г.

№ 172.

[Львів], 30 жовтня 1902 р.
17(30).X 1902 р.

В[исоко]поважаний Сергій Олександрович!

На 1.XII найдальше н.ст. я мушу ті огляди мати. Прошу завчасу мене повідомити, чи будуть вони зроблені.

Для Збірника Котляревського не маю белетристики готової, та й не лицює мені вже якось з белетристикою виступати. Найліпше було б, якби цензура пустила мою промову на століття “Енеїди”, що була в Вістнику 1898, XI, але не маю нічого і против замітки про перші видання “Енеїди”.

Здоровлю Вас!

Ваш М.Грушевський

№ 173.

[Львів], 25 листопада 1902 р.
12(25).XI 1902

Дорогий Сергій Олександрович!

Одержанав і дякую, буду чекати решти. Але чи не занадто узко берете Ви те, що “до нас належить”? Прошу поглянути в справоздання з попередніх років — як там бралося. Зрештою сама Київська старина

нотувала далеко більше*. В "Записках Юрьев[ского] унив[ерситета]" н[а]пр[иклад] друкувалася стаття про Бужинського, а Ви її не згадали. Прошу ласково се взяти під розвагу.

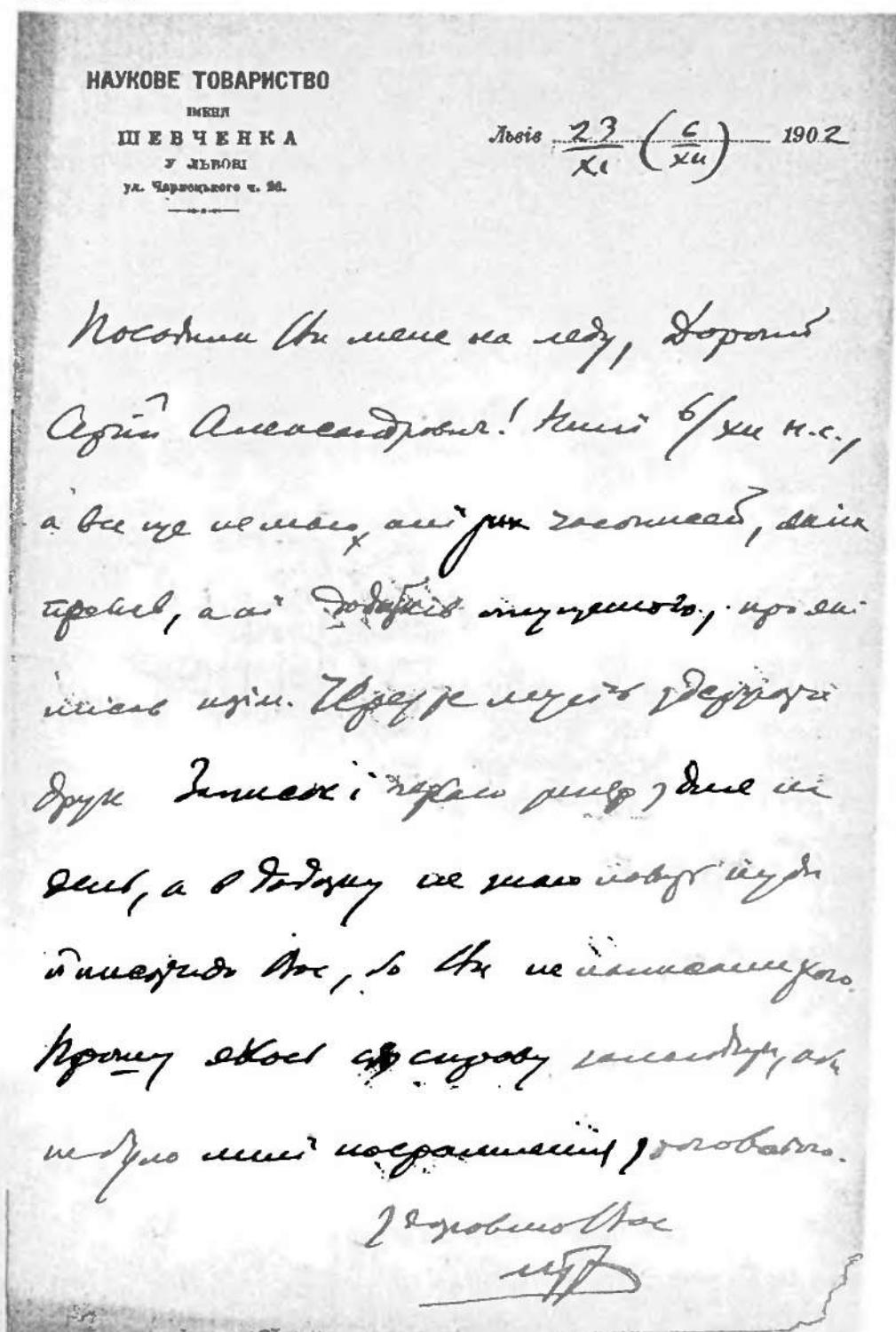
Честні імена рецензентів для моєї відомості будьте ласкаві надати.

У нас нічого особлившого. Сиренікі часи по бурях, з яких нічого не вийшло. Дебатуються справи Дома для укр[аїно]-рус[ьких] студентів.

Цілую Вас!

Ваш М.Грушевський

№ 174.

* Н[а]пр[иклад] Каллаша "Отривки" в "Р[усской] м[ысли]". — Прим. авт.

[Львів], 6 грудня 1902 р.
23/XI (6/XII) 1902 р.

Посадили Ви мене на леду, Дорогий Сергій Олександрович! Нині 6/XII н.с., а все ще не маю ані тих часописей, яких просив, ані додатків опущеного, про які писав потім. Через те мусив здергати друк Записок і чекаю тепер з дня на день, а в додатку не знаю навіть, куди й писати до Вас, бо Ви не написали того. Прошу якось сю справу залагодити, аби не було мені пострамлення з того всього.

Здоровлю Вас

М.Г.

1903

№ 175.

[Львів], 5 лютого 1903 р.
23.I(5.П).1903

Дорогий Сергій Олександрович!

Насамперед дякую Вам за книжечку. Про неї хотів я поговорити з Вами особисто — дещо Вам закинути, але, чую, Ви все відтягаєтесь з виїздом, і се зло — ждемо Вас.

Писав мені С.Волох (уже давненько, та я все забував), що міг написати рецензію на Дацкевича “Литературные течения XIX в.” і Петрова про київську академію — отже прошу його написати і на пізнійше прошу присилати. Може б він іще що має на приміті?

В “Киевской старині” прошу Вас дати таку новинку: у Львові робляться приготування для поставлення Академічного Студентського дома для студентів Русинів (Українців), де б містилася студентська дешева кухня, читальня й дешеві мешкання для біднійших. При хронічно-голоднім стані галицького руського) студентства, що мешкають в незвичайно прикрих обставинах, руйнуючи здоров'є і сили не раз на ціле жите, се річ дуже важна й пожадана. Жертви збирає проф. Грушевський. Пересилати можна через книгарню “Киевской старини” (?). Можна се розвити на підставі моїх статей у Вістнику 1902, X і XII.

Ваш М.Грушевський

№ 176.

[Львів], 8 вересня 1903 р.
26.VIII (8.IX) 1903 р.

Високоповажаний Сергій Александрович!

За прикладом попереднього року звертаюся до Вас з прошенням — зладити з земляками справоздання чи огляди за рік 1902 отсих часописей:

Рус[ская] мысль, Рус[ское] богатство, Мір божій, Науч[ное] обозрение, Всемирный вестник, Ученые зап[иски] Юрьевского унив[ерситета], Варшавские унив[ерситетские] известия, Рус[ский] филол[огический] вестник, Филолог[ические] записки, Русский вестник, Книжки Восхода.

Нині виряджаємо нашого делегата до Полтави проф. Студинського. Я не іду — з Полтави писали [i] просили, аби багато не приїздили, не більше десяти, і взагалі аби бути обережним. Ще я своєю присутністю міг би стягнути клопоти на організаторів свята!

Як Вас там Бог милує? Чи здорові?

Ваш М. Грушевський

№ 177. ЛИСТ МАРІЇ ГРУШЕВСЬКОЇ

Львів, 26 вересня 1903 р.
Львів, 13(26).IX.1903

Високоповажаний Сергій Александрович!

Я чула, що Ви збираєтесь приїхати до Львова на 21 (4.X н.ст.); в такім разі прошу Вас прискорити трохи свій приїзд, щоб бути у нас на 3.X н.ст. (себто 20 ст.ст.), бо се день іменин моого чоловіка — будете милим гостем як звичайно.

До побачення.

Марія Грушевська

№ 178.

[Львів], 6 жовтня 1903 р.
13/IX (6/X) 1903 р.

Щойно дістав Вашу картку, дорогий Сергій Александрович! Жаль, що Ви не приїдете поладнати сю справу негайно. Але може пізніше?

З Іваницьким сталася біда (з якої причини? чи знаєте?) і я зістався без референта духовних часописей. Прошу Вас знайти референта для "Трудів Київ[ської] дух[овної] ак[адемии]", "Християнского чтения", "Странника", "Православного собеседника", "Православного обозрения" — коли є в них щось. "Труды Киев[ской] дух[овной] ак[адемии]" мені таки зараз потрібні. Якби можна було їх огляд прискорити до тижня, то сповістіть мене, і я ще почекаю їх (чекав з Камінця ще до

вчора), як ні — відложу, в кождім разі дайте мені знати зараз. Для скорості всі більші і цікавійші статті можна б відложить до осібного обговорення, тільки згадати про них.

Цілую Вас.

Ваш М.Грушевський

Трохи був нездоров, нині лекше.

Яка адреса Вашої квартири?

Мені для скорості адресуйте додому — ул.Понинского, 6.

№ 179.

[Львів, до 1 листопада 1903 р.]

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Сергій Митроф[анович] прислав мені, спасибі йому, огляду “Трудів”, отже не потрібно. Натомість “Записки Юр'їв[ського] унів[ерситету]” я прошу за р.1901 й 1902, бо торік не було. Д[обродій] Волох звертає увагу на матеріали Шмурла, вони тягнуться давно, й я просив би його чи кого обговорити їх в цілості, як реферат — витягнути все для нас більше або менше інтересне (адреси його не знаю).

Іще дві проśби: 1) напишіть ім'я і отчество гор[одського] голови Проценка. 2) розвідайтесь й напишіть ласково: есть якась норма почтової закритої посилки за границю, 8 чи 10 фунтів, до якої вона оплачується розмірно дуже низько, одною сталою ціною, а вище — то вже значно дорожче (у нас кіло коштує щось 85 кр[ейцарів], а потім вище — то вже на кілька гульденів). Се дуже важно знати нам особливо при виписуванню книжок, а не можна довідатись, яка се норма й як сей спосіб пересилки зветься, аби знати, як “заказати”. Будьте ласкаві!

З нагоди останніх буч на університеті поляки дуже всілися на мене, пишуть несоторенні річи по газетах, накликаючи проти мене за підбурювання студентів і суд[ової] влади. Говорять уже про можливість отставки. Побачимо.

Ваш М.Грушевський

№ 180.

Львів, 5 листопада 1903 р.
22/X(5/XI).1903, ул.Поніньского, 6

Дорогий Сергій Олександрович!

Я дістав учора Ваш лист і огляди часописні. Дякую дуже, а заразом спішуся повідомити, що Вас[иль] Ник[олайович] дав Вам хибну звістку: Ваша відповідь Стешенку йде в ХІІ книжці, так було умовлено ще перед місяцем, і я, діставши Ваш лист, спитав Франка, чи він не відложив, і він сказав, що й не думав. Будьте певні, що ніякого ліце-пріятія для Стешенка чи когось іншого супроти Вас редакція не має зовсім.

Чув я від Вас[иля] Ник[олаєвича], що Ви нездорові, тай не зважаєте на своє нездоровля. Дуже нам се прикро чути всім. Уважайте більше на себе. Жінка і Кулюня Вам кланяються.

Чи д[обродій] Волох зробив рецензію на Шмурла? Як довідаєтесь про почтові посилки, б[удьте] ласкаві відписати.

Унів[ерситетська] історія зроблена була без пляна й розваги, але вона здається перешкодила польсько-руській угоді, в такім разі се дуже добре.

Здоровлю Вас!

Ваш М.Грушевський

№ 181.

[Львів, до 18 грудня 1903 р.]

Є сумніви щодо правосильності даного Вами заступства на збори Спілки, то прошу зараз (аби поспіти) післати натомісъ иныше на ім'я п.Гнатюка, просто на адресу дирекції (Чарнецького, 26), бо інакше може спізнатись. П.Гнатюк просить якнайскорше відписати з "Ластівки" Гребінки оповідання "Циган" Куліша, а п.Франко пригадує, щоб не забули просьби про відписання оповідань Свидницького.

Здоровлю Вас!

Ваш М.Г.

1904

№ 182.

Львів, 21 березня 1904 р.

Львів, 9(21).III 1904 р.

Дорогий Сергій Александрович!

Звертаю Вам передмову з деякими дрібними поправками, коли можете їх прийняти, і виказ порядку оповідань. Нічого не пишете мені за портрет: чи хочете дати старий кліш, чи треба послати інший, як писав Лотоцький.

Голос свій передайте Д.Корінцеві (див. на залученій картці, котру прошу передати Євгенію Харлампієвичу).

Про тутешні справи не пишу, оповідять Вам Ваші гости. Перекажіть через них, будь ласка, чи ратники ополчення не можуть бути по кликані, бо я ратник і боюсь, що якби поїхав тепер до Росії, то могли б не випустити, не дати паспорту.

Ще щодо збірки оповідань: писав в своїм часі Лотоцький (не знаю, чи так воно буде), що до збірничка піде й біографійка, яка була

у "Віку" т.ІІІ, в такім разі треба дещо в ній поправити, а то: скінчив гімназію в р.1886, "на ниву письменства" виступив р.1884 (то значить того року було надруковане перше друковане оповідання). З "наукових праць" важніші (не більш замітні) по "виїмках" додати: "Описи королівщин в землях руських XVI в." чотири томи від р.1895-1903, "Розвідки й матеріали до історії України Руси", п'ять томів — від р.1896-1904. Історії додати т.ІV 1903 р. Між "заслугами" моїми прошу не призабути, що я був ініціатором "Літературно-Наукового Вістника" і співредактором від засновання донині, і заснував Видавничу Спілку в 1898 р. — нехай наше не гине.

Цілую Вас! Ваш М.Грушевський
Жінка Вам шле поклін! Франко і Труш також!

№ 183.

[Львів, 7 квітня 1904 р.]

С моего портрета доставлю Вам готовое клише — около Фоминой. Дякую за лист і відомости. Думав в Крим, та там, пишут, холодно, так я з Франком, намовивши його до компанії, до Риму поїхав на кілька тижнів для спочинку.

Ваш М.Г.

Може б Ви мені дали коректу збірки оповідань? В "Віку", "Бехаль-Джугур", хибно Годис замість Годус.

№ 184.

[Рим, 18 квітня 1904 р.]

Привіт з Рима — як ся маєте?! Вернуся до Львова десь 12(25).
Може приплете мені тоді коректуру? Чи кліш дістали?

Ваш М.Г.

№ 185.

[Львів, друга пол. травня 1904 р.]

Разом з Вашою карткою, дорогий Сергій Олександрович, я дістав тільки передмови, й їх звертаю. Коректи буду відсилати без промедлення. Посилаю автограф, що Ви хотіли. Жінка, Кулюня, доктор Франко і доктор Гнатюк Вам кланяються. Доктор Гнатюк на тілі поправився, тільки кричить дуже. В Товаристві притихло на хвилю, але сятишина нічого доброго не віщує — сплетні й інтриги йдуть далі — чекають, чи буде затверджений статут, і готовляться до баталії на звичайних загальних зборах — вони будуть мабуть в середині н[ового] ст[илю] червня. Треба б, аби приїхали знов — присутність Чикаленка й Луценка на сих зборах була дуже користна.

Цілую Вас! Ваш М.Г.

№ 186.

Львів, 22 травня 1904 р.

Отсе тільки що одержав коректуру ст.25-56, але попередньої — ст.1-24 не було. Вишліть вдруге, заказним. Сю коректуру завтра відoshлю. І от що що: порядок оповідань хибний, вони повинні йти в такім порядку: “Бех-аль-Джугур”, “Бідна дівчина”, “Іван Кривий”, “Історія одної ночі”, “Ясновельм[ожний] сват”. Б[удьте] л[аскаві] переставити.

Ваш М.Г.

9(22)/V.904

№ 187.

[Львів, до 23 липня 1904 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Я вислав Вам 13 і 14 с[ього] м[ісяця] решту корект і надіюся, що книга вже вийшла. Прошу 10 прим[ірників] її передати моєму братові в Києві для знайомст[ва], а 25 прислати сюди — через книгарню “Київської старини” чи як будете уважати за ліпше.

Прошу ласкаво взяти на себе виготовлення оглядів часописей, тих самих, що торік: “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Русское богатство”, “Мир божий”, “Русский вестник”, “Научное обозрение”, “Варшавские университетские известия” (статтю Філенка про Галичину можна упустити), “Ученые записки Юрьевского университета”, “Русский филологический вестник”, “Филологические записки”, може ще щось виходить з загальних часописей? Про духовні часописи писатиму до Камінця, але як не зроблять там, то буду просити таки Вас.

Вакаційні курси — нічого, виклади йдуть правильно, записаних досить, але... позитивного небагато. Писати не можу, колись хіба при побаченню оповім. Загальні збори Товариства скінчилися нашою побідою, але інтриги і бротьба йдуть далі, і злоба й інтрига навколо моєї особи зростає все більше.

Здоровлю Вас сердечно!

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 188.

[Львів, до 11 жовтня 1904 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Ви мабуть уже вернулися, отже я пригадую своє прошення про огляд часописей — я писав які; від Іваницького не знаю, чи дістану огляд духовних часописей — ще раз запитав його, як ні, то буду Вас теж просити. Оглядачів попросіть, щоб не обмежалися, як досі, статтями, що говорять специфічно про українські річи, а й такі, що всетаки належать до України або нам цікаві — напр[иклад] з староруської

літератури й ін[ші], а то дещо цікаве в попередніх роках показалось упущеним.

Я просив би оглядів на 20/X с.с. найдальше. А може які рецензії осібні мені написали? Що чувати коло Вас? Я пережив дуже-дуже тяжкий рік — хорував, і досі не зовсім здоров, — неврастенія, а при тім пережив дуже прикрі річи в відносинах суспільних. Був се десятий рік моєї галицької діяльності, й він був дев'ятим валом — *recte** десятим. Коли б тільки по нім було лекше.

Статут Товариства затверджуємо сими дňами.

Ваш М.Грушевський

Вам всі кланяються. Що з збірником оповідань?

Де Лотоцький, чи не знаєте?

№ 189.

[Львів, кінець жовтня 1904 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Дістав Ваш лист і книжки й спішуся відповісти. За книжечки дякую дуже. Вийшли гарні, тільки портрету все щось не щастить. Спасибі за захід і труд коло неї. Брат мій меє паспорт Назарівська, 21, є вже у Київі.

Дістав телеграму од Лотоцького, що мою “Історію України” пустили, написав йому аби післав для скорости просто від себе примірники Вам і Доманицькому. Доманицький хтів дати звістку до “Киевской старини”, а Вас просив би, коли ласка — до “Киевских откликов” — з іншими газетами здається не маєте зносин?

Видання свої Товариство, певно, дастъ Вам задурно як свому співробітнику, як в таких же обставинах дало Лотоцькому. Трудність може бути хиба з деякими з томів “Записок” між I і XX. Перш за все довідайтесь у брата — чи нема у нього зайвих книжок з тих, що Вам потрібні, і заберіть у нього *gratis**, а що потім буде бракувати, присліть мені реєстр. Я се зроблю тут.

Щодо “Вістника”, то Ваша пропозиція вповні відповідна, й просимо так зробити. Але незалежно від того я хотів Вам зробити іншу. З огляду, що Ви в “Киевской старине” мусите писати задля гонорару, робимо Вам таку пропозицію, аби Ви давали до “Вістника” уже спеціально для нього писані статі за такий же гонорар, як в “Киевской старине” (25 р.?) до року до 3-4-х аркушів друку.

Духовні часописи — “Труды К[иевской] академии”, “Вера и разум”, “Богословское возн[?]”, “Странник”, “Христиан[ское] чтение” й “Православное обозрение” — прошу від себе сказати зробити. Зробіть і історичні часописи — “Р[усский] арх[ив]”, “Киевская старина” і

* Просто, вірніше (лат.) — Упор.

** Безкоштовно, даром (лат.) — Упор.

“Ист[орический] вестн[ик]”. При тім, як я вже писав — інтересніші статі нехай обговорюють ширше і осібно, а не поминають і “косвенно” інтересних (н[а]пр[иклад] з староруської історії й історіографії і т[аке] і[нші]). Лішче нехай забагато зроблять, як замало, бо не маючи часописей, не можу сам уполяювати, чи що не упущенено.

Да мимоідеть Вас чаша мобілізації. Нести свою голову туди розуміється нема інтересу. У нас прикро. “Діло” не тільки дурне, але й гірше. Компанія, що згуртувалася коло нього, веде свою власну політику, против котрої ми вже запротестували. І взагалі переживаємо період упадку. А до того ще я хорий сильно і все мині не ліште. Вибачте, що так пишу.

Здоровлю Вас сердечно!

Ваш М.Г.

№ 190.

Львів, 9 листопада 1904 р.

Львів, (9/XI) 27.X.1904

Дорогий Сергій Александрович!

Насамперед дякую за прислані огляди, тільки від Волоха ще не дістав, будьте ласкаві, прискоріть. Ждав я від Вас реєстра видань вашого Товариства, але досі нема. Між іншим просив мене Доманицький вже давненько з тим транспортом книжок післати і I т[ом] “Історії” нового видання для нього; як позволите, то я се зроблю, тільки чекаю реєстра від Вас.

Се властиво проект Лотоцького, аби Ви взяли моєї книжки і роздали по київських книгарнях, котрим даєте свої видання. Він мав Вам про се написати. Тепер він пише, що посилає до книгарні “Київської Старини” 400 прим[ірників], так Ви візьміть у них 80, дайте 25 Оглоблину, а інші — котрим даєте, котрі певні. На комісію давайте 25%, за готові гроші 30%. Коли Лотоцький не прислав примірники Вам і Доманицькому, про що я його просив, то будьте ласкаві взяти для себе і для Доманицького. Вибачте, коли се зробить Вам трудність — я сам би сього не видумав. Доманицький дастъ, мабуть, звістку про неї до “Київської Старини”, а Ви б може могли до газет, коли се вам ненаручно. Про “Вістник” буду просити, як Ви радите, але я йду “от легчайшего к труднейшему” і почну з того, що сими днями пішлю лист до міністра про дозвіл “Історії”. Чи про “Вістник” подавати до нього чи до Главного Управління, як думаете?

М.Опокову скажіть, що одержав і дякую.

Від Ваших знаємих поклони! Від моєї дружини і Кулюні сердечний привіт!

Ваш М.Грушевський

Гроші, які б прийшли з розпродажі книжок, будьте ласкаві віддавати моєму брату.

№ 191.

Львів, 19 листопада 1904 р.

6(19)/ХI.904

Дорогий Сергій Олександрович!

Огляд часописей дав я вже складати. Але від С. Волоха нема досі оглядів. Будьте ласкаві прискорити — припімніть йому, бо буде мині клопот. Рецензія Ваша на Будиловича також би мені тепер здалася. Дуже інтересний витяг Ви зробили з історії цензури за Николая (“Русская старина”). Може б Ви зробили витяг з попереднього річника (чи річників) і з 1904, то я б надрукував, не чекаючи скінчення, їх в відділі бібліографічнім.

Щось нема від Вас реєстра книжок Вам потрібних.

Щиро Вас здоровлю! Ваш М. Г.

Вам від усіх поклони.

№ 192.

[Львів], 27 листопада 1904 р.

14(27).XI 1904 р.

Дорогий Сергій Олександрович!

Нині Виділ постановив дати Вам всі вичислені Вами книжки gratis, з огляду на Ваше безкористне співробітництво в “Вістнику” в попередніх роках. Заплатите лише пересилку. З вичисленого Вами нема 1-2 томів збірника історико-філологічної секції, але там моя історія, яку дістанете від мене в 2-ім виданні, а укр[айсько]-рус[ької] бібліотеки більше не виходило. Поручив зібрати й післати. Але Василь Николаєвич просить, за Вашим позволеннем, наперед післати на Вашу адресу книги для нього — посилаються вони завтра, і при них екземпляр I т. “Історії” для нього. А за днів десять піде транспорт Ваш, і при нім примірник I т. моєї “Історії”, котрий прошу прийняти “в знак любви і дружби”. Спілка свої видання вам “в розсрочку” дасть також, напишіть, котрі треба, то можна б іще післати в тій загальній посилці — дешевше буде коштувати. Тільки аби почта і цензура пам'ятали Ваш дозвіл і не завертала або не конфіскувала.

Сердечно дякую за розпродажу книжки. Коли є попит, то на сей предмет єсть у моого брата ще 200 примірників, і коли ласка Ваша, вільміть у нього скільки треба і знову роздайте по книгарнях, тим же способом і з тою ж уступкою, а гроші йому усі.

Оказію Степаненко мабуть має посыкати — дайте йому, будьте ласкаві, оповідання.

Се дивно, що Волох каже, що післав — я не дістав досі. Рецензію на Франка певно напишете в тоні мягкім, отже я не буду мати труднощі з уміщенням.

Чи не приїдете до нас — коли можна взяти паспорт? У нас “хрія” з поводу Павлика: з нагоди ювілея хоче, щоб Товариство дало йому

одставку з пенсією, по 7,5 літах служби, як він рахує, і сеї пенсії він чи його приятелі хочуть 75 гульденів] місячно. Буде буря — м[а]б[уть] і на зборах.

Вам від всіх поклони. Від Кулюні спеціально.

Цілую. Ваш М.Грушевський

Добре б, якби Ви написали про проекти конституції. Про саму “весну” дав Франко] статтю до XII книжки.

Ага, ще маю до Вас прошення. Читаючи мої “Очерки”, чи й ех post*, будьте ласкаві переглянути — й означте всі місця, які погрішають против росийского штиля. Для цього лишіть собі осібний примірник, як будете брати у брата, і потім мені його перешлете. Зробите мені тим чималу прислугу, бо на випадок нового видання я хотів би сі погрішности усунути.

Ваш М.Г.

1905

№ 193.

Львів, 25 січня 1905 р.

Львів, 25/I 1905 р.

Дорогий Сергій Александрович!

Я довідався, що Ви вже вернулись до Києва, не знаю тільки з чим, чи маєте яку надію на позволення на видавання газети. Я подав прошення про дозвіл на Вістник, але відповіди ще не маю. Ви знаєте, що міністр дозволив на ввіз моєї української історії до Росії, тільки Київська цензура не одержала ще повідомлення про се і книжку задержує, я післав їм нині копію Отношенія. Я просив би Вас дуже дати оповістку до “Київської ст[арини]” і якщо можливо, то й до київських газет, що книжка дозволена і можна її купувати, давати ж платні об’явленія — не оплатиться.

Ви були ласкаві взяти на себе перегляд мови в моїх “Очерках” і хотіли відложить се на вакації. Тимчасом пише д[обродій] Степаненко, що книжка досить добре розходитьсь, отже треба думати про друге видання досить скоро, тож і Ви, якщо ласкаві, мусіли б перегляд мови зробити вже тепер, не відкладаючи.

А що рецензія на Будиловича? Не маєте десь часу?

Ваш щирий М.Грушевський

* Після того (лат.) — Упор.

№ 194.

[Львів, до 4 квітня 1905 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Що чувати коло Вас? Давненько не чути від Вас нічого? Вибачте, що пригадаю Вам про ревізію текста “Очерків”. Це не нині й не завтра, але незадовго хотів би я їх мати. Чи дали “Очерків” іще до книгарень? Брат щось довго мені нічого не писав. І Степаненка просив обрахувати, скільки продав і скільки має, писав двічі, та й нема ані гласу ні послухання.

Хотів би я написати в “Вістнику” на біжучі теми. Хотів би мати проект, на котрий писали Ви протест, і сей самий протест — вишиліть [будь] ласка зараз, а я зверну скоро.

Чи будете в Київі тепер, нікуди невиїздите? 19/IV н.ст. загальні збори. Не знати, чи вийдемо ми з них цілі, бо останніми часами розпочали війну з галицьким рутенством сильну.

Сердечно здоровлю Вас!

Ваш М.Грушевський

№ 195.

[Львів, квітень 1905 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Дякую за прислане число газети і відбитку. Не залишайте нас без дальших вістей. Посилаю Вам свою статтю. Вона трохи спізнилася з друкарських причин.

Що вивезли Ви доброго з подорожі до Петербурга, напишіть — доброго чи злого... І хоч мені дуже прикро Вам докучати, я знову пригадую Вам за “Очерки”. Незадовго треба буде мені до них узятися, бо вже запасу лишилося менше половини. Надіявся я видати його без пропусків, зроблених в першім, але з Петербурга пишуть, що про се нема що й думати. Здоровлю Вас сердечно!

Ваш М.Г.

№ 196.

Львів, 16 травня 1905 р.

Дорогий Сергій Олександрович!

Прийдеться мені незадовго забратись до ревізії тексту моїх “Очерків”, тому просив би я Вас прислати не пізніше 15 мая ст.ст. ті аркуші, які Ви дотепер переглянули, за що я Вам дуже дякую; з рештою аркушів, яких Ви не встигли переглянути, треба буде якось собі порадити.

Я мушу і цього року просити Вас зладити огляд часописей за 1904 р., будьте ласкаві завчасу роздати роботу.

Будьте ласкаві мені можливо скоро написати. Чи на з'їзді інженерів в М[оск]ві були українці, чи пробували перевести які національні наші постуляти, і чи перевели?

Чи опубліковані національні постуляти з'їзду журналістів?

Чи роблено які заходи, аби "Кiev[ским] откликам" надати трохи більше укр[айнський] характер (навіть областного, територіального в нім мало).

Сердечно Вас здоровлю!

Vash M.G.

№ 197.

Львів, 24 травня 1905 р.

Львів, 24/V 1905 р.

Дорогий Сергій Александрович!

Відповідь на статтю в "Киевских откликах" напишу, хоч і не маю часу і нездоров, справа занадто важна. Стаття мусить бути довша, аби роз'яснити "передержки" і статистику г[осподина] К. і тому мусить бути поділена на кілька частей, через те я зискаю на часі і зможу післати першу частину вже завтра, а найдальше позавтра рано. Пішлю ї рекомендованим письмом в редакцію, отже Ви можете вже тепер піти упередити редакцію і виговорити місце на неділю або найдальше на понеділок, в таких разах важне, аби відповідь появлялася скоро. Другу статтю пошлю може в неділю. Добре б зробити відбитку. Питання дуже важне, якраз тепер.

Чи не обурює Вас, що при тріумфі з поводу допущення польської і литовської мови (в "Кiev[ских] откл[иках]" і ін[ших]) ніхто не згадає про поширення української? Три дні тому на першу вість про те я післав дві статті про се до "Сына отеч[ества]" і до "Кiev[ских] откл[иков]". Як "Kiev[ск]и[е] отк[лики]" ще не надрукували її, то упіmnіться про неї.

Ви не повинні липатися так пасивні супроти поведіння "Кiev[ских] откл[иков]" в українській справі. Прецінь Лучицький і Василенко до Вас належать, невже не можете поставити їм сю річ категорично, а як ні, то треба постаратися про свій орган. Vas[иль] Ник[олаєвич] писав мені, що вже призбиралі гроші на українську газету, але чи не відчуваєте, що саме в тій хвилі далеко важніша газета російська? Як не дає цензура в Києві, то заложити в Петербурзі? Час не стоять, земля горить під ногами! На наших очах уряд загнав тепер холмських українців в матню латинства і спольщення, а у Вас не видно, щоб хто і словом пікнув в сій справі.

Порушив я сю справу в формі кореспонденції зі Львова до "Сына отеч[ества]", але не знаю, чи видрукують. "Очерків" буду чекати, будь-те ласкаві вислати невідклично.

Цілую Вас. Наши Вам кланяються.

Vash M.Gруш.

Якби редакція "К[иевских] откл[иков]" почала казати, що не маючи цілої статті, не може друкувати, то скажіть, що берете на себе порозумітися зі мною, якби в дальших статтях щось треба було змінити.

№ 198.

*Львів, 26 травня 1905 р.
Львів, 26.V 1905 р.*

Разом з сим висилаю першу статтю до редакції "Кіев[ских] отк[ликов]", б[удьте] л[аскаві] туди вступити, може б і коректу продержали, бо у них коректа часом буває страшна. Перша стаття містить лише вступні замітки, вийшла довша, ніж я задумав, тому [мушу] зробити перерву на кілька день для інших робіт.

Відповідже зараз, чи друкують.
Будьте здорові!

Ваш М.Грушевський

Не забудьте за відбитку.

Вступний уступ буде становити передмову [в] відбитці, I від нової сторони. Титул буде потім. Нехай б'ють 300 прим[ірників].

№ 199.

*Львів, 2 червня 1905 р.
Львів, 2.VI 1905 р.*

Дорогий Сергій Александрович!

Дуже Вам дякую за ревізію "Очерків", але що розумієте Ви через скорочення перед Козаччиною, чи певні якісь уступи, чи цілу першу половину аж до Козаччини? Як перше, то напишіть, що думаете, як друге, то се противиться моїм поглядам як історика. "Очерків" треба б уже тепер друкувати нове видання, але "Общ[ественная] польза" і Лотоцький остерігали мене, що настрій цензури дуже неприхильний, от і я чекаю полекш[і]. Але прийдеться таки незадовго друкувати, хоч і без полекші, а з тим і без доповнення пропущеного в 1 вид[анні].

У брата мусить ще бути трохи "Очерків", візьміть, коли потреба книгарням. Завтра піде до Вас посилка з V томом, один прим[ірник] для Вас, один для моого брата, один при оказії для Доманицького, один для Василенка (коли надрукував мою статтю), а інші продайте до книгарень по примірнику, аби мали, по 1.55 руб., а нехай продають по 2.10 руб. Коли Ваша ласка, я б прислав на Вашу адресу по 10-15 прим. кожного тому "Історії", аби Ви роздали по книгарнях, за готові гроші, розуміється, аби не було рахунків, бо від "Кіев[ских] отк[ликов]" вони її певно брати не будуть. Якби вони були охочі і Ви також, то напишіть.

Ви мені казали Вас сповістити, чи буду писати відповідь до "Кіев[ских] отк[ликов]" про Русинів, я Вам писав двічі, а Ви тимчасом виїхали. Так я не знаю досі: надрукували вони мою статтю чи ні, бо "Кі-

ев[ские] откл[ики]" присилають дуже неакуратно, і тої статі Поляка, якби Ви не прислали, ми би не виділи. Напишіть, будь ласка, що з тим сталося. Другу статтю я маю готову, але не посилаю, чекаю, що буде. Справу холмських уніатів порушив в формі кореспонденції зі Львіва, до "Сина отечества" (вони просили кореспонденції), але редакція вичеркнула все, що могло бути неприємне полякам. Конче потрібний свій орган. Не знаю, чи відчувають у Вас можливість союза російської бюрократії з польською шляхтою з повним поминенням українського питання?

Здоровлю Вас сердечно. Ваш М.Г.
Вам поклони!

№ 200.

[Львів, 5 червня 1905 р.]

Що ж вони так задержали статтю? А я так спішився??!

ІI статтю післав вчора, діставши звістку від Мировця. Третю пошлю м[а]б[уть] в п'ятницю. Більше не можу — і то через публістику все відложив. Намовляю Франка, аби повів далі сей перегляд. "Очерк" дістав, дякую. А в моїй кореспонденції зі Львова "Сын] отеч[ества]" пропустив усе, що могло бути неприємне полякам (в холмській справі). Добре!..

Ваш М.Г.

Кланяємося!

Напишіть, як буде прийнята стаття в публіці, своїй і чужій.

№ 201.

[Львів, 11 червня 1905 р.]

Передучора післав статтю ІІІ, а тепер оде висилаю кінцеву, ІV статтю. Кінець прочитайте б[удь] л[аска], і якби здалось, що там дещо "не на часі", то напишіть мені, а статтю здергіть, або скажіть звернути; добре в такім разі аби Ви ще з кимсь її прочитали, якби здавалось щось не на часі.

Що чувати? Чи бачитеся з братом?

Ваш М.Г.

№ 202.

Львів, 18 червня 1905 р.
Львів, (18) 5/VI 1905 р.

Дорогий Сергій Александрович!

Лист, переданий Вами через Грінченка, я одержав. Вичислені Вами книжки кажу вислати разом з "Історією", вони підуть сими днями. Уступ в моїй статті, про котрий пишете, б[удьте] л[аскаві] вичер-

кнути. Проти передрукування статті в “Київській старині” я не маю нічого, думаю, що і відбитка тут не пошкодить (треба б її тільки якийсь час продержати і не пускати в продажу), але в такім разі передрук мусів би вийти в найближшій книжці і то цілий в одній, коректу в “Київській ст[арине]” мусів би я сам продержати. №№ з моєю статтею про школи я, спасибі Вам, одержав, але досі не маю ані одного №-ра з моїми статтями про українсько-польську справу, будьте ласкаві сказати вислати*.

Ви не відповіли мені на деякі питання з попереднього моого листу, зберіться і напишіть, будь ласка!

Сердечно здоровлю Вас.

Я і Кулюня кланяємся і дякуєм за пам'ять.

М.Грушевськ[а]

№ 203.

Львів, 2 липня 1905 р.

Львів, 2/VI 1905 р.

Дорогий Сергій Александрович!

З великою прикрою довідалися ми про Вашу мобілізацію, напишіть, б[удь] л[аска], як справа стоїть, чи викрутілись ви від неї.

Про з'їзд я довідався був ще перше від Лотоцького і на першу вість був навіть розохотився їхати, але те, що я довідався від [обродія] Міхновського, значно прохолодило мої заміри. Довідався, що в організації національних меншостей українці дотепер ніякої органічної участі не брали, не знати навіть, чи хто від вас на той з'їзд поїде і які конкретні цілі української презентації. Їхати мені на з'їзд тільки з тим, щоб евентуальне заложити протест проти польських змагань, було би досить дивно. Моя участі в тім з'їзді мала б тоді рацію, якби я виступав поруч численної презентації українців російських. З тих чужих народностей дуже мало хто може мене знати і голос мій, як заграницьного чоловіка, може мати в їх очах дуже мале значення. Конче потрібна присутність [обродія] Чикаленка, котрий був ініціатором того зав'язку. Як бачите, не вирікаюсь рішучо, але без тих всіх умовин поїздка моя видатися мені зовсім безпредметовою.

Не знаю, чи Ви маєте тепер час і спромогу тим займатись, але коли спроможні, то будьте ласкаві упімнутись за моєю статтею в “Київських отк[ликах]”, їх протягання починає виходити вже за всякі границі літературних звичаїв. Пропозиції “змягчення” IV статті я досі від них не одержав. По правді і не бачу резону такого бажання: прещінь з статті К. вони не викинули його нетактовних виходок на українську адресу і нічим против них не застереглись. Яка ж рація вкорочувати мені язика? Попробуйте їм се витолкувати. В III статті було кіль-

* Пані Труш сказала щойно, що має якісь нумери — отже сі дістану. — Прим. авт.

ка помилок, які я просив редакцію справити. Добре б відбитці поправити такий спосіб писання 188⁸/₉ і т[аке] і[нше] на добре: 1888/9.*

Чи будуть передруковуватись ті статті в “Київській старшині”?

По 1 прим[ірнику] II і V т. я просив Вас ще передати Доманицькому, а що лишиться — просив Вас дати в книгарні.

Післав Вам посилку по 15 прим. I, II і V т. Давайте книгарям за готівку: I і II т. по 2.40 руб., а V т. по 1.35 руб., дочисливши до того, скільки заплатить за пересилку: розложіть те вже самі, а з зібраних грошей собі верніть. Нехай продають I і II по 3.75 руб., а V по 2.10 руб.

T.IV є ще оправний, нове видання вийде не скоро, а III вийде восени.

Здоровлю Вас сердечно!

Ваш М.Г.

№ 204.

[Львів, до 18 липня 1905 р.]

Довірочно

Дорогий Сергій Александрович!

Насамперед, прийміть сердечне поздоровлення від мене, жінки й Кулюні, яка теж дуже інтересується політикою, з поводу Вашого звільнення від страшного дамоклового меча. З коректором поговорю, його тепер нема у Львові; децо з того вийшло наслідком крайнього поспіху, яким він думав Вам дододити. Посилаю Вам лист, який написав мені Василенко, і копію моєї відповіди (і те, і друге Ви мені потім звернете). Інцидент досить живо ілюструє нуждене становище українського питання в Києві, серед самих своїх, і потребу інакшої акції. Орган — російський — являється пекучою конечністю. Де вже нам пактувати з чужими, як не можемо висловити навіть своїх гадок. Не на часі і <кружковщина> — треба збирати созвучні елементи і пропагувати свою платформу щоденною пресою.

Закликаючи мене до відповіді на статтю К., Ви запевняли мене, що змусите “Киевские отклики” її умістити. Я умисно просив Вас прочитати мою статтю й піддавався під Вашу цензуру і Ваших товаришів. Але піддаватись під цензуру якихось “радикальних поляків”, яких я не маю чести знати, я розуміється не можу. І Ви мусите тепер сповнити свою обіцянку супроти “Киевских откл[иков]”. Свій лист і статтю до редакції “Киев[ских] откл[иков]” посилаю із сим разом.

Сердечно Вас здоровлю!

Ваш М.Г.

Я ще не виїду так скоро.

* Виходять ті шкільні роки наче дроби: 190¹/₂. — Прим. авт.

№ 205.

Львів, 19 липня 1905 р.

Львів, 19/VII 1905 р.

Ну, як же там, дорогий Сергій Олександрович? Надрукують “Киевск[ие] откл[ики]” мою статтю чи ні? Досі не маю ніякої відомості ні від них, ні від Вас, а хотів би вже закінчити сей інцидент.

Недавно дістав я лист від коректора, в котрім він пові[до]мляє, що наслідком листу д. Гр[ушевського] він скидає ся повіреної йому роботи, а шкода, бо се чоловік ідейний, з технікою обізнаний і якісно наробив яких помилок, то більше з надвишки усердія, як з браку його. Повідомите мене, кого акредитуєте.

Сердечно здоровимо Вас. Ваш М.Г., а ще до того Марія і Катерина Грушевські.

№ 206.

Львів, 20 липня 1905 р.

Львів, 20.VII.1905

Хто ж тому винен, дорогий Сергій Александрович, що Ви висилаєте до мене таких інформаторів, що не можуть мене добре поінформувати. Трохи Ви занадто боїтесь мене інформувати, а коли Ви числите на мою співучасть, то ж я мушу все бути в курсі діла. Щодо самої сеї справи, то я дістав майже такого самого змісту лист від Лотоцького, тільки ж він пише, що на першім, початковім з'їзді моя присутність не конче потрібна.

Зрештою, я не вирікаюсь їхати, коби лиши мав яку можливість.

Добре, що Ви виїздите на спочинок, уважайте на здоров'я, бо при стані Вашого здоров'я дуже недобре перестуджувати[сь]. А хто має з Києва поїхати? Напишіть.

При передруку з “Київ[ської] стар[ини]” я таки хотів би, як єсть можність, прочитати одну коректу, я не задержав би. Що з “Київськими] откл[иками]” трудно прийти до кінця, се я й сам знат, але що Ви позволяєте сього рода людям уважатися своїми і далі, сего я вже ніяк не розумію. Але й український орган не заступить потреби російського, і він мусить конче бути, мусять знайтися й засоби, і співробітники.

Напишіть, будьте ласкаві, по чому платите столу того лішшого паперу, на якім друкуєте бібліотеку “Віка”, і кілько сторін того формата виходить з аркуша, і взагалі чи є рація друкувати на лішшім папері, бо мені радив Лотоцький друкувати частину “Очерка” на лішшім папері і я не знаю, як бути.

Нове видання “Очерка” значно обновив, і в кінцевім розділі хочу ширше написати про становище українства в Росії й його постулати. Коби лиши пустили.

Здоровлю сердечно!

Ваш М.Г.

Поклон Мировцю!

Не забудьте про огляди часописей для “Записок”!

№ 207.

Львів, 31 липня 1905 р.
Львів, 31.VII.1905

Дорогий Сергій Олександрович!

Ті секрети, які Ви так старанно скриваєте від мене, відомо вже “Ділу” — мабуть від когось з закордонних земляків, що перебувають тепер у Львові: се показалося в статті про полтавський з’їзд, хоч виразно Полтава не названа, а також в отсій новинці: “З’їзд репрезентантів недержавних народностей в Росії. Доносять нам з Києва, що в серпні [цього] року відбудеться в однім з головних міст в Росії з’їзд репрезентантів усіх недержавних народів російського царства. Ціллю з’їзду має бути порішення в який спосіб недержавні народи Росії мають забезпечити і вибороти собі національні права на случай заведення там конституції, або взагалі політичних реформ. До участі в з’їзді запрошено також українців”.

Орган польських демократів “*Slowo polskie*” висказав свій погляд на сю справу в статті, яку Вам посилаю. Думаю, що потрафите її оцінити.

Сьогодні був у мене коректор, приніс дві книжечки, а й третя вже незабаром вийде. Більше скрипту він не має. Здається, криза вже перейшла щодо нього.

Здоровлю Вас сердечно! Ваш М.Гр.

На редакційну примітку в “Кіев[ских] отк[ликах]” піslav до редакції репліку, не знати, чи помістять.

№ 208.

Львів, 24 серпня 1905 р.
Львів, 11(24).VIII.1905

Дорогий Сергій Олександрович!

Давно збираюсь написати до Вас, та все відкладав, надіючись дістати звістку, де ви тепер.

Не знаю, чи земляки бодай тепер відчули, як грізно складається для нас російська конституція, і виходять з апатії. Під впливом теперішніх новин ми з жінкою, замість аби в вересні їхати на захід, думаємо їхати до Криму, і я міг би бути в Києві в другій половині серпня або при кінці вересня ст.ст., а навіть і в іншім часі, якби було щось пильніше. Отже повідоміть мене.

Науменко дійсно і на мій лист не згодився прислати коректу передруку, а там треба б було дещо змінити. Та вже пропало. А як там з відбиткою з “Кіевських отк[ликов]”: я не маю ніяких відомостей з редакції, а після того, що сталося, не маю великої охоти писати до них. Довідайтесь, б[удь] л[аска] і напишіть.

Ваш щирий М.Груш.

А що з “Історією”, котру Вам післано посилкою? (по 15 при-
мір[иків]).

№ 209.

Львів, 29 серпня 1905 р.

Дорогий Сергію Олександрович!

Невже Ви справді порозуміли мої слова про “скриване”, як особистий докір? Я зовсім не мав наміру якихось докорів Вам робити.

Перед кількома днями я писав Вам до Києва, але, що Ви лишаетесь ще на селі, тож я пишу ще раз найважніше: з огляду на теперішні критичні часи хотів би побувати в Києві, а може й в Петербурзі, тому думаємо замість заходу їхати на схід, до Криму, звідки було б мені можливіше приїхати. Тільки атмосфера у Вас непривітна, а навіть небезпечна, як думаете? Я ще одержу Ваш лист, якщо відпишете зараз, а пізніший адрес подам Вам до Києва.

Як вернете до Києва, будьте ласкаві упорядкувати справу відбиток. Титул най буде, як був: “Къ польско-укр[аинским] отношеніямъ въ Галиції”. Коли б можна було вставити в відповіднім місці і в відповідній формі мою полеміку з редакцією “Київськ[их] откл[иков]”, то се було би добре. Треба додати такоже нотку про відтворення Станиславівської гімназії. Коли се можливо буде, то напишіть мені. Я хотів би, по нинішнім обставинам, щоб відбитка з'явилася якнайскоріше в книгарнях в Росії.

Сердечно здоровимо Вас.

М.Грушевський

Львів, 16(29).VIII.1905

№ 210.

Львів, 5 вересня 1905 р.

Львів, 5/IX.28/VIII.1905

Дорогий Сергій Олександрович!

В Київі будемо в суботу або в неділю, приїхавши, зайду до Вас.

Позволите на Вашу адресу вислати друкарні коректу для мене. Статті Ваші одержав, декотрі вже вискладані.

До побачення.

Ваш М.Грушевський

№ 211.

[По дорозі до Ялти], 17 вересня 1905 р.

4/IX. Паровоз “Ніколай”

Дорогий Сергій Олександрович!

Доношу вам, що я знайшов Володковича, говорив з ним за газету і він заявив охоту взяти акції. Думаю, що на 5 тис. візьме.

З Комаровим говорили і він з Сигаревичем мають поговорити з Панкієвим — його не було в місті. Не забудьте і не відкладайте поговорити з Вас[илем] Федор[овичем]. Рахунок мій для прикладу такий:

Володкович 5
Панкіев 5
Чикаленко 2,5
Лесевич і В.Н. 2,5
Я 1 або більше
Тов. Шевченка 1

Се максимальна сума, з якої на початок було б досить і 30-5 полов[и]ну, щоб видавати газету $\frac{1}{2}$. Як хто з сих і не дасть, обійтися. Я буду вести сю справу далі.

Роздумуючи про “Кіев[ские] отклики”, думаю:

1) перше ніж дати свою згоду, Ви повинні вимогти від них якоїсь сatisфакції, тим більше, що й ви ангажовані в сім інциденті — я писав статю за Вашим прошенням і Ви їх читали і годилися з ними. Так і поставте. Щоб не закривати їм дороги, я не буду лаятись в відбитці моєї статі, і Ви здергітесь з статею про сю відбитку до якогось часу.

Передрук пришлю Вам днів за 2-3.

Цілую Вас! Ваш М.Г.

Володкович дійсно сеї осени дарує пам'ятник Шевченка нашому товариству. Се між нами.

№ 212.

Ялта, [20 вересня 1905 р.]

Посилаю Вам все потрібне для випуска книжочки про польсько-укр[айські] відносини. Накажіть, аби випустили скоро і б[удьте] л[аскаві] коректу продержати. Окладинку якусь з доброго паперу. По виході вишліть мині 10 прим[ірників], 50 Ефремову, 50 книгарні “Київ[ської] стар[ини]”, 50 нехай вишле мині при оказії до Львова, роздайте де-що в київські книгарні, за готові з 30%, хоч і в комісію 25%, кому будете уважати — важно щоб пішла в ход, бо книжечка тепер на часі.

Що коло Вас?

Ваш М.Г.

Ялта, дача Джамета.

№ 213.

[Ялта(?), між 13 (26) та 25 вересня (8 жовтня) 1905 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Дякую за вісти. Обставини складаються так, що в неділю (м[а]-б[уть] 25 с[тарого] с[тилю]) я знову буду в Київі (буде наш родинний з'їзд в ріжних родинних і фінансових справах), пробуду кілька день і

знову буду з Вами бачитися. Поки що лише пишу, що на мою гадку теж — треба дати спокій з “Киевскими] откл[иками]”, коли можна устроїтись з “Київською] газ[етою]” і в сій постаратися устроїтися “прочно”. Я маю пляни щодо кореспонденцій] з Галичини і прочого. Про се поговоримо. Але ще важніше — орган в Петербурзі. Як не були у Вас[иля] Фед[оровича], то зачекайте моого приїзду, як були — то чи не могли б Ви заповісти йому мій приїзд — аби був ласкав заждати моого приїзду, що я маю в ріжних важких справах з ним поговорити.

Зайду до Гладилюка! Сердечно здоровлю Вас!

М.Гр.

Фед[ору] Павл[овичу] повідомлю.

№ 214.

Львів, 19 жовтня 1905 р.
Л. 6(19).X.1905

Дорогий Сергій Олександрович!

Будьте ласкаві ушімніться за відбитку з “Киевских откликов” щоб її вже раз випустили. По виході розділіть, як я писав з Ялти, і мені вишліть якнайскорше. Страшно з нею протягнулося. Вибачте, що Вам тим докучаю, але хотів би вже сю справу скінчити.

Сердечно здоровлю Вас.

М.Грушевський

№ 215.

Львів, 24 жовтня 1905 р.

Дорогий Сергій Олександрович!

Дякую за відбитки, щойно одержав — спасибі за клопоти! Мабуть Ви і іншим вислали. Разом із тим просимо поспішитись з висилкою “За водою”, бо дуже потрібно.

Здоровимо Вас сердечно.

М.Грушевський

Л. 11(24).X.1905

№ 216.

[Львів, 2 листопада 1905 р.]

Копію пришлю — коли Вам її треба найпізніше? [Олександра] Ін[атовича] я просив або взяти білети з собою, або передати Вам. Коли він передав їх Вам, то прошу Вас підождати приїзду моого брата, взяти від нього мій білет (оден) і разом тоді вислати їх до мене (як денежное письмо). На пересилку взяти скільки буде треба з тих 6.45, що Ол[ександра] Ін[атович] мав решти з білетів, а решту сих грошей віддати Оглоблину на мій рахунок.

М.Г.

№ 217.

[Львів, кінець 1905 р.]

Спішу ся щось післати Вам, аби мое ім'я не було порожнім звуком в Вашім проспекті. Чи титул, чи що в змісті — можете змінити, як будете вважати потрібним, бо в сих головних точках думаємо однаково, а я не мав часу вишліфувати.

М.Грушевський

1906

№ 218.

[Львів, 12 січня 1906 р.]

Щасливого Нового Року! Як ся маєте? Від усіх поклони!

№ 219.

[Львів, 13 травня 1906 р.]

Наш привіт з нагоди Вашогоувільнення! Доброго здоров'я і багато сил!

Ваш М.Г.

№ 220.

Львів, 21 травня 1906 р.

Львів. 21(8).V.1906

Дорогий Сергій Олександрович!

Дякую Вам за лист і звістки. Про: "К польско-укр[аинским] отношенням" питав я тому, бо д[обродій] Дурдуковський не міг їх найти і казав, що їх в помешканні Вашім нема. Будьте отже ласкаві передати ті примірники, що у Вас лишилися, до книгарні "Київ[ської] стар[ини]". Щодо "Історії", то я просив Вас продавати т.I-III по 2 р. 40 к., а т.V ч.I по 1.35 р. Прошу собі взяти ласково екзем[пляр] "Очерка" нового видання з книгарні "Київ[ської] стар[ини]".

У нас тепер подій ніяких особливих нема, крім загально-політичних, про котрі Ви знаєте. Розширили ми "Записки", а статті напливають, нівроку, так сильно, що прийдеться іще раз розширити. Побільшили ми і "Вістник", як знаєте. Робота взагалі йде незле, а з тим сидимо та прислухуємося, що вийде з Петербурга.

Всі Вам кланяються.

Щиро прихильний М.Грушевський

1907

№ 221.

*Львів, 18 березня 1907 р.
Львів, 18(4).III.1907*

Дорогий Сергій Олександрович!

Ваші спогади ліпше дати в IV книгу], а на III дуже треба б “З життя і письменства”. Якщо можете дати до п’ятниці (9 марта), то я б дуже просив, бо дуже він потрібний.

[Цана] Гнатюка тепер нема, поїхав на куратію до Алянд і без нього трудно довідатись про Вашу рукопись. Але надія на неї досить мала, як Ви його не остерегли, аби рукопись сховати.

Коло Благовіщення збираємось бути в Київі, чи застанемо ще Вас? Прошу ще рецензій — на IV книгу] Вас і Вашого брата.

Щиро прихильний

Ваш М.Грушевський

*Поручаю Вашій увазі доктора] Джиджору, секретаря ЛНВ —
це дуже хороший хлопець.*

№ 222.

[Львів, 25 березня 1907 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

Шкода, що на цю книжку не піде Ваш огляд, але нехай уже з IV книжки] — прошу Вас щомісяця давати, а розміром найліпше 12, 13 сторін. Писати їх можете зовсім без огляду на галицьких читачів, вони знають, що “Вістник” редактується тепер не тільки для них, а й для українських читачів і не роблять на тім пункті ніяких претенсій. “Тиждень перед запасних” іде також в IV книгу]. Доктор Франко обіцяв “Бонавентуру” шукати.

Щиро здоровлю Вас!

Ваш М.Грушевський

№ 223.

[Львів, березень 1907 р.]

Дорогий Сергію Олександровичу!

Дістав щойно картку від Ю.А. що Ви незадовго виїжджаєте вже. Се буде неприємно, як не доведеться нам побачитись. Я хочу бути в Київі 31 марта; чи застану ще Вас? Якби не могли зістатись, то прошу “З життя і письменства” передати до контори. На V книжку також будуть ласкаві дати і то ще до кінця цвітня, бо я хочу, приїхавши, попідготувати книжки, щоб виходили на 10 кожного місяця.

Ваш М.Грушевський

№ 224.

[Львів, перша пол. липня 1907 р.]

Дорогий Сергій Олександрович!

З контори ЛНВістника переслали мині Ваші відгуки, не рішуючись самі дати до друку. Справді, перша половина статі має характер обжалування против ЛНВ і “галичан” і містячи її прийшлося б додати другу статю з простованнями, виясненнями або зверненнями ріжних обвинувачень на київські адреси. Се Флоринському і К° може й було б приємно, але для української справи в теперішніх обставинах — ледве чи потрібно. Я б просив Вас через те упустити сю першу половину статі й розвинути другу, щоб вистала на статю. Се моя гадка.

Ви, як бачу, вже виїхали. Я виїзжу завтра рано. Бажаю всього найкращого.

Ваш М.Г.

Почта Ясенів Горішній коло Косова.

1912

№ 225.

[Львів, до 20 (7) вересня 1912 р.]

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Ваша телеграма прийшла саме на мій приїзд до Львова і я Вам відтелеграфував зараз про згоду дати ім'я між співробітниками, 20/VIII — сподіюся, що дістали. Потім прийшов Ваш лист. Ім'я Філіпова нагадало мині несимпатичну фігуру видавця “В міре искусства”, але може се якийсь інший. Зрештою не знаю, наскільки взагалі реальним зістає[ся] проект, судячи з того, що з 1/_{IX} газети не стали виходити. Особисто я не маю тепер багато часу для публіцистики, але принципіально, розуміється, признаю потребу в Київі газети прихильно настроеної для українства і готов по змозі послужити такому підприємству, якби воно мало вийти в житі.

Умови, котрі Ви перечислили, розуміється, ставлять українські постулати гідно, але вони накладають на українську сторону і певні обов'язки — гідно поставити і україн[ський] відділ.

Я давнійше сподівався бути в Київі в вересні, тепер бачу, що не буду, і тому пишу Вам сі рядки.

З високим поважанням

М.Грушевський

1914

№ 226.

[Санкт-Петербург], 8 квітня 1914 р.
25.Ш.914. Лиговский пер. 4

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Просять негайно надіслати можливо повні й докладні відомості про репресії на учасників учительських січневих з'їздів на отсю адресу: СПб, Педагогическое общество — Демидов пер., д. №5, кв.55 (в середині, на письмі зазначити: в исполнительную финансовую комиссию). Має се бути матеріалом і для запрошу.

З високим поважанням М.Грушевський

№ 227.

[Львів], 18 червня 1914 р.
18.VI.1914

Високоповажаний Сергій Олександрович!

В дусі тісного контакту, про котрий говорили ми на остатнім зібранні київського Товариства щідноги, львівське Товариство прихильників укр[аїнської] літератури, науки і штуки вибрало своїми членами, минувшого місяця, нових членів київського Товариства: Вас, Федора Павловича [Матушевського] й Александра Сергіевича [Грушевського]. Повідомляючи Вас про се, заразом сповіщаємо, що 1(14) липня відбудуться загальні збори. Голос свій на сі збори можете передати Вол[одимиру] Вікторовичу Дорошенку, а Федір Павлович — коли будете ласкаві його повідомити, міг би передати проф[есору] Василю Гарасимчуку.

Чи не дали б Ви на Ш книжку] “України” рецензій на твори Шевченка, вид[ані] під ред[акцією] Дмитра Дорошенка. Ваші рецензії на Сумцова, що лишились від П книжки] йдуть також у цю книжку.

З щирим поважанням М.Грушевський

1915

№ 228. ДО С.ЄФРЕМОВА ТА КИЇВСЬКИХ СОРАТНИКІВ

Симбірськ, 8 серпня (26 липня) [1915 р.]
Симбірськ, 26.VII

Високоповажані!

З Москви звертають увагу, перше — що, здається, треба було б послати до Щербатова та до Поливанова депутатію від видавництв, ре-

дакторів etc. в справі знесення заборон і обмежень з української преси, мови, правописа і т.д., бо ледве чи можна сподіватися, щоб само правительство про се згадало. Не знаю, чи Ви думали про се? Може навіть прийняли за благо удержаніся покищо від усіх виступів? Як такої принципіальної абстиненції нема, то справді можна вважати се за перший пункт, з котрим належало б виступити перед правителством. Друга справа — се з'їзд діячів народного театра, призначений на серпень. Справа взагалі для нас дуже пекуча, а тепер в зв'язку з питанням про "разумные развлечения" дуже актуальна. Не знаю, наскільки живо беруться краї наші трупи, а взагалі треба заявити про наші потреби.

Стільки в справах, порушених з Москви. Нетерпеливо чекав я деклараційних промов Государственої Думи, — сподіваючися, що буде там щось про українців і від українців. Поки що крім згадок про події в Галичині не бачу нічого. Се мене бентежить і займає. Чи не роблено ніяких старань, щоб була якась заява про потреби укр[аїнців] з принципіальних мотивів? Чи ніхто з депутатів не скотів згадати про Укр[аїну]? Чи відложено до іншого моменту?

Мене се непокоїть, і хотів би знати — бо коли цензура не поставить межі, хочу потроху зачати писати — до "Укр[аинской] ж[изни]", або може й де інде. Війна затягається, і як самі певне бачите, не можна відкладати вже до "після війни" — в наших внутрішніх ділах і в відносинах до правителства. Не перепінюю зміни міністрів, але все ж появляють нових людей (для укр[аїнців] зовсім нових) — се нагода виступити з укр[аїнськими] бажаннями. Перед міністрами внутрішніх справ — заборона слова, цензура, доля висланих галичан. Перед міністрами освіти — мова в школі, справа приват[их] шкіл і укр[аїнських] предметів в учит[ельських] семінаріях і серед[ніх] школах, у оберпрокурора — укр[аїнська] проповідь, обrusені духовенства. Розуміється, добре було б, щоб не викликати якихось неприємних декларацій, хоч неприємні деклар[ації] чи не краї, ніж зовсім ніяких?

Приводів багато: лозунги війни, обов'язок держави нагородити страшні жертви, поношені народом для війни, заходами коло освіти і добробуту, народ зістается без популярної газети, грозить перспектива зістатися без книги, годилося б правит[ельст]ву полекшеннями для укр[аїнців] злагодити враження від роботи в Галичині [окупації].

Польські законопроекти (виложені в "Русск[их] ведомостях" №163) дають міру того, що можна б зробити і для укр[аїнців] в вище зазначених рамках. К. передав мені свої враження, що рос[ійська] інтелігенція піддержить укр[аїнські] культурно-національні домагання, але не політичні (автономні). Очевидно, в теперішніх обставинах і не можна висувати справ програмних, принципіальних, бо на се скажуть — не час, але програма т[ак] ск[азати] ділова, практична, що зв'язана з моментом. Аргумент — війна затягається, не можна ввесь час зіставляти [людей] без преси, без популярної книжки, в нових незвичайних обставинах з усею системою заборон, недопускання до нічого. Вийде війна на духовне істошеніє народу. У наших внутрішніх відносинах

треба було приложить всі зусилля, щоб якнайменше було отсього власного істощення. В тім дусі говорилося в лютім, проектувалися часописи в Хар[кові] і М[оск]ві, і дуже жаль, що се й досі в стадії приготування. Я радив війти в порозуміння з тамошніми друкарнями — в Х[аркові] і М[оскві], щоб взяли по одному бодай наборщику з київських, обізнаних з укр[айнським] набором. Не добре, що нічого не виходить, ні книжок, ні журналів. Можуть вказувати вороги, що от як добре: як закрилася границя, та прикрили “Раду”, та вислали декого — і не стало ніякого українства. І давно так треба було зробити. Треба було навпаки доказати, що ні Галичина не грає ролі в життю рос[ійської] України, і ніякі із'яття чи заборони не можуть ослабити темпи укр[айнського] життя.

Часу багато страчено. Але тим більше треба постаратися, щоб укр[айнське] життя не виглядало так спустошено, по змозі. Можливості все ж єсть.

Я сам особисто весь сей час силуюся наладити друк різних своїх книжок, і до останньої хвилі не удалось ще мені се через трудности, які заходять мені тепер у всяких зносинах — поїхати не можна, а пробував через декого з київських знайомих дещо розвідати і устроїти і не удалось — навіть не відповіли.

Звиняюся, коли може непотрібно зайняв час Вам справами, які Ви сами вже обміркували, а може й не орієнтується тепер, не все маючи добре інформації, — але думаєш часом: ну ж скажу що-небудь, що може заважити на Ваші рішення користно.

З щирим поважаннем М.Грушевський

№ 229.

[Симбірськ], 7 вересня (25 серпня) [1915 р.]

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Дуже Вам дякую за лист і звітки. Сьогодня я дістав лист з Сиб ча від Н.Я. Результати поїздки здається малі, момент хиткий, треба щоб на місці були люди і пильнували хвилі. Момент важний. Okрім Ігнат'єва не були у інших, се жаль — або до всіх або до нікого? Хмара насувається грізно. Анна Сергіївна збирається виїхати для спокою. Се тільки що від неї вісти. Коли зістанеться довше, не відмовте і Вашої опіки над хатою всею і моєю спеціально, а коли хто інший зістанеться, то його попросіть — власне не знаю хто там буде.

В друкарні остаються незброшіровані аркуші і аркуші недокінченої книги, надруковані торік. Не знаю, чи казали їх вивезти? Як Ви поступаєте з Вашими виданнями?

В статі Петлюри в “Дні” прочитав знов про проектовану докладну записку видавців і співробітників, чому так затягується? Зміст записки про школу в “Дні” робить враження чогось перекрученого, де говориться про самобутність культури і т[аке] ин[ыше].

Щиро вітаємо Вас! Сими днями збираємося до Казани, але із Симбірска.

Ваш М.Г.

Тільки що одержав сей лист. Вигнанці справді бідують і тут і там, особливо цивільні особи, не священики, не знаю хто тим завідує; я на жаль не маю змоги помагати всім. Писав Мик[олі] Пр[окоповичу] тому вже з 1,5 місяці, та нема відповіди, мабуть виїхав?

№ 230.

[Казань], 28 (15) вересня 1915 р.
15.IX.915

Я тільки що одержав Вашого листа, Високоповажаний Сергій Олександрович. Адреса моя тепер така: Казань, Суконная сл. Большая ул. №29. Рад буду щось дати до Осипова. Оповідання друковане давно в ЛНВ, кілька літ тому, не знаю чому сього не зазначив Слов., — мав се зробити. Ми всі здорові. Анна Серг[іївна] дійсно й сама жалує, що піддалася загальному неспокоєви, але вже їй трудно вертатися. Тому дуже прошу прийняти в свій нагляд — чи <...> нашу хору. Дуже дякую за новини. Я цілий тиждень провів в шуканні помешкання* (привезли і нашу кухарку, що змінило наші плани), тільки тепер потроху починаю розглядатися.

№ 231.

[Казань], 6 жовтня (23 вересня) 1915 р.
23.IX.915

Я не писав Вам, Високоповажаний Сергій Олександрович, бо Ви писали, що виїздите, може вже вернулися. Дуже дякую за Вашу обіцянку наглядати за домом або устроїтися в товаристві. Ми радо привілемо повновласть на Ваше ім'я з правом передовірити її. Е.М.Кричевська писала недавно Анні Серг[іївні], що Ви називали як можливо-го ошікуна [обродія] Ковалева, розуміється і против нього нічого не маємо, будемо вдячні і раді. Діло зрештою стойть так (вважаю потрібним пояснити його довірочно вповні начистоту — як би Ви вводили в се [обродія] Ковалева, то також прошу йому довірочно пояснити). Домом завідує [бувший] дворник, тепер формально управляючий Марко Шапран (попередній управляючий, котрого він заступає — на війні, але в домі його жінка з дітьми, Варя Петренко, до вірності і чесності котрої маємо повний кредит, але до ведення справ вона не надається). Марко живе в домі давно, знає справи, толковий. Неприємно, що з ним звів знайомість, живучи в домі, Порш, але ми не помічали злих наслідків сього. За сей рік Марко показав себе дуже цінним чоловіком,

* Страшний наплив людей, нема квартир. — Прим. авт.

але амбітним і дражливим на пункті повноважностей. У Е.М.Кричевської], котрій Анна Сергіївна] поручила дім, виїздиши, вже вийшли, здається, певні тренія з ним і вона, як писала Анна Сергіївна], рада, щоб се від неї відійшло. Я б просив через се Вас взяти тон прихильного знайомого, котрого я просив бути помічним на всякий випадок, в справах дому — мати їх в своїй опіці, і держати довіреність про випадок — якби Марко був змушений виїхати, або справа вимагала більш авторитетного, інтелігентського представительства наших інтересів, або — якби в поведенню Марка виявилося щось некоректне. Такої ж тактики я просив би держатися і того, кому Ви передовірили б повновласть. Відіпхнути Марка, наступити йому на амбіцію, змусити покинути або настроїти ворожо було б не в інтересах дома і того, хто б його держав в опіці. Я думаю, що з певним тактом можна з ним мати діло — поки він буде зіставатися коректним, і його присутність в домі (а попри нього ще Варі) значно улекешує домове хазяйство*. Сподіюся, що я не настрашив Вас сим представленням діла, і Ви позволите прислати Вам довіреність?

“У[краинская] жизнь” просила у мене статю для IX книжки] “керуючого характера”. Я післав, але писати такі статті мині в теперішній відірваності дуже трудно. Дуже прошу при виході книги написати, наскільки вона відповідає теперішнім настроям в Київі. Писали мині звідти ж про пляни і заходи в шкільній справі. Се і мині здається дуже важним і на часі, і треба б до того приложить всю енергію. Анна Сергіївна] розказувала мені, які труднощі були з депутатією. Треба б доконче переломити сю інерцію і подвигнути до більшої діяльності. Коли я міг би чимсь в тім прислужитися, напишіть, зроблю радо — боюся тільки, що дуже мало що можу в теперішньому положенню.

Щирий привіт всім!

Ваш М.Г.

P.S. Ще в одній справі до Вас (від інших з Київа я давно вже не маю відомостей і не знаю, чи хто в городі, н[а]пр[иклад] не відписав мині навіть в найбільш імперативних справах — грошевих, і видно треба всяких грошевих справи перенести з Київа). Діло про книги, які зісталися від книгарні ЛНВістника. Я писав про се до Вол[одимира] Н[иколаєвича], але він відмахнувся від цього. Справа досить делікатна і довірочна. Я чув, що книги, які були там — багато видань Видавн[ичної] спілки і Товариства] прихильників літератури, науки і штуки] дуже цінних, зложені в підвалах книгарні “Київської старини”, де вони 1) зістаються без руху, навіть буцімто іншим книгарням їх не можна купити, 2) підвали вожкі і книги там можуть погнити. Я не потрібую мотивувати отже близше, коли попрошу Вас звернути на се увагу — чи се все правда, і коли правда — просити Вас заопікуватися сими книгами, що не тільки служать покритем довгів книгарні комісантам, але й одинокий маєток згаданих видавництв.

* В даний момент Марко ще занят одправкою книг, але вона мабуть скоро скінчиться. — Прим. авт.

А[нна] С[ергіївна] оповідала, що міністр освіти висловився, що голос в школи[ному] питанню повинні б мати земці. Чи не буде земських депутатій? Се страшенно важно! Що в Київі? Скільки можна судити з газет, побіда французів обієює Київу спокійну осінь. Чи се відчувається?

Г.

PPS. Ще раз відкриваю коверту. Тільки що принесли з почти №258, з 19.IX "Кievлянина", заадресований видимо рукою Леон[іда] Мик[олаєви]ча, з статею Кулаковського против мене. Нема пояснення, нащо Л[еонід] М[иколайович] переслав — чи тільки "для ознакомлення"? Я звичайно на подібні "голоса из оврага" не відповідаю, але може київські земляки вважають, що годилося б відповісти? В такім разі можу. Прошу тільки мені написати, для скорості навіть телеграмою — досить двох слів: "следует оветить" і куди післати?

Г.

PPS. Тільки що принесли № "Кievлянина" від Вас (і лист Мик[оли] Пр[окоповича] [Василенка], "Кievлянину" на всякий випадок сів писати. Чи треба і куди?

№ 232.

[Казань], 25 (12) жовтня 1915 р.
12.X.915

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Я післав Вам 23.IX довгого листа з преріжними запитаннями, але що досі не маю відповіди, думаю — чи Ви його не дістали, чи Вас нема в Київі? Там між іншим я питав Вас з приводу пересланої Вами мені статті Кулаковского, і просив розвідатися про книги, передані з книгарні "ЛНВістника" до укр[айнської] книгарні "К[иївської] старини" — чи вони там в добрім стані, не гниють і чи "К[иївська] старина" не відмовляє сих книжок іншим книгарням? Діло в тім, що на тих видаєннях зісталися довги за папір, друкарням etc., і їх треба б сплачувати потроху з розпродажі сих видань. Сим ділом повинні б займатися Вол[одимир] Мик[олайович], Людм[ила] М[ихайлівна] і Ол[ександр] Валер[ійович], але мої проби звертатися до них не мали ніякого успіху, тому я й позволив собі звернутися до Вас. Те ж саме і з підмогою за-сланцям. Ви постаралися про висилку Стакурі і заявили про готовність земляків помагати далі тим, що в біді. Отже позволю звернути увагу земляків на отсих висланців: в Симбірську Михаїл Ільич Берлад, студент, Ипполит Семенович Григорцев, народ[ний] учитель, в Туинську прив[ат]-доц[ент] Чернов[ецького] унів[ерситету] Дем'янчук, Август Климентович Дермаль, Теодор Величко — на його руки радили післати й для інших тамошніх потрібуючих. В Воронежі (Нееловская, пивоваренный дом Кинук, кварт[ира] управлюющего) — Теодосій Ставничий, учитель гімназії. Про сих маю відомостей, що в потребі, священики взагалі в кращих обставинах, але "цівілі" дуже потрібують помочи.

Ваш М.Грушевський

№ 233.

[Казань], 30 (17) жовтня 1915 р.

17.X.915

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Тільки що одержав Вашого листа з 13.Х, як звичайно богатого інтересними і цінними для мене відомостями. За сей час Анна Сер[гіївна] вернулася з наміром пробути довго як тільки можна, і я думаю що як Румунія не вмішається, то нового попоху не буде; тим самим справа дому спадає і я тільки дякую за Вашу готовність в разі потреби помогти Вашою участю. Натомість у інших, менш приватних справах тим з більшою сміливістю Вас атакую. Насамперед про книгарню — тому що люди, які сим ніби зайнялися, дуже мало роблять. Діло в тім, що я відразу, коли мині сказали про се, вважав не зовсім формальним або може занадто формальним, що сим зайнялася одна чи дві особи. Я радив зробити рід комітета з київських членів Київ[ського] товариства, котрі б поручили чи тим, чи ще яким людям ліквідацію і зложили з себе рід опіки над сим майнком. Я обстаю при сій гадці і просив би Вас се перевести — дуже добре було б, щоб Ви особисто взяли участь в ліквідації, може ще з кимсь з книжних людей. Ви розумієте вагу справи. Заразом я звертав увагу на потребу подбати, щоб по змозі не до конця вигас дозвіл сеї книгарні, щоб вона при більш сприячих обставинах могла відновити своє існування, бо се теж чуже добро.

Друге — в справі видань. Я не знаю, здається казав Вам? В друг[арні] 1 арт[ілі] зісталися аркуші VIII.1, з котрих було зброшуровано меншу частину і випущено (ті, що належали Товариству Шевченка), а мої зісталися не брошіровані) і потім було набрано і видруковано першу половину VIII.2. Я писав друкарні, щоб вона набирала далі, вона не набирала, і я під час паніки велів їй вернути манускрипт, що й зробила. Я писав потім, що треба ще зброшіровати VIII.1 (бо вже й сам не маю примірника), — мовчать. Питав — коли вже заспокоїлося, чи можуть вони докінчити сю книгу, як ні — то переслати де Москви — теж мовчання. Не знаю, чи вони пострашенні репресіями, чи що. Я звертався до декого з знайомих, просив і Анну Сер[гіївну], але може б Ви могли розв'язати сю трудність? Хоч я тепер в доста трудних матер[іальних] обставинах, але хотів би випустити бодай сю книгу — заплатив би решту довгу друкарні, яка зісталася з попереднього і оплатив нову книгу. Важно установити, чи друкарня може докінчити і випустити її в Київі (сама хоче і цензура не спинить), як ні — чи нема ніякої перешкоди, щоб вислати аркуші VIII.2 до Москви скажім і там випустити? А VIII.1 треба б таки зброшіровати ще (для того я казав їм набрати наново обгортуку по взірцю випущеної вже в 1914 р. і мині прислати до коректу, але вони того не зробили). Може будете мати змогу сим заняться? Дуже б дякував.

От Андр[ія] Ва[сильовича] мав лист і відписав сьогодня, “Основи” ще не бачив. Заходи про школу вважаю дуже важними. Щиро вітаю. Від наших привіт!

Ваш М.Г.

Де і що з Євгеном Харлампієвичем? Давно не чув нічого і про Дмитра Івановича. Збірника Михальченка не бачив.

Статя в "Речі" значно скорочена — здається петербурзькими нашими приятелями, не редакцією, я здався на їх цензуру.

Тому що сей лист іде не заказним, черкніть 2 слова як одержите.

№ 234.

[Казань], 12 листопада (30 жовтня) [1915 р.]

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Я тільки що одержав Вашу картку з 24.Х. Сим разом щось листи йшли дуже довго туди й назад. Я дуже дякую Вам за розмову з друкарнею]. І все-таки неясним зістается її поведене — чому ж вона цілий місяць не відзвивалася, а тепер раптом показується, що вже кінчить брошюровку VIII.1 — тим часом як я просив насамперед вискладати і прислати мені окладинку — в коректурі. На ній мусить бути пропущене означене (на горі?) "Збірник історичної секції Наукового тов[ариства]", як ім'я мое мусить бути перенесене нагору) — бо то були окладинки тих примірників, що були власністю Н[аукового] тов[ариства] як том Збірника, а ті, що зісталися, становлять відбитку з "Збірника" і мою власність, в 1913 р. я сподівався випустити їх разом з VIII.2 в одній книжці й тому не казав брошювати. І Ви будьте ласкаві позвоніть до них, щоб насамперед обгортку мені прислали до коректури, інакше не друкували і не наклеювали на книгу). На жаль мій авторський примірник VIII.1 зістався з іншими книжками у жандармів і я його не маю тут — не знаю, чи білого титулу теж не треба тим способом зложити — його очевидно тоді надрукували тільки для примірників Н[аукового] тов[ариства], і тепер треба надрукувати з тими змінами, про які вище — для решти примірників. Я про се пишу їм, але прошу й Вас їм підтвердити, а головно втолкуйте, щоб не одмовчувалися — бо я писав, писав і нарешті був змушений удастися і до Вас. Крім видрукованого буде ще 13-14 арк[ушів], значить друкарні треба дуже поспішитися і справно обернути 3 рази свій шрифт, щоб не затягнути виходу. Крім того треба справитись, чи знайдеться в Раузера паперу, яких 25 стіл, щоб видрукувати. Дуже прошу проконтролювати се все — бо інакше шкода й зачинати. Я посилаю назад в друкарню рукопись, але прошу Вас мати нагляд над нею і переконатись, що вона має охоту довести друк до кінця справно й енергічно, бо досі поведене було просто загадкове.

Контора Раузера м[іж] ін[шими] мучить мене претенсією за 101 р. 50 коп. за папір для котрогось видання Тов[ариства] прихильників]. Я про се свого часу писав (і ще раніше говорив), що не можна вивертати кишень і пошиватися в банкrotи, користаючи з війни (вважаю дуже невідповідним, що за ЛНВ заплатили йому тільки 50 коп. за рубель і потроху треба виплачувати довги Спілки і Тов[ариства] прихильників) — за папір і друк. Коли 4 книги приймає склад ЛНВ, де були ті видання,

то може лекше б потроху, 100-150 р. на місяць виплачувати на рах[унок] тих довгів, (і Харків[ська] книгарня, к[от]ра має сплатити за забрані книги, і інші комісанти книг ЛНВ), і може б заплатили ті 101 р. 50 к., котрі Раузер напосівся взяти з мене. Певно що як не схочуть, то прийдеться заплатити мені.

На статю В.Шульг[ина] мав би написати статю “по существу”, не полемічну вже, — але не знаю — написав Ол[ександрові] Гі[затовичу] в Сиб., щоб поспітав, чи надрукують.

Яке вражіннє зробила доля “Слова”?

Про земляків — розуміється, єлико возможно. Дер[маль] сподівається останніми часами присилки з дому, то можна б і не посилати.

Здоровлю щиро. Мої дякують за пам'ять!

Ваш М.Г.

Софії Федорівні [Русовій] післав я мое спочутє до Саратова, на першу вість, коли не звісно було ще про місце похорону — не знаю, чи дістала. А телеграма про похорон прийшла запізно, з помилкою в дні, і не знати від кого — на чиї руки післати, а головно що запізно.

Цензура VIII.2 буде предварительна — думаю, що не змарнє книгу по существу? Як би можна покладатися на коректність [деяку] цензури, то у мене є перша половина всесвіт[ньої] історії, котру я б міг друкувати згодом трохи, упоравшися з VIII.2 і трохи вилізши з довгів, ім же єсть числа.

№ 235.

[Казань], 25 (12) листопада 1915 р.
12.XI.915

Дуже я тривожусь, Високоповажаний Сергій Олександрович, бо піславши рукопись друкарні 1.XI, просив її телеграфувати, як зечне набирати — і нема! Писав, щоб прислали мені обгортку 1 частини до коректури — теж нема. Не знаю, що й думати — що вони виробляють.

Відомостей про книгарню, котрі обіцяли Ви мені згодом прислати, теж не приходять. Тим часом треба б той рахунок у Раузера залагодити. Може б Ви насіли трохи на гаспідську друкарню, щоб вона видала якийсь глас. Се ж просто розпука. Вчора дістав листа про похорон Паньківського!! Заложники все ще в Київі?

Щиро стискаю руку М.Г.

№ 236.

[Казань]. 1 грудня (18 листопада) 1915 р.
18.XI.915

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Нарешті, сими днями 1 артель написала до мене — що вважаю результатом Вашої інтервенції і ще раз за неї дякую.

Виявилося, що се все вони наплутали Вам — ані брошюровали вони VIII.1, ані обортки не набрали, зате завели торг, щоб їм прибавити “трохи”, “приблизно 30%” проти умовленої ціни, не жадати скорого складання, рукопись присилати чітку etc. Все це не віщує богато доброго, і я дуже Вас прошу не полишати друкарню і далі без Вашої уваги. Я в дечім їм поступив — сказав, що особливо нечиткі місця перепишу (а цілу рукопись як мені переписувати? Та й набирали ж і досі, теж всякі наборщики були, і країнці, і з улиці), згодився накинути їм на дальші аркуші процентів 10% (хоч розпочату роботу повинні кінчили по старим умовам), а головно — написав, що росплачусь по старим рахункам, аж се скінчать, і просив їх поспішати VIII.2 і VIII.1 набирати титулові сторінки etc., щоб випустити.

Про книгарню все ще не маю вісти ні від Вас, і ні від кого, чи заплатять з розпродажі ті рахунки на 102 р. 50*, і інше чи приведуть до порядку, як я Вам писав. Разом з сим пишу ще Людмилі Михайлівні, не знаю чи поможе.

З Симбірська ті, про котрих я писав Вам, плачуться, що жити нема чим. Чи не можна хоч по трохи?

З Москви писали, що на місце Симона Васильовича просять до “Укр[аинской] ж[изни]” когось з Київа приїхати. Воно справді треба б їм помогти, мало сил у них, а журнал цінний тепер — от і X книжка], що отсє прийшла, вийшла дуже інтересна, по-моєму; може б справді хтось міг поїхати?

Що доброго у Вас? Як цензурні і видавничі відносини? Нема надій на газету в Київі?

Ваш М.Г.

Від наших всіх Вам щирий привіт.

№ 237.

[Казань], 10 грудня (27 листопада) 1915 р.
27.XI.915

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Листи наші — Ваш з 17.XI і мій з 18.XI розминулися в дорозі, я дістав Вашого 21.XI. Дуже дякую за відомості і клопоти, за Ваші “втручання” в наші справи. Я, розуміється, не гніваюся, а дуже і дуже дякую. Анні Сергіївні я дав повну <самостійність> в упорядкуванню домових справ, в тім і на ліквідацію Марка, якби за ним виявилися які художества. Я дорожив ним як чоловіком росторонним і здібним, але як зіпсувався — що робити.

* 15.XII у Раузера закривають річні рахунки, то треба б до того часу полагодити, невеликий рахунок, може б укр[аинська] книг[арня] (“Киевской старины”) на рахунок продажі книжок б[увшої] книгарні покрила. Я здається писав Вам? — Прим. авт.

Для “Основи” на руки Андрія Вас[ильовича] я післав статейку — з приводу смерти Русова; але супроти того, що в Вашім листі пишете, не знаю чи здастесь вона для “Основи”; просив як би не підійшло, вернути мені, то пошлю до “Укр[айнської] ж[изні]”.

Щось з “Осн[овою]” тяжко йде. І папір дали занадто вже убогий, непотрібно і пиняво йде — П кн[ижки] все ще нема. Коли в Одесі не пускають нічого “сучасного”, то може і в Київі можна таке саме видавати тепер, а <...> все-таки в Київі більше людей, і може б бодай скоріше виходила?

Трудно мені щось давати до “Основи”. На дражливі теми не можна друкувати, а про “Тібулову Делію” якось сором. Але і для “Укр[айнської] ж[изні]” теж не легко. Я ж стільки часу відірваний від українського життя, не знаю ні настроїв, ні орієнтацій, не бачу нікого, мало що пишуть, а як і напишуть, що “настрій непевний” або що в тім роді, то з того теж небагато скористаєш. От і боязко щось сказати невпопад, що можуть потім поставити на рахунок громадянству. А повторяти ті самі “безспорні” і “вічні” істини не можна безконечно перед своєю публікою. А у “Укр[айнської] ж[изні]” вона мабуть таки своя (допитувався я у редакції про авдиторію та так і не довідався, взагалі незвичайно тяжко чогось у них добитися, пишеш по 20 разів і без усякого успіху).

Від 1 артели з того рукопису, що я післав їм 1.XI, ще ані стрічки коректури я не дістав. Дуже прошу Вас позвонювати до них і нагадувати, бо боюсь, що вони знову се замаринують на безконечні віки.

З книгарнею не зовсім так. Багато її видань були тільки у неї, укр[айнська] книг[арня] і інші не мали їх на складі (видання Спілки — так як Чернявського, О[<]лександра[>] Ів[<]ановича[>], Леонтовича і багато інших). Сі видання вона дісталася в виключну продаж (купила їх). Вони повинні йти — як їм не кладеться якась перешкода, і значить прихід хоч невеликий мусить бути, і можна б хоч трохи сплачувати довги за папір і друк от сих видань. А про те, що я радив — зробити комітет з членів — чи буде що, чи се відкинено?

Видань Наук[ового] тов[ариства] (Михальчука зб[ірник] і Техн[ічної] секції) я не одержав, і взагалі не маю звідти відомостей. Не знаю, що діється і з П кн[ижкою] Наук[ового] зб[ірника]. Ранійше писав про се Дмитро Ів[анович], але вже місяців 4 не маю вістей; не знаю, чи він в Київі.

Чув я, що Страховка перекочовує до Сибча. Чи правда, і весь народ туди переїздить?

Справу Роздольського прошу не змішувати з іншими. Він дістав був аванс від Наук[ового] Тов[ариства] під матеріали і просить від нього позичку. Нагадайте, кому треба; не повинні б відмовити йому сього.

Витаю сердечно і прошу писати. Від Марії Сильв[естрівни] привіт!

Ваш Г.

№ 238.

[Казань], 26 (13) грудня 1915 р.
13.XII.915

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Вашу картку з 2.XII дістав. Доки Ви дістанете сей лист, мабуть уже будете з поворотом.

Спасибі за звістку про 102 р[ублі], про неї коло того ж часу (перед тим) написала Л[юдмила] Мих[айлівна], ніби вони вже заплачені; коли ж Ваша відомість — що Степаненко тільки згодився їх заплатити, вірнійша, то треба, що[б] Степаненко сам сі гроші виплатив Раузеру, не ждучи аж той до нього звернеться. Як я маю сказати Раузеру: зверніть[ся] до Степ[аненка], коли він з Степ[аненком] ніякого діла не мав з сим папером. Се ніяково. Прошу Вас вияснити се йому чи кому треба. Але важніше все такий загальний метод адміністрації бувшого майна книгарні, запасу її і претенсій — те про що я писав Вам і Л[юдмили] Мих[айлівні], і на що нема відповіди, але я певний, що Ви то зробите.

Дістав листа від Василька передчора, який властиво ставить хрест над одеським видавництвом. Не маю ніяких відомостей (ані коректур) П кн[ижки] Наук[ового] збірника. Із “У[краинской] ж[изни]”, відколи поїхав С[имон] Вас[ильович], теж нічого нема. Все з'їдає час. Не добре.

З 1 артели так мені досі не прислали ні коректуру VIII.2, ані навіть вступного піваркуша і окладинки VIII.1, потрібних щоб їх зброяшюровати. Непокоюся з огляду на тривожні вісти про перериви комунікації. Просив би дуже поворушити якось їх. Папір замовив по їх листу, а тепер не знати, що з сим буде. Думаю вже закінчити роспочату главу тільки і випустити сю кн[ижку] 2, не докінчуячи тому. Але бодай щось робили. Писав Василько про заповіт В[асиля] Ф[едоровича].

Здоровлю щиро! Привіт від Марії Сильв[естрівни].

Ваш М.Г.

1916

№ 239.

[Казань], 24 (11) січня 1916 р.
11.I.916

Карточку вашу з 20.XII, Високоповажаний Сергій Олександрович, дістав, а не відписував почасти тому, що сподівався дещо почути від Є[вгена] Х[арлампієвича], почасти тому, що захорів. Здоровлю Вас

з Новим Роком і бажаю всього найкращого. Післав вчора дрібничку для “Основи”, якщо придастя, на адресу Ніковського (Александровська), бо не знаю, хто тепер завідує на місці і куди посылати. Пропав всякий слих про II книжку Наукового збірника]. Мав дістати коректу своєї статі, та й нема. Як будете мати час, напишіть.

Ваш М.Г.

№ 240.

[Казань], 17 (4) лютого 1916 р.
4.II.916

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Дістав Вашого листа з Сибча і дуже дякую за обіцянку написати новини. Я давно вже не мав вістей з Київа — мабуть як поклали знайомі, що Е[вген] Харлампієвич] роскаже, так і скінчилось на тім. Від Вас я не діставав нічого після одкритки з 20.XII, і від інших теж, кілька день тому дістав тільки листа з Львова від Жученка — про Укр[айнський] наук[овий] зб[ірник]. Анна Серг[іївна] сповістила мене коротко, що “Основа” закрита. Як же се і як тепер буде? Дивно що в Думі ніхто не згадав про останні сі факти — “Просвіту” і “Основу”.

Якщо тепер Ви задержитеся в Київі, може попробуєте віlinути на друкарню, щоб вона докінчила главу і випустила VIII.2. Так колонього клопочеться Нат[алія] Данил[івна], вона здається навіть переписала на машині останні сторінки глави, щоб друк[арня] не відмовлялася, але очевидно всі зусилля її не осягають результату, може Ви прилучите свій натиск до її зусиль. Друкарня веде себе зовсім незрозуміло, не відповідає, не повідомили навіть про одержання грошей. З петербурзької книгарні пропонували мені переслати VIII.2 для додруковання туди, але лекше додруковати 8 главу в Київі і випустити, а цензурного погіршення, небезпечного — не помічаєте? Жалко, що не списалися з Санкт]-Петер]бургом].

Лист Горького я дістав. Не від того я, щоб написати сю статю, хотілося б знати тільки, що сей плян певний, то значить, щоб видавці не передумали, а по-друге, щоб в останній хвили не виступив на сцену який-небудь цензор змісту, напряму статей etc. — тепер такі несподіванки особливо в дусі часу, я вже мав досвід, в можливість котрого не увірив би два роки тому — в “Словарі” Гранатів. Коли вважаєте сей плян видання певним, напишіть дещо. 1) Горький пише, що є якась програма його, складена редакцією — яка? 2) наскільки входить в програму Галичина, взагалі закордонна Укр[айні]? Чи в Вашій статі буде щось про окремішність мови, її сформованнє, час його etc.? Чи і скільки уділяєте Ви місця старому письменству? Чи виясняєте Ви напіональну термінологію?

Марія Сильв[естрівна] дякує і шле привіт. Живемо ми “худо”, ба й хоруємо.

Ваш М.Г.

№ 241.

[Казань], 27 (14) березня 1916 р.
14.III.916

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Листа Вашого з 10.III [одержав] і дуже дякую за вісти; занадто я вже почував себе в герметично замкненій баньці, куди голос людський не доходить і вітер не долітає, як я Вам писав, від нового року я не мав сливе ніяких вістей нізвідки. Дуже сумно, що Ви пишете — про охлялість своїх; се гірш за все. І через те ѹдиноке добре що чути — книжковий рух викликає певні сумніви. Чим толкуєте його Ви? чим книгарі? Чи люди не злякалися, що дедалі то ѹзовсім укр[аїнських] не буде і не спішать сховати на пам'ятку — як ховають металічну монету?

Збірник се добре, пробувати часопись на новому місці ще краще. Дм[итро] Ів[анович] питав мене, чи не матиму я нічого проти того, щоб “Вихреста” пустити в наук[овий] збірник, але я не згоден на се, написав йому на адресу Н[аукового] товар[иства] (помешкання його адреси не знаю), але не певен, чи дістав він, і тому повторяю і Вам — бо не знаю, хто тепер відає се (Ан[дрію] Вас[ильовичу] я писав, але давно не маю від нього нічого, місяців зо три) — статейку сю прошу мині звернути, бо вона може лежати, а там був матеріал більш скроминущий, то коли придатний в тепер[ішніх] умовах, його б в збірник скорше.

Про книгарню доходять до мене відомості сумні, але може і непевні — що сих книжок не можна від Степаненка добитися! Чи хто-небудь з членів Тов[ариства] Шевч[енка] взяв на себе роль попечителів сеї ліквідації? Я писав про се, се не дуже приемна роля, але дуже потрібно, щоб се зробили. Вони могли б до повної інвентаризації відобразити частину і дати в іншій книгарні чи що, списавши протокол. А то такий попит на книжки, а се лежить і гине марно.

Те що про <...> пишете, трохи не зрозуміле мені. Василько писав, що покійний все відписав жінці, хіба не так? А по яким мотивам чіпнули Фотія?

Спасибі, що нагадуєте друкарні. Тут значить дві справи:

1) випустити VIII.1, до чого друк[арня] має вже все, і Нат[ала] Дан[ілівна] бо-зна коли писала, що випускає, та нема.

2) докінчити набор 8-ої глави, щоб випустити VIII.2 — до сього я не дістав кінця коректури, і треба щоб вони її мені прислали.

Коли ласка, попудьте їх, і коли ласка напишіть, що з тим єсть, і взагалі, що діється в Київі.

Тепер щодо збірника.

З листу Горького виходить, що вони — чи Ви — хотіли від моєї статті історії укр[аїнського] пит[ання] в Росії, властиво від прилучення?*

* Тут як бачите, для мене важко установити — наскільки взагалі узглядніється Галичина, чи тільки наскільки вона потрібна для освітлення еволюції укр[аїнського] пит[ання] в Росії, чи й сама для себе? Здається, що треба держатися головно першого? Як Ви се ставили в Петербурзі? — Прим. авт.

Через те вводити багато пропедевтики сюди трудно. В двох вступних главках я хочу дати погляд на все попереднє — тут про сформов[ання] укр[айнської] національності, про зв'язь з Київською добою (Погодін-Соболев), про іредентизм литов[сько]-польської доби. Термінологію ввести сюди може — але питання про становище мови, відокремленнє, понятє літературної укр[айнської] мови, відносини її до книжної, діалектів, “галицька мова” і укр[айнська] мова — се здавалося б, треба коротенько ввести в Вашу статю. При тім — чи обидві статі ідуть в першім томі? котра іде першою — котра на котру може посилатися? Треба нам се вияснити заздалегідь. І що йде в I том, проза чи поезія? щоб з поезією не чекати юбileя, бодай би I том вийшов, як з “Україн[ским] народом”, нечували, на чим він загруз?

Мої дуже дякують за привіт і шлють поклони; я дуже б хотів, щоб вони виїхали відси, бо дуже хорують тут, клімат дошкауляє, але досі не відважилися.

Витаю сердечно!

Ваш М.Г.

№ 242.

[Казань], 16 (3) квітня 1916 р.
3.IV.916

Дістав картки Ваші (дvi), Високоповажаний Сергій Олександрович! Спасибі за новини. Смертю В[асиля] Ф[едоровича] я сам був страшенно збентежений, не знаю, в якім стані в останніх часах було його підприємство і в якім стані лишив він його. У всякім разі страта невідожалова — як одного з тих чи може одинокого праведника, котрий своєю щирістю викупав гріхи інших. Чув і про недугу Фед[ора] Павл[овича], і тішуся, що йому трохи полекшало; при нагоді передайте йому мій привіт. Про себе і своїх нічого не можу сказати доброго. Хоруємо. Особливо Марія Сильв[естрівна] знемоглася, та й донька. Вкінці побачили, що нема іншого виходу — треба їм виїхати.

Про оповіданнє — робіть, як думаете. <...> мене, правда, до участі не просив, і я не знаю, — хто його буде вести і як. Але як думаете, що той матеріал треба туди дати і він там буде потрібний, затримайте його. Дістав лист від Симона Вас[ильовича], що приїздив на кілька день додому, давав мені тему, але трудно мені писати — занадто відійшов я від біжучого життя, і нелегко орієнтуватися в нім, особл[иво] при браку преси.

Клопоче мене справа книгарні ЛНВ. Як Ви мабуть знаєте, я обов'язаний пильнувати інтересів тих видавництв, що вона була закупила, та й гропима позичила. Кілька разів я писав, що над маєтком її мусить бути якась колегіальна контроля, і здається прочив і Вас безпосередньо взяти участь в ній. І паки пропшу. Не до розбору книжок, розуміється, а до того, щоб уставити якийсь лад в розборі, розпродажі і

виплатах. Мусить бути вияснена сума претенсій і порядок сплат по ним. На дещо можна б ціни підвищити. Зіставити розпродажу самому Ст[епаненку] ледви чи <...>. Недавно дістав я лист від петербур[зького] книгаря, він нарікає дуже на нього — між нами кажучи — що він не хоче конкуренції інших книгарень, придержує книжки etc. Я не знаю, хто сим відає тепер, і знаю, як трудно мати діло з Степаненком] — якого треба такту тут. Але треба вияснити. Який дає він опис книгарям, що рахує своїй книгарні.

Писав А[ндрій] Вас[ильович] про проект Наум[енка] вернутися до двоязичн[ого] журналу типа “України” 1907 р. Невже се признано бажаним?

Спасибі за клопоти з 1 артел[л]ю. Який би не [був] брак людей, те, що зісталося їм зробити і за чим вони задержують книжки, таке дрібне, що нічим не можна оправдати сю затяжку. Досі я не дістав тих кількох примірників VIII.1, що просив вислати мені при виході, і з того міркую, що вони таки ще не випустили. І ні одної стрічки коректури з кінцевої (8) глави VIII.2. Якщо довідається щось з приводу збірника Горького, напишіть, будь ласка, по святах думаю взятися до статі.

А криза видавничя — справді грізна, не знати, що й думати, особливо як війна потягнеться далі поза сей рік. Ціни мабуть не підуть назад до старого — ні паперу, ні друкарень.

Здоровимо Вас усі!

Ваш щирий М.Грушевський

Заодно уже і з святами будьте здорові, недалекі вони вже!

№ 243.

[Казань], 15 (2) травня 1916 р.

2.V.916

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Листа Вашого дістав, спасибі. Новин у сих справах я дуже давно не мав! Поінформуйте мене потім і про результати розмов. Якщо поїдете до Сибіри, то заверніть і в Казань, де теж найдеться цінний матеріал, тільки я теж думаю, що у Вас занадто багато роботи під носом, щоб їздити по Сибірях, міг би хто інший.

До “У[краинской] ж[изни]” я по скінченню думської сесії зараз післав маленьку статейку на тему невиконання навіть того немудрого, що містить[ся] навіть у блоковій програмі. Але редакція як економна господиня, відложила її до IV книжки], так що вона не скоро побачить світ. Бачив “Отечество”, т[ом] 1; Перетц почав “україн[ську] літературу” з кінця XV віку], се не дуже приемний — між нами — прецедент для наших статей в збірнику] “Укр[аинская] лит[ература]”, і взагалі з огляду на нове загострення питання про відносини Київ[ської] доби до Укр[аини]. Я згадував, яку я витерпів баталію за се з ред[актором] “Словаря Гранатів”, боронячи включення в укр[аинську] історію Київ[ської] доби. Свою статю до “Сборника укр[аинской] лит[ературы]” я пічну з цього

ж. Нам треба буде мабуть з Вами розмінятися коректурами, щоб не вийшло повторень того самого. Власне тепер беруся до неї.

“Рус[ские] ведом[ости]”, подержавши 1/2 міс[яця] в карантині мої статі (з приводу Базарова і Муратова) про націоналізм і національність, телеграмою зате сповістили, що з деякими скороченнями пускають. Трудно з ними, не дай Боже. Друкарня зброшюровала VIII.1 і прислава коректу докінчення VIII.2; треба ще коректи в зверстанім виді, окладинки і б[агато] ин[ьших] дрібниць для виходу. Коли ласка, позвонійте їм від часу до часу, щоб не забували.

З друком нового так трудно, що біда, справді, я вже й тут пробував, заговорив з друкарнею, відповідь коротка: “після війни” мовляв.

А Вяч[еслав] Конст[антинович] в Москву на довший час?

Просив я і ще раз прошу — поможіть поставити якось на правильний ґрунт, прийнятий в подібних справах, справу книг[арні] ЛНВ. Витаю Вас щиро!

Ваш М.Г.

№ 244.

[Казань], 27 (14) червня 1916 р.
14.VI

Тільки що дістав Вашу картку з 12.VI, Високоповажаний Сергій Олександрович — попередня була з 11.V. Писав до Петер[бурга] в надії, що лист мій Вас там застане. Добре що не їдете вдалі сторони, шкода, що не могли заглянути з Москви до мене. Перекажіть принаймні можливо докладно, виразно. Я за тиждень десь докінчу переписувати статю для Горьківського збірника і потім пішлю згідно з Вашим бажанням до Київа. Поки вона буде до Вас ходити, пошліфую і по одержанню від Вас заміток відошлю до Горького. Як Ви м[а]бу[ть] знаєте, мині вони накинули аркуш, бо затісно було. Добре, що Саліковський приїхав (чи газет[ний] хліб був за горкий?) — але шкода, що не наладжується нічого з Українськими виданнями] — ні одеськ[ого] збірника, ні Стешенка] не чути. Як же се? І “Наук[ового] зб[ірника]” П досі немає? А який же? з розмов результат? Лінія поведення на будуче? Се треба знати?

Здоровлю щиро!

Ваш М.Г.

Неприємно що сама друкарня випускає книжку, як там?

№ 245.

Казань, 4 липня (21 червня) 1916 р.
21.VI.916

Разом із сим посилаю Вам, Високоповажаний Сергій Олександрович, рукопись статі для “Сборника української літератур[ури]”. З огляду що се копія, яка зістанеться у мене, не стісняйтесь мазати її

скільки влізе, місця “актуальні” прошу доконче прочитати з спільними нашими знайомими і думки їх позначити. Не знаю ще міри цензуруності, се, положім, уже редакція поміркує, її діло слідити за змістом, і помилки мабуть не перешкодять.

Коли друкарня не випустила ще VIII.2, то позвоніть їй паки і паки, бо тепер уже не буде кому.

Шкода, що мені не прийшлося дістати програми збірника — можна було б робити деякі аллюзії до текстів, якби знати було, які вони. Та видко забулося. Ще раз прошу з усікою увагою пройти актуальні частини, і взагалі не стісняти замітками — се [не] моя справа, а загальна.

Ваш М.Г.

№ 246.

[Казань], 27 (14) липня 1916 р.

14.VII.916

Рукопись і Ваші замітки, Високоповажаний Сергій Олександрович, я, спасибі Вам, одержав, і сьогодня рукопись відослав до ред[акції], прийнявши під увагу замітки. (“Не было, нет и не может быть” — я се справив по тексту циркуляра, переконайтесь при нагоді). Програми збірника тепер немає рації переписувати — вона була б придalaся мині при писанні статі, а тепер нема в ній великої потреби, дай боже дочекати її реалізації. Мої приїхали, відпочивають по доволі трудній дорозі — дякують Вам за привіт! А зрештою новин коло мене нема. Останню статю “Р[усские] вед[омости]” мині вернули, чим і вважаю закінченою цю стадію моєї публіцистики (в “Речі” статя лежить від січня — хоч і не звернена).

Ваш М.Г.

№ 247.

[Казань], 29 (16) серпня 1916 р.

16.VIII.916

Картку Вашу з 4.VIII одержав. Високоповажаний Сергій Олександрович, Вам післав по даному адресу 14.VII — випадає, що Ви її не дістали.

Артели написав, що розуміється як нема такого паперу на окладинку, то щоб дали який інший і випустили книгу. Не могли написати мині цього! Якщо Ви в Київі, то позвонійте до них, нагадуючи — книга готова вже більше двох місяців і ніяк не випустята.

Що цікавого діється, як пишете — в якім напрямі? Від наших поклін!

Ваш М.Г.

2 Академическая, д.Прокопович.

№ 248.

Казань, 12 вересня (30 серпня) 1916 р.
30.VIII.916

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Карточку Вашу з 26.VIII одержав. Справді пакуємося, ліквідуємо казан[ське] хо^зяйство і ладимося до переїзду, з страхом думаємо, як тепер прийдеться устроитися в М[оск]ві, в такім запханім часі. Коли ласка, позвоніть до 1 артели — чи вони розіслали і роздали книгу куди я казав. Бо хоч вони хваляться, що випустили, але ні я не дістав примірн[иків] і ні відки не чую, щоб одержали.

Сю стилізацію фрази “Не было, нет и не может быть” я провіряв по статті Фабриканта, а він не цитує до сього свого джерела (в інших місцях “Сборник распор[яжений] по цензуре”). Горький проєктую збірник на тему “Укр[аина] и Москва в их духов[ной] жизни”. При нагоді поговоримо.

Ваш М.Г.

№ 249.

Москва, 26 (13) вересня 1916 р.
Москва, 13.IX.916

Подаю до відома Вашого, Високоповажаний Сергій Олександрович, що я оснувався в Москві, Арбат, 55, кв. 8 (угол Денежного). Дуже було трудно і коштовно переїздити. По стількох даремних обіцянках я мусів основуватися в Казані на зиму, і після того як найняв помешканнє, купив меблі, посправдружував всячину з Київа — прийшла звістка про дозвіл! Та що робити?

Витасемо Вас!

М.Г.

№ 250.

Москва, 6 жовтня (23 вересня) 1916 р.
Москва, Арбат, 55, кв.8, 23.IX.916

Я прочитав Вашу статю, Високоповажаний Сергій Олександрович, і відсилаю. Загальна замітка така передусім, що старші часи трактовані занадто широко, про новійшу літературу яко таку (то значить не про соціально-політ[ичні] обставини її, а про саму творчість) розмірно мало.

На с.4 звучить як повторенне ширше розвиненого в історичній статті, може б стилістично змінити.

На с.26 і 29 помітки на полях. Те ж с.37,38,41. Дата Стефана помилена, замісць XVI в. Сучасні кобзарі (с.45) не завсіди продовжують стару традицію, а беруть репертуар уже від інтелігенції.

Розділ про народ[ну] словесність (IV) здається занадто великим, а ще більше — як тут зібрано все, з ріжких століть, то воно немовби розбиває історичну перспективу розвою літератури. Здається зайві уривки з дум і пісень, а особливо ціла дума про бурю. Її місце було в збірці текстів.

Забагато чести харьків[ським] журналам с.63. Занадто різко про Куліша с.78. Теж с.80. Перспектива: Лесья виступає як представниця по-переднього літер[атурного] покоління супроти Коцюбинського, хоч вона виявляє себе вповні після 1906 р. Теж і Людм[ила] Михайлівна] і Ковалів. Великих драм Лесі не згадуєте зовсім? Мартовича трудно назвати тільки “последователем” Стефаника, і він варт більше ніж самої згадки — та й Семанюк теж. Тесленку зате дано забагато, Черкасенку і Яцкову замало. Не згаданий Крушельницький, Гнідий, хоч вони більш того варти як деякі вичислені на с.104. Ну та се річи вже більш суб'ективні.

Пишу се все, бо може з того чогось захочете скористати. Дуже добре, що кінцеві акорди звучать однаково у нас обох. Фінал взагалі дуже гарно написаний.

Я ще не розташувався і мало кого бачив. Переїзд і вся ся ломка дуже багато забрали і часу і енергії. Дами мої щось нездужають. Шлють Вам привіт.

Ваш Г.

№ 251.

[Москва], 24 (11) листопада [1916 р.]
11.XI

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Олекс[андр] Фи[липович] оповість Вам дещо про збірник, проектований Горським ще з літа. Тепер я двічі мав з ним розмову — не докінчив з причини хороби нашої доньки, але в головнім справа вирисовується ясно. Діло за спіробітниками, <...> хто з Києва міг би взяти участь? Чи могли б Ви написати статю на тему відмінних прикмет нової укр[айнської] літератури (XIX в.) від великоруської: в чим оригінальність і відмінність її фізіономії? Статя невелика, аркушів на 1,5, але бажалося б її не далше 15.П.

Я буду м[а]б[уть] писати про “Двѣ рус[ские] <...>” й інші про-би паралельн[их] характеристик Укр[айн]и і Московщ[ини], треба б мині до сього Антоновича “Три націон[альні] типи” (з “Правди”) і Баштового “Укр[айна] в літературних назвах”. Чи не могли б Ви їх мині передати з Ол[ександром] Фи[липовичем] або привезти до М[оск]ви? Що я їх зверну скоро і в ціlosti, в сім можете бути певні.

Поновляю своє прошення про звернення моїх статей, числом 4, післаних для “Основи”, бо вони придалися б для “Проміння”. Коли буде програма збірнику вироблена, я Вам її пришлю. Головне: Україна і Московщина — відмінності і контрасти їх духовного життя, передусім в фольклорі, також в побуті, праві, суспільному] і історич[ному] житю,

літературі. Хто б написав про оригінальність і цінність укр[аїнського] театра? Про право (звичаєве і остатки обов'язуючого права Гетьманщини в губ[ерніях] Черниг[івській] і Полтав[ській])? Бажано, щоб писалося живо, інтересно, а не просто інформаційно.

Ваш М.Г.

Від наших привіти і поклони. Живемо в карантині, і сей лист теж накроплений субліматом.

Вчора мині повторительно об'явлено гласний надзор, взято підписку о невиїзді і обов'яз[ання], що буду являтися щотижня на явку!

Дуже просив би Вас чи хто буде їхати до Москви забрати пакуночок від нашої прислуги в квартирі нашій (дім 9, кв.12).

№ 252.

*[Москва], 11 грудня (28 листопада) 1916 р.
28.XI.916*

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Листа Вашого з 18.XI дістав раніше, а сьогодня і книжки. Велико дякую! До Різдва з ними упораюся і Вам зверну. Жалко, що Ви не приїхали тепер. Я чув Ол[ександра] Фи[ліповича] але почув би від Вас понад то. Якби хто їхав тепер, нехай би взяв пакунок у нашої служниці, коли ласка. Ми все ще в карантині і вимучились за сей місяць страшенно, особливо Марія Сильв[естрівна]. Так що і за Казанею — себто за тамошнею квартирю і услугою жалуємо. Сього досить!

“Промінь” спізнюються почасти від залежних почасти від незалежних причин. Але потроху наладжується, і коли Господь продовжить йому віку, то я думаю, що з Різдва піде краще — публіка підбереться, привчиться і т[аке] інше].

З Київа досить мало помагають. І белетристики дуже мало, і публіцистики. Між ін[и]шим — я про се писав Фед[ору] Павл[овичу], а тепер і Вам — треба одного, хто б писав про економіч[не] житє наших сторін (в зв'язку з імпер[ією]) — не тільки про продовольствіє, другого — про кооперативне житє: початок від сього київського кооперат[ивного] з'їзда на перший раз і потім раз на місяць, розуміється не дуже бавлячися в дрібні звістки, більш загально, і з нашого становища. №2 і 3 має бути подвійний, вийти 30/XI, але видимо також застряг і вийде з сильним опізненням. Але, кажу, діло ладиться.

Тепер друге. Посилаю начерк проспекту, який зробив на прошеннє Горького, резюмуючи розмови. Як на співроб[ітників] крім Вас і Н[иколая] Тр[охимовича] уповаю ще на Вяч[еслава] Конст[антиновича] і Фед[ора] Павл[овича] (може ще на кого?). Не знаю, чи Мик[ола] Прок[опович] вже виходить? Як ні, то підіть Ви троє чи скільки до нього — а як виходить то де инде обсудіть. Коли щось додати або змінити вважаєте, напишіть, я візьму під увагу і Горькому напишу, і навпаки Вас повідомлю, що він напише. Я думаю, Фед[ір] Павл[ович] міг би написати про укр[аїнське] звичаєве право, хоч коротенько, стор[інок] на 8,

Вяч[еслав] Пр[окопович] про зруйнованнє укр[аїнської] школи. Може б знайшли когось до реліг[ійного] світогляду і морали? або нар[одного] мистецтва? Про фольклор подбає мабуть Гор'кий, а я писатиму Сумцову. Про церкву, театр, естетику нар[одного] житя і літерат[уру] ХХ в[іку] буду писати до петербуржан. Збірник має бути 18 арк[ушів], 2 арк[уші] треба рахувати Гор'кому, так що на статі зістається 16. Значить статі більші 16-20 стор[інок], меньші — 8-16. Нетерпляче ждатиму відповіди, проспект верніть, бо у мене не зісталося.

Марія Сильв[естрівна] і Кул[юня] дякують за привіт і Вас вітають. Вони все-таки на свята хочуть до Київа, сьогодня піду купувати білет.

Ваш Г.

Добре було б, якби Ви закликали і Ор[еста] Ів[ановича], а може б він теж взяв котрусь тему.

№ 253.

[Москва, 2 січня 1917 р.]

Дістав Вашу картку, Високоповажаний Сергій Олександрович. Ви зовсім вірно вгадали, що розкрите соц[іально]-політ[ичної] сторони буде в статтях на історичні теми, зрештою як приїдете, то поговоримо. Якщо їдете, то коли ласка візьміть мені у нас клуночок для мене, а у Ник[олая] Прок[оповича] книгу Липинського "Z dziejow Ukrainy", на кілька день. Книжка для пересилання невигідна, — а тут її, представте, ніде нема. Коли не побачимося, то щиро витаю з святами!

Ваш М.Г.

№ 254.

[Москва], 20 (7) січня 1917 р.

7.1.917

Як[ів] Ан[?] привіз звістку, що може в січні приїдете, се було б добре; але що се непевно ще, то пишу: Гор'кий щось замовк, мабуть захоплений газетою ("Луч") і не відписує, прийдеться мабуть самим доводити план збірника до краю. Тим часом — IV книжку "Голос минувшого" присвячує Костомарову, не хочете дати туди якоїсь статі, замітки або матеріалу, Високоповажаний Сергій Олександрович. На весну думаю ладити збірник український "XIX вік", що мав би неперіодичне продовжуватися, чи не мали б для нього статі або матеріалу — з іст[орії] літер[атури], мистецтва або суспільного житя?

Ваш М.Г.

№ 255.

[Москва], 25 (12) січня 1917 р.

12.I.917

Картки наші розминулися, Високоповажаний Сергій Олександрович. Жалко, що не доведеться поговорити. Треба б. Отже пишу. Тут зав'язується паєве видавн[ицтво] укр[айнського] тов[ариства], в котрім просяєть мене попрацювати. Так от треба б уставити програму, щоб не влазить одно одному в дорогу. Звичайно, жатва тепер премнога і треба спільними силами залатати діри книгарські якнайскоріше. Так от чи не будете ласкаві написати, що в найближішім часі, 1917 задумує друкувати "Вік" і нове видавн[иче] товариство? Що "Вік" поновить з своїх розпроданих видань скоро і не хотів би, щоб їх хто-небудь друкував. Напр[иклад] Вовчка? Шевченкові повісті?

Ваш широ прих[ильний] М.Г.

Книжки передам за тиждень, і попрошу не відмовити знову.

№ 256.

[Москва], 1 лютого (19 січня) 1917 р.

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Приладив з оказією, з великою подякою, обидві книжки Ваші — та в останій хвилі завагався: може нове видавничє товариство, що на другий тиждень збирає своє перше зібрання, рішить надрукувати сю лекцію Антоновича, "Три нац[иональних] типи". Коли ж Вам книжка ся потрібна зараз, черкніть мені слівце, і я зараз її пришлю.

Дуже жалко, що не доводиться побачитися — є багато про що довго писати, а треба б порозумітися. Між іншим яке Ваше і київське взагалі становище до "Луча"? Я післав статю для перших нумерів, з огляду на бажаннє Ол[ександра] І[натовича] і Горького, але фізіономія газети настільки неясна, що вагаюся брати в ній участь.

Всього найкращого!

Ваш М.Г.

19.I.917

Тільки що принесли Вашу картку з 16.I. Не дуже покладаючися на побаченне з Євгеном Харлампієвичем і Андрієм Васильовичем, прошу Вас дуже черкнути зараз, що за циркуляр 11.XII. Ми тут про нього не чули. Треба щось діяти противнього!

№ 257.

[Москва, 7 лютого (25 січня) 1917 р.]

Високоповажаний Сергій Олександрович!

З слів Євгена Харлампієвича догадуюсь, що Ви будете тут в середині лютого. Ми просимо ідучи поінформуватися можливо про ви-

давничі пляни київ[ських] видавництв (крім “Основи” і “Віку” ще “Часу” і коли можна “Вернігори” й ін[шіх], щоб поінформувати нас), а може б хтось з “Часу” приїхав разом з Вами, щоб змовитись щодо дальнього.

Вчора ми вибрали тимчасов[ий] комітет (до затвердження статута), чи можемо рахувати і на Вашу літератур[ну] участь? (з гонорарів міг би бути оплачений і пай, коли б Ви бажали), ми хочемо, щоб се було щось доволі велике, зрештою побачите. Діло Кожанчікова-Лисенка для ХІХ в[іку] вповні підходить — я думаю документи в виривках, в цілості що найважніше?

Яка адреса Олеся?

Дуже прошу томик “Рус[ької] письменності” той де Гулак-Артемов[ський].

Ваш М.Г.

№ 258.

[Москва, 9 лютого (27 січня) 1917 р.]

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Якщо будете ласково посилати “Руську письменність” кн[игу] I, котру я просив, то пошліть уже і Студинського про Гулака — то одній панні тут поручено приготувати Гулака для видання в новім видавництві (його нема в продажі, і скільки чути, ніхто не готовить), а тут вона сих книжок не знайде; щоб скоро і ціло звернула, я подбаю, і тому прошу коли можна, не відмовте вислати.

Ваш М.Г.

№ 259.

[Москва], 21 (8) лютого 1917 р.

8.П.917

Спішу подякувати, Високоповажаний Сергій Олександрович, за листа і книги. Я не дивувався Вашому мовчанню, бо М[арія] Силь[вестрівна] писала про Ваше родинне горе. Що робить! Є[вген] Х[арлампієвич] тут, у приятеля живе, дуже далеко від мене, сливе не виходить, і я більше телефоном з ним розмовляю. Дуже раді б ми Вас побачити, може доведеться, між іншим і про се видавництва побалакать. Тут оден чоловік охотиться попрацювати, в видавничім ділі досвідний, але до Укр[аїни] тільки тепер прибився і зовсім не обізнаний.

Щиро Вас витаю!

М.Г.

“Промінь” буде виходити, 7-8 м[а]б[уть] буде сьогодня або завтра, але цензура черкає як бачите без міри.

№ 260.

[Москва], 11 березня (26 лютого) [1917 р.]

26.П

Високоповажаний Сергій Олександрович!

Спасибі за докладні відомості. Шкода, що побаченне відсувається на неозначений час, бо всього не напишеш. Скорше про Вовчка і Шевченка переказав Видавничому товариству. Коли ласка, напишіть іще, як діло з Коцюбинським і Франком. Ваші видання розпродані? Чую, що з Франківною зробили якусь умову <видавничу> але очевидно, всього Фр[анка] вони не годні видати. Коли Ви не наміряєте[ся] скоро поновляти сих видань, то може Видав[ниче] тов[ариство] до цього приступило, порозумівшись з Видав[никою] спілкою і наслідниками.

Нешодавно дістав від Горького листа — в відповідь на пригадку Ол[ександра] Іgn[атовича] уже. Справа стоїть на тім: він годиться дати на весну свою статю, ім'я як одного з редакторів, і пропонує взяти матеріальну сторону на себе, а організаційну віddaє нам. Є тут добре — я власне се й пропонував йому, тільки що й матеріальну і друкарську сторону хотів узяти в наші руки (видавати в “Задругі”, під нашим “зарядом”), боюсь, що як буде видавати “Парус”, то ми сеї книжки не побачимо.

З другого боку, коли друкувати в “Задругі”, то Мельгунов може дати статю про релігійне житє укр[аїнців] і великорусів, що теж пожадано. Але важно вияснити, чи ся сторона не занадто зачіпає і Горького: може йому хочеться, щоб се було видання “Паруса”.

Так чи сяк, я думаю, нам треба взятись до цього, якщо рече. Я перешлю Вам той проспект, що Ви вже знаєте, і попрошу Вас з Мик[олою] Прокоп[овичем] притягти кого можна. (Між іншим — може проф[есора] Ілінського теж? коли він і тепер працює в Наук[овому] тов[аристві].)

Добре, що Ви напишете про Кирило-Мефодіївські] матеріали; вони просили у мене, але хоч Наук[ове] тов[ариство] чомусь зняло ім'я мое з сеї книги, все-таки вона моя, і мені незручно писати з приводу її. Вишиліть будь ласка до 25.ПІ. Щодо “ХІХ віку” то з огляду на теперішні[й] друкарняний “затор” (з браку газу, углія, і призов новобранців), що потягнеться до Великодня, раніше як на 1 червня статі для цього не буде треба. Але тема, про котру Ви пишете, страшенно цінна для сеї збірки, так що задля неї можна і притримати її.

Листа Мик[олі] Пр[окопови]чу я передав з Е[вгеном] Х[арlamпeвичем], мабуть він дістав його по тім, як Ви з ним говорили.

Велике спасибі за книгу Студ[инського]. Редактор, правда, саме ліг від апендициту, але Бог дастъ може скоро встане.

Шкода, що Андрій Васильович підвів з приїздом. Так трубо-
щось наладити, а через се вечір 26.П не вийшов <при> великому згор-
неню, молодіжі особливо.

Щиро витаю!

Ваш М.Г.

Я в проспекті вставив пункт, про котрий Ви писали. Чи так Ви
розуміли? Бажано до збірника цього (“Укр[аїна] і Москва”) притягнути
якомога більше дослідників, великоросів. Се мав давнійше зробити
Гор'кий, тепер він, значить, зрікся цього, і по змозі се треба нам зро-
бити.

**ЛИСТИ ДО
ДЕКАНА
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ТВАРДОВСЬКОГО**

1901

№ 261.

десні 457.
десні

14/44

I
Високоповажаний Пане Декане!

На засіданні Виділу 11 лип. с[в]т. місяця
 с.р. Ми і перервавши мене не позво-
 лили мені говорити по руські
 і таки відмовили мене від участі
 в парах сградицькісної, до якої та-
 мін зафотографували на згру. Стігу-
 динський залишивши моя ви-
 сін, але він пішовши погля-
 бив своє власне, та[к]о, що я
 спробував дістати с[в]д[еб]а
 і тому вийшов з засідання.

[Львів, після 11 липня 1901 р.]

Високоповажаний Пане Декане!

На засіданні Виділу 11 липня с[в]ого] р[оку] Ви перервавши
 мене не позволили мені говорити по руські і тим виключили мене від

участи в нарадах факультета, бо хоч потім запропонували Ви д[окто]ру Студинському толкувати мое внесене, але він натомість поставив своє власне, так що я фактично зістався без голосу і тому вийшов з засідання.

Пригоду сю мушу порушити *pro futuro*^{*}. Протягом семи літ своєї професури я все уживав руської мови на конференціях, бо не володію так польською мовою, аби могти на ній свободно висловлятися, тай не маю обов'язку нею володіти, ані не був спеціально коли-небудь до того зобов'язаний, а що найголовніше — найвище розпорядження заводячи (NB з деякими обмеженнями — очевидно, з огляду на утраквістичний в прінципі характер нашого університету) польську мову урядовою для властей академічних, нічим не виключає уживання другої краєвої мови в дискусії на конференціях, ані в зносинах поодиноких професорів з академічними властями. Коли ж Ви, Пане Декан, маєте які сумніви в тім *pro futuro*, то прошу сю справу поставити на найближшім засіданню факультету, аби раз вона могла бути доведена до остаточного виясненя компетентними інстанціями, і про рішене факультету ласкаво мене завідомити, аби в разі неприхильного полагодження її міг я в тій справі починити дальші кроки.

З глибоким поважанням

М.Грушевський зв. професор університету

№ 262. ЛИСТ ДО ДЕКАНА ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, НАДІСЛАНІЙ ДО ГАЗЕТИ “ДІЛО”

[Львів, після 16 липня 1901 р.]

Низше підписаний не може підписати XVI протоколу з засідання 11 липня 1901, тому що уступ, де говориться про його *votum*, пропускає деякі деталі, потрібні для відповідного зрозуміння.

І так: підписаний зачав говорити по руськи, як говорив на засіданнях факультета весь час своєї професури (від р.1894). Коли декан, просячи, аби підписаний говорив по польськи, мотивував се тим, що по руськи не розуміє, підписаний пропонував, що буде говорити пово-ли і незрозумілі слова постарається витолкувати, по польськи ж говорити не піdnімався, мотивуючи, що то робило б йому трудність. Коли ж декан не пристав на се, підписаний встав, щоб вийти. Втім декан звернувся до проф.Студинського з пропозицією перекладати внесок підписаного. Але позаяк проф.Студинський натомість почав ставити внесок від себе, підписаний вийшов. Зробив він се не тільки тому, що фактично зістався без голосу, а і взагалі не можучи пристати на такий спосіб, де можність забирати голос залежала б для нього від того, чи котрийсь з професорів схоче взяти на себе обов'язок перекладача. Не маючи обо-

* На майбутнє (лат.) — тобто, заради можливих надалі таких випадків. — Упор.

в'язку уміти по польськи, підписаний має заразом те переконаннє, що ідеал рівноправності обох краївих мов на львівськім університеті (котра лежить в основі Найвищого розпорядження з р.1871 і для котрої робить певні уступки і Найвище розпорядження 1879 р., що завело польську мову як урядову на університеті ц[а]пр[иклад] застерігає для професорів з руською мовою викладовою спорядження руських катальогів — що входить уже вповні в круг внутрішнього урядовання) не годиться з виключенем руської мови від уживання в конференціях і в зносинах поодиноких професорів з університетськими властями, і всяке обмеження в сім напрямі було б кривдою для професорів, які займають катедри руські, тим більше, що Найвище розпоряджене з 1879 р. таких обмежень не робить.

М.Грушевський зв. професор університету

ЛИСТ ДО
КОСТЯ ПАНЬКІВСЬКОГО

1901

№ 263.

каки була виселівська полії,
така боротьба і потешивість
єштетичні на їх серорівноважне
характер якої відмінної епохи.
В даний пром'ю не оспівують за мене
послужилими, але уважаю їх найгірше
за усіх відповідного ситуації постійно
собі підуть постійновесна чистка.

Я попросив се цепенасуд дати
Нашою відомості; пром'ю при ней
появляє се також Кондратев. Буде
це добрі! Поки є ще час отримати
Наші відомості!

Це єдиний мірний

[Кінець 1901 р.]

Високоповажаний добродію!

Рівночасно посилаю лист того самого змісту Громніцькому. Я обіцяв Вам написати ще свої гадки про теперішню ситуацію, та власне

показалось, як я мало можу бути дорадником: в день свого виїзду почув я, ніби з правного становища виділ мусить виконати ухвалу загальних зборів.

Ся точка мусіла б бути виходною в діяльності виділу і треба як-найшевніше провірити її засягнувші відомостей у річезнавців. Раз так, треба б — уже з більшою вагою повторюю — представити урядови, що збори постановили управильнити відносини до “Діла”, і най то прийме до відомості. Я просив би при нагоді сі думки мої теперішні переказати п[анові] Послови. Щодо мене, то я, повторюю, ніякої сати-факції не жадаю. Поворот мій до наукової роботи буде залежати від того, як випадуть нові збори. Сформованнє нового товариства неможливе при теперішнім роз’яренню і в невигіднім часі — коли все висить в повітрі — се питанне, що теж може бути розв’язаним на зборах і по зборах. Я взявся б за нього лише тоді, коли б була виелемінована політична боротьба і можливість стягнути на се сформованнє характер якоїсь політичної сецесії. Взагалі прошу не оглядаючись на мене поступити, як уважаєте найліпше, а я знов відповідно ситуації потім собі план поступовання уложу.

Я попросив се переписати для Вашої відомости; прошу при нагоді показати се також Копачеви. Будьте здорові! Поклін від нас обох Вам обом!

Щиро прихильний М.Грушевський

ЛИСТ ДО ТЕОФІЛА ГРУШКЕВИЧА

1905

№ 264.

Львів, 4 лютого 1905 р.
Львів, 4 лютого 1905 р.

До В[исоко]поважаного Пана Референта книгарні,
д-ра Грушкевича.

Наколи роботи в книгарні вже в значній мірі підкінчені і відставлені, то я годжуся на виплату а *conto**¹, до висоти третьої частини загальної суми. З огляду одначе що ми маємо до діла зі Спілкою, прошу, аби й виплати ішли через Столлярську спілку. Добре би було також, аби панове се зробили в порозумінню з п.Мочульським.

З поважаннем М.Грушевський

На підставі сього, за підтвердженням його д-ром Грушкевичом,
каса Т[оварист]ва зволить виплатити.

---

* На рахунок (італ.) — Упор.

ЛИСТИ ДО
ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

1907

№ 265.

Дорогий Василь Николаевич!

Прошу Вашу недугу прочувати в четвер
і дуже нею зажурився; не відвідав Вас, бо
до сказаної, що Вам треба абсолютного
покою, і до Вас відношено допускаєть Коли
Вас можна буде побачити, попросіть,
аби г. Хоткевич мене сповістив.

Ми тут бід Кожевників не поспішили
ти з грошей, а зможу Вам виплатити
як розумію 1. чин. лікв. зажу-
риза. Зде Вам надають, куди подати спові-
щення про ухвалу.

Чекам' я ухвалу, застосуєте абсолют-

[Львів, до листопада 1907 р.]

Дорогий Василь Николаевич!

Про ту Вашу недугу прочув я в четвер і дуже нею зажурився; не
відвідав Вас, бо сказали, що Вам треба абсолютноного покою, і до Вас ні-
кого не допускають. Коли Вас можна буде побачити, попросіть, аби
г. Хоткевич мене сповістив.

Як би від Козловського не наспіло на час грошей, я можу Вам виплатити на рахунок [Наукового] тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка] суму, яка буде Вам потрібна, отже бодай сим не журіться.

Взагалі не журіться, заховуйте абсолютний покій і не трівожтеся, то скорше прийдете до себе і зможете виїхати в ширший світ.

Моя жінка і я шлемо Вам щирій привіт і бажання скорого видування.

Ваш щиро прихильний М.Грушевський

№ 266.

[Львів, поч. листопада 1907 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Вчора я забув у Вас коректи й газетки; там і обгортка з бандеролі, будьте ласкаві, вложіть то в обгортку й посилаючи на пошту, кажіть занести туди, щоб мені відослали.

Дуже перепрошую за сю турбацио.

Бажаю всього лішшого! Щиро прихильний

М.Грушевський

№ 267.

Львів, 26 листопада 1907 р.

Львів, 26/XI.1907

Дорогий Василь Николаєвич!

Вибачте, що не відповідав Вам доси. Через сі вічні переїзди і в Київі, і тут страшенно я зайнятий. 50 руб. вислано при мені Лотоцько-му, других 50 р. вишлемо нездовго туди ж. На січень постараюсь видрапати Вам щось до Закопаного. Покажчик до "Записок" буде за Вами ("Записки" кажу післати), до покажчика не включайте сим разом часописей з Кузеліних оглядів. Займіться такоже перекладом Антоновича; я на рахунок цього перекладу постараюсь роздобути гроші на Різдво (в падолисті не удалось). Маркович прислав тільки два оповідання: "Дяк" і "Хапко", не знаю, чи чекає грошей наперед; мабуть прийдеться післати, хоч воно трохи ніяково кота в мішку куповать — хоч би се був на віть і Марко Вовчок. "Хапко" кінчиться якось дивно: кінця нема, а якийсь авторський конспект. Хоч Ви й провіряли сі коші, але страшено неприємно друкувати без оригіналів; але Марковича, мабуть, хтось дуже сильно перелякав, що так бойтесь з рук випустити.

Щиро Ваш М.Гр.

Марія Сильвестровна кланяється. Липинському поклоніться, я його знаю й пам'ятаю.

№ 268.

[Київ, 18 грудня 1907 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Климентій піде в 1 кн. "Записок". Ага! чи я Вам писав, що титули з оглядів Кузелі в покажчик не включати. Коректи Вашої статті післати неможливо: ми перейшли до нової друкарні з 1 книжки], де до-перва спровадили шрифт, будуть спішити складати і не можна ніяк почекати коректи. Антоновича перекладайте далі. Бібліографію не знаю де умістити, хоч се не безкористна річ.

Щиро здоровлю. М.Грушевський

№ 269.

[Львів, 29 грудня 1907 р.]

Давно збираюсь написати, та біда з часом. Дрібнички можна надрукувати в "Записках" кн.П. Про Братковсько[го] в ЛНВ. (Про нього Антонович писав в розвідці про Паліївщину). Чи переклали Ви який кавалок Антоновича? Я хотів би розжитись трохи грошей для Вас за сей переклад і треба б для [д]оказательства якийсь кавалок. Я виїзжаю в четверг до Київа, пишіть на контору ЛНВ, Прор'язная 20. Дістанете поки що 100 кор[он] з Товарист[ва].

Ваш М.Г.

1908

№ 270.

[Київ, 6 січня 1908 р.]

В[исоко]пов[ажаний] добр[одію]

Картку Вашу дістав, ідучи на двірець. Скрипт перекл[аду] Антоновича пришліть мені сюди до Київа, що маєте і що зробите. Я пробуду тут до 5 січня [старого стилю], а може і довше і хотів би поладнати з друком і роздобути гроші для Вас.

З поважанням М.Грушевський

Веселих свят!

№ 271.

[Київ, поч. січня 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Тільки що дістав Ваш лист і рукопись etc. Дякуємо за скору коректу "Дяка", як скінчите його, зараз рукопись відішліть мені; я відoshлю Марковичу і попрошу прислати "Лист з Парижа" (вони підуть у тім порядку: "Дяк", "Пройдисвіт", "Лист", "Гайдамаки", "Хапко". Се буде, здається, хронольгічно більше менше. А Антоновича відложіть трохи, коли наскучив. Тепер післано Вам купу [книг] до рецензії — Вам і Липинському. А Липи[н]ський — пам'ятаю — мав написати про Аркаса?

В рахунки Ваші загляну. Тепер дістанете 50 руб. з ЛНВ, а як треба — то можна буде в березні і з Товариства Шевченка післати. В [Санкт]-П[етер]б[ург] Лотоцькому було післано тільки 50.

Горе справді скрізь.

Загальні заміри — як отес про "Дяка" — підуть разом в виді передмови. Тому я звертаю; Ви її влучите потім.

Здоровлю Вас і д.Липи[н]ського.

Жінка Вам шле привіт.

Доктор Франко хорий і не виходить.

Ваш М.Г.

№ 272.

[Львів, поч. січня 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Се 100 карб. на рахунок перекладу Антоновича; пришліть квіток на осібнім листку мені і перекладайте далі. Кіев[ський] губернатор казав Вам переказати, що Вам не можна віртатись у Росію. М[а]б[уть] прийдеться жити у Львові. Постараюсь вишукати Вам заробіток, як покровитель.

Д.Липинський нехай пише рецензію на Аркаса, гаразд; на ілюстр[ації] дав рецензію Красицький, досить гостру в ЛНВ. Ви чи не пошлете коротку рецензію на М.Вовчка Єфремова? Книжки до рецензування] посилати — се тяжка і складна річ, а я страшно мало маю часу.

Поклон д.Липи[н]ському.

Коректу з Климентія скажу післати.

Ваш М.Г.

№ 273.

[Київ, 15 січня 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Є.Х.Чикаленко казав мені, що він дав 50 р. Матушевському для Вас на рахунок перекладу Антоновича. Крім того, є ще 50 р., які Вам пошлю. Ви ж перекла[д] дайте як скоріше до лютого і статтю. Але: 1) пишіть з полями, 2) приміняйтесь до правописи "Записок" та ЛНВістника (я здається писав Вам), 3) знаки запитання ставте на полях, з дрібного: літопись, -и; "звід" — нехай буде, южнорус[кий] і малорус-кий — український.

Здоровлю Вас і Липінського з Новим роком. До Росії не спішиться, не треба.

М.Г.

№ 274.

Львів, 15 лютого [1908 р.]

Високоповажаний Василь Николаєвич!

Сильно посадили Ви мене в калошу з писаннями Марка Вовчка. Насамперед се майже все фрагменти більше інтересні для історика її творчості ніж для широкої публіки, по-друге, копії дуже неточні, як я переконався з оригіналів, по-третє, не було в них подано пояснень щодо стану рукописей, аж дещо мені тепер вияснилося, як Маркович прислав оригінали "Дяка" і "Пройдисвіта". Треба тепер поправити се при наймні при передруку. Ви певно одержали вже 1 книгу "Вістника" з Києва, а я разом з отсім посилаю оригінали "Дяка" і "Пройдисвіта" і том "Вечерниць". Прошу провірити з оригіналу текст "Дяка", чи нема помилок, принцип такий, що поправляється тільки правопис в тіснім значенню цього слова (ї, ся), але не форми. Крім того, треба означити в примітках всі поправки, дописки, варіанти, пояснення про рукописи (зачеркнуте авторкою і замінене іншим) — як для наукового видання. Дуже прошу Вас се зробити і в міру того, як буде робота поступати, посилайте мені виправлені аркуші сюди. Книжкою для цього пожертвуйте, пишіть можливо чисто й розбірно, щоб в Київі не наплутали, для того наліпляйте на поля пашір. Братковського отримав, так скоро одначе, як Ви хочете, він не піде: нема місця. Пришлю книжок для рецензій.

До Львова, значить, Ви тільки в гостину? Се утрудняє плани з "занятієм". Та, розуміється, передовсім треба допильнувати здоров'я.

Поклонітесь від мене Липинському.

Сердечно здоровлю Вас!

Ваш М.Гр.

№ 275.

[Львів, 21 лютого 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Титулів не треба тільки з оглядів Кузелі, часописи, обговорені поза тим — треба. Поспішіться з покажчиком і з “Дяком”: я виїжаю за тиждень до Київа (до виїзда мушу мати час то все переглянути й полагодити). В вимітці я помилився: за статтю й покажчик буде Вам належати м[а]б[уть] менше як триста корон, бо стаття менша, ніж я думав і буде почасти рахована як матеріал.

Ваш М.Г.

№ 276.

[Львів, 28 лютого 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Їду лише на тиждень. “Дяка” дістав; не справляйте правописи ЛНВ (великі літери, або козакови на і) і лішче оловцем справляйте полишки тексту. Станевичу пошлемо і вирахуємо з гонорару Липинського. Виписи з “Книжнай летописи” м[а]б[уть] лішче не робіть.

Барвінка спомини будуть пізнійше (в кн. може VI). “Записки Київського наукового тов[ариства]” вийдуть м[а]б[уть] на Великдень. На 1 том “Донских дел” була рецензія (Ол.Маркевича). Москалізми нехай будуть — се для науков[ого] видання.

Всім поклони! І мій Липинському!

Ваш М.Г.

№ 277.

[Львів, 13 березня 1908 р.]

19-22 я ще буду, але може бути, що десь таки 22 вийду до Київа на кілька день, бо ще не знаю коли, отже найліште як Ви приїдете 19-20, бо і я рад би з Вами бачитись.

З Київа пишту, що не дістали від Вас коректи “Пройдисвіта”. Як то було, нагадайте мені.

В перекладі лекцій бракує с.75, чи Ви не діслали, чи тут погибло, не знаю, треба мабуть буде дописати.

Ваш М.Г.

№ 278.

[Львів, 21 березня 1908 р.]

Високоуважаний Василь Николаєвич!

Вибачте, що не відписав скоріше — дуже ніколи. За тиждень виїду на полуднє. Отже стараюсь полагодити, що можу. Вкладок перепи-

сувати на рахунок і взагалі асигновок робити ніяких не можна без Виділу. Вчора Вам ухвалили авансу ще 200 к[орон], в тім [числі] 40 к[орон] на вкладки. Більше не знаю звідки б можна було щось узяти для Вас — хіба як видрукується Ваша стаття про Вовчка, на рах[унок] лекцій Антоновича до вихода 1 книжки не буду мати нічого — себто мабуть до осени; зачнеться як скінчите переклад і пришлете оригінал.

Редакторство вид[авництва] "Просвіти" річ не плоха — коли б тільки дістати. Я нічого близшого про се не знаю.

60 кор[он] кажу післати. 100 можете взяти в квітні. Довг Ваш тепер в Товарист[ві] Шевченка коло 500 к[орон] і вище Виділ певно ж не піде, бо й нема грошей.

Здоровлю Вас! Вам поклони. Д[окто]р Франко мав сьогодня виїхати теж на полуднє. Д[обродію] Липинському поклін.

Щиро поважаю[чий] М.Г.

Ага, от іще міг би заробіток невеличкий [бути]. В "Киевской мысли", де мене просять від часу до часу статті на укр[айські] теми, мали б скоро дати фейлетон про мою "Історію України" взагалі і особливо останні [томи] з приводу VI тому, що вийшов. Як хочете, напишіть і пришліть на мої руки, а я перешлю. Платять вони не худо, але трудно містять статті. Але які замовляли через мене, досі містили.

№ 279.

[Львів, 31 березня 1908 р.]

Про кілька фейлетонів про "Історію" до "Киевской мысли" нема й мови: вони помістяте тільки один фейлетон, стрічок на 300-400, та й то щоб був можливо живо написаний, Ви його вишиліть мені до Риму Poste restante*, а я з листом перешлю до редакції.

Д[обродій] Липинський питав про статтю про Антоновича. Рад її надрукувати, хоч страшно тісно, може в VI кн[изі] знайду місце.

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 280.

[Львів, 20 травня 1908 р.]

Я думаю виїхати в понеділок до Київа і вернутися другого понеділка (1/VI н[ового] с[тилю]), а 6/VI виїхати на свята в гори, отже міркуйте приїхати так, щоб побачитись. Коли не приїдете зараз, то сповістіть п.Гнатюка, щоб прислав "Історію" т.VI (я його упередив).

Ваш М.Г.

* До запитання (італ.) — Упор.

№ 281.

[Львів, 12 червня 1908 р.]

Дуже се прикре, що Ви пишете!

Буду старатися стя[г]нути можливо більшу суму для Вас, але не знаю, чи удастся аж 200 кор[он] (в Київі не удалось роздобути).

Може як прийдете трохи до сил, що зможете без шкоди робити, то робіть рецензії. Я пробуду тут до середи рано.

Ваш М.Г.

Марія Сильвістрівна Вам кланяється.

№ 282.

[Львів, 22 червня 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Післано Вам 200 к[орон] з Товариства Шевченка і 50 з ЛНВ. Статтю і поправки "Кобзаря" одержано. Ладьте рецензії оскільки взагалі будете хотіти працювати. Нині пошлеться Вам оригінал "Листу з Парижу" — щоб поправити й дати варіанти. А "Хапка" прислав Маркович переписаного на машині: хіба не було оригіналу зовсім? Я не дістанете якоїсь книжки до рецензії, то упоминайтесь у Гнатюка, а не у ред[акції] "Ради".

Ваш М.Г.

Зараз дістав лист від Марковича: "Хапка" пришло потім.

№ 283.

[Ясенів Горішній, 1 липня 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Я написав про "Мету". Про реценз[овані] примірники, щоб упоминались у Гнатюка, написав не в докір, а тому, що Чик[аленко] до мене в сій справі писав. У Львові я буду або 3 або 5 і до 14 десь, потім в Криворівні. До побачення!

Рецензії ще наспівуть, добре.

Ваш М.Г.

№ 284.

[Львів, 4 липня 1908 р.]

Дорогий Василь Николаєвич!

Я у Львові. Рецензій як не післи, пошліть на адресу друкарні [Товариства] Шевченка, для мене.

З поважанням М.Г.

№ 285.

[Київ, вересень 1908 р.]

В[исоко]пovажаний Василь Николаевич!

З енциклопедією зараз не буде нічого, як бачу. Натомість для Вас виєднано підмогу 300 руб. (беззворотно), і сі гроші будуть передані через Фед[ора] Павл[овича] через кілька тижнів.

З щирим поваж[аннem] М.Грушевський

1910

№ 286.

[Львів, 3 червня 1910 р.]

Дякую за витинок, Високоповажаний Василь Миколаевич! Здається, потрохи працюєте? Казав Вам післати нову книжку Барвінського, може зробите рецензію для ЛНВ?

Тих фрагментів М.Вовчка між паперами <покійної> тепер в Товаристві Шевченка (передані Вами в Криворівні) нема, м[а]b[уть] у Богдана Марк[овича].

Як будете в силах взятися за статю, пустіть мені картку.

Доброго здоровля і всього добра!

М.Г.

**ЛИСТИ ДО
ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ**

1908

№ 287.

Рим, 27 квітня 1908 р.
Рим, 14(27).IV.1908

Високоповажана Добродійко!

Вашу повість, прислану на руки п.Гнатюка, я одержав тільки вчора, сповняючи Ваше бажаннє — поспішитися з відповіддю, міг переглянути її тільки дуже побіжно. Думаю, що нема причин в ній, щоб не надавалася до ЛНВістника, а проти редакційних поправок не будете протестувати, якщо будуть потрібні. Умови Ваші трохи тяжкі, як на касу ЛНВістника, але що гроші Вам потрібні, тож не робимо опозиції, а для облекшення бюджета ЛНВістника зробимо тисячу відбиток (з яких дістанете 30 прим[ірників]) і Ви до їх розпродажі будете ласкаві не позволяти на осібне видання ані самі його не зробите. Коли згода, повідоміть п.Всеволода Козловського, ул.Сушінського, 17, а він зараз гроші вишле. Черга на друк оповідання прийде не раніше Х ки[иги] ЛНВістника за сей рік, але близьше означити годі.

З глибоким поважанням М.Грушевський

№ 288.

[Ясенів Горішній, 22 серпня 1908 р.]

Високоповажана Добродійко!

З огляду на вияснені Вами обставини, я радо годжуся, щоб за поновне виладження скрипту оповідання “У неділю зілля копала” виплачено Вами по 20 кор[он] від аркуша, і сердечно дякую за Вашу згоду зробити се. Будемо терпеливо чекати, поки Ваше здоровле позволить Вам се зробити. Я призначав Вашу повість на новорічне число, але як Вам неможливо буде поспіти, прошу тим не в’язатися.

Прошу прийняти вирази моого глибокого поважання!

Мих. Грушевський

Гроші можете казати собі вислати згори. Десять у падолисті просив би по можливості означити час, коли рукопис може бути готова.

№ 289.

[Львів, грудень 1908 р.]

Високоповажана Пані!

Я одержав Вашу рукопись і по ревізії правописи вже зачне друкуватися (на 1 ки[игу] вже не поспіє, але мабуть від 2-ї). Чи я добре порозумів Вас: Ви даєте дозвіл справити, крім правописи (відповідно правописи ЛНВістника) ще складню (синтаксис), не дотикаючи змісту? Се бажаннє Ваше буде сповнене.

З глибоким поважанням М.Грушевський
Д[обродієві] брату Вашому мій поклін.

1910

№ 290.

РЕДАКЦІЯ

Літературно-Наукового Вістника
Львів, ул. Супільствеге 17.

8/2/1910

Високоповажана Добродійко!

Коротади що жу, у згаданій вами книзі в рамках
школоївського літ виник високопід. творчості обставинах.
Рад дуже Вашому заміру дати більшу повість нашій суспільності;
також і більшу до обставин її до ЛНВістника єднозначно
чи не можна відповісти на це під часів підати її титул і
її так фундаментальну чистоту і високу.

Приємно було знати, якоже вона піде відома про, якоже від
Вас сюда додати чистоту, що вона буде.

В "Світі" щодені під час роботи, яким відрізняє висока ідея
що "чудово", "Задовільно", сказуючи, що не буде чисто після чудо-
вої. Кращо щодені Вам відповіти.

В дужині всіх підходять чисто.

Чисто піддавши творчість

Від. Канцелярії Образованіх юні професійних спільнот їхні
підприємства і підприємства.

Да я ще відповіді від. Канцелярії Образованіх юні професійних спільнот
підприємства і підприємства.

[Львів, 21 вересня 1910 р.]
8(21)/IX.910

Високоповажана Добродійко!

Незвичайно прикро, що приходиться Вам жити в таких непри-
хильних для Вашої високоцінної творчости обставинах. Рад дуже Вашо-
му заміру дати більшу повість нашій суспільності і дуже дякую за обі-
цянку її до ЛНВістника. Якщо можна, просив би до кінця падолиста по-
дати мені її титул і з якого житя — народнього чи інтелігентського.

Приємно було б тим часом, поки наспів ся велика річ, мати від Вас бодай щось маленьке, якби було.

В “Селі” казав подати разом з Вашою біографією виїмки з Вашої чудової “Землі”, сподіваючися, що не будете мати нічого против того. Нумери сказав Вам післати.

З бажанням всього найкращого пишуся широ прихильний

М.Грушевський

В[исоко]пов[ажаному] паньству Абрисовським прошу переказати ласкаво мій привіт і поважаннє.

Якби обставини В[исоко]пов[ажаної] Пані того вимагали, можете казати прислати собі задаток з каси ЛНВістника.

1911

№ 291.

[Київ, 27 червня 1911 р.]

Високоповажана Добродійко!

Першу частину Вашої повісті одержав, дуже дякую за вчасне присланнє. Примірники передруку, котрий буде по всякій імовірності зроблений, скажу Вам прислати, як собі бажаєте, рівно ж якби Ви бажали дістати тепер якусь суму на рахунок гонорару, прошу лише повідомити на яку адресу Вам післати. Другу частину повісті, як буде готова, прошу переслати на ту ж саму адресу Літ[ературно]-Наук[ового] Вістника. Бажаю приемного відпочинку і зістаюся з високим поважаннем

М.Грушевський

№ 292.

[Львів, 19 жовтня 1911 р.]

Високоповажана Добродійко!

Дякую за другу частину Вашої повісті. Тішуся, що буде вона така велика. Однаке як третя частина буде навіть тої великості, як част[ина] II, то вже в сім році буде неможливо її вмістити, і прийшлося б зачати від 1 книжки 1912 р., щоб не розривати між двома річниками. В разі коли б 3 частина була зовсім маленька, яких 40-50 сторін писаних, то прошу мені ласкаво написати, і я попробую вмістити в такім разі. Не роблю однаке тим ніякої пресії на Вас, щоб Ви, боронь Боже, умисно покорочували. Навпаки, великі повісті стали такою рідкістю в нашім письменстві, що тільки широ радіти появі Вашої. Я тільки вва-

жав потрібним Вас попередити, щоб Вас не здивувало. Як почуваете себе, Високоповажані Пані, на літнім спочинку?

Щиро відданий Вам М.Грушевський

Під сей час моя адреса: Ясенів Горішній.

№ 293.

[Львів, до 15 листопада 1911 р.]

Високоповажана Добродійко!

Одержав останню частину Вашої повісті і дякую. Гонорар 800 к[орон] за Вашу повість, розуміється, не великий, і ся сума напевно буде признана. Коли се не зробить Вам великої ріжниці, я просив би тільки відложить виплату її по новім році, бо тепер каса порожня, або наймні частину відложить на потім.

Прошу прийняти вирази сердечного почуття з приводу тих прикрих хвиль, які Вам приходиться тепер переживати. В інтересах нашої літератури і всього культурного життя позволю собі висловити щире бажання, щоб Вам не прийшлося покидати Буковини для Штирії.

До 15.XI я буду у Львові, куди й прошу написати, якби що мали, в справі виплати гонорару.

ЛНВістника прошу й далі не забувати ласково — що будете мати, велике чи мале.

З високим поважанням М.Грушевський

№ 294.

[Санкт-Петербург, 10 грудня 1911 р.]

Засилаю Високоповажаній Пані мій привіт здалекої півночи. За 2 тижні зачинають друкувати Вашу повість. Грошей я казав післати 200 + 100 к[орон]. В січні звольте нагадати до адміністрації львівської, аби вислали решту.

З високим поважанням М.Грушевський

№ 295.

[Без місця, без дати]

Щойно дістав згоду на уділеннє Вам, Високоповажана Пані, беззворотної запомоги на куратію 250 корон і спішту донести про се.

З глубоким поважанням М.Грушевський

Гроші можуть бути вислані за 10 день.

**ЛИСТ ДО
ІВАНА ДЖИДЖОРИ**

1908

№ 296.

Літературно-Науковий Вісник
Український літературно-науковий місячник.

Редакція і кантора
 Київський видавництво
 Кіль, Підгорна 20.

Редакція і адміністрація
 Львівський видавництво
 Рідк. друкарня Чорновола 20.

Милій Григорію! Місяць я -
 єдиний, що він приїхав у нас. Прошу вас
 передати ~~записки~~, які він
 тає вам реферат про Антоновича, ~~які він~~.
 Якщо він зможе передати нам
 Записок професора Антоновича,
 якщо він зможе передати нам
 чи може зробити це? Якщо він
 зможе зробити це, то він зможе зробити
 це, якщо він зможе зробити, то він зможе зробити
 зможе зробити.

З дужим віс! *Письмо*

Київ, Французька, 12. Академія
 відповідає на ваше письмо, що він зможе зробити
 він зможе зробити він зможе зробити він зможе зробити

[Київ, серпень 1908 р.]

Високо]поваж[ан]ий Іван Николаевич!

Тільки що довідавсь, що Ви проїздили через Київ. Прошу вас без-
 проволочно

а) надіслати мені Ваш реферат про Антоновича, бо треба сими
 днями зачати складати книжку Записок, присвячену Антоновичу;

б) повідомити, чи Ви зробите огляди ЛНВ і України, чи маю комусь іншому поручити? Я потрібую їх до кінця вересня н.ст., і коли Ви не можете їх дати до того часу, прошу мене повідомити, бо вже далі зволікати не можна ніяк.

Здоровлю Вас!

Вал М.Грушевський

Павло Філ[ипович] згадував, що Ви хочете від мене <діспорцій> на далі. Не можу дати, не знаючи близьше Ваших плянів і результатів.

ЛИСТИ ДО
ОЛЕКСАНДРА КАНДИБИ (ОЛЕСЯ)

1909

№ 297.

[Львів, 5 березня 1909 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Я не певний Вашого адреса і пишу сюди. Я писав Вам, щоб у львівську книгарню (Ринок, ч[исло] 10) вислали 100 прим[ірників]. Тепер от іще. Як оповідання до ЛНВ не дасте, то присилайте “Дорогу у казку” як тільки будете її мати готову.

Чи зробить Ніковський рецензію на Кримського? Присилайте вірші! Посилайте на Львів заказ[ною] бандеролею!

Ваш щирій М.Грушевський

№ 298.

[Львів, 22-23 березня 1909 р.]

Сердечно дякую Вам, дорогий Олександр Іванович, за книжку. Пам'ятайте, що я просив іще фотографію. Чи дістали Ви мої листи, власт[иво] картки (2) в С.-Петербурзі? Я просив, аби як скорше прислали свою “Дорогу в казку”, і вірші нових нам надсилали, як будете мати. Просимо тим об'явити Вашу прихильність до ЛНВістника, яку засвідчали мені, давайте вірші до нас якнайбільше.

Щиро прихильний М.Грушевський

№ 299.

[Львів, червень 1909 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Тішуся дуже, що Ви сподіваєтесь лишитися в Київі. Про Вашу в[исоко]п[оважану] паню говорив з деким ще перед вакаціями, та жаль я дуже мало маю впливів в сферах офіційних або близьких до неї. При нагоді все згадуватиму.

Ваші ради щодо “Села” вповні добрі, я теж тої гадки. З посилкою Вашою вийшло не зовсім уже зло: її продали вправді з аукціона, але книгарня перекупила, пропало щось 5 прим[ірників] (тільки 95 зісталося) і кілька гульденів прийшло дати посереднику. Сталося тому, що було післано на Ринок, 10 на мое ім'я, а не на Книгарню.

Бажаю всього найкращого!

Ваш щиро М.Г.

Дайте на осінь поезію.

1911

№ 300.

[Львів (?), червень 1911 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Дуже жалували ми, що Ви не піднялисісь до нас на гору. Треба подати “Понад Дніпром” до цензури уже тепер. Чи Ви се зробите, чи подати за Вас. Може зміните різкі місця?

Ваш М.Г.

1912

№ 301.

[Ясенів Горішній, 16 серпня 1912 р.]

Вітаємо Вас усі з Криворівні.

М.Грушевський, Марія Грушевська, Людмила Савицька, Йосиф Савицький, <підпис нерозб.>.

№ 302.

[Львів], 8 грудня 1912 р.

Високоповажаний Олександр Іванович!

На обгортці львів[ського] видання я хотів би подати проспект 1 кн[иги] трохи докладніший, тому прошу титул Вашого етюда і Велентия, коли пам'ятаєте.

Ваш М.Г.

Я хотів відіслати обгортку і от на сім застрияг.

№ 303.

[Львів], 27 грудня [1912 р.]

Високоповажаний Олександр Іванович!

Я дістав сьогодня неприємний лист від Євшана, де він посилається, що два місяці тому ми листом зі Львова заповіли Київському комітетови огляд літератури 1912 р., а Комітет поручив його Ніковському, к[от]рий взагалі так неприкильно ставиться до критики ЛНВ, тай взагалі до цілого ЛНВ, а тим часом Євшан приготовив огляд.

Ситуація справді дуже неприємна. Який Ви термін визначили Ніковському? Завтра? Коли на термін статя Ніковського не прийде, треба буде дати Євшанови телеграму, і се розв'язало б діло. (Але як Ніковський пришле?!). Я буду в суботу на Nocturno, то може скажете мені, як з тим буде справа.

Ваш М.Грушевський

1913

№ 304.

[Ясенів Горішній, 25 липня 1913 р.]

Тільки що дістав Вашу картку з 22/VII, дорогий Олександр Іванович, і спішу відписати — на простій картці, щоб більше змістити. Я думаю, що Крушельницького] можна дати цілого — се ж подвійна книга — якщо єсть місце. Вол[одимир] Мик[олайович] оповіданнє, пиштуть, прислав тепер недавно, про Ол[ександра] Серг[ійовича] не знаю. Але пішла статя Залізняка сими днями, і я пишу на укр[айнські] теми — але з приводу думської дебати, про Балкани хіба замовити на IX кн[игу] Даньку, як справа більш виясниться? Я не можу другої статі дати. Лизанівський написав, що ображений неоправданими закидами і з VIII кн[иги] поліщає ЛНВ; я написав, щоб принаймні зачекав, аж комітет з'їдеться та підшукає наступника, але не знаю, чи послухає. Приїздіть скорше до Криворівні, то побалакаємо. Тут погода не плоха, дощі зрідка, невеликі, і дорога нічого — з Ворохти.

Ждемо Вас нетерпляче!

Щиро Вам прихильний М.Грушевський

№ 305.

[Ясенів Горішній, 5 серпня 1913 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Не знаю, чи застане Вас се. Але з Київа питаютъ з приводу смерти Лесі. Я думаю, на кінці VIII кн[ижки] дати траурну оповістку і заповісти, що X кн[ижка] буде їй спеціально присвячена. IX книжку се страшно задержало б, коли б вона стала чекати статей про Лесю — всі в роз'їзді. Я думаю IX кн. присвятити Франкові — дати присвяти, і єсть 3 статі, а X Лесі. Статей на IX кн[ижку] буде досить з сими про Франка, не знаю тільки, як белетристика? Може б Ви дали вірші на початок, а то дуже буде сіра. Де Ви і як Ви?

Ваш щирий М.Грушевський

В тім дусі я писав Лаврову і Лизанівському — коли Ви не протицні?

№ 306.

[Львів], 25 серпня 1913 р.

Дорогий Олександр Іванович!

Одержав Ваш лист. Дуже раді, що Ваша службова справа полагоджена. Хоч і неприємна служба, але добре її кидати, коли щось краще є в запасі.

Діставши Вашу телеграму, я телеграфував Євшанови, щоб післав Вам. Дирекція Спілки не має нічого проти того, щоб сі гроші пораховані були як Ваш аванс на платню з ЛНВ — нехай київська контора запишє на прихід з Львова і на розход — Вам, за відомістю Київського комітета.

Я дуже хочу приїхати до Київа в перших числах сентября, не надовго. Сподіюся, що Ви до того часу IX кн[ижку] вже випустите? Тоді може буде нагода поговорити і в Вашій справі. Перед виїздом я сю справу нагадав, але сказали, що нема грошей. І не знаю, чи й тепер будуть гроші, бо до нового року все ЛНВ тягне. Але попробую.

IX кн[ижку] я не розумію, щоб ціла була присвячена тільки Франкови. Тому коли комітет хоче в сій книжці дати Ничий, я нічого не маю против. Але щоб не відкидали по змозі статей, які звідси посилаємо. Коли буде Ор[ест] Лев[ицький] і Ничий, можна відложить Кибалльчик. Десять після Вашого етюда дайте мою статю про Балкан[и], потім після Тобилевич Залізняка і Русову (коли вже дала статю) і про Бебеля, після Деледи Євшана про конгрес, Садовського про кооперативний з'їзд, Черкасенка коли дасть, Ignotus-а (коли пришле) і Данька — всі сі статі треба конче дати в IX кн. Колесси статю скажіть зверстати, лишивши при кінці запас рядків на 2-3, і сей аркуш придержіть, не друкуйте, а даліші аркуші — з 2-го почавши нехай друкують. Треба почекати його коректури, може пришле, бо чоловік він беспокійний і потім дуже б нарікав.

Якже ж Ваші п'єси, про котрі Ви оповідали? Марія Сильв[естрівна] згорає театральними плянами. Всі Вам кланяються.

Ваш щирий М.Грушевський

Гроші 1000 в счет передплати будучого року відсі міжна буде післати згодом, або хіба частками?

№ 307.

[Львів, 6 вересня 1913 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

По Вашій телеграмі з Парижа стратили ми Вас з виду, і тільки сими днями Д. Коренець, бувши в Київі, розповів мені, що бачив Вас з поворотом і що Ви мали неприємності за спізнені! Сподіюся, що тепер комітет ЛНВ наладиться! Один лист до коміт[ету] я післав 7/VIII, а тепер посилаю другий. Прошу обидва доложити комітетови. Жаль, що VIII кн[ижка] спізнилася, може IX підженене? Як стоять діло з нею? А що Ваша драма? Марія Сильв[естрівна] і я дуже інтересуємося нею.

Ваш щирий М.Грушевський

№ 308.

[Львів], 6 вересня [1913 р.]

Дорогий Олександр Іванович і весь
Високоїроважаний Комітет!

Я нічого не маю против того, щоб і інших авторів драми друкувати, коли вони мають визначні літературні прикмети — в тім і Черкасенка, коли його п'еса дуже гарна, але:

1) до драми треба ставити вищі вимоги, ніж до прози, сіреньке “на 3” оповідання не псує книжки так, як сіра драма;

2) багато драми в журналі — аномалія (подивіться на російські журнали!), багато людей взагалі не читає драми;

3) напитаете собі самі біди, як Вам сипнуть свої твори сучасні драмороби і се треба буде читати, але як маєте охоту, читайте.

Я ставив справу інакше: ЛНВ як журнал старається не містити на рік більше як 2 драми (дрібні етюди на кілька сторін не йдуть в рахунок, і на них взагалі се все не розтягується), і дає першинство драмам-поемам. При рівних літературних прикметах розуміється мають першинство люди, які близько стоять до журнала, як Людміла Михайлівна, Ви, Валерія Олександровна (се ж одиноке чим ЛНВ може віддячитися Олександру Валерійовичу за його працю!)... Але можна прийняти і від інших. Тим більше від Черкасенка, чоловіка досить близького, коли його п'еса справді гарна! Але в X кн. піде м[а]ж[утъ] п'еса Людміли Михайлівни, значить до кінця цього року другої драми не годилося б містити. Щодо перекладів драм я рішучо против — хіба се будуть невеличкі, високо артистичні етюди, і то живих письменників. Переклади взагалі треба зводити до мінімума з огляду на <Конвенції>.

Коли не вирішили справу складчини для Франка, то відложіть до X кн[ижки] — я сподіваюся приїхати між 15 і 20.

На X кн[ижку] значить будуть на початку статі про Лесю (дивіться, щоб не задержали книгу? чи готові вони? Євшан свою обіцяв прислати скоро). Потім белетр[истика], серед неї спомин Тобілевич і моя статя на укр[айські] теми (не високо ставте). Потім В.Дорошенко: “Михайло Федорович Комаров”, М.Залізняк: “Олександр Яблоновський” (між ними щось белетр[истичне]) — може вірші? З чужих літератур: Євшан “Професор Бернарді” Шніцлера, Делєда, Порш Кооперат[ивний] з'їзд, Черкасенко і знову Чекин: “На далекім Сході”.

Статей знов багато, і все на теми “неотлагательні”. Чи Ольга Петрівна Косач не дала б споминів про Лесю — на I кн. 1914?

Іванові М[иколайовичу] Лизанівському треба якесь посвідчення про службу <нерозб.> в Київі, щоб вислободитися від солдатчини. Я думаю, що треба помогти йому, установіть текст з ним і пошліть посвідку — я думаю що від ред[акції] ЛНВ — чи може він хоче від Наук[ового] тов[ариства], тоді нехай поговорить з панею Галею і Стешенком.

Прикро мені те, що Ви пишете про себе, Олександр Іванович!
Дуже жалую, що не міг Вам бути помічним в найгарячайший момент!
Ваш щирий М.Грушевський

№ 309.

[Львів, 1 листопада 1913 р.]

Розумію Ваш настрій, дорогий Олександр Іванович, але гнівом тут не поможеш. Я б радив спрavitи каучук[овий] штемпель, напр[и-
клад] “до друкарні”, і наказати, щоб друк[арня] не набирала і не спра-
вляла нічого, на чім нема сього штемпеля, а відсылала до редакції.

Перенести крім Алексинського і Залізняка в крайності можна
Дорошенка (про Комарова), меньше дати Деледи, але ніяково відкида-
ти Євшана і добре б дати хоч 15 стор. Кибальчич.

З бібліогр[афії] — дати лише по одній статті Черкасенка (як дастъ),
Вороного і Євшана. На недільнім засіданні 28 я вже сподіваюся бути.

Ваш щирий М.Грушевський

Чи дістаете, що я Вам адресую на Кузнечну? Се вже третя?

№ 310.

[Київ, жовтень-листопад 1913 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Я шукав Вас на концерті по Вірші Л[юдмили] Мих[айлівни] —
ми з Ор[естом] Ів[ановичем] урадили дати його на 1 місці XI кни[иги],
сподіваюся, що не будете против? Л[юдмила] Мих[айлівна] згодилася,
не знаю, чи віддала? треба післати до неї на руки.

Порядок тоді: вірш Л[юдмили] Мих[айлівни], О.Левицьк[ий],
Ваша поезія; Чернявський; Крила.

Ваш М.Г.

№ 311.

[1913 р.]

Вибачте, бо пишу не дома. Горького розуміється дати, як Ви пи-
шете. А Лесю? Я пробуду ще до суботи — якби що треба було.

Ваш М.Г.

1914

№ 312.

[Київ], 16 (3) січня 1914 р.

Дорогий Олександр Іванович!

Ів[ан] Ол[ександрович] Мар'яненко тільки що оповів мені про Ваші сумніви. Я думав над тим, про що Ви мене питали, і стою при своїм переконанню, що нема ніякої причини Вам уступатися з редакції.

Доконче прийдіть на засідання в понеділок о год. 6, а при тім поговоримо ширше про се.

Щирий до Вас М.Грушевський

3.I.914

№ 313.

[Київ, січень — поч. лютого 1914 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Гроші мали бути Вам виплачені зараз по новім році. Я пишу до Вол[одимира] Мик[олайовича], чи не може він Вам дати чека зараз, і про результат сповіщу.

Дуже, дуже прикро мені, що Ваші відносини до ЛНВ зістаються невияснені. Ви не прийшли на комітет. Комітет одноголосно постановив просити Вас зістatisя далі редактором. Вашої відповіди не знаю. Ви не даете мені зможи Вас побачити і поговорити, а я сими днями виїжаю і дуже непокоюсь, що справа ся зістається неполагодженою.

Ваш щиро прихильний М.Грушевський

Комітет теж поновив свою просьбу до Вас дати інсценіровку “Гайдамаків” на февральську книжку. Засідання комітету в неділю в 6 год.

№ 314.

[Київ, кін. січня — поч. лютого 1914 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Тількищо відбулося засідання, де прийнято ухвалу: “видати Ол[ександрові] Ів[ановичу] Кандібі в формі позики на вид[ання] творів 400 р., як він повинен вернути з прибутків од видання”.

Вол[одимир] Мик[олайович] лишив у мене гроші, коли приїде завтра рано між 10 і 12, можу Вам передати їх.

Ваш М.Грушевський

№ 315.

[Санкт-Петербург, 6 квітня 1914 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Паки і паки — не забудьте про фотографію, мені її доконче буде потрібно по приїзді до Київа, на страстнім тижні.

Ваш щирій М.Грушевський

1917

№ 316.

[Москва], 14 (1) січня 1917 р.

Високоповажаний Олександр Іванович!

Давно не доводилося бачитися з Вами, ані обмінюватися якимись відомостями. Як живете, що поробляєте?

Пишу Вам ось з якого приводу. В Москві зав'язалося видавниче пасєве товариство українське, яке має шанси добре розвинутися, скільки бачу. Беру і я в нім участь. Між виданнями, які особливо потрібні тепер, на першій черзі стоять розпродані книжки Ваших поезій. Чи не дали б Ви права на їх видання сьому видавничому товариству, яке б подбало випустити їх скоро, щоб не зіставляти довше суспільність без таких цінних речей. Чи не дали б Ви йому і збірки поезій, не включених в попередні збірки? Коли б Ви були згодні на се, напишіть на мое ім'я. Товариство за норму буде класти одчислення певного процента приходу авторови (на взірець тов[ариства] "Задруга", котра рахує авторам половини прибутку чистого) але Ви, розумієтесь, можете поставити і свої власні умови. Додам тільки, що т[оварист]во не буде "на вірі", а пасєве, затверджене правителством, а тимчасом робить на основі домашньої умови пайщиків.

Вітаю Вас щиро!

Ваш М.Грушевський

1.І.917

Арбат 55, кв.8.

№ 317.

[Москва], 25 (12) лютого 1917 р.
12.ІІ.917

Високоповажаний Олександр Іванович!

Дуже зрадів і я, прочитавши листа Вашого. До мене доходили глухі поголоски, що Ви "зломились", що "залишили поезію" і т.п., дуже вони мене бентежили, і я рад тепер почути, що Ви вийшли з сеї хмарної полоси під ясне небо поезії. Видавництво тішиться, що матиме

Вас своїм пайщиком і матиме змогу видати Ваші твори. Післало Вам сьогодня ж телеграму з своїм побажанням, а мені поручило дати пояснення Вам, чому воно просило б Вас внести зміни в Ваші умови, і в якім напрямі можа б договоритися з обопільним задоволенням.

1500 руб., котрі Видавництво пропонує Вам виплатити по виході книги, се вартість 1000 прим[ірників] за уступкою 40% (рахуючи, що книгарня, яка б купувала за готові гроші 1000 прим[ірників], менше як 40% уступки мабуть не взяла б). Видавництво вважає, що паралельна торговля автором і видавцем дуже погано відіб'ється на збуті, і тому дуже просить Вас згодитися взяти гонорар грошима, а не книгами — тим більше, що й доставити Вам 1000 прим[ірників] до Київа по теперішньому неможливо, а головно, що се зараз заплутає торг (почнуть книгарі вимірковувати, де дешевше взяти, в видавництві чи у автора, торгуватися, відкладати і т.ін.).

Кошти видання тепер так здорожли, що дати авторови третину з видання неможливо, навіть четвертину трудно. Рахується, щоб дати якийсь значніший гонорар, треба друкувати більше 4000 примірників. Тому видавництво пропонує друкувати 5000 — тоді зістанеться і на гонорар, і на риск, і на заробіток видавництву. Менше 4000 прим[ірників] ніяк не варто; але при 4000 більше 1500 р. трудно щось заплатити. При 5000 прим[ірниках] можна піти і вище 1500 руб., особливо условно — як напр[иклад] книга обійдеться не дуже вище теперішньої розцінки (друкарні прибавляють трохи не щотижня і не можна навіть вгадати, що порахує друкарня при виході книги, скажім, в маю: порахують відповідно до того, які тоді будуть ціни, тільки з тою умовою і беруть замовлення) або що як вона скоро розспродається — скажім за 2,5 роки, а не за 5. Тільки б бажано, щоб тоді всіх грошей не платити по виході книги (через місяць, як писали), а частину перенести на пізніше — скажім як розійдуться перші 2000 примірників.

Якби Вам треба було якусь частину грошей зараз, по одержанню рукописи, то Видавництво на се, певно, згодиться.

Після видання нової книжки поезій раді б вони взятися за розпродані попередні томи. Отже в коротких словах:

Менше 3000 прим[ірників] друкувати не варто.

При 4000 прим[ірників] як платити зараз, то більше 1500 р. трудно; як не зараз, то 1000 прим[ірників] треба рахувати з 30% — значить 1750 р.

При 5000 видавництво, я певен, згодиться прикинути, бо есть з чого, тільки що відразу більше 1500 р. трудно йому виплатити, — що зможе прикинути, то потім.

Отак поміркуйте і напишіть Вашу гадку, і присилайте перші аркуші скоро.

Мій щирій привіт — не ділетанту добровольцеви, а справжньому мистцеви нашої поезії, нашої літератури!

М.Г.

Пай Вам зарахують, як схочете: чи тепер, чи потім. Пай 100 р., для рішаючого голоса два пай.

P.S. Мені здавалось би — тільки що я не знаю Ваших думок і обставин — що Вам було б найкраще згодитись на 5000 прим[ірників], взяти зараз 1500 р. — 500 по присилці рукописи, а 1000 по виході книги — але не пізніше 1 вересня, а решту що може вид[авництво] накинути — нехай виплатить після продажі двох тисяч. Коли виданнє вийде не дуже дорого, я думаю воно могло б накинути від 500 до 1000 р. Коли б Ви принципіально згодились на се, я б постарається се вияснити.

Ваш щирій М.Г.

№ 318.

[Москва], 6-12 березня 1917 р.
21.П.917

Високоповажаний Олександр Іванович!

Тільки що отримав Вашого листа. Дуже рад, що се діло складається. Видавн[ицтво] приложить всі старання, щоб книжку випустити якомога скоріше — але се передусім залежатиме від Вас! Друкарні тепер ка-призні, про те, щоб давати рукопись без початку, нема мови. Я думаю, що Маєв[ський], котрий буде вести технічну частину, здасть рукопись в друкарню, тільки коли вона буде вся — але діставши початок, він почне переговори, приготовить папір etc. Так що бажано, щоб Ви прислали перші аркуші*, як сказали, — і поспішили [зі] всею рукописсю. Жалко, що скоро вже Великден. Я думаю, що за місяць, не рахуючи свят, книгу можна буде надрукувати — як не будете задержувати коректури. Маєв[ський] сам давній видавець, досвідчений і енергічний — хоч друкарська справа тепер щось божевільне!..

Марія Сильв[естрівна] з Куллонею ще поседять у Київі мабуть довгенько. Їм буде дуже приємно, коли Ви приїдете до них з тими п'есами, щодо котрих хотіли б порадитись. Вони для Вас завсіди прихильні й зичливі як і я. Я також широко напишу свої гадки щодо новин.

Дуже радий, що під усіми поголосками (котрих я дуже мало що чув) нічого реального. Щиро радію, що Ваш творчий настрій не преривався! Велика вага в Вас, Олександре Івановичу!

Зладивши нову збірку, беріться до першої книжки — щоб її прilадити до друку. Чи поставите умови для неї — в дусі того, як ми згодились щодо нової кни[иги] — чи лишите мені переговорити з правліннєм.

Технічну сторону буде вести Осип Альбінович Маєвський (українець з Кременчука) — Москва, Скатертний пер. №27, але я в усякім разі теж до послуг Ваших.

Ваш щирій М.Гр.

Спасибі, що перебалакали з “Часом”, поговоріть при нагоді і з “Київської стар[иной]” і з Самійленком, якщо Ви з ним знаєтесь.

27.П

* Заголовну сторінку і передмову — коли буде — теж. — Прим. авт.

P.S. Я затримав сей лист до формального заслухання і запротоколовання рішення з приводу умов друку. Значить, видавництво вишло Вам після виходу з друку Вашої нової збірки поезій в 10 аркушів 1500 р., по розпродажі 2000 примірників ще 500 р.*, відтягнувши з них на паї стільки, скільки Ви скажете. Коли виданнє обійтеться не дуже дорого і буде йти скоро, то Видавництво може піднести сю останню суму до 1000 р., але Ви не будете в претенсії, коли одержите всього за сю книгу тільки 2000 рублів.

Важно поспішити присланнем всеї рукописи. Без того, очевидно, Маєв[ський] не рушить діла. Трудно дуже з друкарнями.

№ 319.

[Київ, друга пол. березня 1917 р.]

Високоповажаний Олександр Іванович!

Спасибі за привіт, котрий я прочитав, приїхавши до Київа (приїхав з великими пригодами: вагон мій згорів в дорозі, і всі мої річки — як одяга, біле і т.ин. з ним). Спішустати до роботи в надії на поміч і згідне співробітництво всіх! Постараюсь прикласти рук і до газети. В принципі рішено відновити ЛНВістник. Купують друкарню, і як тільки се станеться, зараз приступимо до друкування книжок. В першу чергу потрібна Ваша. Мосц[овське] видавництво фактично мусить перемінитися в Київське.

Незалежно від того на Вас великі надії! Будьте Тіртеєм нового побідного походу українського народу до волі. Мені весь час бренить Ваш прекрасний вірш: "Яка краса визволення країни!".

Міцно стискаю руку Вашу!

Ваш М.Грушевський

№ 320.

[Київ, квітень-травень 1917 р.]

Високоповажаний Олександр Іванович!

Мотиви Ваші мені зовсім ясні — вони стали вже ясні мені по розмові з д[обродієм] Степаненком, який пояснив мені, що кожний збірник — се рік неофіціального, свободного життя для Вас. Отже прошу Вас пам'ятати про ЛНВістник, наскільки се не шкодить Вашим інтересам — хоч нам Ваша участь дуже і дуже цінна.

Посилаю з приємністю свою фотографію і прошу Вашу.

Бажаю Вам успіху і щастя, або вдоволення!

Ваш щирий М.Грушевський

* Властиво і сі перші 500 р. "умовні", правда?, коли виданнє не спіткає якийсь крах, чого однаке не думаємо і не сподіваємося. — Прим. авт.

№ 321.

[Без місця, без дати]

Просить Вас, Високоповажаний Олександр Іванович, Марія Сильвестровна "на чашку чаю" сьогодня на 8-му годину до нас.

Ваш М.Грушевський

1920

№ 322.

[Прага]. 14 березня 1920 р.

Високоповажаний Олександр Іванович!

Дякую за прислану 1 книжку часописи. В ній єсть помилка, що "L'Europe Orientale" перестала виходити. №9-10 за січень 1920 вийшли, а тепер друкується 11-2 за лютий. Посилаю відозву, з котрої може схочете дещо вийняти*. Привіт від усіх наших.

Ваш широ прихильний М.Грушевський

14.III.920.

1921

№ 323.

[Прага], 8 січня 1921 р.
Bad Ischl, Hotel Post. 8.I.921

Дорогий Олександр Іванович!

Листа Вашого т[овариш] Чечель мені переслав. Дякуємо всі за привіт і навзаем бажаємо Вам всього доброго в новім Році!

Признаюсь, потвердженне розстрілу Чупринки, дане Вам Авсемом, дуже мене вразило. Я до останнього часу не вірив в такий акт вандалізму! Таке трактуваннє українських культурних вартостей не дуже то свідчить за можливість скільки-небудь успішної культурної національної роботи.

* Маєте там мою празьку адресу. — Прим. авт.

Bad Ischl, Hotel Post
8.I.921.

Дорогий Олександр Шандор! Місце Ваше
т. чесне місце переселен. Задуми він у чистоті,
поганої гарячкою Вам всього добре в чисті
Роди!

Привітання, підтверджую розпорядження Гуцулам,
дане Вам Авсемом, дуже мене задовільно. Я
до осудженої гру не вірив в такий ажі
важливизму! Таке працювання чурбаківських
кузницьких вартощів не було ли єдиним
у підмінській місцевості під "чистими" чи
"чистими" позначеннями - роботами.

Зрештою, було б інтересно прозондувати, чи
результати наших суперників і сербів ще вони
менш представляють собі Авсем Вам (і ранії-
ше як висловлювавсь про нього Темницький), під сими "відкритими"
дверями для культурної чи наукової праці", — які дійсні реальні мож-
ливості її існують і наскільки вона гарантована від реквізіцій, від по-
падання культурних робітників в категорію заложників і т.д.?

Зрештою, було б інтересно прозондувати, чи розуміє такий со-
лідний і серіозний чоловік, яким представляється Авсем Вам (і ранії-
ше так висловлявсь про нього Темницький), під сими "відкритими"
дверями для культурної чи наукової праці", — які дійсні реальні мож-
ливості її існують і наскільки вона гарантована від реквізіцій, від по-
падання культурних робітників в категорію заложників і т.д.?

Тут у нас став відомим московський декрет 21.XII.921 про "част-
ное издательство", в високій мірі характеристичний. Постарайтесь оз-
найомитися з ним і довідатись, чи щось подібне "видано також і для
України" — се дуже цікаво.

І так в Берліні "думали", що Кудря вже купив книги. Чи дума-
ють ще й далі, чи збираються самі щось робити в сім напрямі, чи се
хтось інший буде переводити? Їх власна видавнича робота в якім ста-
ні? Нечували там щось про пляни Темницького? (вернувшись він, чи ще

в Відні?). Вас самих чи заоочують їхати на Україну, чи Ви зістаетесь при старім пляні — видістати Вашу сім'ю з України?

Коли будете мати свободну хвилю і охоту, напишіть, що там довідаєтесь — між іншим як справа з продажем в Америці, которую Ви мали на гадці. Про мене, як просив Вас, прошу не заговорювати, але якби “вони” щось згадували, не відмовте написати сюди.

Ваш щирій М.Грушевський

1922

№ 324.

*[Баден], 18 січня 1922 р.
18.I.922*

Дуже дякую за Вашого листа, дорогий Олександр Іванович — я одержав його сьогодня. Коли нішо не переб’є, я 23.I думаю бути вже в Відні. Коли Ви там будете?

Я рад, що дещо Вам все-таки вдалось продати, — се ж перший успіх в сім напрямі!

Що до Теми[ицько]го і я мав таке вражіннє, але здивувало мене підтвердженне з Берліна — що він був і в Москві. Чи се правда? Мині він сього не сказав.

Чи варто помагати Ор-ну, чи не краще було б подібну командіровку добути для Сірого?

Коли ще будете говорити з ними, постараїтесь випитати можливо конкретно про умови культурної роботи на місці. Боюсь тільки, що вони й самі нічого не можуть сказати. Листи наші остануться між нами, розуміється само собою. Марія Сильв[естрівна] і Кулоня шлють привіт, вони лишаються тут.

Ваш щирій М.Г.

Чи видаєтесь з Дідушком? що він діє?

№ 325.

*[Відені]. 29 січня 1922 р.
29.I.922*

Дорогий Олександр Іванович!

Три листи Ваші збіглись в моїх руках майже в однім часі і останній саме тепер передав мені Ю[рій] П[илипович].) Дякую дуже за відомості. Посилаю разом з сим 2 прим[ірники] №10 “Борітесь!”, де єсть мій лист до Рак[овського]; коли б Ви з ним бачились, як се не трудно

Вам би було, спітайте, чи він одержав примірник, висланий до нього до Харкова, як ні — то будьте ласкаві йому передати оден. І я дуже буду вдячний, якщо Ви повідомите, чи він приїхав і коли і куди виїздить, чи надовго — де його можна шімати, коли б товариші, з котрими я ще не встиг поговорити про се, схопили — що правдоподібно, продовжити з ним розмови, розпочаті т[оваришем] Чечелем. Я в кождім разі рад, якщо він буде в Генуї. А чи їде ще хто-небудь з Укр[айні]?, чи приїхав може хто з українців? Чим подрібніше Ви напишете, тим буде краще.

Щодо книг, то як знаєте, я до Об'єднання не належу, так що мої книги під сю пропозицію, на жаль, не підходять. Юрій Пилипович мене інформував, що вони можуть продати, коли б якась загранична компанія гарантувала їм виплату тут. Чи <...> загарантус, не знати; властиво, здається, се було б ділом Вукоп[спілки] договоритись з тою компанією.

Чи Кудря теж в Берліні? Я передав через нього в січнябрі 1000 нім[ецьких] марок братови, і досі не маю відомості ні від нього, ні від Кудрі; просив би його адресу, коли знаєте докладну. Недавно дістав листа від Винниченка і пропозицію написати сценарій на історичну тему для Українфільми; чи берете Ви теж участь в сім? Не знаю, може се справа ще довірочна, — я не знаю, в якій вона стадії.

Ви, очевидно, не збираєтесь до Відня? Се може й краще. "Виморочно" тут якось стає, дедалі все більше. Я зіставив своїх в Іпплю, там все-таки вони живуть з деяким комфортом — хоч не мерзнуть і не хорують від кожного обіду.

Сумне те, що Ви пишете про відносини на Укр[айні], не розібрав я одної фрази — з Волина не було дано в...?

Ваш щирій М.Г.

Wien IX, Spittelauerlände — се якби писали сюди в близьшім часі.

№ 326.

[Віден], 19 лютого 1922 р.

19.П.922

Дорогий Олександр Іванович!

Оден за другим я одержав три Ваші листи — писаний перед страйком, але ним затриманий, і два пізнійші, і так як Ви, видно, стрималися з виїздом (вчора в Herrenhof-i Вас не було), то я "на про всяке" пишу Вам кілька слів.

Я дуже Вам вдячний за інформації, і за поради також. Я рад всікому щирому і прихильному слову, а що впovні вірю Вашій щирості й прихильності до мене — то Вашим гадкам тим більше, жалую тільки, що Ви, як кажете — "не написали мені всеї правди", сподіюсь, що устрою доповните. Шукати побачення з Р[аковським] після цього отворитого листу, до котрого властиво не маю нічого додати, — не маю заміру, особливо з огляду на Ваш здогад, що він "гнівиться изволить". Після

такого оригінального закінчення переговорів про співробітництво, почалих з їх сторони, що я можу пропонувати? Відновити їх можуть тільки вони ж, чи він.

Дістав одного дня лист від Ал[ександра] Сергіевича (се перший!) і від В.П.Мазуренка (се другий). М[азурен]ко мого листа дістав, але всі листи і передачі, послані почтою і через руки, в тім числі гроші, книги і документи, передані через Кудрю 18.IX (!) — не дійшли. На сей предмет сказано в писанії (а саме у Салтикова) — котроя письма не нужно чтобы доходили, те и не доходятъ. Так приблизно.

Витаю Вас широко. Мій адрес — Wien IX, Spittelauerlände 3.

Ваш Г.

Мабуть, писали Вам, що тут Ржепецький оповідав, що йому казав в Варшаві Шум[ський], що Ваша дружина вже дістала візу і мабуть скоро тут буде. Ви мабуть мали зможу провірити, скільки тут правди.

№ 327.

[Віденсь, вересень 1922 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

В середу на засіданню “Гол[одним] Укр[айни]” було заслухано новий лист берлін[ського] комітету. Хоч Союз в попереднім листі заявляв свою готовість кооперувати в запомоговій справі, в сім новім листі нічого конкретного не було, ніяких інформацій, сама лайлива, брудна полеміка — закиди, що Союз старається приподобитись Радян[ському] урядови, веде політику, і заразом Вин[ничен]ко окремим листом заявив свій вихід, мотивуючи, що Союз виявив політичні тенденції в своїй роботі. Очевидно, се рішучий розрив. З огляду на се Союз рішив берлін[ському] комітетові не відповідати, а Вин[ничен]ка сповістити, що його вихід прийнято до відома, але існуваннє полі[ичних] тенденцій в роботі Союз заперечує.

Ваш М.Г.

№ 328.

[Віденсь, 1 жовтня 1922 р.
1.X.922]

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав Вашого листа, а другого дня приїхав Юрій Пил[ипович] і доповнив його устною повістєю. Було нам справді дивно і прикро, що Ви, два члени президії “Союза гол[одним] Укр[айни]” не інформуєте нас, і не дали ніякого коментаря до листів, писаних з поручення Берлін[ського] комітету Винниченком і повних різних натяків на те, що діється (в такім дусі дістав я недавно листа і від Антоновича) — якраз у сфері запомоговій.

Прикро було слухати Ю[рія] П[илипови]ча, сей образ страшного занепаду, розпорощення, гризні й інсінуацій серед еміграції, на котрі приходиться дивитись тут, робить враження безконечно гнітюче. Се доповнює образ страшного знищення України на ґрунті. Ій так би треба чути, що за межами досягання нинішньої окупації є щось живе, сильне, конструктивне, а тим часом з того, що доноситься до неї, вона бачить тільки безконечну гризню й розвал. Думав я, що запомогова акція внесе якесь примирення, доцільність, організованість — виходить, що й її люди трактують як трамплін для політичних польотів. Замість кооперації запомогових організацій виходить новий вид боротьби.

Сумно, що справа виїзду Винниченка і молодого Тищенка так безвихідно застряла — навіть не ясно, на чим саме. З Київа писали мені з дому, що вони не вірять в виїзд В[ашої] дружини.

Вітаємо Вас широко!

Ваш М.Г.

Wien IX, Spittelauerlände, 3/26.

№ 329.

[Віден], 8 жовтня 1922 р.
8.X.922

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав В[ашого] листа. Бачу, що берлін[ська] атмосфера Вас хвилює дуже. В справі ЛНВ я зовсім не вважаю, щоб наша моральна позиція була слаба; скомпромітували себе ті, що з дрібних торгашеських мотивів захотіли вийхати на старій, поважній фірмі, і наскільки я розумію — зовсім не виїхали. І я вважаю се навіть добрим, щоб права інтелігенція виявила, що вона може і хоче. Ми ж у своїм протесті — котрий писано перед виходом ЛНВ як осторогу — писали буквально: “і тепер київські члени редакційної колегії, з котрими підтримуємо зв'язок, саме налагоджують справу випуску журналу”. Що вони того журналу не випустили, на се можуть бути ріжні причини. Для мене напр[иклад] психологочно вихід ЛНВ у Львові являється також моментом затримуючим, а не побуджуючим. Коли протиставляти донцівському ЛНВ свій, то треба щоб він був кращий, ліпше відповідав старим традиціям, презентував старі сили. Два роки тому, як пам'ятаєте, я мав до пляну видання ЛНВ за кордоном досить охоти — коли були б засоби; тепер, по виході ЛНВ, котрий все-таки притяг частину співробітників, — а тепер ще й “Н[ова] Україна” являється конкур[уючим] органом — я бачу далеко менше рації відновляти київ[ський] ЛНВ за кордоном. Якби ЛНВ виходив в Київі, се сильне діло; але з Київ[ських] листів бачу, що там до сього нема енергії, особливо по відновленню ЛНВ у Львові. Випускати тільки аби випустити — “поставити на своїм”, з припадковим складом співробітників, без певної ідейної платформи — се мене не захоплює. Не кажу вже про матеріальну сторону, котра тепер зовсім

неможлива. Колись ми “боролись з фінансовими труднощами”, — коли і папір, і друк можна було мати в кредит, тепер все треба заплатити наперед. А піна остання віденська: 30 долярів за аркуш. Де ж дістати такі гроші? На жаль, треба озброїтись терпеливістю — а у Вас, як бачу, якраз терпець урвався. Дуже мені прикро за Вас!

Від усіх Вам привіти. Витаю Вас щиро!

М.Г.

№ 330.

*Баден, 1 листопада 1922 р.
Baden bei Wien, Schlossgasse, 4
1.XI.922*

Вибачте, дорогий Олександр Іванович, що довгенько не відписував Вам: минулого тижня перевозились ми до Бадена, де взяли квартиру, в котрій жив торік Коссак: дві кімнатки з кухнею, більш ніж скромні, але не дорогі, що в теперішнім нашім матеріальнім стані має рішуче значіннє. Збори, перевіз і упорядкування на новім місці, без прислуги, забрали у мене багато часу; тепер трохи упорядкувавшись, “полагоджую кореспонденцію”.

Як бачу з усього, ні Ваша сім'я, ні Сірого син не дістануть польської візи, бо уряд хоче Вас обох бачити на Укр[аїні]. З того що чую і бачу, переконуюсь, що антиукраїн[ський] курс обострився, і роблячи всякі уступки капіталови, уряд відограється на боротьбі з “україн[ським] націоналізмом”. Можливість роботи, котра має якусь ідейну закраску, зведена до *minimum-a*, і мені рішучо не радять приїздити, бо робити не можна нічого тепер, навпаки можна стати об'єктом провокації.

Що до книжного руху, то приїздив сюди чоловік добре обізнаний з справою — колишній служащий Книгарні тов[ариства] Шевченка, і з його слів виходило, що брак комунікації і зв'язків з провінцією ще не дає змоги розвинути яку-небудь поважну акцію. Але я дуже спочуваю замірам Сірого поїхати на Укр[аїну] на розвіди в книжній справі — хоч і не сподіваюсь безпосередніх конкрет[них] наслідків. Можливо що він справді піде як провожатий посилки одежі і обуви “Голод[ним] України”. Але я боюсь, щоб з моїм переїздом до Бадену справа сеї посилки не пішла повільнійшим темпом. Дорога стала дорога, і не можу частіше як раз на тиждень приїздити до Відня. Розвій політичної боротьби в Галичині зменшив <покуту> силу і сього, тепер майже єдиного нашого риску, і приходиться бути дуже ощадним, щоб якось тягнути нитку роботи [через] сю культуру кризу.

Оповідав Сірий, до Ваше помешкання в Відні уже ліквідоване. Вернетесь, чи перейдете на берлинського обивателя? Сердечно витасмо Вас, і будемо раді вістям від Вас!

Ваш М.Г.

Тільки що дістав звістку, що в п'ятницю збирається комітет в справі Вашого юбілею, сподіваюсь бути на нім.

№ 331.

Баден, 11 листопада 1922 р.

Дорогий Олександр Іванович!

Мені трохи совісно, що Ви надаєте таке значіннє моїй скромній участі в організації В[ашого] юбілею, про котру Ви мабуть дістали до-кладні відомості. Не маючи змоги приїздити часто до Відня, я війшов тільки до ширшого комітету, але як заявив — рад зробити, що в моїх силах, тому просив би Вас написати мені довірочно і зовсім щиро, що Ви бажали б від цього юбілею. В дебатах було піднесено, що оголошувати яку-небудь публичну складку для Вас було б і безвиглядно — супроти того, що йдуть складки на революцію в Галичині і на голодних на Україні, — і навіть ніяково. Отже, що в такім разі крім чисто моральної маніфестації?

Вірі Антоновні наша київська колегія передала одну і другу по- силку АРА. Коли ваші не виїдуть, се можна повторяти, Київська колегія власне поставила питаннє про регулярну поміч декому, і В[ашу] сім'ю можна включити в сю категорію, котра, очевидно, не буде много- численна.

Що до планів Й[ащен]ка на міжнародну позику чи поміч, то коли вже про се зайдла мова, я можу сказати свою думку, що Вам як містоголові “Гол[одним] Укр[аїни]” відразу треба було близьше поінформуватись і нас поінформувати про конкретні можливості цих планів. Я про се й писав Сірому, як він був у Берліні, що Вам і йому як членам президії “Голодним] У[країни]” годилось би поінформуватись і нас по- інформувати. Але він слідом виїхав, а Ви не держали зв’язку з Союзом. Коли, як пишете, берлін[ський] комітет написав чи хоче написати щось знов у сій справі, і Ви маєте гадку, що Союз “Голодним] У[країни]” повинен відповісти зовсім негативно, то може б Ви хоч тепер, — покликаючись на відомості, які до Вас дійшли, попросили Вам вияснити, які конкретні можливості, приречення чи що, має в тій справі берлін[ський] комітет, — аби Ви могли поінформувати віден[ський] Союз “Голодним] У[країни]”??

Невдоволені на поворот моїх товаришів на Укр[аїну], про котре Ви пишете, вповні безпідставне, їм пропоновані були посади видні, з становища особистого — привабні (напр[иклад] Жуковсько)му посада за- відателя кінською справою), але національно- і політично не цінні, во- ни від них відмовились і зайняли більш ніж скромні посади в коопера- тивах. Яка рапдя їм вертатись? — незалежно навіть, чи се можливо без спеціальних коліонпреклонень і присяг, і незалежно від того, що кош- тів на такий виїзд таки взяти ні звідки. Мині в кождім разі се не ясно. Вони знайшли гідну форму повороту, — чого і всякому бажаю. Я, на жаль, в гіршім положенню що до цього, отже сижу, поки можу.

Від Марії Сильвестрівни і Кулоні Вам привіти!

Щиро відданий Вам М.Г.

№ 332.

[Баден]. 28 листопада 1922 р.

Дорогий Олександр Іванович!

Вибачте, що не відписав відразу. Сей тиждень (я тепер рахую від середи до середи, коли їзжу до Відня на засіданнє “Гол[одним] Укр[айни]”) я мав дуже багато писанини з “Гол[одним] Укр[айни]”.

З огляду на те, що пишете про відносини Вин[ниченка] до Вас, я зовсім не настоюю, щоб Ви звертались до нього. Я взагалі не думаю, щоб варто було його переконувати. На жаль, за останні 2 роки я перевонався в негативних прикметах його характеру аж занадто! Я думаю, що він залишить свої наклепи на Союз [Голодним] У[країни] тільки тоді, коли переконається, що його кампанія против Союзу ставить його в некористне становище. Тому я згожуюсь, що Союз може продовжувати ділові зносини з берлін[ським] комітетом, — ігноруючи грубий і брудний тон його листів, і Ви як і д[обродій] Лев[инський] можете добиватись того, щоб бувати на його засіданнях, переконувати його членів в безпідставності нарікань на віден[ський] Союз. Що до плянів “позики” чи як його там, — то я б стояв на тім: чому Вин[ниченко] не реалізує своїх плянів іменем берлін[ського] комітету самого, чи + Прага? Іншими разами Вин[ниченко] стоїть на позиції, що поза ним взагалі на Укр[айні] нічого нема, чому така скромність в данім разі, що без Відня він ні кроку? Які такі особливі векселя може виставити Берлін + Відень, чим вони особливо кращі від берлінсько-празьких? Берлін + Прага + Відень се все-таки ніяке правосильне представництво укр[айнського] ароду! Віден[ський комітет] — скромна запомогова організація, яка не претендує на ніяке представництво національне!

В зв'язку з юбілеєм — може б організувати відси значнішу посилку АРА для Вашої рідні в Юнаківці? Може б се положити на Штефана? післати на його ім'я, обов'язавши його переправити? Я ще не говорив ні з ким, хочу знати Вашу гадку. Як далеко Юнаківка від Харкова? і від найближчого міста?

Інтересне що пишете про часопис Ніковського. Звідки це запізнили? Чи просяять Вас? Напишіть що знасте. Від моїх ширі привіти!

М.Г.

Секретарю написав, щоб післав Вам коші.

№ 333.

[Баден], 25 грудня 1922 р.
25.12.922

Дорогий Олександр Іванович, перед усім витаємо Вас усі з новим роком, — котрий заразом тут проголошено Вашим юбілейним роком — бажаємо Вам сил, здоров'я, близкучої творчости, нової слави, повороту до Києва, і т.д., і т.д.!

Листа Вашого з 18.XII, і потім другого без дати одержав, а Павло Оникієвич прочитав мині і свого — писалось мабуть паралельно з сим другим. Дякую дуже за відомості; що ж до факта — Вашого приступовання до Н[ової] Укр[аїни], то як се довершений уже факт, то властиво можна б його й не торкатись — але що Ви пишете про нього, то ж не вважаю вказаним ухилятись від висловлення своєї гадки, цілком широкого і довірочного.

Створеніс лівого журналу, радикального чи соціялістичного, в противагу Донцовському “Літ[ературно]-н[ауковому] вістнику”, навіть більше — для поборювання того реакціонерства і обскурного націоналізму, котрий він проводить, само по собі діло було б добре, але коли в такім журналі впливову чи навіть провідну ролю грає Шаповал, людина безпринціпна, недобросовітна і в очах частини людей глибоко скомпромітована, — то се, очевидно, безконечно понижас ідейну вартність такого журнала і його вплив.

Участь Ваша в журналі може фактично впливати на удержаннє в нім “порядочності”, коли Ви будете ставити її умовою Вашого співробітництва (я не знаю, наскільки В[аша] позиція буде впливова); але раз Ви маєте чи мали змогу ставити умови “не матеріального характера”, то чи не можна було добитись, щоб се був новий журнал, під новою назвою, а не продовженнє, хоч і під новою редакцією, “Нової України”, журналу досить гнусного, не кращого від “Волі”. Хоч би нова “[нова] Укр[аїна]” і змінила старий характер, все-таки се преємство імені не рекомендує її.

Щодо тих заяв Гр[игоріє]ва, котрі Ви пересказуєте, то вони дивують мене тепер так же, як здивувало поведеннє Григорієва, котрий приїхавши за кордон з високим титулом “емісара Ц[ентрального] К[омітету]”, прийнятий нами всіма з довірєм і поважанєм як з огляду на його особисті прикмети і високу партійну рангу, зробився прислужником і наганячем Шаповала, всяко будуючи його авторитет і дискредитуючи закордонну делегацію перед тими організаціями, котрих він був довіреним висланцем. Як він виступив спеціально против мене, можете бачити з його листа до Христюка, котрий Гр[игорієв] потім надрукував в “[новій] Укр[аїні]”, як він обріхував мою діяльність за кордоном — знаю з його листу до Ц.К. Коли хто отже потрудивсь коло “розбиття співзвучних сил”, то се власне він.

Наскільки щиро він тепер того жалує, побачите при дальшім співробітництві з ним. Наскільки удастся зроблене направити, коли він дійсно хоче то направляти, покаже час. Вам же належить пильнувати, щоб Ваше співробітництво служило поправці сього, а не було тільки “применениєм ще одного до Шаповалової компанії”. Належить пильнувати, щоб Ваше співробітництво не лягло між Вами і іншими членами колишнього ЛНВ, щоб в хвилі, коли настане час його відродити, ми могли б зйтись без усяких недомовок знову щиро і солідарно.

Вибачте, дорогий Олександр Іванович, за мою щирість — вона виявляє тільки мої глибокі симпатії і поважаннє до Вас як до людини і поета, котрі я заховував досі незмінно і хочу заховати до кінця моого життя.

Що до прав еміграції на чеські фонди, про що Ви говорите в 1 листі Вашім, то очевидно, що сі права можуть заявитись тільки в Празі, а не з Відня й не з Берліна. Я чув, що віден[ський] горожан[ський] комітет щось дістає від празького. Але досі мене ся справа не інтересувала.

Ви все-таки забули мені написати, чи посилку АРА направити на Суми, чи на адресу Чечеля для переправки. Напишіть якнайскорше. Також подайте точну адресу Вашої дружини. Очевидно, Ви залишили надії на її виїзд, отже треба постаратись, що[б] вона там не голодала. Київські наші уповажнені не забувають про неї (особисто вона піддержує, бачу, зв'язки з Анною Серг[іївною], котра дуже енергійно там працює) — але незалежно від того я хотів би зі Львова їй попросить кілька посилок.

Ваш щиро відданий М.Г.

Пишіть на Baden в Wien, Schlossgasse, 4 — так скоріше доходить.

№ 334.

[Баден, кінець грудня 1922 р.]

Що ж се Ви хоруєте, дорогий Олекса Іванович? В нинішніх умовах се “роскошь непозволительная”!

Щодо посилок Ваших позовільте спитати все-таки, чи не скоріше буде післати Чечелеви, щоб він переслав до Сум? Коли ні, то пошлеться до Сум. Я хочу так: з початку я постараюсь, щоб післиали з Львова; потім поставлю се питанне у нас. Віра Антоновна, як знаєте, дістає від нашої Київської колегії.

Щиро вітаємо, просимо не хорувати!

М.Г.

1923

№ 335.

[Віден, 17 січня 1923 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Проф[есор] Студинський відписав, що він в сих днях пошле В[ашій] сестрі посилку АРА. Я просив також післати В[ашій] дружині, але вона чи не виїхала вже. Що до того віддавання під суд кооператорів, то я думав, що Вам оповість Сірий, який краще знає сю справу, ніж я, але він ще й досі не поїхав до Берліна. Я не був на засіданню, коли берлінський лист обговорювався, але знаю, що було рішено відписати загально-прихильно (хоч “по существу” справа будила більше сумнівів,

ніж надій). Я пам'ятаю, що підписував відповідь, і секретар свідчить, що вона була післана, має росписку; може в Берліні її десь положили під сукно.

Наші привіти Вам!

Ваш М.Г.

№ 336.

[Віденсь], 23 січня 1923 р.
23.I.923

Дорогий Олександр Іванович!

Вчора я дістав В[ашого] листа з 18.I, а перед вчора В[аше] привітаннє з п'ятиліттям 22.I.918. Спасибі, дорогий! Що я на Вас не “нагнівався” і без того, свідчить моя картка з 16.I, котру Ви тим часом маєте теж одержали. Дякую за інформацію і прошу далі мене інформувати. Про балачки про “безпартійний” большовицький журнал, в котрім “розуміється, і Олесь буде писать” Вам уже очевидно росповів Сірий. Цікаво, що сей журнал, який в сій версії називається безпартійним, в іншій версії (писав Шраг се) називається укр[аїнський] комуніст[ичний] журнал, призначений українізувати КП(б)У. Поки рішатимуть, де йому бути і яким йому бути, пройде мабуть стільки ж часу, скільки доля призначила нинішньому режимові.

Поезію Вашу, з-за котрої Ви маєте стільки розговору, читав і слухав на вчорашнім засіданні журналістів і письменників, на котрім мене теж просили доконче приїхати, — що я і зробив, хоч з великим ущербом своїм. Спорить там нема з-за чого, хіба що жовто-блакитний елемент міг подражнити справді декого. Але В[олодимир] К[ирилович] і Щаповаль виявляють велику вражливість на пункті соціалістич[ної] чистоти, і очевидно будуть і далі старатись оден перед одним; се цілком неминуче, згідно з поезією Руданського, про те хто за що воює — за те що кому бракує, тому соціалістичний тон “Н[ової] України” мусить бути незвичайно високий, і пражський центр і його берлінська філія мусять одно одного “подтягувати” дуже сильно.

На зборах читали IV універсал і мої статі з приводу його; людей було мало, самі галичане, було мені дуже сумно і “чulo”, і хотілось сповнити свій старий замір — написати свої спомини про ті 14 місяців, котрих кращих і трагічніших мабуть не було і не буде в життю нашого народу.

Вам ширі привіти!

Ваш М.Г.

Записочку передайте або перешліть Сірому, де він тепер. Вона для мене дуже пильна!

№ 337.

[Відень], 5 лютого 1923 р.

Ну се справді неабиякий успіх, дорогий Олександр Іванович, коли Ваших таки випустили! Я, правду сказавши, не сподівався цього! Видко, що Вами таки дорожать. Що ж до мене, то ніяких пропозицій, про котрі питаете, мені не роблять, і взагалі я не маю вже давно ніяких зносин з сими сферами, не тільки безпосередніх, а навіть і посередніх. Союз наш післав останній транспорт обуви, одежі etc. 16.XI через Міжнародний Червоний хрест в адресу Українського Червоного хреста, й І.І.Холодний, член головної Управи Укр[айнського] Черв[оного] хреста, се одинока скільки-небудь "прикосновенна" людина, з котрою Союз ще має зносини — поки не дійде до наших уповажнених сей транспорт. Поведенне сфер з нашим Союзом (в справі посилки книг etc.) цілком відбило у мене всяку охоту до яких-небудь зносин з ними. Не можна їм вірити.

Ми живемо тихенько. Кулюня була вхопила гріп і дуже стрівожила нас, тепер їй краще. Я дописую І том своєї "Історії укр[айнської] літератури", над котрою працював останніх 1,5 роки.

Коли приїде Віра Антоновна й Олег, сердечно привітайте їх від нас!

Ваш М.Г.

5.П.923

№ 338.

[Баден], 19 лютого 1923 р.

19.П.923

Лист[а] Вашого, а сьогодня картку, підписану і Мансіккою, дістав, дорогий Олександр Іванович, а не відписав, бо був почаси заграбаний ріжними справами, почаси не мав "настрію", бо дитина наша все нездужає після гріпу.

Дуже тішились усі, що Віра Антоновна й Ігор приїхали, сердечно вітаємо і бажаємо урядитись тут добре і відпочити душою й тілом після страждань на нашій бідній батьківщині. Де і як думаете їх устроїти, і де і як думаете в зв'язку з сим жити самі?

Проф[есор] Студинський повідомив мене, що 16.I він післав 10-дол[арові] посилки на адреси Вашої сестри і Віри Антоновни. Не знаю, як тепер зробити з цею посилкою, що не застане Віри Антоновни, аби вона не дуже довго блукала.

Хочемо зробити спробу з новими посилками з матеріями, що посилає за 20 дол. АРА. А посилка №6, остання післана через місію, в серпні, таки дійшла нарешті до наших уповажнених.

Пораду не приїздити, котру Віра Антоновна переказала від Анни Серг[іївни], підтвердила недавно і конференція укр[айнських] соц[іаліст-]револ[юціонерів], що відбулась перед новим роком, і я тепер одер-

жав її резолюції і справозданнє з нарад. В ній взяли участь і наші віденські тов[ариші], і ті, що живуть легально після процесу і в'язниці, і ті, що живуть нелегально. Всі три категорії доволі однодушно уставили спільну лінію тактичну і констатували моральну і прінципіальну єдність осередка у[країнських] соціалістів-революціонерів.

Не знаю, чи бачили Ви в львівськім “Громад[ськім] Вістнику” з 18.II доволі змістовну допись з Київа [так наче від Зерова або когось з того гуртка] про літературний, видавничий і книгарський рух. Все-так[и] єсть рух!

А як тепер поступати, якби приходили якісь замовлення на Ваші книги? Я міг напр[иклад] купити тепер штук по 5 Ваших книг, якби був уставлений якийсь порядок на се, маю таке замовленнє, в котре міг би включити і Ваші книги.

Вітаємо щиро Віру Антоновну і Вас.

Ваш М.Г.

Посилаю Вам вирізку з газети, яка мені попала під руки. Може вона Вам придаться на показ тим, які представляють віденський Союз большовицькими підголосками. Прошу її сковати.

№ 339.

[Баден], 3 березня 1923 р.
З.ІІ.923

Дорогий Олександр Іванович!

Дістали листа від Анни Серг[іївни], де вона пише, що Віра Антоновна має про се поінформувати. Може вона щось переказувала?

Чи на п[ані] Берло можна буде передати посилку, сумніваюсь, я написав в кождім разі, щоб при роздаванню співробітникам Ак[адемії] наук (для котрих ми післали недавно) її мали на увазі.

Щодо бажання Вашого передати комусь своє місце в комітеті, то воно остільки мені здається безпідставним, що реальної робочої сили на Ваше місце ми однаково не знайдемо, се може Вам потвердити Сірий; та й річні заключні збори недалеко, і там виясниться, чи існувати далі нашому Союзови. В можливість заінтересувать світ горем нашої інтелігенції я не надіюсь. Щоб пояснити, чому укр[аїнська] інтелігенція на Україні не може знайти собі заробітку, се ж треба так багато пояснити, і кінець кінцем в такім світлі її представити, що не викличеш тим ніякої охоти; світови надойли сі жебрущі краї. П[ані] Суровцова вернулась сими днями з міжнародного жіночого конгресу в Амстердамі і привезла Союзови 1200 нім[ецьких] марок. Ну, та Ви в Берліні можете самі добре спінити ситуацію. На всі листи я досі від неукраїнців дістав 250 гол[ландських] гульденів.

Привіт від нас!

Ваш М.Г.

№ 340.

[*Віденський*], 8 березня 1923 р.
8.III.923

Дістав В[ашу] карточку, дорогий Олександр Іванович! Нацдо Ви так висловлюєтесь, що В[аше] місце в Комітеті “порожнє” — воно буде заняті Вами до загальних зборів, а коли комітет мав би існувати далі при моїй участі, я б настоював, щоб і Ви, і Ю[рій] П[илипович], оскільки зістанетесь тут, були б його членами. Але коли Ви настоюєте на відозві, то треба передусім установити, до кого звернутись, на які (точні!) адреси, щоб воно не виходило на “Вс'єм, вс'єм, вс'єм”, видрукованім в якім-небудь нікому не звіснім листку. Місіонери виявляють нервову активність. Тут Калюж[ний] все пристає до П[авла] О[никієвича] з пропозицією писати для журнала, який видаватиме Гринько, пропонує аванси, і заявив, що мусить звернутись також і до М[ихайла] С[ергійовича] — питав поради, чи письменно, чи поїхати; поради розуміється не дістав.

Привіт! Ваш М.Г.

№ 341.

[*Віденський*], 4 квітня 1923 р.

Христос воскрес, дорогий Олександр Іванович,

витаємо всі Вас, Віру Антоновну і “малого” Олега, котрий, як чую, успішно Вас догоняє вже зростом. Власне був недовго у нас І.Ко-сак і оповідав. По своїм повороті з Москви він іздив ще тут в ріжних напрямках шукати зарібку, але скільки знаю без успіху (sam він на сю тему не радо говорить), отже приїхав до мене не в особливім гуморі по тім усім. Але росповів дещо і про Ваше житиє. Тішить, що Ви знайшли можність якось устроїтись без пониження і запродання себе. Про салют Поршеви оповідав мині Павло Оникієвич. Дійсно, метод вповні новий.

Я всі останні тижні був дуже зайнятий запомоговою справою, з огляду що АРА припиняла з 1.IV висилку посилок; за порозуміннем з Студинським більш-меньш пляново розіслали ми за сі два тижні посилки по всіх більших центрах, разом з Львова і Відня більше як на 1000 дол., а на сім пока що точка. Не знаю, чи буде Львів[ський] комітет взагалі продовжувати акцію. Я ж думаю пробувати вести далі, уже грошевими посилками, оскільки будуть притікати які-небудь жертви від нашої еміграції з Америки. Через посередництво одного з знайомих в Християнії випробовую також, чи не можна чогось зробити з місією Нансена. На іншому міжнародному поміч я “окончательно” стратив надію.

Які вісти у Вас в Берліні про “об’єднаннє соціаліст[ичних] республік” та іншому високу політику? Чи завважили, що Донцов поруч ЛНВістника заложив економічний двотижневик “Заграву”?

Привіти наші Сірому. Як будете виїздити, подайте нову адресу. Ми все ще не знайшли нічого на май (квітнем кінчиться наш зимовий контракт); власники хат вичікують, сподіваючись вигнати ціни в маю під небеса. За сезон (5,5 місяців) розцінюють найскромнішу кімнату в 2,5-3 міліони тепер, але думають, що май принесе вищі ціни. Вирівнюється Австрія, нічого сказати.

Ваш М.Грушевський

Адрес наш теперішній в кождім разі зістає в силі.

№ 342.

[Відень], 7 квітня 1923 р.

Христос воскрес, дорогий Олександр Іванович! Стріли ми Великденъ, згадуючи всіх близьких. Приїздив вечером Павло Он[икієвич] — прощаючись їхати, має вже візи, [у] вівторок мають з Крек[отнем] їхати*. Рукопись його, якщо не дістали від нього спеціальніших інструкцій, перешлете до мене назад. Так я самотнію все більше. Але може поворот уже і для мене недалекий — себто можливість праці на Укр[айні].

Ваш М.Г.

№ 343.

[Відень], 7 травня 1923 р.

7.V.923

Спасибі, дорогий Олександр Іванович, що відізвались. Коли будете мати час і охоту, дуже буду рад почути від Вас щось більше. Те, що інтересує Вас, інтересує і мене, отже що притягне В[ашу] увагу, буде і мені цікаве. Зокрема становище укр[айнських] “вищих шкіл”, чи дійсно йде в них робота, наука, які відносини, се дуже цікавить моїх у Київі, до яких доходять відомості про сі “Українські Афіни” — Прагу, як там люди віддаються “наукам и искусствам”, не журячись нічим. Цікаво теж, що уявляє тепер Громад[ський] Комітет, його відносини, засоби і характер діяльності.

Ми Вас перевибрали 1 містоголовою “Голод[ним] Укр[айні]” на новий рік, але сумнів[аюся], чи буде що з цього. Справозданнє дістанете.

Щирі привіти від усіх нас!

Ваш М.Г.

Як побачите Дмитра Антоновича, прошу йому сказати, що я писав йому на працьку адресу 2.IV, довшим листом, питуючи, в якім стані праця, ним обіцяна У[країнському] Соц[іологічному] інст[итутові], але він не відписав. Чи одержав? Чи змінив адресу?

Може маєте якесь діло з книгарнею Гавлічка? За ними зістався коміс, даний Жуковським, і я не можу добитись ні рахунку, ні грошей, ні звороту книг.

* Передав до Києва примірника “Н[ової] України”, який одержав недавно з друкарні.
— Прим. авт.

№ 344.

[Баден, 17 травня 1923 р.]

Тільки що одержали Вашу картку з 15.V, дорогий Олександр Іванович! Однодушне просимо вийняти з кишені і кинути великого листа до поштової скриньки “дуже негайно”. Дуже і дуже дякую за візит до Гавлічка, можливо, що він таки й зробить се, а то навіть не відповідав на мої ультімативні листи (двічі я йому писав: при кінці минулого року і тепер в квітні). Ваш відзвів про Л. матиму на увазі. Коли можна, прошу з початком червня побувати знов у Гавл[ічка] і спитати, чи зробив. Як би я одержав, то Вам напишу.

З Києва пишуть про велику радість, з якою там іде роздача нашого транспорту обуви і одежі. Жаль тільки що повторити вже не буде можна!

З Харк[ова] приїхала ревізія, навіть дві, одна: ревізувати Академію, про котру харківські приятелі інформували уряд, що вона нічого не робить, друга — в справі виключення студентів, котрих цифра (коло 1.000) навіть харківців злякала.

Ваш М.Г.

Baden, Isabella str. 15, Hrushevsky.

№ 345.

[Баден], 22 травня 1923 р.
22.V.923

Дорогий Олександр Іванович!

Витаємо Віру Антоновну з приїздом! Чи оснувались уже твердо, кинули якір надовго? Бажаємо благополучного і мирного життя! Дуже “польщон” тим, що пишете про ухвалу “запросити мене до участі в праці” Педагог[ічного] Інституту, досі я вважав себе ученим [більше], ніж педагогом, але на здивованні бачу, що тим часом як Університет свободно обходиться без мене (принаймні не виявляв ніякої охоти “запросити мене до участі”), Педагог[ічний] інститут не може без мене обйтись! Такі таланти відкривають у мене на старости літ люди!

Запросин зліва не діставав. Писав Чечель, що в “Червоному шляху” Раковський має надрукувати відповідь на мій одкритий лист до нього, рік тому надрукований. Але очевидно і се сбитіє буде залежати від загальнopolітичної ситуації. Зле тільки, що на практиці ніяких поліпшень на Укр[айні] укр[айнці] досі абсолютно не відчувають.

Ваш М.Г.

№ 346.

[Баден], 9 червня 1923 р.
9.VI.923

Довго не відзвивались Ви на мої картки, дорогий Олександр Іванович, і не знаю, де Ви. Тим часом ось що. Як Ви мабуть знаєте, Лавров запропонував мені написати вступну статю до В[ашого] юбілейного збірника. Я поставив 2 умови: 1) гонорар, 2) Вашу згоду, а властиво поміч. Я бо а) не маю тут багатьох Ваших книг, отже чого не дістану тут, просив би позичити мені на короткий час (я акуратний в сім); б) хтів би мати деякий біографічний матеріал: що з літератури робило на Вас вражінне, кого і що з україн[ських], рос[ійських] і світових письменників Ви читали. Взагалі я хотів би щоб ся статя не була пустою затичкою, а послужила б справді зрозумінню В[ашої] творчості, і до певної міри дала змогу і Вам — через мене — сказати дещо читачам, що Ви хотіли б сказати. В кождім разі прошу відгукнутись. Бо поки не матиму В[ашої] згоди, не візьмусь за се.

Ваш М.Г.

№ 347.

[Баден], 17 червня 1923 р.
17.VI.923

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав дві Ваші картки з 12.VI, але чому ж нарешті не кинете до почт[ової] скриньки того інтересного нас листа?! Тішмось, що Ваша родина нарешті причалила до тихої пристани. Доказали съте великого діла, як то кажуть. За запросини приїхати до Вас сердечно дякую, але можливість подорожування для мене минулась, коли не безповоротно може, то для даного часу в кождім разі абсолютно. Де вже! Коби мати змогу прогодуватись сидячи на місці і обмежуючися в чім можна. Але якщо Ви виберетесь до Відня, то дуже просимо приїхати до нас, у нас тепер просторно, зможете переночувати, і поговорити основно, а не “мимолетно”.

Я рад, що зроблю Вам приємність статею до Вашої юбілейної збірки. Але Ви непотрібно переносите се в площе тільки “любезності” до Вас, і на тій підставі загортуетесь в тогу скромності та відмовляєте мені в інформаціях, котрих у Вас прошу. Мині ж хочеться не тільки “украсить своїм іменем” (!) Ваш збірник, але й написати користну літературну характеристику, а не тільки “н'єчто по поводу”. Тому я смію ставити навіть умовою написання сеї статі, щоб Ви мені сих інформацій не відмовили, дорогий Олександр Іванович! Якщо Ви приїдете до Бадена, то я Вам зроблю інтерв'ю. Коли ні, прийдеться Вам відповісти письменно, без того я не візьмусь до роботи. Лавров прислав мені

ІІ книгу, пізніше обіцяє далі. Чи все в збірнику буде тільки передруковане з попередніх збірок, чи і скільки буде нового?

Ми всі щиро витаємо Віру Антоновну, Вас і Олега.

Ваш М.Г.

Посилаю Вам як членові нашої президії останнє справоздання. Як будете в Празі, зайдіть і потисніть Гавлічка, будь ла[с]ка. А перед усім діставши листа, повідоміть, що одержали.

№ 348.

[Баден], 27 червня 1923 р.
27.VI.923

Дорогий Олександр Іванович!

17 с[ього] м[ісяця] післав я листа на вказану Вами адресу, але не знаю, чи він дійшов, бо щось мовчите. В нім окрім поздоровлень Вашій [сім'ї] з нагоди переїзду на спокійний пробуток, писав я Вам, що без відомостей від Вас, потрібних для написання моєї статі, я таки не візьмусь до неї. Якщо Ви приїдете до Відня, а з Відня до Бадена, куди Марія Сильв[естрівна] і я дуже Вас запрошуємо, то я Вам зроблю устне інтерв'ю, а як ні, то таки мусите відповісти мені на "вопросные пункты", бо інакше я не буду писати. Отже жду скорої відповіди, бо інакше повідомлю д[обродія] Лаврова, щоб на мене не рахував.

З щирим привітом М.Грушевський

№ 349.

[Баден], 9 липня 1923 р.
9.VII.923

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав Вашу картку з 2.VII досить давно, але ні обіцянного нею більшого листу, ні інформацій для моєї статі таки не маю, і не можу приступити до статі. М[іж] іншим, я дістав всі Ваші книги крім [частини] VI (чи вона виходила? що було в ній?) і "Перезви". Також питав я Вас, що буде в сім працькім збірнику? Я просив Лаврова прислати мині коректурні відтиски, бо у вступній статі треба рахуватися з змістом самого збірника особливо. Але аркушів нема. Вчора прийшов до мене — Сидоренко, з котрим я давно закинув усякі відносини! Ціль зісталась неясна!

Як живете Ви і Ваші? Сюди мабуть не приїдете?

Ваш М.Г.

Гавлічек, здається, забув свою обіцянку! Будьте ласкаві, при нагоді нагадайте йому.

№ 350.

Baden, 20 липня 1923 р.
Baden, Isabella str. 15
20.VII.923

Дорогий Олександр Іванович!

Сього тижня одержав від Вас 2 картки, але великих листів, старого і нового, котрі Ви — як пишете в 1 картці, вислали день перед тим, я не маю й досі, і не маю тих відомостей, котрі мені потрібно, щоб приступити до статі. Лавров, висловляючи переконаннє, що “пан поет Олесь” уже надіслав міні потрібні відомості, просить скоріше прислати статю, бо поезії вже кінчаться складом. Матеріял, міні присланий, я підчитав, не стає “Перезви” — і другої половини нового збірника, котрий треба міні побачити, пишучи, хоч в щіткових відбитках, а головно — не можу приступити не маючи біографічних даних. Тому прошу прочитати долучений анкетний листок і дати на запитання по можливості точні, хоч і короткі відповіди, для короткости можете значити їх просто цифрами — я зіставив собі копію. Прошу се зробити якнайскоріше, бо тепер я буду мати час для статі, а потім може щось інше надбігти. Також прошу пояснити, чи можу говорити про “Перезву” — себто чи відповідаєте за Валентина (про Ваші колишні гуморески я згадаю лише сумарично — чи може більше щось сказати? але я не маю з них нічого під рукою).

Місця пробутку Крекотня не знаю. Про книги Анна Серг[іївна] розпитувала в Книгоспілці і їй сказали, що прислані Вукопспілкою книги почали ще лежать в таможні, почали перероблені на картон — в тім моя “Ілюстрована історія”, “Старі часи” і “останні книги творів Олеся” (не знаю, що се значить).

Привіт Вашій родині!

Ваш М.Г.

1. Ваш батько і дід — соціальне становище, достаток, освіта, зайняття.

2. Чи по жіночій лінії були не українки; хто?

3. Коли втеряли Ви батька?

4. Ваша мати — освіта її, інтереси, характер, впливи?

5. Рік, місяць, день і місце Вашого уродження?

6. Хто ще був у сім'ї?

7. Де Ви виростали? Дім, село, місто, слуги, перші інтересні знайомі?

8. Як вчасно себе пам'ятаєте? Коли вивчились читати, чи любили читати і що?

9. Ті “степи”, котрим Вас “доручила мати”, чи степ ідеальний чи реальний? Де?

10. Де вчились? Які предмети йшли добре, які зло, чи були учителі любимі і впливові, чи були гуртки молодіжі?

11. Коли вперше прочитали українську книгу? Чи дома говорили по-українськи? Коли ні, то де практикувались і коли?

12. Що то за ученичий журнал був, де Ви написали Ваші перші вірші (1897?)

13. Через що збочили Ви в Ветерин[арний] інститут? Коли скінчили його? Коли пішли в службу і де?

14. Чи знали когось з старших харків[ських] україн[ських] письменників? Відколи стали обертатись в україн[ській] громаді?

15. Коли розчиталися в україн[ській] літературі? Коли приблизно прочитали лірику Куліша, Щоголіва, Франка, Лесі Укр[аїнки], Самійленка? (се поети, котрих уважаю Вашими попередниками — яке Ваше відношення до них?).

16. Чи богато читали і любилися в Гайнє? Кого з чужих ліриків ще близіше знали і цінили? росийські — Фет, Тютчев, Некрасов, Надсон, Фофанов, Бунін, Брюсов, Блок?

17. Чи брали участь в політич[них] укр[аїнських] гуртах або партіях і яких?

№ 351.

[Баден], 4 серпня 1923 р.

4.VIII.923

Дорогий Олександр Іванович!

Тільки що одержав я В[ашого] листа з відповідями на мої пункти запитань. Добре, що зарекомендували, дійшов лист, а попередніх я так і не одержав. Той матеріял, що Ви подали, дуже мені поможе, надіюсь, обрисувати Вашу творчість, особливо 1 десятиріччя. Не ясно мені — Ви говорите мабуть про діда з матернього боку, що то в його маєтку Ви жили і його стратили на 12 році життя? Два роки, котрі Ви жили на селі, під час середньої школи — се були вакації, чи мали перерву в науці (в середній школі Ви були до р.1900? — від якого року?). В шкільнім журналі Ви писали і по-укр[аїнськи] і по рос[ійськи]? перші вірші 1899 р. були укр[аїнські] чи російські?

Потім, Ви не відповіли на важне питання — чи можу я говорити про “Перезву”? (Ваша творчість II десятиліття представлена розмірне слабо, отже се було [б] позисто для статі, коли б я міг використати “Перезву” — але Ваша воля!). Якщо маєте примірник, позичте. Коли була написана “По дорозі в казку”? (нема дати на друкованім), “Трагедія серця”? , “З лірики” книга] III — мабуть 1909-1911? (на книжці нема обгортки і дати друку). Драматичні проби — чи 1913, тоді ж, як дозволи на виставу, чи раніше?

Якщо можете, напишіть скоро, я на другий тиждень взявся б до писання статі — з великою приємністю!

“Нов[у] громаду” одержав, але се журнал нудний “до тошноти”, ще далеко гірший від “Ч[ервоного] шляху”.

Як живете зрештою? Уже не збираєтесь в сі сторони?

Ваш щирий М.Г.

Привіт від усіх нас Вам і Вашим!
Бачили Ви Гавлічка?

“Для вірності” посилаю таки цього листа через книгарню: не маю довір’я до Вашої почи.

№ 352.

[Баден], 6 серпня 1923 р.
6.VIII.923

Дорогий Олександр Іванович!

Тільки що одержав В[ашого] листа з 4.VIII. Така скорість його дуже мене сквилювала, і я пробую післати цього листа на Davle — хоч після пропажі В[аших] листів мав глибоке недовіре до сеї адреси, і мо-го останнього, з 4.VIII, післав на книгарню з прошбою переслати. Про-шу по одержанню цього зараз мені відписати, щоб я знов, що дійшло. А на випадок пропажі роблю копію.

Завтра я буду мати статю майже скінчену. Не буду її викінчува-ти цілком, бо Лавров, пообіцявши прислати решту гонорару на 1.VIII, не додержав обіцянки, і я не хочу, маючи готову статю, сердитись його неакуратністю. Післав йому в суботу пригадку і тепер ждатиму “вислі-ду”. Тим часом, коли ласка, напишіть мені:

Чи якісь вірші Ваші друкувались перед виходом 1 книги, де, ко-ли і чи під “Олесем” чи інакше.

Коли саме фактично вийшла 1 книга, чи ще 1906, коли?

Чи II виданнє 1 кни[иги], що маю перед очима, ріжниться від 1-го? чи не пропущено віршів, скільки?

З 1909 р. бачу мало віршів в II кни[изі] — чи вони, не датовані, в III кни[изі], чи взагалі було мало, і Ви робили щось інше?

Тепер щодо порушених Вами справ. Буду писати поки що корот-ко, бо боюсь, щоб і сей лист не пропав.

За заклик приїхати на село дуже дякуємо — але тут заплачено до кінця сезону — до 1.X, і нема рації кидати.

Щодо дальнього я не маю ніяких твердих плянів. Кличуть до Америки, кличуть на Україну, але вісти про “прискорену українізацію” дійсно не заохочують до негайногого виїзду. Тим часом два тижні тому дістав я лист від Мицюка, як декана економічного відділу Подебрадсь-кої академії від 1.II.923 з питаннем, чи я не згодився б взяти курс соціології, бо мовляв все студентство і значна частина професорів того бажали б. Я відписав йому (недавно — бо він попереджав, що виїздить до Карлсбаду), що я рад піти назустріч бажанню студентства, хоч зай-нятий зараз іншою роботою, — але платня 1800 к[рон] чеських} з прибавкою 400 к[рон] для родини, коли вона буде жити в Чехії, мене не устроює. Я не маю змоги докладати з своєї кишені, а по моїм відомо-стям, щоб жити нам в Чехії, треба коло 3500 місячно. Отже коли Ака-демія заінтересована в моїм курсі, нехай постарається в міністерстві

про відповідну платню. Я ж прослужив 20 літ як ординарний професор, я член чеської академії наук. Коли професора з вільного університету беруть на 3000, то може міністерство "розщедритись" мені на таку плату. Та й на переїзд, щоб пересунути свої книжки, я мусів би щось дістати*. Не знаю, що він на се напишє. Те що Ви пишете тепер, се розуміється великий плюс за переїзд — хоч політикаство й емігрантські інтриги дуже мене лякають. Я тут цілком відійшов від того всього, і заліз в історію літератури, при всіх її слабих сторонах, неминучих в роботі за кордоном, я дуже дорожу сею працею, але сподіваюсь, що якось можна буде продовжувати і в Чехії]. Від Вин[иченка] дістав 2 листи з категорич[ним] домаганням пристати до єдиного фронту, а інакше... Та про се другим разом!

Марія Сильв[естрівна] і Кул[юня] дуже дякують за Ваші гадки про нас, і я сердечно дякую за Вашу приятельську прихильність].

Ваш М.Г.

Не знаю як краще — чи казати Лаврову післати Вам статю в манускрипті, чи прочитаєте в коректі? Я однаково хотів би конче, щоб Ви прочитали, бо може щось помилив.

№ 353.

[Баден], 6 вересня 1923 р.
6.IX.923

Дорогий Олександр Іванович!

Разом з сим посилаю Лаврову вступну статю — хоч він грошей мені все ще не прислав. Обіцяв на 1.VIII, потім на 20.VIII, нарешті цілком певно — на 3.IX — і таки не прислав. Се стає дуже неприємно.

Статю післав крім кінця, котрий можна буде зробити довішим або коротшим, відповідно до потреби. Тому що я не знаю, яким шрифтом буде складатись стаття, я не міг вирахувати цілком точно. Я пишу йому, щоб дав Вам коректу, там є деякі роки, котрі я мусів вираховувати тільки приблизно; але прошу без церемонії означити, з чим Ви не годитесь, щоб я міг відповідно справити — прошу тільки написати мені точно. Ви настільки вже "определенная литературная величина", що тут нема чого вдаватись в сверх-деликатність, а я не хотів би давати [для] публіки щось помилкове в оцінці й інтерпретації Вашої творчості. Отже жду.

Про себе не буду писати — д[обродій] Косак, з котрим я перед його виїздом кілька разів говорив, певно, росказав все, що варто було росказати. Почуваю себе слабим фізично; з трівогою думаю про надходячу зиму. Незадовго треба буде "кидати жребій" — писати контракт на помешкання на зимній сезон, і платити гроші вперед, як тут прий-

* а виклади краще б почати ще в осені, бо що на другий рік відложиться, стає непевним. — Прим. авт.

нято. Приїхати до Праги, так як Ви писали — щоб улекшити труднощі зв'язані з моїм покликанням, чи то — визначенням відповідної плати, річ майже нездійсненна. Се річ дорога, річ трудна, бо паспорту я не маю, а ходатаєм в власній справі ніяк мині виступати. Отже буде що буде.

Наші привіти Вірі Антоновні й Вам. Сподіваюсь, що Косак дещо розповість мені про Вас. От для його переїзду до Чехо-Словаччини якби Ви могли щось зробити, се було б дуже важно. Шраг, як знаєте, 28.VIII вже виїхав до Харкова.

Ваш М.Г.

№ 354.

[Баден, перша пол. вересня 1923 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Не відписував зараз на В[ашу] картку з Davle (без дати) — бо післав якраз листа на книгарню, бо Косак писав, що застав Вас у Празі. Думаю, що його дістали. Косак мав Вам розповісти про мене — але тепер довідавсь, що бачив Вас тільки хвилями. Правда, що й розповідати не було нічого особливого. Пропозиції мині зроблені від Подебрад[ської] Академії застряли очевидно в піску, мабуть люди, котрим мене бачити не приемно, скористали з того, що я поставив жадання більшої платні, і постарались сю справу поховати: мовляв, справа безнадійна, що нема чого її й підіймати в міністерстві. Мині ж неможливо руйнуватись до решти, по відомостям, які я мав, менше як за 3.000 місячно не проживеш з сім'єю, а що ж буде з переїздом — скільки то коштуватиме підняти книжки і все барахло?!

Написав оден чоловік “неофіційно”, чи не міг би я взяти місце ще і в Педаг[огічному] Інституті, мовляв се покриє ріжницю до 3.500. Але взяти тижнево 6 + 6 годин, се значить цілком зріктись наукової праці. Я відписав, що принципіально не відмовився, але треба так якось скомбінувати, щоб я не мав більше 3-х днів на тиждень занятих — разом яких 9 годин тижнево. Але я взагалі маю те враження, що з цього мабуть не буде нічого: мабуть дехто домагається, дехто хоче спекатись, і кінець кінцем скінчиться на таких розмовах. Нині треба робити угоду на зимове помешкання.

Вступну статю я піslав, крім кінця. Лаврів далі водить мене з грошима. З Калюжним я не бачивсь. Він писав, що хотів би мати розмову зо мною, але з тим і поїхав. Моя “Історія укр[аїнської] літер[атури]” на Україні заборонена, мабуть просто в силу того, що се загранице видання. Я підкінчу тепер IV том, але не збираюсь скоро друкувати, бо книжний торг цілком упав — як Вам мабуть звісно.

Може вже на Україні доведеться?! Листи, котрі відги одержую, переняті все-таки деяким вдоволеннем з “національного курсу”, його там не вважають цілковитою фікцією, жите навчило бути вдоволеними і малим!

Писав до мене сими днями Гольдельман в справі Подебрад[ської] академії й між іншим порушив справу своїх книг, котрі лежать разом з Вашими в складі бувшого ОУУкса. Сі книги перейняв в своє завідуваннє Юрій Пил[ипович], переймаючи склад від Крекотня спільно зо мною. Але перейняти склад він перейняв, але грошей за нього не платить, очевидно через своє безгрошіє, а мабуть і через те, що Гольдельман і Ви теж йому не платите своєї часті. Так можна склад і втеряти. Я се й пишу Гольдельману на його листа.

Які Ваші пляни жительства? де оснуєте на зиму Вашу сім'ю, в яку школу направляєте сина? Наші привіти Вірі Антоновні й Вам.

Ваш щирій М.Гр.

№ 355.

[Баден], 29 вересня 1923 р.
29.IX.923

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав В[ашого] листа і картку з 25.IX. Хвилює нас Ваш живий інтерес до наших плянів. Я не відмовляюсь, я написав Педагог[ічному] Інституту так я[к] хотів той молодий чоловік, що приїздив (Стахів на ім'я): згожуюсь виставити свою кандидатуру, з тим щоб в разі вибору Педагог[ічний] Інст[итут] порозумівся з Подебрад[ською] ак[адемією]. Мені 12 годин тяжко, і кілька разів на тиждень з Подебрад до Праги теж, але Ст[ахів] просив, щоб я сього не згадував — “ми”, мовляв, “се все зробимо — Ви будете мати асістента, котрий Вас виручатиме” etc., але не ставте ніяких умов, щоб не утрудняти. Таку відповідь піslav я 20.IX Терлецькому, котрий мене запитував. З того часу не було нічого — ні від Мицюка, ні з Педагог[ічного] інст[итуту]. Тимчасом час не стойть, і позавчора прийшлося найняти торішню хату на зиму і дати задаток, бо інакше могла б утікти.

Отже я не відмовлявсь і не відмовляюсь, але не маю великих надій. Шап[овал] хоч і плакав перед Вами, але щирим бути він органічно не може, і коли він говорив Вам, що сподівається бачити мене на своїм місці, то се значить треба зрозуміти, що він уживе всіх заходів, щоб мене не пустити до Праги. Будьте взагалі з ним обережно; потім ще, чого доброго, скаже, що я Вас підсилав до нього, і под[ібне]. Не можу знати, коло чого крутиться та інтрига, але відчуваю, що є. Одні хотіть, інші завзялися не пустити.

Паспорта я не маю (тільки УНР). Я чув, що професори тих шкіл мають чеські паспорти, отже думав, що коли справді дістану там місце, то дістану паспорти і візи для себе, М[арії] [Фильвестрівні] і К[атерини] М[ихайлівні]. Маю папірець ще з 1921 р., котрим Масарік (себто його канцелярія) мене повідомляла, що ним виданий наказ видати мені (дипломом) пас[порт] коли б я потрібував. Я тоді нескористав з цього, може в крайності прийшлося би тепер се пригадати.

Фактичні помилки в моїй статі Ви таки справте — не годиться, щоб статя, яка йде в збірнику Ваших творів, мала неточності фактичні. Коли самі не хотите, пришліть коректуру мені, і напишіть, що ще — я справлю. Статя без кінця, як Ви бачили, я питав Лаврова, як великий кінець треба — скільки вийшло в друку і скільки місця, але він не написав. Грошей він досі мені не доплатив, 720 корон, скільки раз обіцяв, і все ще нема, коли Вам не в труд, нагадайте, щоб вислав.

Витасмо щиро Вас і Ваших усі!

Г.

№ 356.

[Баден], 2 жовтня 1923 р.

2.X.923

Дуже дякую за лист з 27 і за Вашу приязнь. Я ніяких поза тим відомостей ні від кого не мав весь сей час, і ні Академія, ні Пед[агогічний] інст[итут] до мене не звертались. Сьогодня картка від Лаврова, разом з коректурою статя. Набрана вона страшно: примітки попали в текст. А важніше, що Лаврів пише, аби покоротити до 16 сторін, друкарня дала досить розгонистий шрифт, досить розгонисто набрано, і з післаного оригіналу вийшло 17,5 сторін, а у мене ще ж кінець єсть! Чи справді виконати жаданнє Лаврова? Тоді треба викинути всі примітки, більшість цитат. Розуміється, я се зроблю, коли справді треба ніяк не більше 16 сторін. Прошу прислати Ваші поправки. Грошей однаке Лавров не прислав і навіть не обіцяє, коли, тільки все в “найкоротшім часі”. По можности нагадайте йому.

Від усіх нас щирі привіти.

Ваш М.Г.

№ 357.

[Баден, 11 жовтня 1923 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Картку Вашу дістав разом з офіціяльним повідомленням У[країнського] Пед[агогічного] інст[итуту]. Але тим часом з Господарської академії — мовчання. І так вийшла глупа ситуація: задля самого одного Пед[агогічного] інст[итуту], себто $1500 + 250$, я не можу їхати, і так прийдеться, мабуть, подякувати і зріктись. Справа взагалі йде загадочно, а тут ходять чутки, що уряд Чеській наче б то забирається до економії в укр[аїнській] справі. Кажуть, що Микита Шаповал] в зв'язку з сим поїхав кудись “на спинок”. Табори галицькі ліквіduються, і [тому] под[ібне]. Так я знов — на превеликий мій жаль, опиняюсь на роздорожу.

Витасмо сердечне Ваших і Вас, де основуєтесь на зиму? Чи дістали мою картку з 2.X про статю до Вашого збірника? Я питав, чи дій-

сно треба скоротити статю до 16 сторін, як хоче Лаврів, і просив вказати як іще інші неточності знайшли. Післав на Davle. А Л[аврі]в досі годує мене "завтраками", ресторатор зручний.

Ваш М.Г.

№ 358.

[Баден, друга пол. жовтня 1923 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав 2 В[аші] картки з 14 і 15.Х, не знаю, чи одержали мою картку з 11.Х післану на Davle — де я Вас питав, які ще неточности Ви знайшли в моїй статі, бо маю коректу у себе і хтів би справити. Правда, що Лаврову мабуть не спішно, бо грошей таки не шле.

Якраз перевозились ми на зимове помешканнє, — тиждень складали, а тиждень роспаковували, через те моя кореспонденція прийшла була в розстройство. За сей час з Подебрад не було нічого, натомісъ дістав я пропозицію тимчасом взяти — поки б з Подебрадами устроїлось — виклади на інструктор[ських] курсах. Заразом одначе дістав також листи з Київа і Харкова, що молодіж (студенти), академічні робітники, тощо бажають і там мого повороту — умови для наукової праці, мовляють, вже есть etc. Все се поставило мене знову на роздорожжу, з котрого не знаю, як вийду. Розуміється, в Празі жити можа б безпечніше, ситніше; правда, наукова праця пішла б в кут при заробкованню, а політичний підклад тих запросин, котрі мині було зроблено, зістається для мене і до днесь неясним — пишуть мені й таке, що й запросини робляться з цілею дати мині змогу "помирити з собою громадянство", чи реабілітуватись перед ним!.. Які умови мого існування будуть на Україні, не знати. Але коли люди, котрих я не можу підозрівати в задніх мислях, — котрі не стоять ні в якім зв'язку з урядом, ні з партією навіть, ставлять справу в сю площину, що мое місце на Україні — трудно мині відмовлятись від сього в ім'я матеріальних вигод!..

Ваша порада — приїхати до Праги щоб особисто полагодити справи, нездійснима, бо я писав Вам уже — я не маю паспорта, та й зайніх грошей на дорогу. А супроти такої можливої перспективи — що прийдеться збиратись на Україну, краще може празьку справу трохи придержати, — поки не виясниться, коли і під якими умовами прийшлось би мині їхати до Київа!

Наші ширі привіти!

Ваш М.Г.

№ 359.

[Баден], 7 листопада 1923 р.

7.XI.923

Дістав В[ашого] листа, дорогий Олександр Іванович, в конверті Педаг[огічного] Інст[итуту]. Прикро мені, що Ви так депрімовані мою

резигнацією, але думаю, самі Ви відчуваєте, що іти мені в лектори якихось апокрифічних селян апокрифічної “Селянської спілки на еміграції” значило б зйти зовсім на богадъльщика “Громад[ського] комітету” і групи Шаповала, і я такого кроку не міг зробити. Гречне постилізовану відмову піslав я перед кількома днями. Заразом ся пропозиція потвердила мої підозріння, що Шап[овалу] і К° потрібна не моя наукова робота, а “пріобщеніє къ дѣлу”. Почав Міцюк, і тепер уже скромно відійшовши на бік, нічого не пише, а справа пішла з рук до рук і прийшла до “Селянської спілки на еміграції”. Дивно тільки, що при тім призабули, що без паспорту і грошей на дорогу я одинаково не міг би рушитись — а кличуть приїздити “як скоріше”. Тепер я однаково не рушусь. Що інше якби Господар[ська] Академія або Педагог[ічний] інститут про се були подбали в свій час, може я і був би давно в Празі. А тепер, коли я заплатив помешканнє на зиму, углє і дрова тут — зриватись мені до Праги, щоб там — за браком помешкання мешкати в готелю, їсти в ресторані, писати на чемодані, може на яких 2-3 місяці тільки, переривати ту хоч маленьку наукову роботу, котру я роблю тут, на те щоб стати об'єктом якоїсь неясної мині політичної гри — шкода! Ніякого приличного житя в таких умовах і за 3000 місячно не наладиш, я не можу пускатись і за для більшого на таку совську дорогу. По Вас бачу, що нічого там доброго не зробиш, бачу роскусили Ви “некладателя” Лаврова достатно!

Що до повороту, то вибачте, дорогий, коли пригадаю, що ще тірік казав Вам, що на Вашім місці я був би на Україні вже. Вам се без порівняння лекше ніж мині; я мушу вважати, супроти моого минулого, на ріжні річи, котрі для Вас не істнують. Але розуміється, кождий найкраще знає свої справи. Завважу тільки, що один раз уже зіставсь за кордоном під час війни, і знаю, як се тяжко. Правда, тепер не бачу ще занадто ясних знаків, але на випадок — не хотів би сим разом лишатись хоч би і в Чехії.

Отже, з усього бачу, що до Різдва до Праги не поїду, а тим часом мабуть виясниться, чи зможу їхати до Київа.

Лаврів після всіх обіцянок якнайскоріше прислати всі гроші прислав вчора, 6.XI “частину”, просячи коректу, бо він на 6.XI доконче хоче випустити Вашу збірку. Не гнівайтесь на мене, що супроти всього попереднього я бачив себе змушенім написати, що пішли коректу, як він заплатить рахунок.

Наші найщиріші привіти Вірі Антоновні!

Ваш М.Г.

P.S. Балакали ми про Вашого Олега. Коли не записали Ви його до якоїсь школи, чи не добре було б використати час на те, щоб він підучився добре мовам — взяти йому учителя до мов, в Празі ж сього стільки хоч, і не було б Вам трудно, мабуть. Витаємо Вас усі, на яку адресу післати Вам Ваші книги? Праця Христюка чи ще у Вас і досі?

Ваш М.Г.

№ 360.

[Баден, листопад 1923 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Дістав В[аші] листи, дякую. Розумію добре “смутеніс” Вашої душі, бо й сам подібне переживаю. З одної сторони серіозні мотиви, на вітві загально-національного характера, наказують їхати на Укр[айну], з другого боку докази непережитого ще українофобства більшовиків, їх заходів против громад[ської] ініціативи і страшного зубожіння краю змушують з смутком думати про сю перспективу. Був у мене сими днями Калюжний і його оповідання про нинішній стан Укр[айні] наганяли на мене глибокий сум, як се Ви мабуть і самі дізnavали. Але таки мабуть будемо їхати, хоч ще не знати близше, коли саме і як. Як я Вам здається писав, імпульс дала мені пропозиція Київ[ської] Академії Наук — сим разом дав я згоду поставити мою кандидатуру, на що не згоджувавсь раніше, як Ви мабуть пригадуєте. Але досі сей вибір не переведений, тому я й не знаю — “коли і як”. Коли Ви при[и]цішяльно рішетесь їхати, то треба б звідти постаратись вияснити, що Ви там знайдете для себе. Може б Вам справді дали якесь місце в котрім ветеринарнім інституті або в управі відповідно[го] комісарства, щоб не бути залежним від видавничої кон'юнктури, котра тепер справді невимовно прикра. Коли хочете, повідоміть мене, і поставлю се питаннє М.Левицкому, котрий останніми часами відновив зо мною зносини.

В сій непевності не можу думати про Прагу. Не перешкодила б вона моїму поворотови на Укр[айну], я думаю. Але коли тепер всталася можливість скорого виїзду на Укр[айну], проробити ще одну страшев[н]у ломку — їхати до Праги, уставляти там відносини, а потім знов на Укр[айну], се вище моїх сил. Думаю, що до Різдва повинно вияснитись і тоді буде виднійше може, куди і як.

Дуже рад, що “накладатель” вдоволений з тої міри довір’я, котру я йому уділив. Після всіх попередніх його неакуратностей і несповідностей я написав йому, що пішлю коректу тільки по одержанню належних грошей, і він се виповнив. При моїм імені на обгортці дійсно не ставте “професора”. Передмову я скоротив до 16 стор., викинувши цитати і примітки.

Щирі привіти наші Вірі Антонівні й Вам. Держіться, дорогий, і не тратьте [віправлено на “не зрадьте” — Упор.] духу.

Ваш щиро відданий М.Г.

№ 361.

[Баден, 7 грудня 1923 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Тиждень тому відіслав я Вам книги Ваші, а се одержа[в] і примірник нової. Раджу Вам порозумітись з Сірим щодо складу Ваших книг!

Я свої книги з огляду на неправильності в розрахунках і правдоподібний виїзд хочу перевезти до друкарні, котра їх друкувала; Ваші і Гольдельмана прийняв від Крекотня Сірий, Вам треба з ним твердо узгодить щодо дальшого!

Від “Союзу гол[одним] Укр[аїни]” повідомляю Вас, що останні збори в справі його ліквідації відбудуться 20.XII; вчора відбулось перше зібраннє в сій справі, а ті будуть рішаочі.

Привіт від усіх нас!

М.Г.

№ 362.

[Баден], 31 грудня 1923 р.
31.XII.923

Дорогий Олександр Іванович!

Тільки що дістав В[ашу] картку. Навзасм здоровимо Вас усіх з Новим роком і бажаємо всього добра. Ми будемо стрічати його нині, і згадаємо всіх Вас.

Коли віддали Олега на матуральні курси, і сі курси поставлені добре, так що він справді підготовиться добре, а не тільки що дістане матуру паперову, то се рація довести його науку до кінця в Празі ж. Але чи Вам варто буде сидіти до того часу в Празі, се розуміється покаже будучність. Поки я сам не вернувся і не побачив на власні очі тамошнього житя, я нікому не буду радити повороту. Очевидно, діло не в тім, щоб вірити большовикам чи не вірити: було б дуже сумно, якби ми жили вірою в якесь чуже попеченіє про нас. Але се річ сумління кожного — здати справу, де він буде користніший для свого народу чи для того колективу, з котрим він себе зв'язує — чи дома чи за кордоном? Я поки мав те переконаннє, що мій пробуток за кордоном користний, доти сидів тут. Тепер думаю, що користь моого сидження така мінімальна, що навіть в обставинах дуже несприятливих жите мое на Укр[аїні] не буде менш користним. А зрештою побачимо.

Сими днями наступив фінал переговорів про мій переїзд до Праги. Педаг[огічний] інст[итут] запитав мене, чи я приїду до 10.I, коли починаються заняття, при тім на згадку моєго попереднього листа, що для того, щоб приїхати, мені треба 1) каса, 2) грошей на дорогу, не відповів ні словом, зате подав до відома “в порядку інформації”, що Подебрад[ська] Академія відложила курс соціології на один рік (Мицюк так і не удостоїв мені написати). Я отже відповів, що не зможу приїсти — що очевидно, від мене і требовалось.

Як ми довго пробудемо в Бадені, не знати. Академія поволі проводить процедуру моєго вибору, вона ще не закінчена, потім буде від уряду добувати охоронну грамоту на переїзд. Раніше кінця січня мабуть се не скінчиться. Дуже добре, що щось зробите з В[ашими] книгами. В січні вони мусять обов'язково бути забрані, магазин уже виповідгнений.

Ваш М.Г.

1924

№ 363.

[Баден], 12 січня 1924 р.

12.I.924

Дорогий Олександр Іванович!

Дякуємо за добрі побажання, і Вам усім бажаємо в новім році всього найкращого! Аби наблизився час, коли будемо мати [змогу] знову працювати на рідній землі над своєю ділянкою словесної ниви. Прикро, що Ви почуваете[сь] недобре і жалуєтесь на здоров'є. Правда, і ми не можемо дуже ним похвалитись. Роки і тяжкі умови життя беруть своє. Але надії Ваші дістали від Держвидава такі суми здаються мені не дуже твердими. Не будьте плянів на сім Скупі вони, та й не богаті на гроші! Трудно стойти справа з книгою на Укр[аїні].

Вчора зібралися ми на складі — Джуган (представник "Дзвону"), Кушнір М.А. як голова фірми і я. Сього місяця склад мусить бути спорожнений. Порозумійтесь з Юр[ієм] П[илипови]Чем, дістаньте грошей на перевіз, бо як вони лишаться на сім теперішнім складі, то буде дуже трудно їх вирвати — можуть пропасти! Джуган мабуть грошей не має на сю операцію, треба щоб йому прислали з Праги.

Як іде Ваша юбилейна збірка, чи оправдує себе? Чи не охотиться накладатись випустити драматичні речі? Розуміється, більше користі було б, коли б виходило на Україні. Лизанівський з "Руху" писав, що хочуть видати всю белетристику Франка! Сміливі діло!

Щиро вітаємо Вас усіх.

Ваш М.Г.

№ 364.

[Баден], 20 січня 1924 р.

20.I.924

Дякую, дорогий Олександр Іванович, за Ваше попеченіє про книги мої. Гавлічек нічого мені не написав. Всі мої листи зістались без відповіди. Він повинен — згідно з моїм торішнім листом з 30.I.923 (в котрім я нагадав йому стан рахунків, дуже докладно) передусім повідомити мене, що він продав з книг, на котрі він виставив квити 9.XI і 20.XI.921, і що у нього єсть. Хоча Лаврів теж не виявив акуратності в рахунках і розплатах, але все-таки було б мабуть краще, щоб він, як Ви пишете, здав нероспроданий коміс в Ваше роспорядженне Лаврову. Коли ж Гавлічек не хотів — а хотів продовжувати коміс[ійну] продажу у себе, то нехай напише і подасть обрахунок попереднього — як я то написав, і то як скорде, поки я ще тут. Бажаю Вам якнайкращого успіху з тим видавничим фондом. Рад би був і я, розуміється, розгрузити свої склади, але на се не маю надій, досить буде кандидатів на місці!

До 1.П пробудемо, очевидно, в Бадені, перед виїздом хочемо кілька [днів] прожити в Відні, очевидно в нашім старім готелі, але краще по 2.П адресуйте на помешкання Косака.

Вітаємо щиро всіх Вас!

Ваш М.Г.

Не запізнюються забрати книги з складу!

№ 365.

[Київ], 16 червня 1924 р.
16.VI.924

Дорогий Олександр Іванович!

Дуже сумно було нам довідатися, що Вам так тяжко живеться, і що більший Олег стратив можність читатися, і навіть не має добрих умов фізичного відривлення! Яка се гірка іронія вийшла, що Ваша сім'я з таким тяжким трудом і тратами виїхала звідси якраз тоді, як крива тутешнього життя почала підійматися в гору, хоч дуже помалу, але наче доволі тривко, і люди почали тут доволі добре — сорозмірно — відривлятися й повернатися до культурних звичок!..

Але відродження йде дуже поволі, і відновлення ЛНВ, про котре Ви питаете, очевидно, не стойте в близьшій перспективі. Я не надіюсь на те “в часі можливім до предвидження”. Покупна сила громадянства занадто низька, щоб вона могла утримати журнал, а котресь державне чи кооперативне видавництво не дасть грошей на таке видання, се зовсім певно, тому я й не порушував цього питання в Харкові, і не збираюсь порушувати. Тепер ідуть розмови про видання місячника або двотижневика красного письменства для радянської публіки; але се очевидно річ зовсім друга, до котрої я не буду мати ніякого касательства, та й не маю надії взагалі, щоб се вдалося в Київі.

Всякі нові пляни лекше проводити в Харкові, в Київі ж се далеко тяжше.

Щоб наш протест, чи лист до редакції ЛНВ у Львові нас до чого-небудь обов’язував, я не думаю. Се ще можна було б сказати, коли б наслідком нашої остороги Спілка відступила від свого заміру і не приступила чи перервала видання. А так коли ЛНВ, не вважаючи на нашу остерогу, виходить уже третій рік у Львові — хто може вмінити нам в вину, що ми не стали видавати паралельного видання? Вже не кажучи, що се було і єсть фізично неможливо.

Дякую, що не забуваєте про мої книги. А властиво яку ціль Ви мали, перевозячи свої книги з Відня до Праги?

Наші щирі привіти Вірі Антоновні й Вам!

Ваш М.Г.

Моя “кипуча енергія”, котру похвалия Калюжний, поки що не дає позитивних результатів — вся вона поглощается без остатку треніями адміністративної машини. Приїхав Самійленко і дуже був збентежений труднощами знайти якийсь зарібок у Київі. Я радив йому їха-

ти до Харк[ова], коли хоче чогось добитись, в Київі дуже тяжко інтелігентії, безробітє страшеннє. Może в осені буде лекше — побачимо!

№ 366.

[Київ], 31 серпня 1924 р.

31.VIII.924

Дістав Вашого листа, дорогий Олександр Іванович! Розумію Вашу первовість з приводу трівожних вістей про голод. Тут кажуть, з урядових кругів: будемо голодувати, але голоду не буде. При стані нашої преси і взагалі всякої інформації дуже трудно вгадати, що воно єсть і що буде. Але тривога пішла, і в урядових кругах роблять, або принаймні говорять що роблять ріжні заходи, щоб запобігти нещастю. Можна думати, що до чогось страшного і загального, як в 1921 р., не прийде. Але в кождім разі щось робити в напрямі боротьби з сим нещастем громадянство не має змоги: воно не має інформацій, воно не має приступу до преси. І те, що Ви проектуєте зокрема мині — домагатись висилки мене за кордон за пожертвами, річ цілком неможлива. Се монополь Укр[айського] Черв[оного] Хр[еста], котрий в 1921 р. перебив мандат, котрий хотів дати мині уряд на збирання пожертв! По друге — коли б я взявся до сього, то се тільки дало б новий привід Вин[ниченку], Шап[овалу] і К° до їх геростратової роботи між укр[айською] емігр[ацією] — агітації против мене і жертв, котра б не зісталась без впливу на знеоччене до жертв, як то було і в 1922-3 [роках], і нарешті — по голоді 1921/2 ніякого заінтересовання однаково не можна викликати, і зібране ледве чи покрило б кошти дороги. Ще можна б додати і 4) і 5), але і сього досить. Се річ цілком безнадійна і не раціональна. На жаль, я тут нічого не можу зробити. Власть і відповідальність в інших руках. Представництво за кордоном — також.

Питаєте за тутешнє... Що ж, я вдоволений що вернувсь, але жите трудне і робота не показна. 9/10 енергії йде на всякі тертя. От по безкінечних трудах і проволоках ніби випускаю знова "Україну", 1924, кн.1-2, але поки не буду мати книги в руках, не хочу розписуватись. Грошей на видання нема, покупців теж нема, зате всякої явної і тайної політики без кінця.

Помешкання не маємо досі, живемо "тимчасово" у своїх, по ріжніх кутах, от уже 5-ий місяць, від чого особливо терпить Марія Сильв[естрівна]. Кулюня працює по примітивній культурі і фольклору, і се її займає. Ольга Ол[ексandrівна] мала посаду в унів[ерситетській] бібліотеці, але розхорувалась — простудилася в непаленім [приміщені] зимию і не знає, чи працюватиме далі. Ол[ександ]р Серг[ійович] занятий роботою, уроками, лекціями, паче можливості. Найгірше з Анною Серг[іївною], вона дуже підупала на очі, на серце, на ноги; має на руках внучку, котра якраз перебула дуже тяжку скарлатину, Ан[на] Серг[іївна] ще не вийшла з сього карантину, а от сьогодня щось захворів Сергій — якраз збиравсь їхати женитись, та й не знає що за хорoba.

Трудне жите, тільки що почали якось підійматись, аж тут новий неврожай.

Як же живете Ви і Ваші?

Чи поправивсь Олег після тифу? Шлемо всі привіти Вірі Антоновні і Вам.

Ваш М.Г.

1925

№ 367.

[Київ], 16 серпня 1925 р.
Київ, ул. Короленка 37/12 а,
Історична секція Академії наук

Рад був одержати Вашого листа, дорогий Олександр Іванович! Але того самого дня довідався, що помер Самійленко в Боярці — від саркоми. Він приїхав торік, скоро після мене, і був дуже збентежений, що доњка, котра закликала його приїхати, якраз умерла! Виглядав психічно зломлений.

Сумні річи пишете про себе. До Студинського я, розуміється, напишу, але не надіюсь ефекту: він мабуть тому й мовчить, що переконався в неможливості. Книгарня [товариства імені] Шевченка] не має звичаю вкладати грошей в книги, а сам Студинський] що може звертає на сплату довгів, в котрі загнали Тов[ариство] Шевченка] його попередники. Що ж до Держ[авного] вид[авництва] Укр[аїни], то його мовчання пояснюється тим, що з початком року воно [н]війшло в гостру фінансову кризу, припинено видання і виплату грошей по зобов'язанням аж до осені — поки розторгується з підручниками. Тому ігноруючи їх мовчання варто було б Вам в сентябрі написати наново: в жовтні вони мають вийти з летаргії. В управі єсть інтересні люди, які беруть до серця укр[аїнську] книгу, отже може й договоритеся.

Але я здається ще зимою 1921/2 р. висловився, що в Вашім положенню я б іхав до Харкова, і думаю, що з того часу аргументів за се тільки прибуло! Ніж думати про гумористичну] часопись за кордоном, краще подумайте над сим!

Як може чули, завязали нарешті в Харкові Комітет запомоги Західній Україні, і навіть для симетрії вибрали мене головою. Там Шраг, Филипович, Мазуренко, Чечель, Суровцова. Нема тільки Жуковського, упокоївся — яко безроботний! Не знаю, чи зможу я чим послужити тому Комітетові, але рад що він хоч пізно а зав'язався. Я кілька разів бувши в Харкові нагадував про се і нарешті розмахались.

Живемо в Китаїві — тут єсть змога жити просторіше, ніж у Київі, де не маємо доброї квартири. Я сильно попрацював сі $1\frac{1}{2}$ місяці. 12.IX йду з Відня до Харкова Іван Косак з родиною, сподіваємось їх побачити в Харкові.

Всім домом витасмо Вас з родиною!

Ваш М.Г.

16.VIII.925

1926

№ 368.

[Київ, кінець 1925 — початок 1926 р.]

Дорогий Олександр Іванович!

Рад був дістати Вашого листа. Але прикро, що Ви пробуєте в такім пригніченім, іпохондричнім стані. По правді кажучи, думаю що Вас гризе підсвідома гадка, що Вам нічого далі сидіть на чужині, і треба вертатися додому — хоч би й зрікаючися деяких привичних вигід тамошнього життя, а Ви сю думку тлумітє, відганяєте, а вона і далі не дає спокою. Я здається писав Вам уже торік своє переконаннє, що Вам треба вертатися, і тут Ви скоріше знайдете себе, і кращі можливості своєї творчої і видавничої діяльності. При сій гадці я й тепер зістаюсь. Може Олегові вашому краще докінчити університет в Празі, може й Вірі Антонівні приемніш буде зістatisя при нім, поки він вернеться. Але Вам там нема ніякої рації мучитись. Так мені здається, а в тім — кождий кращий суддя собі.

Одно певно — те що я Вам уже й раніш писав, що з-за кордону Ви тут ніякої видавничої справи не налагодите. І тут се справа тяжка, й приходиться зубами й пазурами видирати кожду книжку у тих, що мають в своїх руках видавничі можливості. “Книгоспілка” напр[иклад] підписала зо мною контракт на книжку і потім відступила, і я від того часу не маю ніяких зносин з нею. Я певен, що Вам буде далеко лекше — але тільки тоді, як Ви будете на місці, в Харкові.

Театральні й оперові постановки залежать від установи (при Народ[ному] Коміс[аріаті] Освіти), яка зветься ПолітОсвіта, адреса: до ПолітОсвіти, Харків, ул. Артема 29 (НарКомОсвіти). Туди належить звертатись.

Ми собі живемо, не важно, але яко-тако можливо. Тішимися зростом українського життя, українізациєю. Перший раз по десятках літ я ходив сеї зими на оперу — бо перший раз українська державна опера, і вся українська інтелігенція своїм обов'язком вважала взяти абонементи. Не українська публіка спочатку бойкотувала, фирмала, а далі огов-

талась, і тепер ходить доволі охоче, переконавшися, що від укр[айнської] мови опера не програє. Особливо приємно було почути Собікова в “Євгенії Онегіні”: він превірно вимовляв по-українськи, очевидно — з повною приємністю.

На тім покищо кінчу. Щиро вітаємо всі Віру Антоновну і Вас. Бажаємо доброго здоровля — і доброго настрою.

Ваш щирий М.Грушевський

№ 369.

[Київ, 5 жовтня 1926 р.]

Високоповажані,

Складаю Вам свою щиру подяку за надіслане мені привітання й побажання на день мого ювілею.

З глибокою пошаною аkad. М. Грушевський

5.X.926

№ 370.

[Київ, 5 грудня 1926 р.]

5.XII.926

Дорогий Олександр Іванович!

На сьогодняшньому листку одривного календаря державного тредсту “Київдрук” стоїть: “1878. Народився укр[айнський] поет О.Олесь”. Щирий привіт від усіх нас і побажання Вам і всій Вашій родині всього добра.

При сій оказії ще раз дякую за Ваше привітання на мій ювілей. Вилазить він мені боком — та нічого не поробиш!

Як живете, і чи не збираєтесь повернутись? Радив би дуже — хоч друкарський куніш наш дуже не в авантажі. Але що ж! Життє українське загальне іде наперед, то ж не в однім не гріх і потерпіть.

Ваш щирий М.Грушевський

1929

№ 371.

[Київ, 4 квітня 1929 р.]
4.IV.929

Дорогий Олександр Іванович!

Раді ми були одержати Вашого листа і бачити, що Ви живі й працюєте. Шкода, що Ви не написали ширше Ваших гадок з приводу моєї збірки, хоч який я випадковий белетрист, а все ж то частина моого ества.

В Вашій справі тут ні з ким говорити — се київське “захолустье”, попрощу одного з знаємих, що їздять до Харкова, аби там поговорив з дирекцією Книгоспілки. Сам я не маю діла з сими добродіями, пробував, але як то кажуть — росплювались.

Шкода, що Ви не тут, все-таки шкода. Наш щирій привіт Вашій дружині і Вам від усіх нас.

Ваш М.Г.

№ 372.

[Київ], 18 травня 1929 р.

Дорогий Олександр Іванович!

В справі Вашого гонорару за вибірку, видану Книгоспілкою, говорив я з харківськими знайомими, чи не взялися б вони поговорити з Книгоспілкою, — бо тут у Київі ні з ким говорити. Але на жаль — вони вважають сю справу настільки мало надійною, що говорити не взялись. Я ж не маю ніяких зв'язків з сим видавництвом, властиво мої відносини до нього мали негативний характер. Загалом погляд такий, що тільки повернувшись на Україну Ви мали привести до ладу Ваші видавничі відносини: з-за кордону нічого не вдіяти. Воно таки і тут не так легко дійти до ладу з видавництвами, а з-за кордону мабуть таки ніяк!

Наші щирі привітання!

Відданий Вам М.Г.

18.V.929

**ЛИСТИ ДО
ОЛЕКСИ НАЗАРІЇВА**

1912

№ 373.

[Ясенів Горішній, 23 липня 1912 р.]

В[исоко]п[оважаний] Д[обродію]!

Прошу ще вислати теку з тими: "Przegląd historyczny", т. I, де стаття Закшевського "Nad Wieprzem i Bugiem".

З поважанням М.Грушевський

№ 374.

Дуже довго я чекав цю працю
Мен. - індустрія села Przegląd
Narodowy і підприємства. Статті
Сільськогосподарської праці праці, а
редактором Nordisk Filologi
ізмінили пам'ятку, що професію
ізбору працівників діл із землею - то
це буде уважне об'єднання, то ми
запишемо її після багатьох
то пішов пурпур

З поважанням

Відповідь на
 Олексій Назарій
 у Львові
 вул. Супільна 21
 Академ. Філ.

[Ясенів Горішній, 27 липня 1912 р.]

Дуже дякую за прислану книжку Шел[гунова] — супроти цього Przegląd Narodowy непотрібний. Статю Сиромятинова прошу прислати, а редакторови "Nordiske Filologi" прошу написати, що просимо зараз прислати той зошит — коли не буде ухвали обміну, то ми заплатимо його вартість, бо пильно потрібний.

З поважаннєм

М.Груш.

ЛИСТ ДО
МИХАЙЛА ЛОБАЧА-ЖУЧЕНКА

1913**№ 375.***[Київ, до 28 березня 1913 р.]***Многоуважаемый Михаил Демьянович!**

Из обществ, к которым я обращался, согласно принять дар Ваш и пок[ойной] Марии Александровны и наперед просит принять благодарность за хлопоты — здешнее Украинск[ое] научное общество. В завещании нужно обозначить, что Вы отказываете имущество “Украинскому Научному обществу в г.Киеве”, а буде оно не будет существовать в момент открытия наследства, то “Науковому товариству імені Шевченка” во Львове — это про запас, на случай внезапного закрытия. Адрес общества — на случай, если бы Вы хотели войти с ними в непосред[ственное] сношение — Киев, Б[ольшая] Подвалная, 14. Как председатель общества, могу посвидетельствовать, что это решение об[щест]ва оформлено и внесено в книгу протоколов.

С истинным почтением М.Грушевский

Я делал предложение Обществу содействия науке, литературе и искусству, но оно уклонилось, а здешний Клуб живет под Дамокловым мечем.

**ЛИСТ ДО
ПАНАСА РУДЧЕНКА (МИРНОГО)**

1914

№ 376.

Мисливський
... Опанасе Яковлевичу!

Вибачаю, що задуряю — посилаю аж
тепер винну фотографію.

При сій оз�і сповідаю уклінне
чуттям від Кедаюкі Міхалко
— юніора чоловіка, який має вже
дуже багато.

Я тепер у Львові, але не під час, і фур.
сподважаю бути пораду Київі:

Доволім поважно
Михайло Грушевський

18/1.914.

[Львів], 18 січня 1914 р.

Високоповажаний Опанасе Яковлевичу!

Вибачайте, що задержав — посилаю аж тепер винну фотографію.

При сій оз�і поновляю уклінне прошення від редакції “ЛНВістника” — прислати щось з Ваших творів для журнала.

Я тепер у Львові, але не надовго, 1 февр[аля] сподіваюся бути на-
зад у Київі.

З високим поважанням М.Грушевський.

18/1.914

**ЛИСТИ ДО
ЇРЖІ ПОЛІВКИ**

1923

№ 377.

Баден, 25 лютого 1923 р.
Баден, 25 лютого 1923 р.

Високоповажаний Пане Колего!

Дуже був я рад отримати Ваш лист. Рад, що моя книга Вас заінтересувала, і що Ви далі неослабно провадите свої многоцінні заняття слов'янським фольклором. Ми привикли дивитись на Вас як на всеславянського скарбника фольклорних скарбів. Я думаю, що Вам за словенською традиційною літературою подібним способом годилось би обробити також чеську і словінську, а дали б тим справді гарний і дуже заохочуючий взірець фольклористам інших слов'янських народів. Я в кождім разі не залишу агітувати за сим в наших наукових кругах, — хоч у нас наукова праця опинилася в незвичайно тяжких обставинах, і в близькій будучині нема надії на ґрунтовне їх поліпшення. Я ніколи не думав, що мені прийдеться випускати свою історію укр[айнської] літератури в таких аномальних обставинах — не маючи під рукою часом найелементарніших речей, не можучи дістати книг з своєї власної бібліотеки, в котрій десятками літ добирав потрібну літературу. Все життя я в своїх працях пильнував літературного, бібліографічного апарату, а сим разом мусів з нього резигнувати. І Ваших праць часто не міг тут дістати. Тільки надія, що люде тямущі і неупереджені потраплять оцінити те позитивне, що праця дає при всіх таких неминучих прогалинах, побудила мене до публікації, не відкладаючи до кращих часів — котрі не знати, коли прийдуть. Першу частину, яка кінчиться писаною літературою XIV віку, маю зроблену. З технічних причин мусів розділити її на три книги, котрі сподіваюсь до літа випустити. В міру виходу буду їх Вам присилати.

При тій нагоді позовльте порушити ще одну справу. Я провожу союзом “Голодній Україні” (осідок у Відні), котрий особливо займається помочею науковим і взагалі культурним українським робітникам Великої України. Становище їх значно гірше, ніж російських — в сім переконувались російські учени, яким довелось приїздити тепер до Київа (напр[иклад] ак[адемік] Перетц, котрий приїздив з Петрограда до Київа минулої осени). Вони не займають тих академічних посад, котрі дають титул на поміч ріжних інтернаціональних організацій і не мають нізвідки піддержки. Ми посилаємо з нашого союза поживу, одежду тощо головно з тих фондів, які збираємо між укр[айнською] еміграцією в Америці, але вона мусить дбати в першій лінії про Галичину. Я звертавсь до колег-славістів за кордоном, і вони також добували по змозі фонди з запомогових організацій. Ви, Високоповажаний Колего, не стоїте близьше до яких-небудь організацій, котрі могли б в якісь формі надати поміч моїм землякам, особливо київським — де найбільше тепер сеї формально голодуючої нашої наукової і літературної братії?

З товариським привітом і найкращими побажаннями

М.Грушевський

1924

№ 378.

*Київ, 11 травня 1924 р.
Київ, ул. Короленка, 54, Академія наук, 11.V.924*

Високоповажаний Колего!

От уже третій місяць, як я працюю в Київі, в Українській Академії Наук. По всіх тяжких потрясеннях стараємось знову наладити наукове жите і відновити наукові зв'язки, розірвані або ослаблені за останніх десять літ. Рішили ми між іншим прикрасити реєстр наших членів іменами визначніших сучасних фільологів. По статуту Академії для дефінітивного вибору потрібна згода кандидата. З поручення Історично-Фільологічного Відділу — що стрів сю гадку (Вашу кандидатуру) з теплою прихильністю, звертаюсь до Вас з прошенням, напишіть, на мою адресу, чи згідні Ви прийняти вибір на члена Академії, і кілька біографічних дат.

Я особисто сподіваюсь, що візьмете участь і в нашій фольклорній роботі, котрою я теж займаюсь.

Щиро здоровлю Вас і пишусь з глибоким поважанням.

М.Грушевський

№ 379.

*Київ, 4 червня 1924 р.
Київ, 4.VI 1924 р.*

Високоповажаний Колего!

Вашу згоду дістав. На найближшім засіданню внесу Вашу кандидатуру вже формально. Будемо старатись закінчити вибір до 15.VII, коли вибори припиняються до 15.IX; коли б се не вдалось технічно (справа мусить бути на 2 засіданнях відділу і на 2 засіданнях Спільног зібрания), прошу не добавати в тім якогось знаку неприхильності.

Дуже неприємно, що на з'їзді Вашім ми не були відповідно представлени. Я особистого запрошення, дійсно, не одержав — мабуть тому що тоді вже переїздив, і тут справа рішалась перед моїм приїздом. Якраз вчора довідавсь, що з уряду дано 3 командровки на з'їзд — академіку] Тутківському, проф.Райнгарту з Харкова, і проф.Гериновичу з Камінця, але се зроблено так пізно, що може вони і не поспішуть.

При сій нагоді позвольте Вас спитати: чи Вам незвісно паралелі до того есхатольогічного велетня = вола, на шкурі котрого Сатана стибає Ілю при кінці світу, щоб з нього кров не впала на землю (Етнографічний] Збірник XIII, с.81, Шухевича Гуцульщина V, с.14)?

Вперед дякую за труд і взагалі за Вашу охоту з нами працювати.
З товариським привітом М.Грушевський (вул.Паньківська, 9).

№ 380.

Київ, 23 червня 1924 р.
Київ, 23.VI 1924 р.

Високоповажаний Колего!

З особливою приємністю повідомляю Вас, що нині закінчено Ваш вибір на загранічного члена нашої Академії: і в відділі, і в спільнім зібранні Академії вибрано Вас одноголосно. Витаючи Вас широко, як нашого колегу, прошу ласкаво пам'ятати про нас і не залишати без Вашої ласкавої поради і помочи в спільній праці.

Я особисто дуже ратую на Ваші знання, оброблюючи нині найтемнійші сторінки історії нашої літератури — $\frac{1}{2}$ XIII до $\frac{1}{2}$ XVI вв.

Тепер як раз мене займають два питання, одно — се впливи пісень й іншої літератури фмегелянтів (Geissler); чи не було чогось ново-го про сі пісні в Чехії, Словакії, Польщі, що могло б мині придатись?

Друге — се старочеські впливи в нашій письменності XV і XVI вв. Quid novi? У нас взагалі дуже мало зроблено для цього — про перехід апокріфів, і реліг[ійної] поезії, і повістей від Вас до нас.

З щирим привітом М.Грушевський

Дуже був би рад дістати від Вас статю або принаймні рецензію на якусь працю загального характера для нашого наук[ового] журнала.

№ 381.

[Київ], 6 серпня 1924 р.
Київ, 6.VIII.924

Високоповажаний Колего!

Рад був отримати Вашого листа. Дякую дуже за вказівки. Коли се Вас не обтяжити, напишіть мені сумарично, коротко, в чим зміст статі Rezek-a про фмегелянтів в Lumir-y (які факти? чи є тексти фмегелянтських пісень і молитов, таких як Chodi pani Maria Alleluja, цито-вана Веселовским? — Вашу статю в Archiv f[ür] slavische Philologie я прочитав).

Коли можна, я просив би змісту статі Pervolf, Čechove a Polacy v XV-XVI st., Osvěta III, t.64, 813 — які головні факти? Чи се факт, що Гус був ректором польської бурси в пражському університеті? Чи є які факти про відносини Єроніма Пражського до Укр[аїнців], або Пра-вославних, коли він був у Польщі-Литві.

Вибачте, коли забагато задаю Вам питань і праці, але в Київі майже нема літератури до сих питань.

* Що нового? (лат.) — Упор.

За кілька тижнів сподіваюсь післати Вам книгу "України", до котрої дуже прошу участі Вашої і Ваших приятелів.

З високим поважанням М.Грушевський

№ 382.

[Київ, 13 серпня 1924 р.]

Високоповажаний Колего!

Переглянув я "Слов'янську взаємність" Первольфа і думаю, що мабуть те саме приблизно було і в "Čechove a Polacy", тож не смію Вас трудити сею справою. Хіба якби Вам не тяжко було порівняти — чи той артикул дає щось понад то про гуситство в Польщі.

З високим поважанням

Ваш М.Грушевський

№ 383.

[Київ, 23 серпня 1924 р.]

Високоповажаний Товаришу!

Вибачте, що затруднюю Вас — як нашого академіка — ріжними справами по Академії. Сей лист, в академічних справах, треба передати проф.Івану Горбачевському, що викладає на вільнім українськім університеті в Празі, але в Академії нема адрес ні університету ні кого будь з професорів. Ви писали, що видаєтесь з проф.Колессою, — прошу передати через нього чи через кого небудь іншого сей досить пильний лист, і вибачте за клошт.

"Україна", кн.1-2, ще не вийшла, як повинна була — на 15.VIII, але вже закінчується, і через 2 тижні сподіваюсь післати Вам і на Ваші руки для інших.

З щирим поважанням і привітом М.Грушевський

№ 384.

[Київ, 27 жовтня 1924 р.]

Високоповажаний Колего

Одночасно посилаю Вам до збірника на честь професора] Тілє статтю Катерини Грушевської, керівниці кабінету Примітивної Культури і про отриманнє прошу мене ласкаво повідомити.

З щирим привітом Ваш М.Грушевський

27.X.924

1926

№ 385.

Високоповажаний Колего!

Я одержав Вашого листа і картку. Будемо дуже раді Вашій рецензії на Прим.Громадянство. Рецензент Вашої збірки словацьких казок дійсно поскупився місцем, але буде час ширше обговорити її з виходом з тому, котрого радо очікуємо. Вашого „Нар.Діл.Видника“ не одержуємо, дуже будемо раді отримати як можна то і за деякі попередні роки. Просимо тільки виразно адресувати: Історичній Секції Академії, ул. Королевка 37, бо тут маємо окрему бібліотеку. Наша академія взагалі має характер асоціації установ, доволі слабо звязаних між собою і в діяльності своїй досить незалежних.

Деська моя Катерина, котрій я передав завідування справами фольклорними і етнографичними, радо займеться виконанням Ваших бажань до обміну з Етногр. Відділком і Етногр. Товариством, випуск про півчого пастуха і участі в збірнику Тіле. Я сконцентрував свою роботу над літературною і політичною історією України ХVІІ в., щоб посунути калеред своєї Історії України й Історії Укр.Літератури, і стараюсь не одриватись від неї. Скорішістю стають І том Історії Укр.Літератури, потіх хочу закінчити IX том Історії України.

Коди не трудно Вам, просимо постаратися о обкін для нас (на вказану адресу) з часописом музея чеського і з Науковим Товариством.

З цирим привітом.

9.IX.1926.

М. Грушевський

[Київ], 9 вересня 1926 р.

Високоповажаний Колего!

Я одержав Вашого листа і картку. Будемо дуже раді Вашій рецензії на Прим[ітивне] Громадянство. Рецензент Вашої збірки словацьких казок дійсно поскупився місцем, але буде час ширше обговорити її

з виходом З тому, котрого радо очікуємо. Вашого "Народоп[исного] вістника" не одержуємо, дуже будемо раді отримати, як можна то і за деякі попередні роки. Просимо тільки виразно адресувати: Історичній Секції Академії, ул. Короленка, 37, бо ми тут маємо окрему бібліотеку. Наша академія взагалі має характер асоціації установ, доволі слабо звязаних між собою і в діяльності своїй досить незалежних.

Донька моя Катерина, котрій я передав завідування справами фольклорними і етнольогичними, радо займеться виконанням Ваших бажань що до обміну з Етнографічним Вістником і Етнографічним Товариством, виписок про вовчого пастуха і участі в збірнику Тіле. Я сконцентрував свою роботу над літературною і політичною історією України XVII в., щоб посунути наперед свою Історію України й Історію укр[аїнської] літератури, і стараюсь не одриватись від неї. Скорі дістанете V том Історії Укр[аїнської] Літератури, потім хочу закінчити IX том "Історії України".

Коли не трудно Вам, просимо постаратися о обмін для нас (на вказану адресу) з "Часописом музея чеського" і з "Науковим Товариством".

З щирим привітом М.Грушевський

9.IX.926

1927

№ 386.

[Київ], 13 квітня 1927 р.

Вельми Шановний Товариш!

Листа Вашого з 9.II і посилку з книгами одержали ми з значним спільненнем. Дякуємо за книги. Донька моя рецензію на "Набоженство Індіян" напише. Також на Ваше видання Кубінових казок будемо старатись дати порядну рецензію. Т.IV Іст[орії] літератури попліть Вам завтра. V т. 1 част. одержали? V.2 саме друкується, половину я вже підписав до друку, думаю, що в травні (маю) Ви дістанете.

"Narodopisny Vestnik", на жаль, не приходить. А що чувати з статею моєї доньки для збірника V.Tille? як що той збірник не буде друкуватись, то просимо звернути без церемонії: просять статті для збірки пам'яті Гнатюка, то може туди піти. Коли ж збірка Tille все таки буде друкуватись, то вона для Гнатюкового щось інше напише.

З щирим привітом від мене і від неї відданий Вам

М.Грушевський

13.IV.927

№ 387.

[Київ], 20 квітня 1927 р.
20.IV.927

Високоповажаний Колего.

Посилаю Вам рецензію моєї доньки. Чи дістали мого листа, де я Вас питав про її статю для збірника проф[есора] Tille?

“Český Narodopisni Věstnik” не посилається нам, на жаль! Дуже просимо організувати обмін, також — коли можна — і з “Český Lid-ом”.

З найкращими побажаннями Вам відданий

М.Грушевський

До Івана Нечуя-Левицького

№ 1. [Тифліс], 26 (14) жовтня [1884 р.]

У Центральному державному історичному архіві України (далі — ЦДІА) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — НБУВ) збереглися відповідно 13 та 15 листів М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького. У ЦДІА це чернетки листів та два начерки з поміткою автора “не послав” (ці начерки ми тут не публікуємо). Автографи з НБУВ — чистовики, отримані адресатом. Листи, які мають два джерела тексту, подаємо за чистовим варіантом (до речі, він майже не відрізняється від чернетки). Кілька листів існують лише у чернетках — природно, що це — єдине для нас джерело тексту.

Це листування цікаве насамперед тим, що містить ранні, ще гімназійного періоду 1884-1886 років, листи М.Грушевського, коли він пробував свої сили як поет і прозаїк, а І.Нечуй-Левицький допомагав порадами з творчих питань і у публікації перших творів молодого автора. Пізніше, вже за часів пробування М.Грушевського у Львові, листування відновилося і тривало до 1904 року.

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.19.

Публікується за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1, №267, арк.3-4).

Місце та рік написання встановлено за змістом.

№ 2. [Тифліс, кінець жовтня — листопад 1884 р.]

Публікується за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1, №267, арк.5-6).

Місце і дату написання встановлено орієнтовно за змістом.

„Посилаю Вам... фантастичну мрію “Німий свідок”... — Оповідання М.Грушевського “Німий свідок” не друкувалось.

Ще спитаю Вас, добродію, що скільком у Київському університеті... — Під час відзначення 50-річчя Київського університету у вересні 1884 року студенти виступили проти реакційної політики уряду в галузі освіти, проти ліквідації автономії цього навчального закладу. 54 студенти було заарештовано, університет закрито до кінця року.

Пишіть так: ... — У чернетці листа далі адреса не вказана.

№ 3. Тифліс, 21 (9) грудня 1884 р.

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.20-21.
Публікується за автографом (НБУВ, ф.1, №27859).

№ 4. Тифліс, 9 січня 1885 р. (28 грудня 1884 р.)

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.21-22.
Публікується за автографом (НБУВ, ф.1, №27860).

Кінчаю я своє оповідання... — Тут йдеться про непубліковану повість М.Грушевського “Чужі і свої”.

№ 5. Тифліс, 3 лютого (22 січня) 1885 р.

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.22.
Публікується за автографом (НБУВ, ф.1, №27870).

Посилаю мосці Вашій ще деякі писання свої — одну мрію... — “Мрією” М.Грушевський називає оповідання “Остатня кутя”. Воно отримало високу оцінку І.Нечуя-Левицького, але тоді не публікувалось.

№ 6. Тифліс, 2 березня (18 лютого) 1885 р.

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1991, №9, с.25-26.
Публікується за автографом (НБУВ, ф.1, №27861).

...наче у Вільгельма Мейстера... — Йдеться про героя романів Й.-В.Гете “Роки вчення Вільгельма Мейстера”, “Роки мандрувань Вільгельма Мейстера”.
...каже д.Білинський... — Йдеться про Вісаріона Білинського.

№ 7. Тифліс, 20 (8) березня 1885 р.

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.23-24.
Публікується за автографом (НБУВ, ф.1, №27871).

№ 8. Тифліс, 26 (14) травня 1885 р.

Вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.24-26.
Публікується за автографом (НБУВ, ф.1, №27862).

...хтів би я посвятити рідним покійникам... — Йдеться про рідних братів і сестру М.Грушевського — Захара, Федора, Марію, які померли маленькими.

...як тільки вартий “Скавучак” друку... — Тобто, оповідання “Унтерофіцер Трохим Скавучак”; вперше надруковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.29-37.

...виписати галицькі видання Ваші — “Світогляд”, ... “Історію Русі” ... — У львівському журналі “Правда” кількома подачами друкувався своєрідний нарис української міфології І.С.Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу” (1868, 1874, 1876). Щодо “Історії Русі”, очевидно, М.Грушевський має на увазі науково-популярні нариси І.Нечуя-Левицького на історичні теми, які друкувалися у львівській періодиці у 1870-х роках, та дві його більших праці: “Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина” — Львів, 1878; “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький” — Львів, 1879.

№ 9. Владикавказ, 20 (8) липня 1885 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27863).

У д[обродія] Успенського десь селянин Босих... — Йдеться про персона-
жа циклу нарисів та оповідань Г.Успенського “Власть землі”.

На “Святого Петра” я не сподівався... — Тобто, на другу оповідання
“Святий Петро у тюрмі”.

...проте ж на “Бех” сподівався... — Йдеться про оповідання М.Грушевсь-
кого “Бех-аль-Джугур”, яке під псевдонімом Михайло Заволока було надруко-
ване у Львові: Діло, 1885, ч.66-68.

...де трактується про Пирибінглів... — Тобто, оповідання “Цвірку на
печі” з циклу Ч.Діккенса “Різдвяні оповідання”.

Написав ескіз “Днінка”... — Цей твір свого часу не публікувався.

№ 10. [Владикавказ], 5 вересня (24 серпня) [1885 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27872).

Місце та рік написання встановлено за змістом.

№ 11. Тифліс, 16 (4) грудня [1885 р.]

Публікується вперше за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1,
№267, арк.16).

Рік написання встановлено за змістом.

...одтисків жодного не дістав я свого... — Йдеться про відбитки з публі-
кації: “Бех-аль-Джугур”. Фантазія Михайла Заволоки. — “Діло”, Львів, 1885,
ч.66-68.

№ 12. [Тифліс, січень 1886 р.]

Публікується вперше за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1,
№267, арк.17).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом. Це — відпо-
відь на лист І.Нечуя-Левицького від 7 січня 1886 року.

...Марковичу я послав... — Йдеться про матеріали до альманаху “Степ”,
виданого Дмитром Марковичем у Петербурзі 1886 року. До Д.Марковича
М.Грушевському порадив звернутись І.Нечуя-Левицький. У альманасі були
вміщені оповідання І.Нечуя-Левицького “Невинна” та М.Грушевського “Бідна
дівчина”.

...верніть мені... і “Петра”. — Тобто, рукопис оповідання М.Грушевсь-
кого “Святий Петро у тюрмі”.

№ 13. [Тифліс], 27 (15) березня 1886 р.

Публікується вперше за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1,
№267, арк.19).

...було що-небудь в Київі... 26 лютого... — Йдеться про роковини з дня
народження Тараса Шевченка.

...вийшла й “Нива”, є що-небудь там Вашого?.. — У цьому альманасі
публікувалася повість І.Нечуя-Левицького “Чортяча спокуса”.

От і Байди ще не мав. — Йдеться про драму П.Куліша “Байда, князь
Вишневецький”, видану 1884 року.

№ 14. [Тифліс], 15 (3) квітня [1886 р.]

Вперше опубліковано у журналі “Слово і час”, 1996, №10, с.26-27.

Публікується за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1, №267, арк.20-21).

Місце і рік написання встановлено за змістом.

..*Ваш лист прийшов...* — Лист від 4 квітня (23 березня) 1886 року.

№ 15. [Львів, жовтень 1894 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27873).

Місце написання і приблизна дата — за змістом.

...були-съте ласкаві обіцяти коротенький начерк напрямків українського письменства в XIX в. ... — Йдеться, очевидно, про “Загальний огляд найновішої русько-української літератури” — статтю, яку І.Нечуй-Левицький закінчив писати у жовтні 1894 року для журналу “Правда”. У свій час стаття не була надрукована.

На вступнім було пребагато всякого народу... — Інавгураційна лекція М.Грушевського у Львівському університеті була прочитана 12 жовтня 1894 року.

№ 16. [Львів], 13 лютого 1895 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27864).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 17. Львів, 5 лютого 1899 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27865).

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського.

Повість свою про Виговського... — Тобто, повість І.Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський”. Була надрукована 1899 року в “Бібліотеці найзначніших повістей” (видавець — І.Белей).

№ 18. Львів, 3 квітня 1899 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27866).

№ 19. Львів, 11 червня 1899 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27867).

№ 20. [Львів], 4 лютого 1904 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27868).

...і Святе письмо нині прийшло... — Йдеться про видання Біблії 1903-1904 років у перекладі на українську мову П.Куліша (перші три частини) та І.Нечуя-Левицького (четверта частина). Це видання (за участю І.Пуллюя) була здійснене “Британським та іноземним біблійним товариством”, заснованим 1804 року в Лондоні з метою перекладати Біблію на нові мови всіх народів.

№ 21. [Львів], 14 травня 1904 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.1, №27869).

Місце написання — за змістом.

...*ліпше видати "Хмари" осібно...* — Повість "Хмари" з надісланими І.Нечуєм-Левицьким додатками і виправленнями вийшла у Львові 1904 року накладом Українсько-русської видавничої спілки.

До Дмитра Марковича

№ 22. [Тифліс, перша половина січня 1886 р.]

У ЦДІА зберігаються чернетки трьох листів М.Грушевського до Дмитра Марковича, які ми тут публікуємо. Вони стосуються перших публікацій художніх творів молодого автора. Там же є і листи-відповіді Дмитра Марковича (№630).

Публікується вперше за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1, №267, арк.17зв).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом.

...*Левицький подав звістку мені...* — У листі від 7 січня 1886 року І.Нечуй-Левицький пропонував М.Грушевському послати котреся оповідання у альманах "Степ", який укладав Д.Маркович.

№ 23. Тифліс, 20 (8) лютого 1886 р.

Публікується вперше за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1, №267, арк.18).

У зворотній адресі М.Грушевський, дбаючи про збереження нерозкритим свого псевдоніма "Заволока", подає прізвище гімназійного товариша.

№ 24. [Тифліс, до 16 квітня 1886 р.]

Публікується вперше за чорновим автографом (ЦДІА, ф.1235, оп.1, №267, арк.19зв).

Місце та приблизний час написання встановлено за змістом та за розміщенням чернетки серед інших листів: текст записаний перед листом до Івана Нечуя-Левицького з Тифліса від 16 (3) квітня 1886 року.

До Олександра Кониського

№ 25. [Львів], 17 листопада 1894 р.

Листування М.Грушевського з О.Кониським, яке зберігається у Відділі рукописів ІЛ ім.Т.Г.Шевченка НАН України, нараховує 20 листів, охоплює період 1894-1898 років. Ще один лист (у нашому томі за №38) до цього адресата

та — з Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). У цих листах — перші враження після переїзду М. Грушевського до Львова, турботи його як громадського діяча, організатора науки, редактора і видавця. Багато уваги у листуванні приділено підготовці та публікації ряду праць О. Кониського щодо біографії Т. Шевченка, які друкувалися у Записках НТШ.

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с. 118-119.

Подається за автографом (ІЛ, ф. 77, № 57).

Місце написання встановлено за змістом.

Володимиру Боніфатійовичу писав... — Йдеться про В. Б. Антоновича.

...тільки Боян... одклинувся... — Мабуть, мова йде про М. В. Лисенка, якого друзі називали Бояном.

...де в чому напрямок Ратая не зовсім щасливо йде. — Можливо, йдеться про народовський напрям, провідником якого був О. Барвінський. У листах М. Грушевського кілька разів згадується “Ратай”. Судячи з контексту, вважаємо, що це псевдонім О. Барвінського, але для остаточного висновку ще не маємо достатньо аргументів.

...присягати новому царю “не випада”. — Йдеться про зміну монархів у Росії. 20 жовтня 1894 року помер Олександр III, після нього вступив на престол Микола II (царював до 1917 року). М. Грушевський, як російський підданний, мав би складати присягу на вірність новому цареві.

№ 26. [Львів, січень 1895 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с. 131.

Подається за автографом (ІЛ, ф. 77, № 68).

Місце і дату написання встановлено приблизно за змістом.

...на 5-у книжку є досить матеріалу... — Йдеться про т. V ЗНТШ, перший з томів, який редактував М. Грушевський.

...аби състе дали біографії кавалок. — О. Кониський. “Тарас Шевченко в арешті”. Критико-біографічний нарис. — ЗНТШ, 1895, т. V, кн. 1, с. 1-26.

№ 27. [Львів, до 9 липня 1895 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с. 119.

Подається за автографом (ІЛ, ф. 77, № 127, с. 83).

Місце написання і дата встановлені приблизно за змістом.

Посилаю Вам виліску з Залеського. — Очевидно, йдеться про виліску з видання І. Франка: Листочки до вінка на могилу Шевченка. В XXXIX роковині його смерти. Львів, 1890. Там публікувалися примітки Б. Залеського до адресованих йому листів Т. Шевченка.

№ 28. [Сестринівка], 7 серпня 1895 р.

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с. 119-120.

Подається за автографом (ІЛ, ф. 77, № 127, с. 94-95).

Місце написання встановлено за змістом.

Сестринівка (у Грушевського *Сестренівка*, згідно з діалектною вимовою) — село поблизу Козятиня (тепер Вінницької обл.), де мешкали родичі М.Грушевського по матері.

...дякую Вам за присвячення... і за статтю... — Йдеться про статтю О.Кониського “Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка” з присвятою М.Грушевському. — ЗНТШ, т.VIII, 1895, кн.4, с.1-20.

№ 29. [Львів, до 20 червня 1896 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.120-121.

Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №127, с.134-135).

Місце написання та рік встановлено за змістом, приблизну дату — завдяки напису О.Кониського на листі: “[Одержанав] 8 червня, відп[исав] 10 червня” (за старим стилем — Упор.).

...Франко звернув увагу на спомини Залеського... — Йдеться про статтю Б.Залеського “Польські вигнанці в Оренбурзі” (Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu за рок 1866. Paris, 1867), де кілька сторінок присвячено Т.Шевченкові.

...а що іншої праці про Коліївщину нема... — Тут йдеться про дослідження Я.Шульгина “Нарис Коліївщини за неопублікованими і опублікованими документами 1768 р. і більших років” (1890).

№ 30. [Владикавказ, до 16 серпня 1896 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.121.

Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №127, с.82).

Місце написання встановлено за змістом, дату — завдяки помітці О.Кониського на листі: 4/УПР.96.

Де Владика? — Йдеться про Кирила Старинкевича. “У київській громаді було два брати Старинкевичі: старший Кирило, що звався “Владика”, пізніше постригся у попи і молодший Іван, що звався “Владичка”, пізніше служив у Кишиневі в “дворянській опіці” — така інформація подана у іменному покажчику до “Спогадів” Є.Чикаленка (1955), складеному Д.В.Антоновичем (с.498).

№ 31. Львів, 26 жовтня 1896 р.

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.121-122.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №56).

...з поводу видалення “Діла” з друкарні. — У друкарні НТШ друкувався львівський часопис “Діло”, який був збитковим. На кінець 1895 року сума боргу склала 3.792 ринських. Через це Управа Товариства ім.Шевченка відмовилась друкувати “Діло”.

№ 32. [Львів, січень 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.126.

Лист написано Марією Грушевською, закінчення не збереглося. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №65).

Місце і приблизний час написання — орієнтовно за змістом.

№ 33. [Львів], 2 березня 1897 р.

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.122-123.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №58).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 34. [Львів, до 21 березня 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.124.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №64).

Місце написання встановлено за змістом, дату — приблизно, відповідно до помітки О.Кониського на листі: “9 марта 1897”.

Що до Вашої біографії Шевченка... — Низка біографічних нарисів О.Кониського про Т.Шевченка у переробленому і доповненому вигляді була об'єднана в працю: Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя. Т.1-2. Львів, 1898-1901. Про підготовку цього видання йдеться у листі.

№ 35. [Львів], 29 березня 1897 р.

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.125.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №59).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 36. [Львів, травень 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.131-132.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №67).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом.

Франко виступив з “Kurjera” через свою статтю проти Міцкевича... — Йдеться про статтю І.Франка “Поет зради”, яка спровокувала гострий конфлікт між автором та польськими колами.

№ 37. [Львів, до 23 травня 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.129,131.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №66).

На листі запис О.Кониського про дату отримання листа: “11/23 — V”. Місце і рік написання встановлено за змістом.

...за передмову до польського перекладу єго оповідань. — Йдеться про авторську передмову І.Франка “Nieco o sobie samym” до збірки “Obrazki galicyjskie” (Львів, 1897).

Романчук вструхнув на него громоносну статтю в “Ділі”... — “Смутна поява” — Діло, 13 травня 1897 року.

№ 38. Львів, 29 травня 1897 р.

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.125-126.

Лист написано Марією Грушевською, підпис — М.Грушевського. Подається за автографом (ЛНБ, ф.11, №3499/п.199).

№ 39. [Львів, початок червня 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.126-127.

Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №127, с.169-170).

Місце і приблизний час написання — орієнтовно за змістом.

Справа участі Товариства в ювілею... — Тобто, святкування 50-ліття скасування панщини в Австрії.

№ 40. [Львів, між 23 і 30 червня 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі “Український історик”, 1994, №1-4, с.134.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подається за автографом (ІЛ, ф.77, №69).

Місце написання — за змістом, приблизна дата — за змістом та на підставі помітки О.Кониського на листі: “18/20.VI” — очевидно, дати одержання листа і написання відповіді на нього (за ст.ст.).

...звістки про археологічний з'їзд... — у дореволюційній Росії періодично проводилися з'їзди археологів; скликалися Московським археологічним товариством по черзі у різних містах країни. Під час таких з'їздів влаштовувалися спеціальні виставки, експонатами яких поповнювалися місцеві музеї. Виставка XI археологічного з'їзду, який відбувся у Києві 1899 року, стала базою для створення Київського історичного музею. Див. також примітку до листа №72 (до Івана Франка). Очевидно, у 1897 році, коли писався цей лист, у Києві відбувалися заходи з підготовки до майбутнього з'їзду.

На останнім засіданні Виділу... — "Записки НТШ" (1897, т.ХІХ, кн. V) у рубриці "З Товариства", писали: "На засіданню 23 и.ст. червня ... 2) Ухвалено не брати участі в съяткованю 50-літнього ювілею знесеня панщини і відродження галицьких Русинів, що як показалось, має більш політичний характер" (с.1).

№ 41. [Львів, початок листопада 1897 р.]

Вперше надруковано у журналі "Український історик", 1994, №1-4, с.132.

Лист написано Марією Грушевською, підпис (курсивом) М.Грушевського. Подаеться за автографом (ІЛ, ф.77, №63).

Місце і приблизний час написання — орієнтовно за змістом.

...діждавши нарешті проспекту нової часописі... — Йдеться про проспект "Літературно-наукового вістника".

№ 42. [Львів], 8 грудня 1897 р.

Вперше надруковано у журналі "Український історик", 1994, №1-4, с.127-128.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подаеться за автографом (ІЛ, ф.77, №60).

Місце написання — орієнтовно за змістом.

...пішло моє історично-різдвяне оповіданє... — Оповідання М.Грушевського "Ясновельможний сват".

...Ваша статистична стаття... — Стаття О.Кониського "Обшир і людність України російської" у першому номері ЛНВ, с.1-8.

...повістю Нечуя "Старі гультаї", надруковану вже в "Складці" — А саме, у випуску альманаха "Складка" за 1897 рік (СПб), с.38-82.

№ 43. Скала над Збручем, 17 грудня 1897 р.

Вперше надруковано у журналі "Український історик", 1994, №1-4, с.128-129.

Подаеться за автографом (ІЛ, ф.77, №61).

№ 44. [Львів], 21 березня 1898 р.

Вперше надруковано у журналі "Український історик", 1994, №1-4, с.133.

Лист написано Марією Грушевською, підпис М.Грушевського. Подаеться за автографом (ІЛ, ф.77, №62).

№ 45. [Львів], 31 березня 1898 р.

Вперше надруковано у журналі "Український історик", 1994, №1-4, с.133.

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Подаеться за автографом (ІЛ, ф.77, №127, с.189-190).

До Івана Белєя

№ 46. [Львів, 26 грудня 1894 р.]

Листування М.Грушевського з І.Белесем мало нерегулярний характер. Переважно стосується друку різних матеріалів у газеті "Діло", редактором якої довго був І.Белей. У фонді І.Белея збереглося лише три листи та записи М.Грушевського, також кілька його заміток та повідомлень, які призначалися для друку.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.100, №1500).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

Чи не переклали б Ви... розправи Режабка... — Мова йде про статтю І.Ржежабека "Юрій II, останній князь всієї Малої Русі", опубліковану чеською мовою в журн. "Časopis Musea Kralovstvi Českého", 1883, №57.

№ 47. [Львів], 9 червня 1895 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.100, №1501).

Місце написання встановлено за змістом.

Прошу сю замітку умістити. — Судячи зі змісту листа, йдеться про замітку "Пекуча потреба" (зберігається у ІЛ, ф.100, №1505), надіслану М.Грушевським до редакції "Діла". Оскільки, згідно з бібліографічними даними, замітка не друкувалася у свій час, подаємо її текст.

Пекуча потреба.

Тепер, коли надбане власного будинку Просвіти дає повод до ріжних плянів що до товарицького життя русинів львівських, на часі буде піднести одну потребу, що не так трудна що до задоволення свого, а відчувається громадою рускою дуже і вимагає пильно задоволення, се є справа бібліотеки руских товариств. Публичні бібліотеки, які існують і функціонують тепер у Львові, не залагоджують сеї потреби, раз — що бідні досить літературою що дотикається Руси, друге — майже не функціонують по полуудну, коли зайняті обовязковими працями Русини мають якусь можливість читання і студиєвання. Отож треба сю справу взяти на себе громаді рускій. Найближче воно обходить товариства Просвіту і Наукове т[овариство] і[мені] Шевченка, що просвітні і наукові завдання мають на першим місці в своїх програмах, а також володіють уже значними зборами книжок. На мою думку, то є обов'язок Просвіти — визначити в своєму новому будинку певне приміщене, хоч не велике поки що, для бібліотеки і читальні; в тим поміщеню най би умістило свою бібліотеку і товариство ім.Шевченка, під спільною управою і до спільногого функціонування (хоч ті бібліотеки зоставались би й надалі окремою власностю поодиноких товариств), нарешті обидва товариства повинні би визначити кошти на удержані урядника і на куповане книжок. Інчі руско-народні товариства, що хотіли би мати для своїх членів безплатний приступ до тієї бібліотеки, могли би також — по можності — взяти участь в тих видатках і свої збори книжкові теж в тим поміщенню умістити. Думаю також, що оте заложення такої бібліотеки викликало б співчуття громади і захотило б патріотів руских поперти сю славу жертвами грошовими і книжковими. Нарешті така бібліотека мала б повне право на запомогу з фондів міських і краєвих, то б її належало.

Зауважу, що заложене побіч самої бібліотеки хати читальню здається мені неодмінно потрібним — се б дало спроможність звести *ad minimum* (як не

зовсім усунути — що практикують також деякі публічні бібліотеки) вишукане книжок до дому, а се зновуважав би я конечно потрібним для доброго розвитку і функціонування бібліотеки.

Сі свої уваги мав я за обовязок подати до уваги і розваги хв[альних] виділів товариств а також цілої громади руско-народної.

М.Грушевський

№ 48. [Львів], 29 червня [1899 р.]

Запис на візитці М.Грушевського.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.100, №1509).

Місце і рік написання — орієнтовно за змістом.

№ 49. [Львів], без дати

Запис на візитці М.Грушевського.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.100, №1508).

№ 50. Без дати

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.100, №1506).

До Івана Франка

№ 51. [Львів], 23 лютого 1895 р.

У Відділі рукописів Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України збереглося 55 листів М.Грушевського до І.Франка. Там же зберігаються і 45 листів І.Франка до М.Грушевського. Листування охоплює 1895-1914 роки. У цих листах обговорюється широкий спектр питань соціального, громадського і культурного життя. Найбільше уваги приділено видавничим справам, в основному формуванню номерів Записок НТШ та "Літературно-наукового вісника", в редакціях яких співпрацювали ці діячі.

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.245-246.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.59).

Місце написання встановлено за змістом.

Апокрифи — релігійно-легендарні твори на біблійні теми. Тут йдеться про видання "Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко" у п'яти томах, яке вийшло у 1896-1910 роках у Львові накладом НТШ у серії "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури".

№ 52. [Владикавказ], 29 березня 1895 р.

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.246-247.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1613, с.71-72).

Місце написання встановлено за змістом.

...свою вступну лекцію про "Наймичку"... — Пробна лекція про одноіменні поему та повість Т.Шевченка, виголошена І.Франком 22 березня 1895 року для одержання посади приват-доцента Львівського університету.

...об'ясnenня генези Шейковського... — К.Шейковський вважав "Наймичку" Т.Шевченка твором ненародним, "виплодом не нашого ґрунту".

...об'ясnenня Петрова... — Тут М.Грушевський згадує про паралель, яку робить М.Петров між "Наймичкою" Т.Шевченка і твором О.Пушкіна "Под вечер осени ненастной...". І.Франко врахував цю пораду М.Грушевського і ввів згадку про М.Петрова до габілітаційної лекції.

№ 53. Владикавказ, 14 серпня 1895 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.371).

...рукопись Вашого "Варлаама"... — Докторська дисертація І.Франка "Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія" друкувалася у ЗНТШ, 1895, т.VIII, кн.4; 1896, т.X, кн.2; 1897, т.XVII, кн.4, т.XX, кн.6.

...лішла розправа математична... — Йдеться про статтю В.Левицького "Еліптичні функції модулові", друковану в ЗНТШ, 1895, т.VII, кн.3, с.1-30.

№ 54. [Львів], 30 жовтня 1895 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1613, с.207-209).

Місце написання встановлено за змістом.

...i за Барську конфедерацію... — Тут згадується замітка І.Франка "Вірша про Барську конфедерацію", вміщена в розділі "Miscellanea" — ЗНТШ, 1895, т.VII, кн.3, с.3-11.

№ 55. [Львів, між 27 лютого і 5 березня 1896 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.247-248.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1613, с.399).

Датується приблизно за змістом та за датами листів до І.Франка, з якими цей лист збронштурманий.

...закінчився розділ... — Йдеться про розділ дисертації І.Франка "Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія".

№ 56. [Львів, між 8 та 25 грудня 1896 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.249.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.133-136).

Датується приблизно за змістом.

...ще до латинського Різдва... — до 25 грудня за новим стилем.

...щодо сецесії... — Тут йдеться про розкол, який стався у НТШ на загальних зборах Товариства 8 грудня 1896 року. Через великі розходження у поглядах на подальшу наукову та видавничу діяльність голова НТШ О.Барвінський та керівники секцій склали свої повноваження. На загальних зборах 2 лютого 1897 року було обрано нове керівництво НТШ, а головою — М.Грушевського.

...ніби новоєрського... — Тобто, такого, що дотримується курсу “Нової ери”. “Нова ера” — спроба наладнання українсько-польських взаємин у Галичині в 1890-х роках у зв’язку з політичним напруженням між Австро-Угорщиною і Росією.

Мій адрес на святах: Скала над Збручом... — Йдеться про Новорічні свята і Різдво. Парохом у с.Скала над Збручом був о.Костянтин Левицький, чоловік старшої сестри Марії Грушевської — Олімпії. Грушевські доволі часто гостювали у цієї родини.

Пні — тут корені слів.

№ 57. [1896 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.248.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.129-130).

Датується приблизно за змістом.

“Джерела” — очевидно, робоча назва серії, яку розпочинало НТШ виданням “Апокрифів...” І.Франка. Зрештою, серію назвали “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури”.

№ 58. [Львів, між 12 червня і 20 липня 1897 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.250.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1610, с.395).

Датується орієнтовно за місцем серед інших листів до І.Франка, з якими цей лист зброшуваний.

№ 59. [Львів, між 24 червня і 12 серпня 1897 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.115-116).

Датується орієнтовно за змістом та за місцем серед інших листів до І.Франка, з якими цей лист зброшуваний.

При підготовці дисертації до друку І.Франко врахував інформацію, подану в цьому листі. У кінці VI розділу своєї праці він писав: “Ласкавій увазі проф.Грушевського завдячує подання змісту рецензії М.Марра...” (Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Т.30. — К. — 1981. — С.485).

№ 60. [Львів, серпень 1897 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.250.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.131).

Датується орієнтовно за змістом.

У листі йдеться про останній розділ дослідження І.Франка “Варлаам і Йоасаф...”, який був надрукований у ЗНТШ, 1897, т.ХХ, кн.6.

№ 61. [Львів, жовтень 1897 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.183-184).

Датується орієнтовно за змістом та за датами листів до І.Франка, з якими цей лист зброшуваний.

...Вашу рецензію на Лопар'єва... — Йдеться про рецензію І.Франка на розвідку Х.Лопар'єва “Древнерусские сказания о птицах”, Спб., 1897, яка була надрукована у ЗНТШ, 1897, т.ХХ, кн.6, с.20-26.

...Шараневич про Шумлянського... — Тут М.Грушевський має на увазі працю І.Шараневича “Іосиф Шумлянський, русский епископ Львовский от г.1667 до г.1708”, Львів, 1896. Рецензія І.Франка на це видання була вміщена у ЗНТШ, 1898, т.ХХІ, кн.2, с.32-42.

Про Брандеса стаття... — Тут йдеться про статтю І.Франка “Юрій Брандес”, надруковану пізніше у ЛНВ, 1899, т.V, кн.2, с.121-128. У час написання листа готовувалися до друку перші номери “Літературно-наукового вісника”, і М.Грушевський радиться про добір матеріалів до них.

...нехай ідуть ті Єгипетські відкриття... — Тут М.Грушевський, можливо, має на увазі підготоване І.Франком повідомлення “З інтернаціональних наукових конгресів минулого літа” (про соціологічний, статистичний та конгрес орієнталістів), яке пішло у перший номер ЛНВ, 1898, с.8-16.

№ 62. [Львів, кінець жовтня — початок листопада 1897 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.443).

Місце і дата написання листа встановлено приблизно за змістом.

В вашім меморіалі... — Йдеться про підготовку оголошення-проспекту видання “Літературно-наукового вісника”, вміщеного згодом у газеті “Діло” 27 жовтня (8 листопада) 1897 року. Пізніше газета друкувала це оголошення ще кілька разів — 15 (3), 22 (10), 29 (17) листопада.

№ 63. [Львів, кінець грудня 1897 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.250-251.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1610, с.435).

Місце і дата написання — орієнтовно за змістом.

“Beilage zur Allgemeinen Zeitung” — науковий додаток до щоденної німецької газети “Allgemeinen Zeitung”. У листі йдеться про бібліографічний огляд цього видання за 1897 рік, написаний І.Франком для ЗНТШ (1898, т.ХХІ, с.47-54).

...за з'їздом орієнталістів... — Інформація І.Франка про 2-й конгрес орієнталістів, який відбувся у Парижі 6 вересня 1897 року, була надрукована у ЛНВ, 1898, т.1, с.14-16.

№ 64. [Львів, 22 січня 1898 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.247.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1610, с.193).

Місце і дата написання — орієнтовно за змістом.

“Із чужих літератур” — постійна рубрика журналу “Літературно-науковий вісник”, де друкувалися літературно-критичні нариси про зарубіжних письменників.

“Із секретів поетичної творчості” — літературознавча праця І.Франка, вперше надрукована у ЛНВ, 1898, т.1, кн.1-6.

№ 65. Львів, 5 червня 1898 р.

Вперше надруковано у газеті “Старожитності”, 1992, жовтень, №18-19, с.14.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.301).

...до Праги на ювілей... — Йдеться про столітній ювілей Ф.Палацького. З цього приводу ЛНВ повідомляв: “В обході ювілеїнім Паляцького не взяли участі галицькі независимі націонали (народовці й радикали). Зібрані на нараду в сій справі члени українсько-руських товариств у Львові признали невідповідним брати участь з огляду на те, що слов'янську ідею останніми часами надувано для реклами польсько-чеського союза і його політики, не згідною з слов'янською ідеєю і спеціально ворожою русинам, і вислали до Праги телеграму, де віддаючи честь Паляцькому, пояснили причину своєї abstinenції. В празькім святі брали участь з Галичини поляки, московофіли і правительствуенні русини” (1898, т.ІІІ, кн.7, с.51).

№ 66. [Львів, липень 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.321).

Місце написання — за змістом, датується приблизно за змістом та за місцем цього листа серед інших листів до І.Франка, з якими він збропшуваний.

Посилаю Вам... — У цей час І.Франко перебував у містечку Довгополе на Буковині, гостюючи у священика Попеля.

№ 67. Владикавказ, [до 8 серпня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.365-366).

Датується орієнтовно за змістом та на підставі листа-відповіді І.Франка від 8 серпня 1898 року (ІЛ, ф.3, №1014).

...витяг з “Contes”... — Йдеться про одну зі збірок А.Доде.

...мені тут перекладчик трапляється... — Твори А.Доде для ЛНВ перекладала Марія Сильвестрівна Грушевська.

...приготовляйте статтю про нього... — Стаття М.Грушевського “Літературна спадщина Альфонса Доде” друкувалася у ЛНВ, 1899, кн.9, с.179-196; кн.10, с.15-31.

...припустім — “Ворог народу”... — Драма Г.Ібсена “Ворог народу” друкувалася у ЛНВ, 1899, кн.1 у перекладі Ю.Кміта.

Як вам здалися повісті Ко[но]ненка і Білоусенка?.. — У ЛНВ пізніше друкувалися повість М.Кононенка “На селі” (1898, кн.10-12) та етюд О.Лотоцького (псевд. О.Білоусенко) “Заручини” (1899, кн.5).

№ 68. [Львів, 11 січня 1899 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.63).

Дата і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці та за змістом.

...стаття д[обродія] К[ониського]... — Мабуть, йдеться про статтю О.Кониського “Варіянти на декотрі Шевченкові твори”, яка була надрукована пізніше — ЗНТШ, 1900, кн.1, с.1-16.

... вашу статтю про Петрушевича... — Тут М.Грушевський має на увазі статтю І.Франка “Галицький “Москаль-Чарівник” (ЗНТШ, 1899, кн.1, с.1-22) — про п'есу священика Степана Петрушевича з 30-х років XIX століття.

№ 69. [Львів, 28 червня 1899 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.73).

Місце і дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

Запрошення написане Марією Грушевською, підпис — власноручний М.Грушевського. У тексті М.Грушевська, мабуть, помилково вказала 1898 рік замість 1899 року.

№ 70. [Владикавказ, серпень 1899 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.251.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1674).

Місце написання — за аналогією з наступним листом, дата — орієнтовно за змістом.

Жінка зладить переклад... — У перекладі М.Грушевської друкувалося 12 оповідань А.Доде — ЛНВ, кн.11-12, с.221-347.

...оригінал Чехова... — Йдеться про повість “Мое життя”.

№ 71. [Владикавказ], 11 вересня 1899 р.

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.251-253.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.69-72).

Місце написання — орієнтовно за змістом.

Дякую за новинки. — Цей лист є відповідлю на лист І.Франка, писаний на початку вересня н.ст. 1899 року.

Проти статей про москофілів... — І.Франко повідомляв М.Грушевського, що у 10-ту книгу ЛНВ він подає свою статтю “Із історії “москофільського” письменства в Галичині” (1899, т.86, с.1-14,53-65).

...я, мабуть, дам лист з-над Полтви... — Публіцистичний цикл “Листи з-над Полтви” М.Грушевського під псевдонімом Observator публікувалися у ЛНВ. Лист третій, про який йде мова — у 1899, т.8, с.84-116.

...Пелехин передав рішення... — Український хірург П.Пелехин, який жив і працював у Петербурзі, 1898 року передав НТШ у Львові 90.000 австрійських корон на фонд будівництва майбутнього медичного факультету Українського університету та для підготовки професури для нього.

...написали Лисенку лист... — Лист І.Франка до М.Лисенка, про написання якого просить М.Грушевський, дослідникам невідомий.

...дуже важно, щоб книжка його вийшла... — У серії НТШ “Матеріали до українсько-русської етнології” друкувалась велика етнографічна праця В.Шухевича “Гуцульщина” у тт.П,IV,V,VII,VIII (1899-1908).

Від Науменка дістати що-небудь... — Йдеться про намір публікувати переклад “Ілліади”, зроблений С.Руданським. Рукопис знаходився у В.Науменка.

№ 72. [Владикавказ], 13 вересня 1899 р.

Вперше надруковано у газ. “Старожитності”, 1992, жовтень, №18-19, с.14).

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1626, с.503-506).

Місце написання — орієнтовно за змістом.

Дістав я наречиті... — Йдеться про чергову книгу журналу ЛНВ.

...Яцкова ліпше було б інакше затитулувати... — У вищеозначеній книзі публікувалися 5 нарисів Михайла Яцкова під загальною назвою “В царстві сатани” (с.162-168).

...Гнатюка шкода що не відложили... — Йдеться про статтю В.Гнатюка “Причинок до історії зносин галицьких і угорських русинів” (с.162-168).

Посилаю замітку про з’їзд. — У 10-й книзі ЛНВ уміщено замітку без підпису “З київського археологічного з’їзду”. З’їзд відбувся 1-20 серпня 1899 року і організатори мали на меті надати йому всеслов’янського характеру, але це не зовсім вдалося: з слов’янських гостей було 15 учених (всього учасників близько 400). Оскільки на з’їзді було заборонено виступати українською мовою, галицькі учені відмовились брати участь у ньому.

Переклад Маковея Фламандців... — Йдеться про статтю Генріха Бішофа “Фламандський рух у Бельгії від 1830 року” у перекладі з німецької мови Осипа Маковея (ЛНВ, 1899, кн.9, с.137-152).

...реєстру своїх рефератів... — Тут М.Грушевський має на увазі список рефератів, заявлених на археологічний з’їзд членами НТШ, який публікувався у кн.9, с.198. Доповнення до списку, про яке говориться далі — у кн.10, с.39.

№ 73. [Владикавказ, кінець вересня — жовтень 1899 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.253.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1624, с.25).

Місце написання — орієнтовно за змістом. Датується приблизно за змістом та за місцем серед інших листів до І.Франка, з якими цей лист зброшуркований.

...на січневу книжку вибірку... — У ЛНВ, 1900, т.8, кн.1 було вміщено три новели Мопассана у перекладі Марії Грушевської.

№ 74. [Львів, перша пол. квітня 1900 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.254.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.123-124).

Місце написання і дата встановлено орієнтовно за змістом.

...вибрав я “Челкаша”... — Оповідання М.Горького; друкувалося у ЛНВ, 1900, т. 2, кн. 8, с.212-247, у перекладі В.Гнатюка.

...почекати Чайки... — Мабуть, мається на увазі К.Малицька, один з її псевдонімів — Дністрова Чайка.

№ 75. [Київ, кінець серпня-вересень 1901 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.137-138)

Місце написання і дата встановлені орієнтовно за змістом.

...стаття Кримського... — Тут М.Грушевський має на увазі рукопис статті А.Кримського “Про нашу літературну мову” — ЛНВ, 1901, кн.10, с.39-47.

№ 76. Криворівня, 11 вересня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.75).

Прочитавши і посмакувавши “Цідрім цім цім”... — Йдеться про вірш І.Франка “Трагедія артистки”, вперше надрукований у ЛНВ, 1902, кн.7, с.3-4, під заголовком “На старі теми”.

...мій документ про ґрунт... — Для зведення власного будинку М.Грушевський продав І.Франкові частину свого ґрунту у Львові. Таким чином, їхні садиби були поруч (колишня вул.Поштівського, тепер — Івана Франка, №№152 і 154).

№ 77. [Париж, 21 квітня 1903 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.77).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці та за змістом.

...от я вже й на місці. — Тобто, в Парижі. У квітні-травні 1903 року М.Грушевський на запрошення Вільної російської школи в Парижі читав курс з української історії.

Ліпськ — Лейпциг.

...а Ви вибирайтесь трохи скоріше. — У цей час І.Франко мав намір поїхати до Німеччини, в основному для наукової праці в бібліотеках, але не здійснив цих планів через хворобу очей.

№ 78. [Париж, 30 квітня 1903 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.81).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці та за змістом.

№ 79. [Париж], 3 травня 1903 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.79).

Місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

В національній справі подорож моя буде... мати результати... — Про свої виклади у Парижі М.Грушевський писав у автобіографії 1906 року: "Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким очевидно надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії... Сі надії на популяризацію українства відчitами мало спровадилися: молодіж російська інтересувалася питаннями економічними, політичними, а українська історія і українство були для неї річами малопікавими; але нав'язані були деякі зносини в Парижі й Лондоні, уложені умови про французьке видання малої історії й німецьке великої...".

№ 80. [Плугів], 19 серпня 1904 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.83).

Місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

Чи післиали скрипт Ягічу? — Тут М.Грушевський нагадує про рукопис своєї статті, яку І.Франко перекладав німецькою мовою для журналу В.Ягича: "Erstes Decenium wissenschaftlicher Thätigkeit der Ševč'enko — Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg" — "Archiv für slawische Philologie", 1905, В.27, с.279-299.

№ 81. [Львів, кінець 1904 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.151).

Місце і приблизний час написання — за розташуванням серед інших листів, зброшуваних у одному конволюті.

Гандзя — дочка І.Франка Ганна Франко-Ключко (1892-1988).

№ 82. [Львів, кінець 1904 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.153).

Місце і приблизний час написання — за розташуванням серед інших листів, зброшуваних у одному конволюті.

№ 83. [Львів, 2 вересня 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.87).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

...коректу Вашої статті... — Йдеться про статтю І.Франка “Святий Климент у Корсуні, причинки до історії староруської легенди. XI. Культ св.Клиmentа в Мораві й на Русі” — ЗНТШ, 1905, т.66, с.257-281 та замітку М.Грушевського “Іще до чуда св.Клиmentа папи римського” — там само, с.1-3.

Я дав статтю Єфремова... — Очевидно, йдеться про статтю С.Єфремова “Наука темних людей” — ЛНВ, 1905, кн.9, с.251-260.

№ 84. [Львів, 9 вересня 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.89).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

...рукопис Кузелі про Матвія... — Йдеться про дослідження З.Кузелі “Угорський король Матвій Корвін в слов'янській усній словесності, розбір мотивів, зв'язаних з його іменем” — ЗНТШ, 1905, кн.5, с.1-55; кн.6, с.55-82; 1906, кн.1, с.31-69; кн.2, с.86-113.

...проспект книги Мельшина... — Йдеться про книгу Л.Мельшина “Россияне о России”.

№ 85. [Санкт-Петербург, між 15-20 травня 1906 р.]

Вперше надрукований у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.254-255.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.125-127).

Місце написання і дату встановлено за змістом.

...просить редакція... статтю... — І.Франко написав для “Украинского вестника” статтю “Австрійский кризис”, надруковану у №3 за 1906 рік, с.175-178.

Д[октора] Гнатюка просить такої ж великої статті... — В.Гнатюк опублікував у цьому журналі статтю “Из украинских провинций Венгрии” — №5, с.295-300.

Я ладжу до ЛНВістника допис... — Мова йде про підготовку публікацій М.Грушевського у ЛНВ за червень 1906 року, кн.6: “У українських послів російської Думи” (с.540-546) та “З біжучої хвилі” (с.588-594).

...побувавши ще раз в клубі... — Йдеться про клуб українських депутатів Першої Державної думи, заснований у травні 1906 року в Петербурзі.

Думу мабуть не розженуть... — Перша Державна дума (парламент) Росії існувала з 27 квітня по 8 липня 1906 року.

№ 86. [Санкт-Петербург, 19 червня 1906 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.85).

Місце написання і дату встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

...аби не йшли самі Prolegomena... — (з грецької) — вступні уваги. Тут М.Грушевський просить І.Франка продовжити статтю “Австрійский кризис”. Очевидно, і сам автор планував дати до друку кілька частин, але не здійснив цих намірів. “Украинская жизнь” опублікувала лише частину 1, яка закінчується словами: “К обзору этих элементов... мы и обратимся в следующий раз”.

№ 87. [Львів], в ніч з 20 на 21 жовтня 1906 р.

Вперше надруковано у зб.: “Українське літературознавство”, випуск 58, 1993, с.38-39.

Друкується за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.91-93).

У час написання М.Грушевським цього листа І.Франко був хворий, надзвичайно пригнічувала його важка психічна недуга дружини, скрутне матеріальне становище. Про його стан у ті дні свідчать рядки з листа до В.Я.Богучарського від 4 жовтня 1906 року: “На мене тепер прийшла дуже важка економічна і психічна криза, я цілими днями ходжу в повнім отупленні...”. На лист М.Грушевського І.Франко відповів 27 жовтня. Він писав: “Високоповажаний пане професор! Вибачайте, що я аж нині відписую на Ваш лист. Роблю се не для того, щоб хотів ігнорувати Ваші слова, а просто для того, що останні два тижні я ходжу без тями, близький божевілля. Зрештою, я ще в понеділок, перед одержанням Вашого листа, написав карточку до гакагза miejskiego (з пол. — міський гицель — Г.Б.), щоб позабирали псів, та досі не було його. Сьогодні йду до нього особисто і надіюсь, що від завтра буде спокій...”.

№ 88. Київ, 4 січня 1907 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.95).

Лист написано невідомою рукою, підпис — власноручний М.Грушевського.

Дата написання у тексті — за новим стилем, дата поштового штемпеля на листівці (з Києва, отже, за старим стилем) — 22.12 1906 р.

№ 89. [Київ, 1 березня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.97).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

..Вольвачівна — спомини без кінця. — Йдеться про підготовку публікації Марусі Вольвачівни “Спомини селянки” — ЛНВ, 1907, кн.2, с.208-212, кн.3, с.392-407.

Також статтю про Кардуччі. — Замітка І.Франка про Д.Кардуччі була надрукована у ЛНВ, 1907, кн.3, с.493-494.

№ 90. [Київ, 5 березня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.99).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (з Києва за ст.ст. — 20 лютого 1907 р.).

Фейлетон до "Ради" передав. — Тут М.Грушевський має на увазі, очевидно, заключну частину статті І.Франка “Українська література в 1906 р.”, яка друкувалася у “Раді”, 1907, 11,14,16,30 січня, 22 лютого (ст. стилю).

№ 91. [Київ, березень-квітень 1907 р.]

Друкувався у зб.: Великий українець. — 1992. — С.255-256.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.149-150).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

...відказував на "Нарцизи"... — Йдеться про оповідання Д.Лукіяновича “Білі нарцизи в'яли” — ЛНВ, 1907, кн.2, с.194-207.

Чернігівець — один з псевдонімів М.Вербицького. Його вірші “Мрії”, “Королева” друкувались у ЛНВ, 1907, кн.1-3, с.212,526.

Пошукайте рукопис БонаVENTURI. — Йдеться про рукопис статті С.Єфремова “БонаVENTURA в українській літературі” — ЛНВ, 1905, кн.3, с.187-202.

...рецензійки на книжку Грінченка... — 1907 року вийшло кілька книжок Б.Грінченка, але на жодну з них І.Франко у цей період рецензій не писав.

№ 92. [Київ, квітень 1907 р.]

Друкувався у зб.: Великий українець. — 1992. — С.256-257.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.147).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

...Вашу рецензію на "Україну"... — Йдеться про рукопис рецензії І.Франка на перший номер наукового літературно-публіцистичного журналу “Україна”. Рецензія була надрукована у ЛНВ, 1907, т.38, кн.6, с.506-512.

“Дитина” — Йдеться про рецензію І.Франка на видання: Дитина в звичаях і віруваннях українського народу, матеріали з полудневої Кіївщини. Зібрав Mr.Г., обробив д-р Зенон Кузеля. (Матеріали до української етнології, т.8. Львів, 1906) — ЛНВ, 1907, кн.5, с.370-371.

“Орли” — комедія А.Крушельницького. Рецензія І.Франка на цей твір була надрукована у ЛНВ, 1907, кн.5, с.371-373.

№ 93. [Київ, 1 травня 1907 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.101).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

...перекладів Граба. — Тобто, П.Грабовського.

№ 94. [Київ, між 8 і 13 травня 1907 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.257.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.141).

Датується орієнтовно за змістом: це відповідь на лист І.Франка від 7 травня 1907 року. На цей лист М.Грушевського І.Франко відповів 13 травня.

...Вашим заходам коло *Veniam legendi*... — 1907 року І.Франко вдруге безуспішно спробував зайняти місце університетського викладача (завідувача кафедрою слов'янської філології).

...коректу "Середніх віків"... — Йдеться про дослідження І.Франка "Середні віки і їх поет" (пізніша назва другої редакції: Данте Алігієрі. Характеристика Середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії"), яке друкувалося у ЛНВ, 1900, кн.6; 1907, кн.3-12.

№ 95. [Жаб'є, 22 липня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.103).

Місце відправлення і дату встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

...докінчення Данта... — Йдеться про дослідження "Середні віки і їх поет.

Тут добре! — У цей час М.Грушевський з сім'єю відпочивав у селі Жаб'є (тепер Івано-Франківська обл.), де на початку ХХ століття бували І.Франко, М.Коцюбинський, Леся Українка; за 5 км від с.Жаб'є — с.Криворівня, також відоме як місце літнього відпочинку багатьох українських діячів культури і мистецтва.

№ 96. [Ясенів Горішній, 2 серпня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.105).

Дату і місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 97. [Ясенів Горішній], 12 серпня 1907 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.107).

Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

Щодо Винниченка... — Тут йдеться про його книгу: Дисгармонія. Драматичні картини на 4 дії. — Київ. — 1907.

...паралельну до Стешенка статтю... — Тобто, до статті І.Стешенка "Художня дисгармонія (з приводу тем д.Винниченка)", яка була опублікована у ЛНВ, 1907, кн.10, с.116-121, за підписом: Ів. С-ко.

"Великий шум" — повість І.Франка, вперше надрукована у ЛНВ, 1907, кн.5,6,8,10-12.

...передати до друкарні статтю Огієнка... — Тут М.Грушевський говорить про статтю "Огляд українського язикознавства" (ЗНТШ, 1907, кн.1, с.52-93, кн.6, с.36-52).

...матеріали про Вагилевича... — Йдеться про статтю І.Франка "До біографії Івана Вагилевича" (ЗНТШ, 1907, кн.5, с.97-141).

№ 98. Київ, 27 вересня 1907 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.109).

Листівка написана Марією Грушевською, підпис — Михайла Грушевського.

Дата, поставлена у листівці — за старим стилем: 14 вересня.

№ 99. [Київ, 2 жовтня 1907 р.]

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.258.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.65).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (з Києва за старим стилем — 19 вересня).

Статтю про Марковичку... — Йдеться про статтю І.Франка “Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка” — ЛНВ, 1907, т.39, кн.8-9, с.381-384.

Вилинська (Вілінська) — дівоче прізвище Марка Вовчка.

...статейку про Карпенка-Карого... — Стаття І.Франка “Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)” надрукована у ЛНВ, 1907, т.40, кн.11, с.235-240.

...заміточку про останній том “Етнографічного збірника”. — У вересні 1907 року І.Франко написав рецензію: “Етнографічний збірник”. Т.XIX. “Коломийки” — ЛНВ, 1907, кн.10, с.167-168.

№ 100. [Київ, 8 жовтня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.111).

Дату і місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (з Києва за старим стилем — 25 вересня).

№ 101. [Київ, 10 жовтня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.113).

Дату та місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 102. [Львів (?), січень, 1908 р.]

Вперше надрукований у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.258.
Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.143).

Датується орієнтовно за змістом.

...Вашої “Історії літератури”... — Йдеться про дослідження І.Франка “Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського”. Крім першого розділу (“Теорія і розвій історії літератури” — ЗНТШ, 1909, т.89, кн.3, с.5-19,20-45) ця праця у свій час не публікувалась. Вперше надрукована у виданні: І.Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. — Т.40. — К. — 1983. — С.7-370.

...Спілка може видати сю книжку. — За первісним планом І.Франка, його “Історія української літератури” мала вийти саме в “Українсько-руській видавничій спілці”.

Богословія Вашого досі не дістав. — Йдеться про незавершену працю І.Франка “Сучасні досліди над святим письмом” — ЛНВ, 1908, кн.2-4.

№ 103. [Київ, березень 1908 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.145-146).

Місце і дату написання встановлено орієнтовно за змістом.

...прочитати мою записку... — Записки, про яку згадує М.Грушевський, у фонді І.Франка не виявлено.

...що Ваше оповідання вважаю... — Йдеться про оповідання І.Франка "Син Остапа" — ЛНВ, 1908, т.42, кн.5, с.212-215.

...посилається Вам коректа "Дослідів"... — Тобто, коректа статті І.Франка "Сучасні досліди над Святым письмом".

№ 104. Москва, 4 грудня 1913 р.

Вперше надруковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.259.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.115-116).

За Данта не виплатили Вам... — Йдеться про книгу: І.Франко. Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір його поезій". Львів, 1913.

№ 105. [Київ], 16 квітня 1914 р.

Вперше опубліковано у зб.: Великий українець. — К. — 1992. — С.259-260.

Подається за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.119-120).

Місце написання встановлено за змістом.

...в справі "Лиса Микити". — Йдеться про п'яте видання поеми І.Франка "Лис Микита", здійснене 1914 року в Києві.

Перший лист... — Очевидно, йдеться про лист І.Франка від 13 листопада 1913 року.

...до дирекції Спілки... — тобто, "Українсько-руської видавничої спілки".

До різних установ

№ 106. До товариства "Зоря". [Львів], 21 листопада 1896 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.100, №1502).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 107. До редакції "Літературно-наукового вісника".

[Владикавказ], 18 серпня 1898 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №2639).

Місце написання встановлено за змістом.

...вибрать з Кіплінга... — У ЛНВ, 1898, т.ІV було надруковане оповідання Р.Кіплінга "Ліспет" у перекладі І.Петрушевича.

№ 108. Листівка на адресу друкарні НТШ. [Владикавказ, 20 серпня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1637, с.67).

Місце і час написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

...коректу з артикула п.Ю.Левицького. — Йдеться про публікацію: "1 і 2 падолиста 1848 р. у Львові (урядове справозданнє)" Юліана Левицького — ЗНТШ, 1898, т.ХХV, кн.5, с.1-43.

№ 109. До філологічної секції НТШ. [Львів], 23 лютого 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.3, №1624, с.142).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 110. У канцелярію НТШ. [Київ, 19 квітня 1907 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.78, №852).

Місце й дата написання — за поштовим штемпелем на листівці (за старим стилем — 6.04.1907).

До Осипа Маковея

№ 111. [Львів, 30 жовтня 1897 р.]

Публікується вперше за атографом (ІЛ, ф.59, №902).

Місце і дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

Чекаю редакційної відозви... — Йдеться про відозву редакції новостворованого журналу “Літературно-науковий вісник”.

...Брандес-Шекспір... — Тобто, стаття Г.Брандеса “Шекспірів Юлій Цезар”. У перекладі І.Франка вона публікувалася у ЛНВ, 1899, т.5.

Чи видобули повість Левицького... — Дбаючи про загальноукраїнський характер нового журналу, М.Грушевський намагався залучати і галицьких, і східноукраїнських авторів. У перших книгах ЛНВ твори І.Нечуя-Левицького не друкувалися.

№ 112. [Скала над Збручем, грудень 1897 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №906).

Місце написання та датування — орієнтовно за змістом.

Новеля Кобилянської... — Йдеться про твір О.Кобилянської “Valse mélancolique” (ЛНВ, 1898, т.1, с.34-81).

...для цього тому... — Тут М.Грушевський говорить про підготовку 1-ї книжки журналу “Літературно-науковий вісник”.

Ваша новеля добра... — Йдеться про оповідання О.Маковея “Самота” (ЛНВ, т.1, с.83-92).

№ 113. [Скала над Збручем, поч. січня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №909).

Місце написання та датування орієнтовно за змістом.

№ 114. [Скала над Збручем, до 7 січня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №910).

Місце написання і дата — орієнтовно за змістом.

Військові оповідання Д.Ф. фон Ліліенкрона друкувалися у ЛНВ, 1898, т.2, кн.5, с.208-244.

...того шведа... — Тут М.Грушевський має на увазі шведського письменника Вернера фон Гайденштама. Два його коротких оповідання під загальним заголовком "Шведи на Україні" у перекладі та з коротким вступним словом І.Франка друкувались у ЛНВ, т.1, с.244-251.

...прошу "Двох доль" в другу книжку дати менше... — "Дві долі — повість Д.Мордовця. Друкувалася частинами у ЛНВ 1898-1899 роками, тт.І-ІІ, кн.2-6.

...*Гадяцькі пакти*... — договір І.Виговського з польсько-шляхетським урядом про перехід України під владу Польщі. Укладений у вересні 1658 року в м.Гадячі. Підтримане російським військом народне повстання під керівництвом І.Богуна, І.Сірка, І.Безпалого позбавило І.Виговського гетьманства, чим анулювало договір.

Драма Г.Гауптмана "Ткачі" — у перекладі М.Павлика публікувалася у ЛНВ, 1898, т.1, кн.2-3.

..."Вірші" Щурата... — У ЛНВ оригінальні поезії В.Щурата не друкувалися. Можливо, йдеться про переклад В.Щуратом вірша голландського поета М.Беетса "Най діти підростуть лиш!" (ЛНВ, 1898, т.1, с.241-243).

№ 115. [*Скала над Збручем, до 15 січня 1898 р.*]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №913).

Датується приблизно за змістом

...*Карпенкова драма*... — драма І.Карпенка-Карого "Чумаки" друкувалася пізніше (ЛНВ, 1898, т.ІІІ).

№ 116. [*Скала над Збручем, друга декада січня 1898 р.*]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №912).

Датується орієнтовно за змістом.

Бачив мовинку в "Ділі"... — У листі М.Грушевського йдеться, очевидно, про поетичну збірку "Подорож до Київа" О.Маковея, яка вийшла у Чернівцях 1898 року. Пізніше рецензія на це видання була написана М.Грушевським (ЛНВ, 1898, т.1, кн.2, с.135-136).

Статтю М.Комарова про Стороженка... — Коротка стаття "Ненадруковані дрібниці з творів О.Стороженка" М.Ф.Комарова, підписану М.Комар, супроводжувала публікацію кількох творів О.Стороженка (ЛНВ, 1898, т.1, кн.2, с.186-190).

...для Вашої статті. — Тобто, для статті О.Маковея "Андрій Чайковський" (ЛНВ, т.1, кн.2, с.152-173).

...*Міксата або Ракоші*... — Гумореска В.Ракоші "Історія осла" надрукована у перекладі І.Франка (с.252-256).

№ 117. [*Скала над Збручем, до 22 січня 1898 р.*]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №914).

Датується орієнтовно за змістом.

До Вашої статті... — очевидно, йдеться про першу статтю О.Маковея з циклу "З життя і письменства" (с.36-48).

Кониський надіслав вчора статтю про Шевченка... — Стаття О.Кониського “Ясні дні в життю Тараса Шевченка” була надрукована у 2-й книжці ЛНВ (с.86-93), підписана псевдонімом Перебеня.

“Заліся” — повість О.Маковея. Вийшла окремою книжкою у Чернівцях 1897 року. Про чию рецензію йдеться у листі — невідомо, але у ЛНВ, 1898, т.3, с.108-117 було надруковано рецензію М.Грушевського на цей твір.

...най би Франко дав “Мати Гуса”... — Твір Й.С.Махара “Гусова мати” у перекладі І.Франка друкувався у ЛНВ, 1897, кн.3, с.329-332.

...як одного з 4-х редакторів. — У січні-квітні 1898 року до редакції ЛНВ входили: О.Борковський, М.Грушевський, І.Франко, О.Маковей. Пізніше О.Борковський вийшов зі складу редакції.

№ 118. [Львів, лютий 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №911).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

...на Загальних зборах Товариства... — ЛНВ видавався Науковим товариством ім.Шевченка у Львові.

№ 119. [Львів, лютий-березень 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №918).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

№ 120. [Львів, березень 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №903).

Дата і місце написання — орієнтовно за змістом.

№ 121. [Львів, початок квітня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №908).

Дата і місце написання — орієнтовно за змістом.

...гуморесок не можна ставити... — мова йде про “веселі оповідання” Осипа Маковея — “Модний плуг”, “Зуб мамута” (ЛНВ, 1898, кн.4, с.27-34).

...своє колишнє упражненіє... — Оповідання М.Грушевського “Неробочий Грицько Кривий”, писане у 80-х роках (ЛНВ, та сама книга, с.1-25).

№ 122. [Львів, квітень-травень 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №904).

Дата і місце написання — орієнтовно за змістом.

..Кобилянської... — Йдеться про поезії в прозі “Рожі”, “Акорди” О.Кобилянської (ЛНВ, 1898, т.ІІ, с.324-327).

...Лесі Українки... — Йдеться про публікацію віршів “Зимова ніч на чужині”, “Жидівська мелодія” (ЛНВ, 1898, т.ІІ, с.143-147).

...Степаніка “Спогади”... — У другому томі ЛНВ друкувались його новели “Засідання”, “З міста йдучи”, “Вечірня година” (с.129-142).

№ 123. [Львів], 30 травня 1898 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №874).

Місце написання встановлено за змістом.

Початок Туайна... — йдеться про початок повісті “Американський президент” Марка Твена, яка у перекладі Івана Петрушевича публікувалася у ЛНВ, 1898, томи II-V.

...Франко... тепер кандидує... — У цей час І.Франка висували кандидатом від селян на виборах до галицького сейму (також у 1895, 1897 роках — до австрійського парламенту), але обраним він не був.

№ 124. [Львів], 31 травня 1898 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №876).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 125. [Львів, червень 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №905).

Датується орієнтовно за змістом.

...про драму Чайченка... — Тут йдеться про драму Б.Грінченка “За батька” (ЛНВ, 1898, т.ІІІ, с.1-70).

...і оповіданнє Лотоцького... — Етюд О.Лотоцького “Заручини” публікувався в ЛНВ, 1899, т.VI, кн.5, с.141-153.

...про передруки Сенъобоса і Мордовця... — Йдеться про видання, здійснені у Львові 1898 року накладом редакції ЛНВ: Ш.Сенъобос. Сучасна Англія. Нарис розвою її політичного життя 1814-1896 років. З французької переклав Іван Франко; а також: Данило Мордовець. Дві долі. Повість.

№ 126. [Владикавказ, 18 липня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №877).

Місце написання встановлено за змістом, дата — за олівецевим записом на листі, можливо, рукою О.Маковея.

Імовірно, лист без початку.

За Якубовського порадьтесь... — у ЛНВ, 1898, т.ІV, друкувалися два оповідання німецького письменника Л.Якубовського: “І Сотона засміявся”, “Парфум” (с.332-343) та вірш “Осіннє сонце” (с.254).

...прислати Руданського... — У листі йдеться про частину поеми С.Руданського “Цар Соловей”, передану А.Кримським для друку в ЛНВ (1899, т.V, с.241-261).

№ 127. [Владикавказ, кінець липня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №919).

Дату і місце написання встановлено за змістом.

...альманах Франка і Січи. — Йдеться про альманах “Січ”, виданий 1898 року во Львові студентським товариством “Січ” за участю І.Франка в пам'ять 30-х роковин заснування товариства “Січ” у Відні.

Чехова здається ... — шість оповідань А.П.Чехова у перекладі з російської Марії Грушевської публікувалися у ЛНВ, 1899, т. V, с. 97-129.

...легенди Маміна... — оповідання Д.Н.Маміна-Сибіряка “Майя” та “Баймаган” у перекладі Михайла Грушевського друкувалися у ЛНВ, 1898, т. IV, с. 87-100, 215-229.

№ 128. [Владикавказ]. 3 серпня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф. 59, № 878).

Місце написання встановлено за змістом.

...статтю Коваленка... — Йдеться про статтю Г.О.Коваленка “З культурного життя на Україні. Лист з Чернігова”. — ЛНВ, 1898, т. III, с. 128-135.

Spectator — один з псевдонімів С.О.Єфремова.

...Франко якби дав Карпенка... — Очевидно, І.Франко мав у цей час писати статтю про І.Карпенка-Карого, але не написав її.

...Бордуляка відложити... — Йдеться про літературно-критичний нарис О.Маковея “Тимотей Бордуляк (Т.Ветлина)”, надруковану у ЛНВ, 1898, т. III, с. 59-82.

Трохи забагато про Щоголєва... — У ЛНВ, т. III, кн. VII, с. 47-49 друкувалась посмертна згадка про Я.Щоголєва, а у т. III, кн. VIII, с. 83-107 — стаття Г.Хоткевича “Яків Іванович Щоголів. Огляд його життя і діяльності”. Рецензія на збірку Я.Щоголєва “Слобожанщина”, про яку згадується далі, у цій книзі ЛНВ не друкувалась.

...як дастє на “Залісє”... — рецензія М.Грушевського “Оцінка повісті О.Маковея “Залісє” — т. III, с. 108-116.

З “Фельки” кажіть зробити передрук... — Йдеться про повість польського письменника Г.Домбровського “Фелька”. У перекладі О.Маковея друкувалась у ЛНВ, 1898, т. III, с. 220-295.

...повість Школиченка... — Йдеться про повість М.Кононенка (псевд. Школиченко) “На селі” (ЛНВ, 1898, т. IV, кн. 10-12).

Поклонітесь при нагоді п.Озаркевичу; пані його... — Можливо, мається на увазі Володимир Озаркевич. Його дружина — Ольга Михайлівна (дівоче прізвище Рошкевич) — перекладач, збирач фольклору.

№ 129. [Владикавказ, 19 серпня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф. 59, № 875).

Місце і дата написання — за змістом та нечітким поштовим штемпелем на листівці.

...я зладив про росийську... — Стаття М.Грушевського “Новини росийської літератури: Л.Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін-Сибіряк й інші “сибіряки”; Потапенко; Мікулич; Горький; ювілей Белінського” — ЛНВ, 1898, т. IV, с. 134-187.

...Ви б могли її написати... — Статтю для ЛНВ “Сучасні польські поети” написав І.Франко (1899, т. V, с. 176-199).

№ 130. [Владикавказ, кінець серпня 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф. 59, № 916).

Місце і час написання встановлено за змістом.

...неб[іжчика] кардинала. — Йдеться про кардинала Сильвестра Сембратовича, галицького митрополита і львівського архієпископа, який помер 4 серпня 1898 року.

№ 131. [Владикавказ, вересень 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №907).

Місце і час написання встановлено за змістом.

№ 132. [Львів, кінець 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №915).

Місце і час написання встановлено за змістом.

У листі йдеться про оглядову статтю О.Маковея “Про фейлетони українсько-руських політичних часописей в р.1898”, яка після переробки була надрукована під рубрикою “З життя і письменства” (ЛНВ, 1899, т. VI, с.38-53).

№ 133. [Львів, кінець 1898 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №917).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом та за розміщенням цього листа серед інших листів М.Грушевського до О.Маковея.

№ 134. [Львів, січень 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.1).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

№ 135. [Львів, січень 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.2).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

...Потапенко просить за сі оповідання... — оповідання В.Потапенка друкувалися у ЛНВ, 1899, т. V, с.271-283.

№ 136. [Львів, лютий 1899 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.3).

Дату і місце написання встановлено орієнтовно за змістом.

...звістки з чеської часописи про Кобринську... — Йдеться про виступ Н.Кобринської на зібранні 2 листопада 1898 року во Львові з нагоди 100-ліття української нової літератури з доповідлю про участь жінок в українському письменстві. Чеський часопис “Ženský Svět” надрукував у перекладі повний текст цього виступу. Інформація про нього подана у ЛНВ, 1899, т.5, кн.3, с.206.

№ 137. [Львів, до 27 лютого 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.4).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

...яко секретаря Надзираючої ради Спілки... — Йдеться про "Українсько-руську видавничу спілку".

...не Онишкевич нотар... — У ЛНВ, 1899, кн.3 подано поправку до "Хроніки" у кн.2, де помилково замість о.Стефана Онишкевича був названий Осип Онишкевич.

№ 138. [Львів, лютий-березень 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №920).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

...підписати перекладчика Чехова... — Йдеться про Марію Грушевську.

№ 139. [Львів, до 10 березня 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.5).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

...огляд кореспонденції Куліша... — Грунтовний огляд публікацій листування П.О.Куліша, вміщених у ж."Киевская старина" у 1897-1898 роках, був написаний О.Маковеєм, друкований у ЗНТШ, 1899, т.ХХІХ, кн.3, с.18-39.

№ 140. [Львів, березень 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.6).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

№ 141. [Львів, до кінця березня 1899 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №880, арк.7).

Дату і місце написання встановлено приблизно за змістом.

№ 142. Львів, 24 березня 1899 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №879).

...подати в хроніці сеї книжки про се звістку... — "Член редакційного комітету "Літературно-наукового вістника" д.Осип Маковей одержав з міністерства освіти літературну стипендію і виїхав на довший час до Відня для наукових студій, зістаючись і надалі постійним співробітником "Літературно-наукового вістника". Редакційні обов'язки Осипа Маковея перейняв д.Володимир Гнатюк" — ЛНВ, 1899, т.VI, кн.4, с.61.

№ 143. Львів, 29 березня 1900 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №881).

До Гундуліча... — Така стаття О.Маковея у ЗНТШ не з'являлася.

...за Левицького... заплатимо... — Йдеться про велику статтю О.Маковея “Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський)” — ЗНТШ, т.LI, с.1-58, т.LIV, с.59-96.

...можна зробити й малий форшус. — Тобто, зробити попередню оплату.

Приймаючи до друку Куліша... — Йдеться про статтю О.Маковея “Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності” — ЛНВ, 1899, тт.IX-XII.

За Ковалєва заплатимо... — Тобто, за статтю О.Маковея “Степан Ковалів” — ЛНВ, 1899, т.XI.

№ 144. Львів, 4 травня 1901 р.

Друкується вперше за автографом (ЛІ, ф.59, №882).

...огляд часописей наших за р.1901... — Очевидно, тут описка, мало бути: рік 1900.

№ 145. [Львів, 17 лютого 1902 р.]

Друкується вперше за автографом (ЛІ, ф.59, №884).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

Post tot discrimina rerum... (лат.) — після численних роз'єднуючих заходів. М.Грушевський має на увазі кризу в НТШ, яка постала через несприйняття деякими членами товариства ділового стилю роботи М.Грушевського та його так званої “кліки” — І.Франка, В.Гнатюка, С.Томашівського. “Атмосфера взаємних підохрінь, знехочти і антагонізмів спинила роботу...” — писав І.Франко у листі до Б.Грінченка 20 листопада 1901 року (І.Франко. Зібр. творів у 50-ти томах. — Т.50. — К. — 1986. — С.177).

№ 146. [Львів], 20 лютого 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ЛІ, ф.59, №883).

Місце написання встановлено за змістом.

...*Верхратський дає нову розвідку...* — Йдеться про статтю “Знадоби для пізнання угро-руських говорів. Говори з наголосом недвижимим”. — ЗНТШ, 1901, т.XL, с.1-113; 1902, т.XLIV, с.113-224; т.XLV, с.225-280.

Рецензію на Шенрока... — Йдеться про працю В.Шенрока “П.А.Кулиш. Біографический очерк”, яка друкувалася у “Киевской старине”, 1901, №№2-10, у тому ж році вийшла окремою відбиткою. Рецензія О.Маковея на це дослідження була вміщена в ЗНТШ, 1902, т.XLVI, с.29-35.

№ 147. Львів, 8 квітня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ЛІ, ф.59, №885).

№ 148. Львів, 10 жовтня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ЛІ, ф.59, №886).

№ 149. Львів, 5 листопада 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №887).

Статтю Вашу одержав. — Йдеться про статтю О.Маковея “Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський).

...рецензії на книжку Кайндля... — Йдеться про книгу Р.-Ф.Кайндля “Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Esterreich”. — Інсбрук, 1902. Рецензія Миколи Стадника друкувалася у ЗНТШ, 1902, т.Л, с.33-37.

№ 150. Львів, 26 грудня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №888).

№ 151. [Львів, 23 січня 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №890).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 152. [Львів, 30 січня 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №891).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

Статю Кордуби одержав... — У ці роки ЗНТШ не друкували ніяких статей М.Кордуби. Аж у 1907, т.LXXVIII, с.51-89: М.Кордуба. Венецьке посольство до Хмельницького (1650).

№ 153. Львів, 1 лютого 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №889).

№ 154. [Львів, 5 лютого 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №892).

Датується згідно з записом на листі невідомою рукою про дату поштового штемпеля на конверті (сам конверт втрачений).

№ 155. Львів, 20 лютого 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №893).

№ 156. [Львів, 3 квітня 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №901).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 157. [Львів, 19 травня 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №894).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 158. Львів, 11 жовтня 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №895).

...взятися за оброблення тих листів... — Мабуть, йдеться про листи Ю.Фед'ковича, які О.Маковей взявся готовувати до видання. Книга з'явилася 1910 року: Фед'кович О.Ю. Писання. Т.4. Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Фед'ковича. З перводруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив др.Осип Маковей. Львів, друкарня НТШ.

№ 159. [Львів, 23 березня 1904 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №896).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

...доловжу Спілці... — Тобто, правлінню “Українсько-руської видавничої спілки”.

№ 160. [Львів, 15 січня 1906 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №897).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

...з нагоди важних перемін в Вашім житю! — Тут М.Грушевський має на увазі одруження О.Маковея. У своїй “Автобіографії” О.Маковей писав: “Року 1905 зложив я учительський іспит і восени оженився з Ольгою Кордубівною. Я мав тоді 38 літ, вона 25. Ся женитьба — се було мое найрозуміліше діло, яке я зробив для себе, бо ніхто мені не облегшив життя так, як моя жінка” (ЛНВ, 1925, кн.3).

№ 161. Львів, 10 листопада 1906 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №898).

Лист написано Марією Грушевською, підпис — Михайла Грушевського.

...видати у нас Буковинську кореспонденцію... — Можливо, йдеться про листи О.-Ю.Фед'ковича (див. коментар до листа №158).

№ 162. Київ, 27 лютого 1907 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №899).

Лист написано на редакційній листівці газети “Рада”.

№ 163. Львів, 28 червня 1911 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.59, №900).

Повідомлення — на бланку НІШТ.

До Кесаря Білиловського

№ 164. [Львів, до 10 листопада 1897 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.72, №26).

Лист написано Марією Грушевською, підпис та вставки, видрукувані курсивом — М.Грушевського.

Адресата вказуємо на тій підставі, що лист зберігається у фонді К.Білиловського. Але очевидно, текст листа колективно обговорювався українцями, які жили у Петербурзі й були причетні до справи пожертви.

На першому аркуші — приписка Д.Мордовця до П.Пелехина:

“Прочитайте оце, пане Павле, й скажіть, яка буде Ваша думка і порада, бо се, найбільш, Ваше діло, бо й гроші, про котрі йде річ у листі М.Грушевського, — Ваші ж гроші.

29.X.97

Ваш з душою Д.Мордовець”

На підставі датування цієї приписки (очевидно, за старим стилем) датуємо і сам лист.

Місце написання — орієнтовно за змістом.

До Івана Пуллюя

№ 165. [Львів], 12 лютого 1900 р.

У Відділі рукописів збереглося 3 листи М.Грушевського до І.П.Пуллюя — 2 за 1900 рік і 1 за 1904 рік.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.60, №142).

Місце написання встановлено за змістом.

...друкувати Кулішеву трильогію... — Йдеться про “Драмовану трилогію” П.Куліша: п’єси “Байда, князь Вишневецький”, “Петро Сагайдачний”, “Цар Наливай” — вийшли у Харкові, 1900.

№ 166. Львів, 29 [травня] 1900 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.60, №143).

Місяць написання — орієнтовно за змістом.

№ 167. [Jegānse], 1 вересня 1904 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.60, №144).

Місце написання — за поштовим штемпелем на листівці.

До Сергія Єфремова

№ 168. [Львів], 30 червня 1901 р.

У Відділі рукописів ІЛ зберігається 37 листів М.Грушевського до С.Єфремова за 1901-1905 роки. Ще 55 листів зберігаються у НБУВ (1904-1917 роки). Подаємо їх за хронологією.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №517).

На 1-й сторінці листа — напис С.Єфремова: “Дістав і відповів 19/VI.901”. Звертаємо увагу читачів на те, що датування листів М.Грушевського — за новим стилем або подвійне, а С.Єфремов свої листи датує тільки за старим стилем, який був офіційно прийнятий у Росії до 1918 року. Судячи зі змісту, це не перший лист М.Грушевського до С.Єфремова.

№ 169. [Львів, 3 жовтня 1901 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №519).

Дата і місце відправлення — за поштовим штемпелем на листівці. Помітка С.Єфремова: “Дістав 22.IX.901”.

№ 170. [Львів, до 18 жовтня 1901 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №518).

Місце написання — за змістом. Датується орієнтовно на підставі запису С.Єфремова на листі: “Дістав 5.X. Відповів 6.X.901” (за старим стилем).

№ 171. [Львів], 15 жовтня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №520).

Місце написання — за змістом.

На листі помітка С.Єфремова: “Дістав 5.X. Відповів 6.X”.

№ 172. [Львів], 30 жовтня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №521).

Місце написання — за змістом.

Для Збірника Котляревського... — На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник. — К. — Вік. — 1904. У збірнику подавались тільки літературні твори. М.Грушевський тут не друкувався.

№ 173. [Львів], 25 листопада 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №522).

Місце написання встановлено за змістом.

На листі помітка С.Єфремова : “Дістав 18/XI. Відповів 20/XI”.

№ 174. [Львів], 6 грудня 1902 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №523).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 175. [Львів], 5 лютого 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №524).
Місце написання — за змістом.

№ 176. [Львів], 8 вересня 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №525).
На листі помітка: “Відповів 10/IX.903. С.Єфремов”.

...виряджаємо нашого делегата до Полтави... — Йдеться про відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві. Ця подія зібрала багато видатних представників національної свідомості української інтелігенції і перетворилася на маніфестацію українських культурних змагань в Російській імперії, на свято незнищеннего українського духу.

№ 177. Лист Марії Грушевської. Львів, 26 вересня 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №526).

№ 178. [Львів], 6 жовтня 1903 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №527).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 179. [Львів, до 1 листопада 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №553).

Датується приблизно за листом-відповідлю С.Єфремова від 14 жовтня 1903 року (за старим стилем), який друкувався у ЗНТШ, 1992, т.224, с.343.

...напишіть ім'я й отчество гор[одського] голови Проценка... — “Проценка звуть Василий Николаевич” — писав у листі-відповіді С.Єфремов.

№ 180. [Львів, 5 листопада 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №528).

...Вас[иль] Ник[олаєвич] дав вам хибну звістку... — Тобто, В.Доманицький.

...Ваша відповідь Стешенку... — Йдеться про статтю С.Єфремова “Правда і наука sui generis. Відповідь профана” — ЛНВ, 1903, т.XXIV, с.176-208. Це продовження полеміки С.Єфремова з І.Стешенком з приводу статті останнього “Новейшая украинская поэзия” у російському місячнику “Научное обозрение” (1902, кн.XII).

Кулюня — ласкаве домашнє ім'я дочки М.Грушевського Катерини.

№ 181. [Львів, до 18 грудня 1903 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №529).

Місце відправлення і приблизну дату встановлено за нечітким поштовим штемпелем на листівці.

№ 182. Львів, 21 березня 1904 р.

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №530).

Лист написаний Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручно М.Грушевським.

На листі помітка: “Дістав 11/ІІ. Відписав 12/ІІ.904. С.Єф.”

...прошу передати Євгенію Харлампієвичу. — Тобто, Чикаленкові.

...щодо збірки оповідань... — Йдеться про підготовку видання: М.Грушевський. Оповідання. Вид-во “Вік”. — Ч.13. — К. — 1904 (з портретом автора), де було надруковано сім оповідань М.Грушевського.

...біографійка, яка була у “Віку”... — Тут М.Грушевський має на увазі тритомну антологію нової української літератури, присвячену 100-річчю з часу опублікування поеми “Енеїда” І.Котляревського (1798). Уклав В.Доманицький з участю видавничого гуртка київської молоді. Перший том вийшов 1900 року; 1902 року перевидано 1-й том (поезія) та видано 2 і 3 томи (проза). У третьому томі, с.164-177, було надруковано оповідання М.Грушевського “Бех-аль-Джугур”, подано також фото й біографічна довідка.

№ 183. [Львів, 7 квітня 1904 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №289).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

...коректу збірки оповідань... — Йдеться про підготовку згаданої вище книги оповідань М.Грушевського.

№ 184. [Рим, 18 квітня 1904 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №290).

Місце і дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 185. [Львів, друга пол. травня 1904 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №346).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом та за листом С.Єфремова від 29 квітня (12 травня) 1904 року (ЦДІА, ф.1235, оп.1, спр.471, с.56-57), відповідю на який є наведений лист М.Грушевського.

Посилаю автограф, що Ви хотіли. — Для збірки оповідань М.Грушевського С.Єфремов просив текст оповідання “Бідна дівчина”.

№ 186. Львів, 22 травня 1904 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №291).

...порядок оповідань хибний... — У збірці оповідань, зрештою, твори були розміщені так, як просив М.Грушевський.

№ 187. [Львів, до 23 липня 1904 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №531).

Датується приблизно на підставі напису на листі: “Одписав 9.VII.904. С.Єфремов”.

№ 188. [Львів, до 11 жовтня 1904 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №532).

Датується приблизно на підставі напису С.Єфремова на листі: “Одписав 28/IX.904”.

№ 189. [Львів, кінець жовтня 1904 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №343).

Місце і час написання — орієнтовно за змістом.

№ 190. Львів, 9 листопада 1904 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №292).

Лист написаний Марією Грушевською від імені М.Грушевського, текст курсивом — М.Грушевського. На арк.1 напис рукою С.Єфремова: “Відписав 10.XI 904 р.”.

№ 191. Львів, 19 листопада 1904 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №293).

На арк.1 дописка рукою С.Єфремова: “Відписав 11.XI 904 р.”.

Рецензія Ваша на Будиловича... — У відповідь на статтю А.Будиловича “Генезис российского украиномана” (Русский вестник, 1903, №VIII) С.Єфремов написав статтю “Наука темних людей” — ЛНВ, 1905, т.ІІІ, кн.7-9; та рецензію — ЗНТШ, 1905, т.LXVI, с.35.

№ 192. [Львів], 27 листопада 1904 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №533).

На листі напис С.Єфремова: “Одписав 26/XI.904”.

Про саму “весну” дав Франко статтю... — Франко І. Подуви весни в Росії. — ЛНВ, 1904, т.28, кн.12, с.141-168.

Читуючи мої “Очерки”... — Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — С.-Петербург, 1904.

№ 193. Львів, 25 січня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №534).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

На листі напис: “Одписав 2/ІІ.905. С.Єфремов”.

..Ви вже вернулись до Києва... — У січні 1905 року С.Єфремов їздив до Петербурга з метою добитися дозволу на видання часопису "Вік". Такого дозволу йому не дали (див. лист С.Єфремова до М.Грушевського від 2.II 1905 р. — ЗНТШ, 1992, т.224, с.348-349).

№ 194. [Львів, до 4 квітня 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №535).

Датується орієнтовно на підставі напису на листі: "Одписав 22/ІІІ.905. С.Єфремов".

№ 195. [Львів, квітень 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №552).

Датується приблизно за змістом.

№ 196. Львів, 16 травня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №536).

Початок листа написаний рукою Марії Грушевської від імені М.Грушевського, текст курсивом — М.Грушевським.

На листі напис: "Одписав 6.V.905. С.Єфремов".

№ 197. Львів, 24 травня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №537).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

Відповідь на статтю... — Йдеться про статтю "Русинский вопрос в цифровом освещении", щідписану криптонімом "К.", що була надрукована у №127, 1905, "Киевских откликов". Відповідь М.Грушевського "К польско-украинским отношениям в Галиции" друкувалась у цій же газеті, №№141,148, 161,189,201, рік 1905.

№ 198. Львів, 26 травня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №539).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

№ 199. Львів, 2 червня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №541).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

№ 200. [Львів, 5 червня 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №538).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 201. [Львів, 11 червня 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №540).

Дата і місце відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 202. Львів, 18 червня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №543).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Виноска — рукою М.Грушевського. Після слів “Сердечно здоровлю Вас” Марія Сильвестрівна залишила місце для підпису Михайла Сергійовича, а далі дописала текст від себе.

Проти передрукування статті... — Йдеться про статтю М.Грушевського “К польско-українским отношениям в Галиции”. Після публікації у “Киевских откликах” стаття за згодою автора була передрукована у “Киевской старине”, 1905, кн.VII-VIII та видана окремою відбиткою, про що згадується у листах.

№ 203. Львів, 2 липня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №544).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Фрагменти тексту курсивом — власноручні М.Грушевського. Це відповідь на лист С.Єфремова від 30(17).VI 1905 р.

На листі напис С.Єфремова: “Одписав 5.VII.905” (тут дата за новим стилем).

Про з'їзд я довідався був... — Йдеться про підготовку до Всеукраїнського з'їзду всіх національних українських політичних організацій Росії, який відбувся 29-30 червня 1905 року в Полтаві.

...потрібна присутність д[обродія] Ч[икаленка]... — У листі до М.Грушевського від 10 липня 1905 року С.Єфремов писав: “З Київа збираємося їхати — Грінченко, Чикаленко та я; з Чернігова — Шраг; буде ще дехто” (ЗНТШ, 1992, т.224, с.356).

№ 204. [Львів, до 18 липня 1905 р.]

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №545).

Місце написання встановлено за змістом. Датується приблизно на підставі змісту та напису С.Єфремова: “Одписав 5.VII.905”. Цей лист М.Грушевського — відповідь на лист С.Єфремова від 23.VI (6.VII) 1905 р. (ЗНТШ, 1992, т.224, с.354).

...Вашого звільнення від страшного дамоклового меча... — У вищезгаданому листі С.Єфремов писав: “Нарешті по довгих мітарствах визволився од військової служби на віки віків; маю тепер “чисту отставку” і вже можу не клопотатися ніякими мобілізаціями”.

№ 205. Львів, 19 липня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №546).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського, лише підпис “Ваш М.Г.” — власноручний.

На листі напис С.Єфремова: “Одписав 10.VII.905”.

№ 206. Львів, 20 липня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №547).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Закінчення листа (курсивом) — власноручне М.Грушевського.

На листі помітка С.Єфремова: “Одписав 10/VII.905”.

№ 207. Львів, 31 липня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №548).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

На листі напис: “Одписав 10/VII.905. С.Єфремов”.

...а також в отсій новинці... — Далі цитується газета “Діло”, ч.155 від 17 липня 1905 року.

№ 208. Львів, 24 серпня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №549).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

На листі помітка С.Єфремова: “Одписав 18/VIII.905”, тут помилково вказаній місяць, треба — VIII (серпень).

№ 209. Львів, 29 серпня 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №550).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського, його власноручних поміток чи дописок у тексті немає.

Цей лист — відповідь на лист С.Єфремова від 10 серпня 1905 року (за старим стилем).

№ 210. Львів, 5 вересня 1905 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №295).

Лист написано Марією Грушевською з дописками та за підписом М.Грушевського.

№ 211. [По дорозі до Ялти], 17 вересня 1905 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №296).

Місце написання, вказане на листі — “Паровоз “Ніколай”.

На арк.1 дописка рукою С.Єфремова: “Одергав 13.IX 1905 р.”.

...поговорити з Василем Федоровичем. — Симиренком.

№ 212. Ялта, [20 вересня 1905 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №299).

Дата написання — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 213. [Ялта(?), між 26 вересня та 8 жовтня 1905 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №344).

Приблизний час написання встановлено за змістом та за листом С.Єфремова від 13 вересня 1905 року (ЦДІА, ф.1235, оп.1, спр.471, с.128-129), відповідю на який є наведений лист М.Грушевського.

Федору Павловичу... — Матушевському.

...коли можна устроїтись з "Київською газетою"... — Очевидно, мова йде про майбутню газету “Громадська думка”.

№ 214. Львів, 19 жовтня 1905 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №297).

Листівку написано Марією Грушевською, підпис — М.Грушевського.

№ 215. Львів, 24 жовтня 1905 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №298).

Рукою Марії Грушевської за підписом М.Грушевського.

...просимо поспішитись з висилкою “За водою”... — Мабуть, йдеться про повість Панаса Мирного “За водою”. У цей час С.Єфремов продовжував видання тритомника творів Панаса Мирного у вид-ві “Вік” (1903, 1905, 1907 рр.), але названий твір там не друкувався. Вважаємо, коментована фраза є доказом того, що повість “За водою” М.Грушевський мав намір опублікувати у ЛНВ ще у 1905-1906 роках. Зрештою, вона побачила світ вперше у ЛНВ, 1918, т.LXX, кн.7-8, с.11-43; кн.9, с.172-191; т.LXXXII, кн.10-11, с.8-27.

№ 216. [Львів, 2 листопада 1905 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.120, №551).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

Олександр Ігнатович — йдеться про О.Лотоцького.

№ 217. [Львів, кінець 1905 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №1850, арк.3).

Місце та приблизний час написання встановлено за змістом: у записці йдеться про статтю М.Грушевського “Дорогою віків”, вперше надруковану в газеті “Громадська думка” — Рік 1, №1, с.3. Перше число газети вийшло 31.XII 1905 року (за ст.ст.) у Києві (видавалась до 18.VIII 1906 р.). У організації цього видання брав участь С.Єфремов.

№ 218. [Львів, 12 січня 1906 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №300).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 219. [Львів, 13 травня 1906 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №302).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

...з нагоди Вашого увільнення... — 28 грудня 1905 року С.Єфремова було заарештовано і на 4 місяці ув'язнено в Лук'янівській в'язниці Києва за підозрою в приналежності до української організації РСДРП "Спілка" та як активного члена селянського союзу. Наприкінці квітня 1906 року через відсутність доказів С.Єфремова було виправдано.

№ 220. Львів, 21 травня 1906 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №301).

Лист написано Марією Грушевською за підписом М.Грушевського.

№ 221. Львів, 18 березня 1907 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №303).

Лист написано Марією Грушевською від імені Михайла Грушевського.
Текст, виділений курсивом — власноручно М.Грушевським.

№ 222. [Львів, 25 березня 1907 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №304).

Лист написано Марією Грушевською від імені Михайла Грушевського.

Текст, виділений курсивом — власноручно М.Грушевським.

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 223. [Львів, березень 1907 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №306).

Місце написання і приблизну дату встановлено за змістом.

Лист написано Марією Грушевською від імені Михайла Грушевського та за його підписом.

№ 224. [Львів, перша пол. липня 1907 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №305).

Місце і приблизний час відправлення встановлено орієнтовно за змістом та за допискою С.Єфремова: "Одержав 9.VII.1907".

№ 225. [Львів, до 7 (20) вересня 1912 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №345).

Місце і приблизний час написання встановлено за листом-відповідлю С.Єфремова від 7 вересня 1912 року (ЦДІА, ф.1235, оп.1, спр.471, арк.181-182).

№ 226. [Санкт-Петербург], 8 квітня 1914 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №307).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 227. [Львів], 18 червня 1914 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №308).

Місце написання встановлено за змістом.

Лист написано Марією Сильвестрівною за підписом М.Грушевського.

№ 228. До Сергія Єфремова та київських соратників.

Симбірськ, 8 серпня (26 липня) [1915 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №339).

Рік написання встановлено за змістом.

Рукопис невідомою рукою, підпис власноручний М.Грушевського.

№ 229. [Симбірськ], 7 вересня (25 серпня) [1915 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №340).

Місце і рік написання встановлено за змістом.

№ 230. [Казань], 28 (15) вересня 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №310).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 231. [Казань], 6 жовтня (23 вересня) 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №311).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 232. [Казань], 25 (12) жовтня 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №312).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 233. [Казань], 30 (17) жовтня 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №313).

Місце написання встановлено за змістом.

У листі йдеться про завершення набору аркушів “Історії України-Русі” (т. VIII, чч. 1-2).

От Андр[ія] Ва[сильовича] мав лист... — Ніковського.

№ 234. [Казань], 12 листопада (30 жовтня) [1915 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №342).

Місце написання і рік — за змістом (згадується похорон О.Русова).

№ 235. [Казань], 25 (12) листопада 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №314).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 236. [Казань], 1 грудня (18 листопада) 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №315).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 237. [Казань], 10 грудня (27 листопада) 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №316).
Місце написання встановлено за змістом.

...друкувати про "Тібулову Делію"... — Тобто, про неактуальні, відсторонені від політичного життя предмети. Делія — геройня першої книги любовних елегій римського поета Тібулла.

№ 238. [Казань], 26 (13) грудня 1915 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №317).
Місце написання встановлено за змістом.

...про заповіт В[асиля] Ф[едоровича]. — Симиренка, який заповівувесь свій маєток на українську справу.

№ 239. [Казань], 24 (11) січня 1916 р.

Місце написання встановлено за змістом.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №309).

№ 240. [Казань], 17 (4) лютого 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №318).

Місце написання встановлено за змістом.

Лист Горького я дістав. — У цей час М.Горький готував у видавництві "Парус" серію збірників національних літератур. У 1916-17 роках вийшли збірники вірменської, латиської, фінляндської літератур. "Сборник украинской литературы" планувався у двох томах з великими вступними статтями з історії України (для її написання був запрошений М.Грушевський) та з історії нової української літератури (замовили С.Єфремову). У зв'язку з революційними подіями, громадянською війною та виїздом Горького за кордон це видання було припинено.

№ 241. [Казань], 27 (14) березня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №319).

Місце написання встановлено за змістом.

...щоб "Вихреста" пустити в науковий збірник... — Йдеться про оповідання М.Грушевського "Вихрест Олександр", вперше надруковане 1917 року в Москві у тижневику "Промінь", №5-6, с.18-20.

№ 242. [Казань], 16 (3) квітня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №320).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 243. [Казань], 15 (2) травня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №321).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 244. [Казань], 27 (14) червня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №322).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 245. Казань, 4 липня (21 червня) 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №323).

№ 246. [Казань], 27 (14) липня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №324).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 247. [Казань], 29 (16) серпня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №325).

№ 248. Казань, 12 вересня (30 серпня) 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №326).

№ 249. Москва, 26 (13) вересня 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №327).

№ 250. Москва, 6 жовтня (23 вересня) 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №328).

№ 251. [Москва], 24 (11) листопада [1916 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №341).
Місце і рік написання встановлено за змістом.

№ 252. [Москва], 11 грудня (28 листопада) 1916 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №329).
Місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 253. [Москва, 2 січня 1917 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №330).

Місце і дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (за старим стилем — 20 грудня 1916 року).

№ 254. [Москва], 20 (7) січня 1917 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №331).

Місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 255. [Москва], 25 (12) січня 1917 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №332).

Місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 256. [Москва], 1 лютого (19 січня) 1917 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №333).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 257. [Москва, 7 лютого (25 січня) 1917 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №334).

Місце і дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 258. [Москва, 9 лютого (27 січня) 1917 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №335).

Місце і дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 259. [Москва], 21 (8) лютого 1917 р.

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №336).

Місце написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці

№ 260. [Москва], 11 березня (26 лютого [1917 р.]

Друкується вперше за автографом (НБУВ, ф.317, №338).

Місце та рік написання встановлено за змістом.

...про Кирило-Мефодіївські] матеріали... — Йдеться про видання “Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Призначення Кирило-Мефодіївців. Приладив до друку М.Грушевський. [Київ, 1915. Відбиток із Збірника пам'яти Тараса Шевченка (1814-1914).]

До декана Львівського університету Твардовського

№ 261. [Львів, після 11 липня 1901 р.]

Публікується вперше за автографом Марії Грушевської (ІЛ, ф.100, №1504).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

№ 262. Лист до декана історико-філологічного факультету
Львівського університету, надісланий до газети “Діло”.
[Львів, після 16 липня 1901 р.]

Вперше надруковано у газ. “Діло” — 1901. — Ч.260,261.

Друкується за автографом Марії Грушевської (ІЛ, ф.100, №1503).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

До Костя Паньківського

№ 263. [Кінець 1901 р.]

Лист написано Марією Грушевською, дописка (курсивом) — М.Грушевського. Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.81, №109).

Місце написання невідоме, приблизний час встановлено за змістом.

До Теофіла Грушевича

№ 264. Львів, 4 лютого 1905 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.122, №5).

До Василя Доманицького

№ 265. [Львів, до листопада 1907 р.]

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка зберігається 21 лист М.Грушевського до В.Доманицького. Крайні дати листів — осінь 1907 — вересень 1908 років. Основною темою більшості листів є питання, пов’язані з публікацією творів Марка Вовчка у “Літературно-науковому віснику” та праць В.Доманицького.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №143).

Місце і приблизну дату написання встановлено за змістом.

№ 266. [Львів, поч. листопада 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №144).

Місце і приблизну дату написання встановлено за змістом.

№ 267. Львів, 26 листопада 1907 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №129).

Лист написано Марією Грушевською від імені Михайла Грушевського.

Текст курсивом — власноручний М.Грушевського.

...видратати Вам щось до Закопаного... — У цьому курортному карпатському містечку В.Доманицький жив і лікувався близько 2-х років.

...Маркович прислав тільки два оповідання: "Дяк" і "Хапко"... — Йдеться про непубліковані за життя твори Марка Вовчка, автографи яких були у Б.Марковича. Друкуючи ці твори у ЛНВ, М.Грушевський мав у своєму розпорядженні лише копії з автографів. Пізніше, при підготовці книжки: Марко Вовчок. Посмертні оповідання. Київ, 1910, Б.Маркович надав на деякий час упорядникові В.Доманицькому ці автографи для звірки тексту. Повість "Дяк" вперше була опублікована у ЛНВ, 1908, кн.1; оповідання "Як Хапко солоду відрікся" — у ЛНВ, 1908, кн.ІV.

№ 268. [Київ, 18 грудня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №130).

Місце та дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (за старим стилем — 5.XII.1907).

Климентій піде в 1 кн. "Записок". — Йдеться про публікацію В.Доманицького "Невідомі вірші еромонаха Климентія" — ЗНТШ, 1908, кн.1, с.51-126.

№ 269. [Львів, 29 грудня 1907 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №132).

Місце та дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 270. [Київ, 6 січня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №131).

Місце та дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (за старим стилем — 24 грудня 1907 р.).

№ 271. [Київ, поч. січня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №146).

Місце та приблизний час написання встановлено за змістом.

"Лист з Паризжа" — Йдеться про "Третій лист з Паризжа", вперше надрукований за копією з автографа у ЛНВ, 1908, кн.3.

"Пройдисвіт" — оповідання Марка Вовчка, публікувалось у ЛНВ, 1908, кн.2 (перший розділ цього твору українською мовою друкувався у журналі "Вечерниці", 1863, №10). Існує також російський варіант "Пройдисвіта".

“Гайдамаки” — повість Марка Вовчка, вперше надрукована за коштою з автографа у ЛНВ, 1908, кн.11,12.

№ 272. [Львів, поч. січня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №148).

Місце та приблизна дата написання — за змістом.

...нехай пише рецензію на Аркаса... — Тобто, на книгу М.Аркаса “Історія України-Русі” (1908).

...на ілюстрації дав рецензію Красицький... — Тобто, на ілюстрації до “Історії...” М.Аркаса (ЛНВ, 1908, кн.1, с.202-205).

...рецензію на М.Вовчка Єфремова?.. — Тобто, на монографію С.Єфремова “Марко Вовчок” (1907).

№ 273. [Київ, 15 січня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №133).

Місце та дату написання встановлено за поштовим штемпелем на листівці (за старим стилем — 2.01.1908).

№ 274. Львів, 15 лютого [1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №128).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського. Підпис — власноручний М.Грушевського.

На листі М.Грушевська помилково вказала 1907 рік. Але у тексті йдеться про одержання 1 книги ЛНВ з публікацією оповідання Марка Вовчка “Дяк” за 1908 рік і про початок підготовки В.Доманицьким текстів до видання “Посмертні оповідання” Марка Вовчка (1910).

Братковського отримав... — йдеться про статтю В.Липинського “Данило Братковський — суспільний діяч і письменник кінця VII ст.”, яка була надрукована у ЛНВ, 1909, т.45, кн.2, с.326-337. Після неї у цьому ж числі була вміщена публікація “Вірші Данила Братковського” з передовою В.Доманицького (с.338-349).

№ 275. [Львів, 21 лютого 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №134).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 276. [Львів, 28 лютого 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №135).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 277. [Львів, 13 березня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №136).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 278. [Львів, 21 березня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №145).

Місце написання і дата — орієнтовно за змістом, зокрема, завдяки фразі про виїзд Франка — він виїхав до Лішків на лікування 21 березня 1908 року.

№ 279. [Львів, 31 березня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №137).

Лист написано Марією Грушевською від імені М.Грушевського.
Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 280. [Львів, 20 травня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №140).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 281. [Львів, 12 червня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №142).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці (дуже нечітким).

№ 282. [Львів, 22 червня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №141).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 283. [Ясенів Горішній, 1 липня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №139).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 284. [Львів, 4 липня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №147).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 285. [Київ, вересень 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.47, №138).

Місце і приблизний час написання — за частково втраченим поштовим штемпелем на листівці.

...через Фед[ора] Павл[овича]... — Матушевського.

№ 286. [Львів, 3 червня 1910 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.122, №6).

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

До Ольги Кобилянської

№ 287. Рим, 27 квітня 1908 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1087).

Вашу повість... — Йдеться про повість О.Кобилянської “У неділю рано зілля копала”.

...повідоміть п.Всеволода Козловського, ул.Супінського, 17... — Судячи зі змісту листа, у цей час В.Козловський був скарбником у редакції ЛНВ. Названа адреса редакції.

Черга на друк оповідання... — Йдеться про повість “У неділю рано зілля копала”, яка друкувалася з підзаголовком “оповідання” — ЛНВ, 1909, кн.3-7.

№ 288. [Ясенів Горішній, 22 серпня 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1089).

Місце і дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

№ 289. [Львів, грудень 1908 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1088).

Місце і дату написання встановлено приблизно за змістом.

...брату Вашому мій поклін. — Йдеться про наймолодшого брата О.Кобилянської Володимира, який був духовно найближчим письменниці. У цей час він важко хворів на туберкульоз, а сестра доглядала його. Володимир помер влітку 1909 року, це було важким ударом для О.Кобилянської. Вона присвятила пам'яті брата повість “Через кладку”. У листі до О.Барвінського від 17 грудня 1909 року О.Кобилянська писала про брата: “Чоловік незвичайної інтелігенції, доброти і ніжності, що був не лише моїм братом, а найтоншим і найцирішим приятелем моєї душі, моїм дорадником”.

№ 290. [Львів, 21 вересня 1910 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1090).

...дати більшу повість... — Йдеться про задум повісті з життя інтелігенції “Через кладку”. Друкувалася у ЛНВ, 1912, т.57-60.

№ 291. [Київ, 27 червня 1911 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1091).

Лист написаний невідомою рукою на бланку редакції ЛНВ. Підпис — власноручний М.Грушевського.

Місце написання і дата — за поштовим штемпелем на конверті.

№ 292. [Львів, 19 жовтня 1911 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1092).

Місце відправлення і дата — за поштовим штемпелем на конверті. Маємо, однак, сумнів, чи це конверт саме від цього листа.

Дякую за другу частину Вашої повісті. — Тобто, повісті “Через кладку”.

№ 293. [Львів, до 15 листопада 1911 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1094).

Місце написання і дата — орієнтовно за змістом.

Штирія (Steiermark) — земля в Австрії. Адміністративний центр — м.Грац.

№ 294. [Санкт-Петербург, 10 грудня 1911 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1093).

Місце відправлення і дата — за поштовим штемпелем на листівці (за старим стилем — 27 листопада).

№ 295. [Без місця, без дати]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.14, №1095).

Текст написаний на візитці М.Грушевського.

До Івана Джиджори**№ 296. [Київ, серпень 1908 р.]**

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф.122, №7).

Місце написання і дату встановлено орієнтовно за змістом.

До Олександра Кандиби (Олеся)**№ 297. [Львів, 5 березня 1909 р.]**

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1693).

Дата і місце відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

Я не певний Вашого адреса і пишу сюди... — На листівці адреса правління т-ва “Общественная польза”: Санкт-Петербург, Б.Подъяческая, 39.

...щоб... вислали 100 прим[ірників]... — Мабуть, йдеться про нову збірку О.Олеся “Поезії. Книга II”, 1909 року.

“Дорога в казку” — драматичний етюд О.Олеся.

№ 298. [Львів, 22-23 березня 1909 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1694).

Дата і місце відправлення — за нечітким поштовим штемпелем на листівці.

№ 299. [Львів, червень 1909 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1715).

Місце і дату написання встановлено орієнтовно за змістом.

№ 300. [Львів (?), червень 1911 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1717).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом.

П'еса О.Олеся під назвою “Над Дніпром” (“Весняна казка”) вперше друкувалася у ЛНВ, 1911, кн.7-8, с.3-22. Цього ж року вийшла окремим виданням у Києві, а також була включена до збірки О.Олеся “Поезії. Кн.ІІІ”.

№ 301. [Ясенів Горішній, 16 серпня 1912 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1695).

Дату і місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 302. [Львів], 8 грудня 1912 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1696).

...прошу титул Вашого етюда і Велентия... — У 1-й книзі ЛНВ за 1913 рік друкувалася драматична мініатюра О.Олеся “М.Лисенкові”, с.3-7. Там само — В.Велентій. В полудневому Алтай; с.110-113.

№ 303. [Львів], 27 грудня [1912 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1703).

Місце і рік написання встановлено за змістом.

Проблема, про яку йдеться у листі, розв'язалася таким чином: у ЛНВ, 1913, кн.1, були надруковані огляди і М.Євшана — короткий, конспективний, і А.Ніковського — ширший: М.Євшан. Наш літературний білянс за 1912 рік. — С.163-170; Ан.Ніковський. Українська література в 1912 році. — С.170-183.

№ 304. [Ясенів Горішній, 25 липня 1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1697).

Місце відправлення і дата — за поштовим штемпелем на листівці.

...Крушельницького можна дати цілого... — У ЛНВ, кн.7-8 за 1913 рік друкувалася повість А.Крушельницького “Іrena Оленська”, с.69-115.

Вол[одимир] Мик[олайович] оповіданнє... прислав... — У 7-8 книзі ЛНВ друкувалося оповідання В.Леонтовича “Совість” (с.9-27).

Олександр Сергійович — очевидно, О.Грушевський. Його стаття “З життя українського гуртка в Петербурзі 1858-1860 р.” друкувалася у ЛНВ, 1913, кн.7-8, с.20-25.

...*стаття Залізняка...* — Йдеться про статтю М.Залізняка “З новійшої літератури про національне питання” — ЛНВ, кн.7-9, с.170,388.

...*і я пишу на укр[айнські] теми...* — М.Грушевський. На українські теми. Українська дебата. — Там само, с.153-161.

...*про Балкани хіба замовити... Даньку...* — Данько М. Другий акт балканської трагедії. — ЛНВ, 1913, кн.9, с.443-451.

№ 305. [Ясенів Горішній, 5 серпня 1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1698).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

...*з Києва питаютъ з приводу смерти Лесі*. — Йдеться про смерть Лесі Українки, яка сталася 1 серпня 1913 року.

№ 306. [Львів], 25 серпня 1913 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1699).

Місце написання встановлено за змістом.

Хоч і неприємна служба... — О.Олесь мав вищу ветеринарну освіту і у цей час працював за фахом у Києві на міській бойні.

Коли буде Op[est] Лев[ицький]... — У т.64 ЛНВ друкувалося два матеріали О.Левицького: історичне оповідання “Єзуїтська преподобниця” (с.195-215, 397-413) та “Історія України в освітленні націоналіста” (рец. на кн.: П.И.Ковалевский. История Малороссии. СПб, 1912) — с.114-118.

...*можна відложити Кибальчич.* — Тобто, повість Грації Деледди “Лихим шляхом” у перекладі з італійської Надії Кибальчич — ЛНВ, 1913, т.62-66 (кн.VI-XII).

...*після Тобілевич Залізника і Русову...* — Софія Тобілевич. Жите Івана Тобілевича (т.63). У книгах ЛНВ, які готовалися у цей час, стаття С.Русової не друкувалась.

...*і про Бебеля...* — Юрій Сірий. Август Бебель. — ЛНВ, 1913, т.64, кн.X, с.400-404.

...*Євшана про конгрес...* — Євшан М. З приводу другого всеукраїнського з'їзду студентства. — Там само, с.404-438.

...*Садовського про кооперативний з'їзд...* — У кн. IX 1913 року була опублікована інформація “Другий всеросійський з'їзд кооператорів в Київі”, підписана псевдонімом “Я.Краєвий”. За “Словником українських псевдонімів” О.Деяце — псевдонім П.Пожарського.

Ignotus — псевдонім І.Джиджори. Тут йдеться про його статтю “Галицька криза” (ЛНВ, т.64, кн.X, с.177-185), надруковану під рубрикою “З австроїської України”. Під цією рубрикою у 1913-1914 роках він надрукував цілу серію статей.

Колесси статтю скажіть зверстати... — Йдеться про статтю Олександра Колесси “Наукова діяльність Івана Франка” (кн.IX, с.260-267).

№ 307. [Львів, 6 вересня 1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1711).

Місце і дату написання встановлено орієнтовно за змістом. Цей лист був посланий разом з наступним.

№ 308. [Львів], 6 вересня [1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1701).

Місце і рік написання встановлено орієнтовно за змістом.

Валерія Олександровна — Тобто, В.О'Коннор-Вілінська.

Олександр Валерійович — Йдеться про О.Вілінського.

...в X кн. піде... п'еса Людм[или] Мих[айлівни]... — Йдеться про драму Л.Старицької-Черняхівської "Крила" — ЛНВ, 1913, т.64, кн.X,XI.

...Євшан свою обіцяв прислати... — М.Євшан. Леся Українка. — ЛНВ, 1913, кн.X, с.50-57.

№ 309. [Львів, 1 листопада 1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1700).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

Перенести крім Алексинського і Залізняка... можна Дорошенка... — Йдеться про публікації у ЛНВ, т.64: Г.Алексинський. Селянський банк на Київщині. — С.273-287; М.Залізняк. Про "модерне" московільство. — С.360-371; Вол.Дорошенко. Михайло Комар (Комаров). — С.120-131.

...ніяково відкидати Євшана... — М.Євшан. З чужих літератур. А.Шніцлер і його драма "Professor Bernhardi". — С.287-340.

№ 310. [Київ, жовтень-листопад 1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1714).

Місце і приблизний час написання встановлено за змістом.

У листі йдеться про підготовку XI книги ЛНВ за 1913 рік.

...вірші Л[юдмили] Мих[айлівни]... — Йдеться про твір Л.Старицької-Черняхівської "Хай буде тьма!" (В перші роковини смерти М.В.Лисенка) — с.193-194.

Далі йде мова про твори у згаданій книзі ЛНВ: Ор.Левицький. Єзуїтська преподобниця (історичне оповідання) — с.195-215 (початок); М.Чернявський. Зустріч (оповідання) — с.257-265; Л.Старицька-Черняхівська. Крила. (Буденна драма на 4 дії. Продовження) — с.217-257. Поезії О.Олеся у цій книзі немає.

№ 311. [1913 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1702).

Приблизна дата — за змістом.

№ 312. [Київ], 16 (3) січня 1914 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1704).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 313. [Київ, січень — поч. лютого 1914 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1713).

Місце і час написання встановлено орієнтовно за змістом.

...пишу до Вол[одимира] Мик[олайовича]... — Тобто, до В.Леонтовича.

...дати інсценіровку "Гайдамаків"... — Йдеться про інсценізацію поеми Т.Шевченка "Гайдамаки". Як свідчать архівні матеріали, О.Олесь працював над цією переробкою, але не завершив її.

№ 314. [Київ, кін. січня — поч. лютого 1914 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1712).

Місце і час написання встановлено орієнтовно за змістом.

№ 315. [Санкт-Петербург, 5 квітня (23 березня) 1914 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1705).

Місце і дата відправлення — за поштовим штемпелем на листівці.

№ 316. [Москва], 14 (1) січня 1917 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1706).

Місце написання — за змістом.

№ 317. [Москва], 25 (12) лютого 1917 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1707).

Місце написання — за змістом.

№ 318. [Москва], 6-12 березня 1917 р.

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1708).

Місце написання — за змістом.

№ 319. [Київ, друга пол. березня 1917 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1710).

Місце і дату написання встановлено за змістом.

...приїхає з великими пригодами... — Цей приїзд М.Грушевського з Москви до Києва був 12 березня 1917 року. Вагон, у якому він їхав, згорів у дорозі. Пасажирам вдалося врятуватися, але речі й папери були знищені вогнем.

№ 320. [Київ, квітень-травень 1917 р.]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1709).

Місце і дату написання встановлено орієнтовно за змістом.

№ 321. [Без місця, без дати]

Публікується вперше за автографом (НБУВ, ф.15, №1716).

№ 322. [Прага], 14 березня 1920 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/1).

Місце написання — за змістом.

...за прислану 1 книжку часописи. — Мабуть, йдеться про номер суспільно-літературного журналу “На переломі”, редакції О.Олесем.

№ 323. [Прага], 8 січня 1921 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/2).

Місце написання — за змістом.

...дане Вам Авсемом... — Тут точно невстановлено, про кого саме йде мова: Авсема Володимира Християновича (див. покажчик) чи Отто Авсема, теж в ті роки активного політичного діяча, в 1923 році уповноваженого Наркомосвіти УРСР у Берліні і Празі.

...видістти Вашу сім'ю з України... — О.Олесь з дипломатичним паспортом УНР вийшов за кордон у лютому 1919 року. Його дружина Віра Антонівна і син Олег до 1923 року жили у Пущі-Водиці під Києвом.

№ 324. [Баден], 18 січня 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/3).

Місце написання — орієнтовно за змістом.

№ 325. [Віденський], 29 січня 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/4).

Місце написання — за змістом.

Посилаю... 2 прим. №10 “Борітесь!... — Йдеться про №10 за 1921 рік журналу “Борітесь — поборете!”. Тут у відкритому листі Х.Раковському М.Грушевський намагається переконати його у необхідності кооперації “українських радянських соціалістичних партій”, маючи на увазі в першу чергу УПСР та УКП, також закликає враховувати умови національного розвитку. Судячи з доступних нам джерел, відповіді М.Грушевський не отримав.

...якщо він буде в Генуї. — Тобто, на Генуезькій конференції 10 квітня — 19 травня 1922 року — міжнародній конференції представників ряду капіталістичних держав і Радянської Росії з фінансових і економічних питань.

№ 326. [Відень], 19 лютого 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/5).

Місце написання — за змістом.

...вчора в Неггенгоф-і Вас не було... — “Кафе Геренгоф” у Відні — місце, де часто збиралися українські емігранти.

Після такого оригінального закінчення переговорів... — На початку 1921 року представники делегації УРСР на радянсько-польських переговорах у

Ризі передали М.Грушевському запрошення повернутися в Україну. Влітку цього ж року представники М.Грушевського вели переговори на цю тему на урядовому рівні. У керівних колах УРСР не було одностайності у ставленні до М.Грушевського. Питання про його повернення у 1921 році неодноразово розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, рішення здебільшого відкладалося. На процесі членів ЦК УПСР, який проходив у травні 1921 року в Харкові і закінчився суворими вироками, про М.Грушевського навіть не згадувалося. Навпаки, він одержав офіційну пропозицію від представників УРСР зайнятися організацією допомоги потерпілим від голоду на Україні. М.Грушевський створив і очолив благодійний Союз "Голодним України". Однак на початку осені 1921 року стало очевидно, що переговори про повернення на цей раз не увінчуються успіхом. Група М.Грушевського не прийняла умов про розрив з УПСР і відмову від політичної діяльності на Україні, а керівні кола УРСР не пішли на легалізацію УПСР та співробітництво з нею.

...лист від Ал[ександра] Сергієвича... — Можливо, йдеться про О.Грушевського.

№ 327. [Віденсь, вересень 1922 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/6).

Місце і дата написання — за змістом.

№ 328. [Віденсь], 1 жовтня 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/7).

Місце написання — за змістом.

З Києва писали мені з дому... — У Києві у цей час жили родичі М.Грушевського — брат Олександр Сергійович і сестра Анна Сергіївна з сім'ями.

№ 329. [Віденсь], 8 жовтня 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/8).

Місце написання — за змістом.

В справі ЛНВ... — Тобто, "Літературно-наукового вісника". Як видно з листа, робилися спроби відновити видання ЛНВ за кордоном, але вони виявилися невдалими.

№ 330. Баден, 1 листопада 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/9).

...в котрій жив торік Коссак... — Можливо, мається на увазі Іван Коссак.

...комітет в справі Вашого ювілею... — Ювілей Олександра Олеся — 45-річчя з дня народження та 20-річчя літературної діяльності — відзначався у грудні 1923 року. М.Грушевський був обраний членом ювілейного комітету.

№ 331. Баден, 11 листопада 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/10).

№ 332. [Баден], 28 листопада 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/11).

Місце написання — за змістом.

...для Вашої рідні в Юнаківці? — Юнаківка — хутір між Сумами та Харковом, де жила сестра О.Олеся Галина Іванівна Грачева.

Інтересне що пишете про часопись Ніковського. — Очевидно, А.Ніковський мав намір організувати за кордоном видання часопису, про який йдеться в листі, але задум не був здійснений.

№ 333. [Баден], 25 грудня 1922 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/12).

Місце написання — за змістом.

Павло Онукієвич — Йдеться про П.Христюка.

№ 334. [Баден, кінець грудня 1922 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/13).

Місце написання і дата — за змістом.

№ 335. [Віденсь, 17 січня 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/14).

Дата і місце відправлення встановлені за поштовим штемпелем на листівці.

№ 336. [Віденсь], 23 січня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/15).

Місце написання — за змістом.

...Ваше привітання з п'ятиріччям 22.I.918. — Йдеться про п'яті роковини IV Універсалу Центральної Ради, у якому Українська Народна Республіка проголосувала самостійною.

Поезію Вашу... — Очевидно, йдеться про якусь сатиричну поезію О.Олеся, надруковану в періодиці, де автор в іронічному тоні змальовує емігрантське середовище, діяльність різних політичних угруповань. Збірка сатири О.Олеся "Перезва" вийшла у Відні 1921 року під псевдонімом "В.Валентін". Пізніше деякі нові сатиричні твори поета публікувалися в емігрантських виданнях. Автор мав намір видати і другу частину "Перезви", а також готовав до друку інші сатиричні твори про еміграцію: комедію "Ревізор з Кам'янки", трагікомедію "Народний суд" та ін.

№ 337. [Віденсь], 5 лютого 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/16).

Місце написання — за змістом.

...коли Ваших таки випустили!.. — Тобто, дружині та сину О.Кандиби радянська влада дозволила виїхати до нього за кордон.

№ 338. [Баден], 19 лютого 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/17).

Місце написання — за змістом.

...Віра Антонівна і Ігор приїхали... — Тут авторська помилка. Сина О.Кандиби звали Олегом.

...від Зерова або когось з того гуртка... — Тобто, з літературної групи "неокласиків".

Посилаю Вам вирізку з газети... — До листа додана вирізка з газети "Америка" від 26 січня 1923 року українською мовою, де вміщена подяка за грошову пожертву. Подаємо її повний текст:

"Високоповажані! Потверджуємо од вас одержаних 129 дол. пересланих о.Мих.Олексівим на адресу проф.М.Грушевського і з цеї нагоди складаємо сердечну подяку, іменем наших братів на Великій Україні, за цей новий дар! Ви поступили дуже мудро, організувавши цю складку в своїй місцевості — притягнувши до неї і чужинців, і було б дуже добре, если б могли згодом її повторити. Голод бо і нужда на Великій Україні продовжуються і не зникнуть скоро! Навіть коли б урожай — що дай Боже — поправив на будучий рік становище селянства, все-таки українські організації, наука, мистецтво і вся культурна українська верства, яка ще тримається по великих центрах, не хотячи покинути своє місце росіянам та жидам, — все ж поставлена в умовах нинішнього режиму на довгу і майже безвихідну нужду. Всі, хто не перейшли в ряди комуністичної партії або не покорилися, не пішли на службу без застережень, засуджені на заголодовання. Податки такі великі заведені тепер, що забирають майже весь убогий заробіток, який може такий культурний робітник дістати. Отже, поміч, котру вони тепер дістають від Вас, являється їх поодиноким рахунком, і вони за нього вдячні несказано!

З побажанням щасливого Нового Року
за Союз "Голодним України"

М.Грушевський, голова;
І.Косак, скарбник".

№ 339. [Баден], 3 березня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/18).

Місце написання — за змістом.

№ 340. [Відень], 8 березня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/19).

Місце написання — за змістом.

...щоб воно не виходило на "Всъм, всъм, всъм"... — Йдеться про відозву В.Леніна "К гражданам России", яка проголосила повалення Тимчасового уряду і перехід влади до Рад. Під редакційною шапкою "Всъм! Всъм! Всъм!" була надрукована 7 листопада 1917 року в газеті "Рабочий и Солдат" — щоденному вечірньому виданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Ця газета виходила з 30 жовтня 1917 до лютого 1918 року.

...писати для журналу... — Йдеться про підготовку до видання журналу "Червоний шлях".

№ 341. [Відень], 4 квітня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/20).
Місце написання — за змістом.

№ 342. [Відень], 7 квітня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/21).
Місце написання — за змістом.

№ 343. [Відень], 7 травня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/22).
Місце написання — за змістом.

...відомості про сі “Українські Афіни” — Прагу... — Завдяки значній матеріальній допомозі чехо-словацького уряду, моральній підтримці наукових та культурницьких кіл Чехо-Словаччини починаючи з 1921 року в Празі та інших містах було засновано ряд українських, російських, білоруських установ та організацій, що мали задоволити духовні та матеріальні потреби емігрантів. Прага і курортне містечко Подебради перетворилися на єдиний у світі великий осередок освіти для українців на еміграції. У Празі діяли: Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім.Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва; дослідницькі установи: Український інститут громадознавства, Українське історико-філологічне товариство, Український академічний комітет, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Українське товариство прихильників книги, Український громадський видавничий фонд; у Подебрадах — Українська господарська академія.

№ 344. [Баден, 17 травня 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/23).
Місце відправлення і дата встановлені за поштовим штемпелем на листівці.

№ 345. [Баден], 22 травня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/24).
Місце написання — за змістом.

№ 346. [Баден], 9 червня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/25).
Місце написання — за змістом.

...до Вашого юбилейного збірника. — Йдеться про початок підготовки збірника: О.Олесь. Вибір поезій. Видав О.Лавров. Вступна стаття М.Грушевського. Прага, 1923.

№ 347. [Баден], 17 червня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/26).

Місце написання — за змістом.

Лавров прислав мені II книгу... — Книга 2-та поезій О.Олесь виходила тричі: О.Олесь. Поезії. — Кн.ІІ. — СПб, 1909; О.Олесь. Будь мечем моїм.. — Вид.2. — Т.2. — К., т-во "Криниця", 1918; третє видання (Відень, 1919) повторювало попереднє. При перевиданні О.Олесем зроблено окремі стилістичні правки, вилучено вірш "Троянди". З наступних листів з'ясовується, що М.Грушевський користувався 2-м виданням.

№ 348. [Баден], 27 червня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/27).

Місце написання — за змістом.

№ 349. [Баден], 9 липня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/28).

Місце написання — за змістом.

...дістав всі Ваші книги крім ч.VI... — Шоста книга поезій О.Олесь, підготована до друку під назвою "На хвилях" у 1919 році, так і не вийшла у світ.

№ 350. [Баден], 20 липня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/29).

Місце написання — за змістом.

...чи відповідаєте за Валентина... — Тобто, за псевдонімом, під яким вийшла збірка сатиричних віршів "Перезва".

№ 351. [Баден], 4 серпня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/30).

Місце написання — за змістом.

Коли була написана "По дорозі в казку"... — "По дорозі в казку" — драматичний етюд О.Олесь. Уперше надрукований в журналі "Рідний край", 1910, №10,41,42. "Трагедія серця" — п'еса О.Олесь. Вперше надрукована у журналі "Літературно-науковий вістник", 1911. Збірка "Поезії. Книга ІІІ" вийшла 1911 року.

"Нову громаду" одержав... — у цей час виходило два журнали під такою назвою. Очевидно, йдеться про видання, здійснюване у Києві-Харкові.

№ 352. [Баден], 6 серпня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/31).

Місце написання — за змістом.

Коли саме фактично вийшла I книга... — Перша книга О.Олесь вийшла 1906 року.

№ 353. [Баден], 6 вересня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/32).

Місце написання — за змістом.

№ 354. [Баден, перша пол. вересня 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/33).

Місце написання та дата встановлені орієнтовно за змістом.

№ 355. [Баден], 29 вересня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/34).

Місце написання — за змістом.

...той молодий чоловік, що приїздив... — У час, про який йдеться у листі,

Матвій Стаків був головою Української Академічної Громади у Празі, мав докторат права. У кінці вересня 1923 року за завданням Українського громадського комітету він відвідав М.Грушевського у Бадені. Детально про це він описав у спогадах: “Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів) — ЗНТШ, т.СХСVI, 1978. Михайло Грушевський у 110 роковини народження 1876-1976. Секція історії України. С.109-147.

№ 356. [Баден], 2 жовтня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/35).

Місце написання — за змістом.

№ 357. [Баден, 11 жовтня 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/36).

Місце і дата відправлення листа встановлені за поштовим штемпелем на листівці.

№ 358. [Баден, друга пол. жовтня 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/37).

Місце і дата відправлення листа встановлені орієнтовно за змістом.

№ 359. [Баден], 7 листопада 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/38).

Місце написання листа встановлено за змістом.

...один раз уже зіставсь за кордоном під час війни... — Перша світова війна застала М.Грушевського у с.Криворівні в Карпатах. З великими труднощами (він був російський підданий) через Закарпаття, Віденсь, Румунію дістався він до Києва, тут його 28 листопада 1914 року було заарештовано, а у лютому 1915 року заслано до Симбірська.

№ 360. [Баден, листопад 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/39).

Місце і дата відправлення листа встановлені орієнтовно за змістом.

...таки мабуть будемо їхати... — Як свідчать документи, 2 листопада 1923 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: "Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф.Грушевського. Доручити його використання т.Затонському". Протягом листопада було вирішено питання про роботу вченого у ВУАН, у кінці місяця повноважний представник УРСР М.Левицький повідомив М.Грушевського про можливість переїзду в Україну.

№ 361. [Баден, 7 грудня 1923 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/40).

Місце і дата відправлення встановлені за поштовим штемпелем на листівці.

№ 362. [Баден], 31 грудня 1923 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/41).

Місце написання — за змістом.

№ 363. [Баден], 12 січня 1924 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/42).

Місце написання — за змістом.

№ 364. [Баден], 20 січня 1924 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/43).

Місце написання — за змістом.

...з тим видавничим фондом. — Йдеться про Український громадський видавничий фонд у Празі.

...хочемо кілька [днів] прожити у Відні... — З Відня М.Грушевський з сім'єю виїхав 2 березня 1924 року, а 7 березня прибув до Києва.

№ 365. [Київ], 16 червня 1924 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/44).

Місце написання — за змістом.

...Олег стратив можність вчитися... — З родинного листування відомо, що у цей час Олег Кандиба мав важку форму плевриту.

Приїхав Самійленко... — В.Самійленко на початку 1919 року з урядом Директорії виїхав з Києва. Жив у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Тарнові. У травні 1924 року повернувся до Києва. Помер у Боярці 1925 року.

№ 366. [Київ], 31 серпня 1924 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/45).

Місце написання — за змістом.

№ 367. [Київ], 16 серпня 1925 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/46).

Місце написання — за змістом.

№ 368. [Київ, кінець 1925 — початок 1926 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/47).

Місце написання і дата встановлені орієнтовно за змістом.

№ 369. [Київ], 5 жовтня 1926 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/48).

Місце написання — за змістом.

...на день моого ювілею. — На початку жовтня 1926 року пройшло святкування 60-річчя з дня народження та 40-річчя наукової і науково-організаційної діяльності академіка М.Грушевського. Урочисте засідання відбулось 3 жовтня. Надійшло сотні поздоровлень з усього світу. Не було тільки офіційних привітань від урядових осіб та марксистських наукових установ УРСР.

№ 370. [Київ], 5 грудня 1926 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/49).

Місце написання — за змістом.

№ 371. [Київ], 4 квітня 1929 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/50).

Місце написання — за змістом.

...з приводу моєї збірки... — Йдеться про збірку М.Грушевського “Під зорями”. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — Харків: Рух, 1928.

№ 372. [Київ], 18 травня 1929 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.114, №16/51).

Місце написання — за змістом.

...гонорару за вибірку, видану Книгоспілкою... — Очевидно, йдеться про збірку: О.Олесь. Вибрані твори. Вступна стаття П.Филиповича. Вид. 2-ге. Харків, Книгоспілка, 1929.

До Олекси Назаріїва

№ 373. [Ясенів Горішній, 23 липня 1912 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.131, №64).

У Відділі рукописів ІЛ збереглося два листи до Олекси Назаріїва.

Дату і місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 374. [Ясенів Горішній, 27 липня 1912 р.]

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.131, №65).

Дату і місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

До Михайла Лобача-Жученка

№ 375. [Київ, до 28 березня 1913 р.]

Цей лист — єдиний відомий насьогодні до названого адресата, хоч їх було, як мінімум, два: у листах М.Лобача-Жученка до М.Грушевського (ЦДА, ф.1235, оп.1, №608) згадується також лист М.Грушевського від 7 січня 1913 року.

У листуванні йдеться про намір М.Лобача-Жученка заповісти хутір під Нальчиком з могилою Марка Вовчка у власність котромусь з просвітніх товариств України.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.4, №855).

Місце і приблизну дату написання встановлено за змістом та за поміткою М.Лобача-Жученка на листі: “Получено 14.III.013” — дата за старим стилем.

До Панаса Рудченка (Мирного)

№ 376. [Львів], 18 січня 1914 р.

Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф.5, №554).

Місце написання — за змістом.

До Їржі Полівки

№ 377. Баден, 25 лютого 1923 р.

Оригінали 11 листів М.Грушевського до І.Полівки зберігаються у Літературному архіві Празького Національного музею.

Публікується вперше за ксерокошією авторизованого машинопису (ІЛ, ф.122, №30, арк.1).

Рад, що моя книга Вас заінтересувала... — Йдеться про “Історію української літератури”, т.1. — Київ—Львів. — 1923.

№ 378. Київ, 11 травня 1924 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.2-3).

№ 379. Київ, 4 червня 1924 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.4-5).

№ 380. Київ, 24 червня 1924 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.6-7).

№ 381. [Київ], 6 серпня 1924 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.8).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 382. [Київ, 13 серпня 1924 р.]

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.2).
Місце і дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

№ 383. [Київ], 23 серпня 1924 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.9-10).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 384. [Київ], 27 жовтня 1924 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.11).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 385. [Київ], 9 вересня 1926 р.

Публікується вперше за ксерокопією авторизованого машинопису (ІЛ, ф.122, №30, арк.12).

Місце написання встановлено за змістом.

№ 386. [Київ], 13 квітня 1927 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.13).
Місце написання встановлено за змістом.

№ 387. [Київ], 20 квітня 1927 р.

Публікується вперше за ксерокопією автографа (ІЛ, ф.122, №30, арк.14).
Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на листівці.

ХРОНОЛОГЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

1884

- 1 (1). До Івана Нечуя-Левицького. [Тифліс], 26 (14) жовтня [1884 р.]
- 2 (2). До Івана Нечуя-Левицького. [Тифліс, кінець жовтня — листопад 1884 р.]
- 3 (3). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 21 (9) грудня 1884 р.

1885

- 4 (4). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 9 січня 1885 р. (28 грудня 1884 р.)
- 5 (5). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 3 лютого (22 січня) 1885 р.
- 6 (6). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 2 березня (18 лютого) 1885 р.
- 7 (7). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 20 (8) березня 1885 р.
- 8 (8). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 26 (14) травня 1885 р.
- 9 (9). До Івана Нечуя-Левицького. Владикавказ, 20 (8) липня 1885 р.
- 10 (10). До Івана Нечуя-Левицького. [Владикавказ], 5 вересня (24 серпня) [1885 р.]
- 11 (11). До Івана Нечуя-Левицького. Тифліс, 16 (4) грудня [1885 р.]
- 12 (22). До Дмитра Марковича. [Тифліс, перша половина січня 1886 р.]
- 13 (12). До Івана Нечуя-Левицького. [Тифліс, січень 1886 р.]
- 14 (23). До Дмитра Марковича. Тифліс, 20 (8) лютого 1886 р.
- 15 (13). До Івана Нечуя-Левицького. [Тифліс], 27 (15) березня 1886 р.
- 16 (24). До Дмитра Марковича. [Тифліс, до 16 квітня 1886 р.]
- 17 (14). До Івана Нечуя-Левицького. [Тифліс], 15 (3) квітня [1886 р.]

1894

- 18 (15). До Івана Нечуя-Левицького. [Львів, жовтень 1894 р.]
- 19 (25). До Олександра Кониського. [Львів], 17 листопада 1894 р.
- 20 (46). До Івана Белея. [Львів, 26 грудня 1894 р.]

1895

- 21 (26). До Олександра Кониського. [Львів, січень 1895 р.]
- 22 (16). До Івана Нечуя-Левицького. [Львів], 13 лютого 1895 р.
- 23 (51). До Івана Франка. [Львів], 23 лютого 1895 р.
- 24 (52). До Івана Франка. [Владикавказ], 29 березня 1895 р.
- 25 (47). До Івана Белея. [Львів], 9 червня 1895 р.
- 26 (27). До Олександра Кониського. [Львів, до 9 липня 1895 р.]
- 27 (28). До Олександра Кониського. [Сестринівка], 7 серпня 1895 р.
- 28 (53). До Івана Франка. Владикавказ, 14 серпня 1895 р.
- 29 (54). До Івана Франка. [Львів], 30 жовтня 1895 р.

---

* Перша цифра — порядковий номер, друга (в дужках) — номер листа у книжці.

1896

- 30 (55). До Івана Франка. [Львів, між 27 лютого і 5 березня 1896 р.]
 31 (29). До Олександра Кониського. [Львів, до 20 червня 1896 р.]
 32 (30). До Олександра Кониського. [Владикавказ, до 16 серпня 1896 р.]
 33 (31). До Олександра Кониського. Львів, 26 жовтня 1896 р.
 34 (106). До товариства “Зоря”. [Львів], 21 листопада 1896 р.
 35 (56). До Івана Франка. [Львів, між 8 та 25 грудня 1896 р.]
 36 (57). До Івана Франка. [1896 р.]

1897

- 37 (32). До Олександра Кониського. [Львів, січень 1897 р.]
 38 (33). До Олександра Кониського. [Львів], 2 березня 1897 р.
 39 (34). До Олександра Кониського. [Львів, до 21 березня 1897 р.]
 40 (35). До Олександра Кониського. [Львів], 29 березня 1897 р.
 41 (36). До Олександра Кониського. [Львів, травень 1897 р.]
 42 (37). До Олександра Кониського. [Львів, до 23 травня 1897 р.]
 43 (38). До Олександра Кониського. Львів, 29 травня 1897 р.
 44 (58). До Івана Франка. [Львів, між 12 червня і 20 липня 1897 р.]
 45 (39). До Олександра Кониського. [Львів, початок червня 1897 р.]
 46 (40). До Олександра Кониського. [Львів, між 23 і 30 червня 1897 р.]
 47 (59). До Івана Франка. [Львів, між 24 червня і 12 серпня 1897 р.]
 48 (60). До Івана Франка. [Львів, серпень 1897 р.]
 49 (111). До Осипа Маковея. [Львів, 30 жовтня 1897 р.]
 50 (61). До Івана Франка. [Львів, жовтень 1897 р.]
 51 (62). До Івана Франка. [Львів, кінець жовтня — початок листопада 1897 р.]
 52 (41). До Олександра Кониського. [Львів, початок листопада 1897 р.]
 53 (164). До Кесаря Біліловського. [Львів, до 10 листопада 1897 р.]
 54 (42). До Олександра Кониського. [Львів], 8 грудня 1897 р.
 55 (43). До Олександра Кониського. Скала над Збручем, 17 грудня 1897 р.
 56 (112). До Осипа Маковея. [Скала над Збручем, грудень 1897 р.]
 57 (63). До Івана Франка. [Львів, кінець грудня 1897 р.]

1898

- 58 (113). До Осипа Маковея. [Скала над Збручем, поч. січня 1898 р.]
 59 (114). До Осипа Маковея. [Скала над Збручем, до 7 січня 1898 р.]
 60 (115). До Осипа Маковея. [Скала над Збручем, до 15 січня 1898 р.]
 61 (116). До Осипа Маковея. [Скала над Збручем, друга декада січня 1898 р.]
 62 (117). До Осипа Маковея. [Скала над Збручем, до 22 січня 1898 р.]
 63 (64). До Івана Франка. [Львів, 22 січня 1898 р.]
 64 (118). До Осипа Маковея. [Львів, лютий 1898 р.]
 65 (119). До Осипа Маковея. [Львів, лютий-березень 1898 р.]
 66 (44). До Олександра Кониського. [Львів], 21 березня 1898 р.
 67 (45). До Олександра Кониського. [Львів], 31 березня 1898 р.
 68 (120). До Осипа Маковея. [Львів, березень 1898 р.]
 69 (121). До Осипа Маковея. [Львів, початок квітня 1898 р.]
 70 (122). До Осипа Маковея. [Львів, квітень-травень 1898 р.]
 71 (123). До Осипа Маковея. [Львів], 30 травня 1898 р.
 72 (124). До Осипа Маковея. [Львів], 31 травня 1898 р.

- 73 (65). До Івана Франка. Львів, 5 червня 1898 р.
 74 (125). До Осипа Маковея. [Львів, червень 1898 р.]
 75 (66). До Івана Франка. [Львів, липень 1898 р.]
 76 (126). До Осипа Маковея. [Владикавказ, 18 липня 1898 р.]
 77 (127). До Осипа Маковея. [Владикавказ, кінець липня 1898 р.]
 78 (128). До Осипа Маковея. [Владикавказ], 3 серпня 1898 р.
 79 (67). До Івана Франка. Владикавказ, [до 8 серпня 1898 р.]
 80 (107). До редакції "Літературно-наукового вісника". [Владикавказ],
     18 серпня 1898 р.
 81 (129). До Осипа Маковея. [Владикавказ, 19 серпня 1898 р.]
 82 (108). Листівка на адресу друкарні НТШ. [Владикавказ, 20 серпня 1898 р.]
 83 (130). До Осипа Маковея. [Владикавказ, кінець серпня 1898 р.]
 84 (131). До Осипа Маковея. [Владикавказ, вересень 1898 р.]
 85 (132). До Осипа Маковея. [Львів, кінець 1898 р.]
 86 (133). До Осипа Маковея. [Львів, кінець 1898 р.]

1899

- 87 (68). До Івана Франка. [Львів, 11 січня 1899 р.]
 88 (134). До Осипа Маковея. [Львів, січень 1899 р.]
 89 (135). До Осипа Маковея. [Львів, січень 1899 р.]
 90 (17). До Івана Нечуя-Левицького. Львів, 5 лютого 1899 р.
 91 (136). До Осипа Маковея. [Львів, лютий 1899 р.]
 92 (137). До Осипа Маковея. [Львів, до 27 лютого 1899 р.]
 93 (138). До Осипа Маковея. [Львів, лютий-березень 1899 р.]
 94 (139). До Осипа Маковея. [Львів, до 10 березня 1899 р.]
 95 (140). До Осипа Маковея. [Львів, березень 1899 р.]
 96 (141). До Осипа Маковея. [Львів, до кінця березня 1899 р.]
 97 (142). До Осипа Маковея. Львів, 24 березня 1899 р.
 98 (18). До Івана Нечуя-Левицького. Львів, 3 квітня 1899 р.
 99 (19). До Івана Нечуя-Левицького. Львів, 11 червня 1899 р.
 100 (69). До Івана Франка. [Львів, 28 червня 1899 р.]
 101 (48). До Івана Белея. [Львів], 29 червня [1899].
 102 (49). До Івана Белея. [Львів], без дати.
 103 (70). До Івана Франка. [Владикавказ, серпень 1899 р.]
 104 (71). До Івана Франка. [Владикавказ], 11 вересня 1899 р.
 105 (72). До Івана Франка. [Владикавказ], 13 вересня 1899 р.
 106 (73). До Івана Франка. [Владикавказ, кінець вересня — жовтень 1899 р.]
 107 (50). До Івана Белея. Без дати.

1900

- 108 (165). До Івана Пуллюя. [Львів], 12 лютого 1900 р.
 109 (143). До Осипа Маковея. Львів, 29 березня 1900 р.
 110 (74). До Івана Франка. [Львів, перша пол. квітня 1900 р.]
 111 (166). До Івана Пуллюя. Львів, 29 [травня] 1900 р.

1901

- 112 (144). До Осипа Маковея. Львів, 4 травня 1901 р.
 113 (168). До Сергія Єфремова. [Львів], 30 червня 1901 р.

- 114 (261). Лист до декана історико-філологічного факультету Львівського університету Твардовського. [Львів, після 11 липня 1901 р.]
115 (262). Лист до декана історико-філологічного факультету Львівського університету, надісланий до газети “Діло”. [Львів, після 16 липня 1901 р.]
116 (75). До Івана Франка. [Київ, кінець серпня — вересень 1901 р.]
117 (169). До Сергія Єфремова. [Львів, 3 жовтня 1901 р.]
118 (170). До Сергія Єфремова. [Львів, до 18 жовтня 1901 р.]
119 (263). До Костя Паньківського. [Кінець 1901 р.]

1902

- 120 (145). До Осипа Маковея. [Львів, 17 лютого 1902 р.]
121 (146). До Осипа Маковея. [Львів], 20 лютого 1902 р.
122 (109). До філологічної секції НТШ. [Львів], 23 лютого 1902 р.
123 (147). До Осипа Маковея. Львів, 8 квітня 1902 р.
124 (76). До Івана Франка. Криворівня, 11 вересня 1902 р.
125 (148). До Осипа Маковея. Львів, 10 жовтня 1902 р.
126 (171). До Сергія Єфремова. [Львів], 15 жовтня 1902 р.
127 (172). До Сергія Єфремова. [Львів], 30 жовтня 1902 р.
128 (149). До Осипа Маковея. Львів, 5 листопада 1902 р.
129 (173). До Сергія Єфремова. [Львів], 25 листопада 1902 р.
130 (174). До Сергія Єфремова. [Львів], 6 грудня 1902 р.
131 (150). До Осипа Маковея. Львів, 26 грудня 1902 р.

1903

- 132 (151). До Осипа Маковея. [Львів, 23 січня 1903 р.]
133 (152). До Осипа Маковея. [Львів, 30 січня 1903 р.]
134 (153). До Осипа Маковея. Львів, 1 лютого 1903 р.
135 (154). До Осипа Маковея. [Львів, 5 лютого 1903 р.]
136 (175). До Сергія Єфремова. [Львів], 5 лютого 1903 р.
137 (155). До Осипа Маковея. Львів, 20 лютого 1903 р.
138 (156). До Осипа Маковея. [Львів, 3 квітня 1903 р.]
139 (77). До Івана Франка. [Париж, 21 квітня 1903 р.]
140 (78). До Івана Франка. [Париж, 30 квітня 1903 р.]
141 (79). До Івана Франка. [Париж], 3 травня 1903 р.
142 (157). До Осипа Маковея. [Львів, 19 травня 1903 р.]
143 (176). До Сергія Єфремова. [Львів], 8 вересня 1903 р.
144 (177). Лист Марії Грушевської до Сергія Єфремова. Львів, 26 вересня 1903 р.
145 (178). До Сергія Єфремова. [Львів], 6 жовтня 1903 р.
146 (158). До Осипа Маковея. Львів, 11 жовтня 1903 р.
147 (179). До Сергія Єфремова. [Львів, до 1 листопада 1903 р.]
148 (180). До Сергія Єфремова. [Львів, 5 листопада 1903 р.]
149 (181). До Сергія Єфремова. [Львів, до 18 грудня 1903 р.]

1904

- 150 (20). До Івана Нечуя-Левицького. [Львів], 4 лютого 1904 р.
151 (182). До Сергія Єфремова. Львів, 21 березня 1904 р.
152 (159). До Осипа Маковея. [Львів, 23 березня 1904 р.]

- 153 (183). До Сергія Єфремова. [Львів, 7 квітня 1904 р.]
 154 (184). До Сергія Єфремова. [Рим, 18 квітня 1904 р.]
 155 (21). До Івана Нечуя-Левицького. [Львів], 14 травня 1904 р.
 156 (185). До Сергія Єфремова. [Львів, друга половина травня 1904 р.]
 157 (186). До Сергія Єфремова. Львів, 22 травня 1904 р.
 158 (187). До Сергія Єфремова. [Львів, до 23 липня 1904 р.]
 159 (80). До Івана Франка. [Плугів], 19 серпня 1904 р.
 160 (167). До Івана Пуллюя. [Jegänse], 1 вересня 1904 р.
 161 (188). До Сергія Єфремова. [Львів, до 11 жовтня 1904 р.]
 162 (189). До Сергія Єфремова. [Львів, кінець жовтня 1904 р.]
 163 (190). До Сергія Єфремова. Львів, 9 листопада 1904 р.
 164 (191). До Сергія Єфремова. Львів, 19 листопада 1904 р.
 165 (192). До Сергія Єфремова. [Львів], 27 листопада 1904 р.
 166 (81). До Івана Франка. [Львів, кінець 1904 р.]
 167 (82). До Івана Франка. [Львів, кінець 1904 р.]

1905

- 168 (193). До Сергія Єфремова. Львів, 25 січня 1905 р.
 169 (264). До Теофіла Грушевиця. Львів, 4 лютого 1905 р.
 170 (194). До Сергія Єфремова. [Львів, до 4 квітня 1905 р.]
 171 (195). До Сергія Єфремова. [Львів, квітень 1905 р.]
 172 (196). До Сергія Єфремова. Львів, 16 травня 1905 р.
 173 (197). До Сергія Єфремова. Львів, 24 травня 1905 р.
 174 (198). До Сергія Єфремова. Львів, 26 травня 1905 р.
 175 (199). До Сергія Єфремова. Львів, 2 червня 1905 р.
 176 (200). До Сергія Єфремова. [Львів, 5 червня 1905 р.]
 177 (201). До Сергія Єфремова. [Львів, 11 червня 1905 р.]
 178 (202). До Сергія Єфремова. Львів, 18 червня 1905 р.
 179 (203). До Сергія Єфремова. Львів, 2 липня 1905 р.
 180 (204). До Сергія Єфремова. [Львів, до 18 липня 1905 р.]
 181 (205). До Сергія Єфремова. Львів, 19 липня 1905 р.
 182 (206). До Сергія Єфремова. Львів, 20 липня 1905 р.
 183 (207). До Сергія Єфремова. Львів, 31 липня 1905 р.
 184 (208). До Сергія Єфремова. Львів, 24 серпня 1905 р.
 185 (209). До Сергія Єфремова. Львів, 29 серпня 1905 р.
 186 (83). До Івана Франка. [Львів, 2 вересня 1905 р.]
 187 (210). До Сергія Єфремова. Львів, 5 вересня 1905 р.
 188 (84). До Івана Франка. [Львів, 9 вересня 1905 р.]
 189 (211). До Сергія Єфремова. [По дорозі до Ялти], 17 вересня 1905 р.
 190 (212). До Сергія Єфремова. Ялта, [20 вересня 1905 р.]
 191 (213). До Сергія Єфремова. [Ялта (?), між 26 вересня та 8 жовтня 1905 р.]
 192 (214). До Сергія Єфремова. Львів, 19 жовтня 1905 р.
 193 (215). До Сергія Єфремова. Львів, 24 жовтня 1905 р.
 194 (216). До Сергія Єфремова. [Львів, 2 листопада 1905 р.]
 195 (217). До Сергія Єфремова. [Львів, кінець 1905 р.]

1906

- 196 (218). До Сергія Єфремова. [Львів, 12 січня 1906 р.]
 197 (160). До Осипа Маковея. [Львів, 15 січня 1906 р.]
 198 (219). До Сергія Єфремова. [Львів, 13 травня 1906 р.]

- 199 (85). До Івана Франка. [Санкт-Петербург, між 15-20 травня 1906 р.]
 200 (220). До Сергія Єфремова. Львів, 21 травня 1906 р.
 201 (86). До Івана Франка. [Санкт-Петербург, 19 червня 1906 р.]
 202 (87). До Івана Франка. [Львів], в ніч з 20 на 21 жовтня 1906 р.
 203 (161). До Осипа Маковея. Львів, 10 листопада 1906 р.

1907

- 204 (88). До Івана Франка. Київ, 4 січня 1907 р.
 205 (162). До Осипа Маковея. Київ, 27 лютого 1907 р.
 206 (89). До Івана Франка. [Київ, 1 березня 1907 р.]
 207 (90). До Івана Франка. [Київ, 5 березня 1907 р.]
 208 (221). До Сергія Єфремова. Львів, 18 березня 1907 р.
 209 (222). До Сергія Єфремова. [Львів, 25 березня 1907 р.]
 210 (223). До Сергія Єфремова. [Львів, березень 1907 р.]
 211 (91). До Івана Франка. [Київ, березень-квітень 1907 р.]
 212 (110). У канцелярію НТШ. [Київ, 19 квітня 1907 р.]
 213 (92). До Івана Франка. [Київ, квітень 1907 р.]
 214 (93). До Івана Франка. [Київ, 1 травня 1907 р.]
 215 (94). До Івана Франка. [Київ, між 8 і 13 травня 1907 р.]
 216 (224). До Сергія Єфремова. [Львів, перша пол. липня 1907 р.]
 217 (95). До Івана Франка. [Жаб'є, 22 липня 1907 р.]
 218 (96). До Івана Франка. [Ясенів Горішній, 2 серпня 1907 р.]
 219 (97). До Івана Франка. [Ясенів Горішній], 12 серпня 1907 р.
 220 (98). До Івана Франка. Київ, 27 вересня 1907 р.
 221 (99). До Івана Франка. [Київ, 2 жовтня 1907 р.]
 222 (100). До Івана Франка. [Київ, 8 жовтня 1907 р.]
 223 (101). До Івана Франка. [Київ, 10 жовтня 1907 р.]
 224 (265). До Василя Доманицького. [Львів, до листопада 1907 р.]
 225 (266). До Василя Доманицького. [Львів, поч. листопада 1907 р.]
 226 (267). До Василя Доманицького. Львів, 26 листопада 1907 р.
 227 (268). До Василя Доманицького. [Київ, 18 грудня 1907 р.]
 228 (269). До Василя Доманицького. [Львів, 29 грудня 1907 р.]

1908

- 229 (270). До Василя Доманицького. [Київ, 6 січня 1908 р.]
 230 (271). До Василя Доманицького. [Київ, поч. січня 1908 р.]
 231 (272). До Василя Доманицького. [Львів, поч. січня 1908 р.]
 232 (273). До Василя Доманицького. [Київ, 15 січня 1908 р.]
 233 (102). До Івана Франка. [Львів (?), січень, 1908 р.]
 234 (274). До Василя Доманицького. Львів, 15 лютого [1908 р.]
 235 (275). До Василя Доманицького. [Львів, 21 лютого 1908 р.]
 236 (276). До Василя Доманицького. [Львів, 28 лютого 1908 р.]
 237 (277). До Василя Доманицького. [Львів, 13 березня 1908 р.]
 238 (278). До Василя Доманицького. [Львів, 21 березня 1908 р.]
 239 (279). До Василя Доманицького. [Львів, 31 березня 1908 р.]
 240 (103). До Івана Франка. [Київ, березень 1908 р.]
 241 (287). До Ольги Кобилянської. Рим, 27 квітня 1908 р.
 242 (280). До Василя Доманицького. [Львів, 20 травня 1908 р.]
 243 (281). До Василя Доманицького. [Львів, 12 червня 1908 р.]

- 244 (282). До Василя Доманицького. [Львів, 22 червня 1908 р.]
 245 (283). До Василя Доманицького. [Ясенів Горішній, 1 липня 1908 р.]
 246 (284). До Василя Доманицького. [Львів, 4 липня 1908 р.]
 247 (288). До Ольги Кобилянської. [Ясенів Горішній, 22 серпня 1908 р.]
 248 (296). До Івана Джиджори. [Київ, серпень 1908 р.]
 249 (285). До Василя Доманицького. [Київ, вересень 1908 р.]
 250 (289). До Ольги Кобилянської. [Львів, грудень 1908 р.]

1909

- 251 (297). До Олександра Кандиби. [Львів, 5 березня 1909 р.]
 252 (298). До Олександра Кандиби. [Львів, 22-23 березня 1909 р.]
 253 (299). До Олександра Кандиби. [Львів, червень 1909 р.]

1910

- 254 (286). До Василя Доманицького. [Львів, 3 червня 1910 р.]
 255 (290). До Ольги Кобилянської. [Львів, 21 вересня 1910 р.]

1911

- 256 (291). До Ольги Кобилянської. [Київ, 27 червня 1911 р.]
 257 (163). До Осипа Маковея. Львів, 28 червня 1911 р.
 258 (300). До Олександра Кандиби. [Львів (?), червень 1911 р.]
 259 (292). До Ольги Кобилянської. [Львів, 19 жовтня 1911 р.]
 260 (293). До Ольги Кобилянської. [Львів, до 15 листопада 1911 р.]
 261 (294). До Ольги Кобилянської. [Санкт-Петербург, 10 грудня 1911 р.]
 262 (295). До Ольги Кобилянської. [Без місця, без дати]

1912

- 263 (373). До Олекси Назарієва. [Ясенів Горішній, 23 липня 1912 р.]
 264 (374). До Олекси Назарієва. [Ясенів Горішній, 27 липня 1912 р.]
 265 (301). До Олександра Кандиби. [Ясенів Горішній, 16 серпня 1912 р.]
 266 (225). До Сергія Єфремова. [Львів, до 20 (7) вересня 1912 р.]
 267 (302). До Олександра Кандиби. [Львів], 8 грудня 1912 р.
 268 (303). До Олександра Кандиби. [Львів], 27 грудня [1912 р.]

1913

- 269 (375). До Михайла Лобача-Жученка. [Київ, до 28 березня 1913 р.]
 270 (304). До Олександра Кандиби. [Ясенів Горішній, 25 липня 1913 р.]
 271 (305). До Олександра Кандиби. [Ясенів Горішній, 5 серпня 1913 р.]
 272 (306). До Олександра Кандиби. [Львів], 25 серпня 1913 р.
 273 (307). До Олександра Кандиби. [Львів, 6 вересня 1913 р.]
 274 (308). До Олександра Кандиби. [Львів], 6 вересня [1913 р.]
 275 (309). До Олександра Кандиби. [Львів, 1 листопада 1913 р.]
 276 (310). До Олександра Кандиби. [Київ, жовтень-листопад 1913 р.]
 277 (104). До Івана Франка. Москва, 4 грудня 1913 р.
 278 (311). До Олександра Кандиби. [1913 р.]

1914

- 279 (312). До Олександра Кандиби. [Київ], 16 (3) січня 1914 р.
 280 (376). До Панаса Рудченка. [Львів], 18 січня 1914 р.
 281 (313). До Олександра Кандиби. [Київ, січень — поч. лютого 1914 р.]
 282 (314). До Олександра Кандиби. [Київ, кін. січня — поч. лютого 1914 р.]
 283 (315). До Олександра Кандиби. [Санкт-Петербург, 5 квітня (23 березня)
     1914 р.]
 284 (226). До Сергія Єфремова. [Санкт-Петербург], 8 квітня 1914 р.
 285 (105). До Івана Франка. [Київ], 16 квітня 1914 р.
 286 (227). До Сергія Єфремова. [Львів], 18 червня 1914 р.

1915

- 287 (228). До Сергія Єфремова та київських соратників. Симбірськ, 8 серпня
     (26 липня) [1915 р.]
 288 (229). До Сергія Єфремова. [Симбірськ], 7 вересня (25 серпня) [1915 р.]
 289 (230). До Сергія Єфремова. [Казань], 28 (15) вересня 1915 р.
 290 (231). До Сергія Єфремова. [Казань], 6 жовтня (23 вересня) 1915 р.
 291 (232). До Сергія Єфремова. [Казань], 25 (12) жовтня 1915 р.
 292 (233). До Сергія Єфремова. [Казань], 30 (17) жовтня 1915 р.
 293 (234). До Сергія Єфремова. [Казань], 12 листопада (30 жовтня) [1915 р.]
 294 (235). До Сергія Єфремова. [Казань], 25 (12) листопада 1915 р.
 295 (236). До Сергія Єфремова. [Казань], 1 грудня (18 листопада) 1915 р.
 296 (237). До Сергія Єфремова. [Казань], 10 грудня (27 листопада) 1915 р.
 297 (238). До Сергія Єфремова. [Казань], 26 (13) грудня 1915 р.

1916

- 298 (239). До Сергія Єфремова. [Казань], 24 (11) січня 1916 р.
 299 (240). До Сергія Єфремова. [Казань], 17 (4) лютого 1916 р.
 300 (241). До Сергія Єфремова. [Казань], 27 (14) березня 1916 р.
 301 (242). До Сергія Єфремова. [Казань], 16 (3) квітня 1916 р.
 302 (243). До Сергія Єфремова. [Казань], 15 (2) травня 1916 р.
 303 (244). До Сергія Єфремова. [Казань], 27 (14) червня 1916 р.
 304 (245). До Сергія Єфремова. Казань, 4 липня (21 червня) 1916 р.
 305 (246). До Сергія Єфремова. [Казань], 27 (14) липня 1916 р.
 306 (247). До Сергія Єфремова. [Казань], 29 (16) серпня 1916 р.
 307 (248). До Сергія Єфремова. Казань, 12 вересня (30 серпня) 1916 р.
 308 (249). До Сергія Єфремова. Москва, 26 (13) вересня 1916 р.
 309 (250). До Сергія Єфремова. Москва, 6 жовтня (23 вересня) 1916 р.
 310 (251). До Сергія Єфремова. [Москва], 24 (11) листопада [1916 р.]
 311 (252). До Сергія Єфремова. [Москва], 11 грудня (28 листопада) 1916 р.

1917

- 312 (253). До Сергія Єфремова. [Москва, 2 січня 1917 р.]
 313 (316). До Олександра Кандиби. [Москва], 14 (1) січня 1917 р.
 314 (254). До Сергія Єфремова. [Москва], 20 (7) січня 1917 р.
 315 (255). До Сергія Єфремова. [Москва], 25 (12) січня 1917 р.
 316 (256). До Сергія Єфремова. [Москва], 1 лютого (19 січня) 1917 р.

- 317 (257). До Сергія Єфремова. [Москва, 7 лютого (25 січня) 1917 р.]
 318 (258). До Сергія Єфремова. [Москва, 9 лютого (27 січня) 1917 р.]
 319 (259). До Сергія Єфремова. [Москва], 21 (8) лютого 1917 р.
 320 (317). До Олександра Кандиби. [Москва], 25 (12) лютого 1917 р.
 321 (260). До Сергія Єфремова. [Москва], 11 березня (26 лютого) [1917 р.]
 322 (318). До Олександра Кандиби. [Москва], 6-12 березня 1917 р.
 323 (319). До Олександра Кандиби. [Київ, друга пол. березня 1917 р.]
 324 (320). До Олександра Кандиби. [Київ, квітень-травень 1917 р.]
 325 (321). До Олександра Кандиби. [Без місця, без дати]

1920

- 326 (322). До Олександра Кандиби. [Прага], 14 березня 1920 р.

1921

- 327 (323). До Олександра Кандиби. [Прага], 8 січня 1921 р.

1922

- 328 (324). До Олександра Кандиби. [Баден], 18 січня 1922 р.
 329 (325). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 29 січня 1922 р.
 330 (326). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 19 лютого 1922 р.
 331 (327). До Олександра Кандиби. [Віденсь, вересень 1922 р.]
 332 (328). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 1 жовтня 1922 р.
 333 (329). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 8 жовтня 1922 р.
 334 (330). До Олександра Кандиби. Баден, 1 листопада 1922 р.
 335 (331). До Олександра Кандиби. Баден, 11 листопада 1922 р.
 336 (332). До Олександра Кандиби. [Баден], 28 листопада 1922 р.
 337 (333). До Олександра Кандиби. [Баден], 25 грудня 1922 р.
 338 (334). До Олександра Кандиби. [Баден, кінець грудня 1922 р.]

1923

- 339 (335). До Олександра Кандиби. [Віденсь, 17 січня 1923 р.]
 340 (336). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 23 січня 1923 р.
 341 (337). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 5 лютого 1923 р.
 342 (338). До Олександра Кандиби. [Баден], 19 лютого 1923 р.
 343 (377). До Іржі Полівки. Баден, 25 лютого 1923 р.
 344 (339). До Олександра Кандиби. [Баден], 3 березня 1923 р.
 345 (340). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 8 березня 1923 р.
 346 (341). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 4 квітня 1923 р.
 347 (342). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 7 квітня 1923 р.
 348 (343). До Олександра Кандиби. [Віденсь], 7 травня 1923 р.
 349 (344). До Олександра Кандиби. [Баден, 17 травня 1923 р.]
 350 (345). До Олександра Кандиби. [Баден], 22 травня 1923 р.
 351 (346). До Олександра Кандиби. [Баден], 9 червня 1923 р.
 352 (347). До Олександра Кандиби. [Баден], 17 червня 1923 р.
 353 (348). До Олександра Кандиби. [Баден], 27 червня 1923 р.
 354 (349). До Олександра Кандиби. [Баден], 9 липня 1923 р.

- 355 (350). До Олександра Кандиби. [Баден], 20 липня 1923 р.
 356 (351). До Олександра Кандиби. [Баден], 4 серпня 1923 р.
 357 (352). До Олександра Кандиби. [Баден], 6 серпня 1923 р.
 358 (353). До Олександра Кандиби. [Баден], 6 вересня 1923 р.
 359 (354). До Олександра Кандиби. [Баден, перша пол. вересня 1923 р.]
 360 (355). До Олександра Кандиби. [Баден], 29 вересня 1923 р.
 361 (356). До Олександра Кандиби. [Баден], 2 жовтня 1923 р.
 362 (357). До Олександра Кандиби. [Баден, 11 жовтня 1923 р.]
 363 (358). До Олександра Кандиби. [Баден, друга пол. жовтня 1923 р.]
 364 (359). До Олександра Кандиби. [Баден], 7 листопада 1923 р.
 365 (360). До Олександра Кандиби. [Баден, листопад 1923 р.]
 366 (361). До Олександра Кандиби. [Баден, 7 грудня 1923 р.]
 367 (362). До Олександра Кандиби. [Баден], 31 грудня 1923 р.

1924

- 368 (363). До Олександра Кандиби. [Баден], 12 січня 1924 р.
 369 (364). До Олександра Кандиби. [Баден], 20 січня 1924 р.
 370 (378). До Іржі Полівки. Київ, 11 травня 1924 р.
 371 (379). До Іржі Полівки. Київ, 4 червня 1924 р.
 372 (365). До Олександра Кандиби. [Київ], 16 червня 1924 р.
 373 (380). До Іржі Полівки. Київ, 24 червня 1924 р.
 374 (381). До Іржі Полівки. [Київ], 6 серпня 1924 р.
 375 (382). До Іржі Полівки. [Київ, 13 серпня 1924 р.]
 376 (383). До Іржі Полівки. [Київ], 23 серпня 1924 р.
 377 (366). До Олександра Кандиби. [Київ], 31 серпня 1924 р.
 378 (384). До Іржі Полівки. [Київ], 27 жовтня 1924 р.

1925

- 379 (367). До Олександра Кандиби. [Київ], 16 серпня 1925 р.

1926

- 380 (368). До Олександра Кандиби. [Київ, кінець 1925 — початок 1926 р.]
 381 (385). До Іржі Полівки. [Київ], 9 вересня 1926 р.
 382 (369). До Олександра Кандиби. [Київ], 5 жовтня 1926 р.
 383 (370). До Олександра Кандиби. [Київ], 5 грудня 1926 р.

1927

- 384 (386). До Іржі Полівки. [Київ], 13 квітня 1927 р.
 385 (387). До Іржі Полівки. [Київ], 20 квітня 1927 р.

1929

- 386 (371). До Олександра Кандиби. [Київ], 4 квітня 1929 р.
 387 (372). До Олександра Кандиби. [Київ], 18 травня 1929 р.

АНОТОВАНИЙ ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ*

Абрисовські — давні знайомі О.Кобилянської з Косова на Гуцульщині, у яких влітку 1910 року гостювала письменниця — 216.

Авсем (Авсsem, Aуссem) Володимир Християнович (1879-1938) — у 1921-1925 роках повноважний представник УРСР і радник представництва СРСР у Берліні і Відні — 233, 234, 344.

Авсем Отто — політичний діяч. У 1923 році уповноважений Наркомосвіти УРСР у Берліні та Празі — 233, 234, 344.

Академія наук України (тепер — Національна Академія наук України) — вища наукова установа України. Створена 1918 року. Президія і більшість інститутів перебувають у Києві. Перший президент — академік В.Вернадський — 262, 279-281, 350.

Алексинський Григорій (1879 — рік см. невід.) — російський соціал-демократ, член Державної Думи. Під час першої світової війни гостро виступав проти українського національного руху. З 1918 року на еміграції — 227, 342.

Андерсен Ганс-Крістіан (1805-1875) — датський письменник — 39.

Д'Аннуціо Габріеле (1863-1938) — італійський письменник — 106.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) — український історик, археолог, етнограф. Професор Київського університету, вчитель М.Грушевського — 54, 58, 63, 66, 67, 74, 188, 191, 205-208, 210, 219, 290.

Антонович Дмитро Володимирович (1877-1945) — визначний український політичний діяч, історик мистецтва і театру. Член Центральної Ради, при Директорії — посол у Італії. З 1921 року — у Празі. Один з фундаторів Українського вільного університету — 237, 248, 291.

APA (American Relief Administration) — організація, утворена у США 1919 року. Діяла в європейських країнах, що потерпіли від першої світової війни. В Україні APA працювала під час голоду 1921-1923 років, постачаючи продукти, медикаменти. Популярно цю організацію називали також “Допомоговий комітет” — 240, 241, 243, 245, 247.

Аркас Микола Миколайович (1853-1909) — культурно-освітній діяч, письменник, історик, композитор — 207, 336.

Асад — автор перекладу “Повісті про Варлаама і Йоасафа” вірменською мовою в кінці ХІІ чи на початку ХІІІ століття — 81, 82.

Ашкеназі — київський банкір — 142.

Бадені Казимир (1846-1909) — австрійський державний діяч, польський граф. У 1888-1895 роках намісник Галичини, у 1895-1897 роках — міністр-президент Австро-Угорщини. Під час парламентських виборів у 1897 році за його наказом було вчинено розправу над місцевим населенням — 61, 69.

Базаров — 185.

* Пряма цифра вказує на сторінку тексту, курсивна — на сторінку приміток. Імена та назви, згадані у передмовах, до покажчика не внесені. Ініціали та криptonіми, яких нам не вдалось розшифрувати, включені до загального списку в алфавітному порядку. — Упор.

Байда — головний герой української народної пісні “В Цареграді на ри-ночку”, узагальнений образ патріота рідної землі. Пов’язується з історичною осо-бою князя Дмитра Вишневецького (рік нар. невід. — 1563) — 43, 287, 320.

Байрон Джордж-Ноел-Гордон (1788-1824) — великий англійський по-ет — 30.

Барановський — інженер, член “Католицького русько-народного сою-зу” — 60.

Барвінок Ганна — див. **Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна**.

Барвінський Олександр Григорович (псевд. Австрієць, Ратай, Подолянин та ін.; 1847-1927) — український громадсько-політичний діяч, педагог, історик літератури. У 1891-1907 роках посол до віденського парламенту; в 1894-1904 ро-ках — посол до галицького сейму. У 1890 році виступив прихильником т.зв. “нової ери”, що мала на меті досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями, які стояли на ґрунті австрійської державної ідеї, дати їм можли-вість політичного і культурно-економічного розвитку. Але політика “нової ери” успіху не мала — 45, 46, 54, 56, 57, 60-62, 66, 87, 212, 290, 297, 338.

Баштовий — псевдонім Івана Нечуя-Левицького — 188.

Бебель Август (1840-1913) — діяч німецького і міжнародного робітниче-го руху. Один з засновників і керівників німецької соціал-демократичної партії і 2-го Інтернаціоналу — 225, 341.

Беднарський Кароль (1848-1911) — український друкар. З 1878 року — директор друкарні Товариства ім. Шевченка, яка за час його керівництва стала найбільшим центром видання української літератури в Галичині — 79, 111, 121.

Беетс М. — голландський поет — 311.

Безпалий Іван (рік нар. невід. — 1718) — наказний гетьман України — 311.

Белей Іван Михайлович (1856-1921) — український журналіст. У 1884-1902 роках був редактором газети “Діло” — 47, 72-75, 111, 114, 288, 295.

Берлад Михайло Ілліч — 174.

Берло Ганна Львівна (1859-1942) — історик, педагогічний діяч, член УНТ у Києві, з 1918 року науковий співробітник ВУАН. Далека родичка М. Гру-шевського — 246.

Бернс Роберт (1759-1796) — шотландський поет — 37.

Бєлінський Віссаріон Григорович (1811-1848) — російський літератур-ний критик, філософ, публіцист — 34, 314.

Білиловський Кесар Олександрович (псевд. Цезар Білило, 1859-1934) — український поет і перекладач, лікар, видавець альманаху “Складка” — 133-136, 320.

Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна (псевд. Барвінок Ганна; 1828-1911) — українська письменниця, громадська діячка — 138, 209.

Білоусенко О. — див. **Лотоцький Олександр Гнатович**.

Бічай — 60.

Бішоф Генріх — 302.

Блок Олександр Олександрович (1880-1921) — російський поет — 253.

Бобжинський Міхал (1848-1935) — польський історик, правник і полі-тик. Керівник Крайової Ради Шкільної, у 1908-1913 роках — намісник Гали-чини — 54.

Боборикін Петро Дмитрович (1836-1921) — російський письменник — 314.

Богун Іван (рік нар. невід. — 1664) — кальницький (вінницький) пол-ковник, один з найвидатніших військових діячів доби Хмельницького — 311.

Богучарський В.Я. — 305.

Бордуляк Тимофій Гнатович (1863-1939) — український письменник — 118, 314.

“Борітесь — поборете!” — журнал, який видавала закордонна делегація УПІСР, редактований М.Грушевським, П.Христюком і М.Чечелем. Виходив у Відні в 1920-22 роках — 235, 344.

Борковський Олександр Михайлович (псевдоніми Олекса Сторожинський, Українець; 1841-1921) — український письменник, журналіст і педагог, громадсько-культурний діяч. У 1888-1889 роках редактор журналу “Зоря” — 56, 63, 312.

Боян — див. Лисенко Микола Віталійович.

Брандес Георг (1842-1927) — датський літературний критик, автор ряду монографій про видатних письменників та історичних діячів — 82, 110, 299, 310.

Братковський Данило (рік нар. невід. — 1702) — громадський діяч із волинської шляхти, оборонець православ'я і суспільних прав українського населення на шляхетських сейміках Київщини та Волині. Брав участь у повстанні Палія. Страчений у Луцьку. Автор збірки сатиричних віршів (Краків, 1697) — 206, 208, 336.

Брюкнер Александр (1856-1939) — польський мовознавець і літературознавець — 82.

Брюллов Карл Павлович (1799-1852) — російський художник італійського походження. Учитель і товариш Тараса Шевченка — 70.

Брюсов Валерій Якович (1873-1924) — російський поет — 253.

Будилович Антон Семенович (1846-1908) — російський славіст, професор Варшавського університету, де він викладав російську і церковнослов'янську мови, противник українського руху — 153, 154, 324.

Бужинський Гавриїл (80-ті р. XVII ст. — 1731) — російський письменник, церковний діяч і проповідник. За походженням українець. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, працював у Московській слов'яно-греко-латинській академії — 144.

“Буковина” — українська громадсько-культурна та літературна щоденна газета. Видавалася у Чернівцях (1885-1910), пізніше — у Відні (1910-1919). Редагували газету Ю.Федькович (1885-1887), О.Маковей (1895-1897) та інші — 56, 60, 66, 71, 121, 130.

Бунін Іван Олексійович (1870-1953) — російський письменник — 253.

“В мире искусства” — 168.

Вагилевич Іван Миколайович (1811-1866) — український поет, філолог, фольклорист і громадський діяч — 99, 307.

Ваньо Теодор (1862-1944) — політичний і громадський діяч, адвокат. Член УНРади ЗУНР. У 1920-х роках член “Рідної школи” — 60.

“Варшавские университетские известия” — науковий журнал, видавався у 1870-1917 роках 9 разів на рік — 143, 146, 150.

Василенко Микола Прокопович (1866-1935) — історик, історик права, публіцист, громадський діяч. Член Старої Громади, ТУП. Спіробітник журналу “Киевская старина”, редактор газети “Киевские отклики”. Дійсний член НТШ, УНТ та інших наукових товариств. Міністр освіти в уряді П.Скоропадського. Ініціатор заснування УАН. З 1920 року — академік ВУАН, 1921 року обраний її президентом, але не затверджений радянською владою — 156, 157, 160, 172, 174, 189, 190, 193.

Василь — слуга О. Кониського — 54.

Василько А. — див. Ніковський Андрій Васильович.

Вахняний Анатоль Климентович (1841-1908) — композитор, письменник, педагог, журналіст і громадський діяч — 62.

Велентій В. — див. Резніков Володимир.

Величко Григорій (1863-1935) — український географ і природознавець — 66, 73.

Величко Теодор — 174.

“Вера и разум” — 151.

Вербицький Микола Андрійович (псевд. Білокопитий М., Черниговець Я. та ін.; 1843-1909) — український поет і педагог — 97, 306.

Вергілій Марон Публій (70-19 до н.е.) — великий римський поет-епік. Всесвітнє визнання принесла авторові епічна поема “Енеїда” — 78.

Веретельник Андрій — український письменник і літературний критик 1890-1900 років. Роки життя невідомі — 88.

“Вернигора” — видавниче товариство у Києві 1916-1921 років — 192.

Верхратський Іван Григорович (1846-1919) — український письменник, філолог, природознавець — 127, 317.

Веселовський Олександр Миколайович (1838-1906) — російський вченій, історик літератури — 280.

“Вестник Европы” — щомісячний журнал історії, політики, літератури. Виходив у Санкт-Петербурзі в 1866-1918 роках — 150.

“Вечерниці” — перший в Галичині український громадсько-культурний часопис-тижневик. Виходив у Львові в 1862-1863 роках під редакцією і за участю К. Климковича, В. Шашкевича, Ф. Заревича, пропагував національний розвиток української культури — 208, 335.

Виговський Іван (рік нар. невід. — 1664) — гетьман України (1657-1659). Перед тим соратник Б. Хмельницького — 46, 47, 286, 288, 311.

“Видавнича спілка” — див. “Українсько-руська видавнича спілка”.

Винницький Сидір (1839-1922) — політичний і громадський діяч, посол до австрійського парламенту (1893), голова товариства “Народний Дім” у Чернівцях (1887-1898) — 62.

Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) — український письменник, політичний діяч, активний учасник і один з керівників Центральної Ради і Директорії. Після розгрому Директорії емігрував за кордон. У 1920 році, оголосивши перемир'я з Радянською владою, повернувся в Україну, був призначений заступником голови Раднаркому. У тому ж 1920 році знову виїхав за кордон. Останні роки прожив у Франції — 99, 236-238, 241, 244, 255, 265, 307.

“Вік” — тритомна антологія української літератури, присвячена століттю від дня виходу “Енеїди” І. Котляревського. Видана у Києві в 1900-1902 роках; 1-й том — поезія, 2-й і 3-й томи — проза — 149, 323.

“Вік” — видавництво, засноване у Києві 1895 року за участю О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського та ін. Існувало до 1918 року. Не зважаючи на важкі цензурні умови, видало 140 назив белетристичних і популярних книжок — 161, 191, 192, 323, 328.

Вілінська Марія Олександровна (псевд. Марко Вовчок; 1833-1907) — українська письменниця, перекладач — 36, 44, 99, 191, 193, 205, 207, 208, 210, 212, 273, 308, 334-336, 353.

Вілінський Олександр Валерійович (1842-1928) — інженер, громадський діяч — 174, 226, 342.

Владика — див. Старинкевич Кирило.

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847-1918) — український етнограф,

археолог, антрополог. Брав участь у Етнографічній комісії НТШ та у виданні збірника "Матеріали до українсько-руської етнології" — 62, 86, 88.

Бовчок Марко — див. Вілінська Марія Олександровна.

Возняк Іван (1865-1914) — директор друкарні НТШ, громадський діяч — 79, 98.

Володкович К. — 163, 164.

Волох Сергій — див. Прокопович В'ячеслав Костянтинович.

"Воля" — журнал-тижневик. Виходив у 1919-1921 роках у Відні за ред. В.Піснячевського, у 1921 році — під назвою "Воля України" — 242.

Вольвачівна Маруся (справжнє прізв. Вольвач Марія Степанівна; 1841 — рік см. невід.) — українська письменниця — 96, 305.

Вороний Микола Кіндратович (1871-1938) — український поет, театрознавець, перекладач. Під час навчання у Львівському університеті працював бібліотекарем, режисером українського театру товариства "Руська бесіда", в редакціях ЗНТШ, "Зорі", "Жите і слово" — 62, 63, 79, 227.

Врхліцький Ярослав (1853-1912) — чеський письменник — 86.

"Всемирний вестник" — науковий історичний журнал; виходив у Санкт-Петербурзі в 1903-1908 роках — 146.

"Вукоопспілка" (Всеукраїнська кооперативна спілка) — 252.

Вяч. Пр. — 190.

Гавлічек В. — власник книгарні "Слов'янський базар" у Празі" — 248, 249, 251, 254-256, 263.

Гайденштам Вернер фон — шведський письменник — 311.

Галаган Григорій Павлович (1819-1888) — великий землевласник на Полтавщині й Чернігівщині, громадський діяч. В пам'ять померлого сина заступував Колегію Павла Галагана в Києві (1871) — 60.

Галка Єремія — див. Костомаров Микола Іванович.

Гауптман Гергарт (1862-1946) — німецький письменник — 111-113, 311.

Гарасимчук (Герасимчук) Василь (1880-1944) — історик, дійсний член НТШ — 169.

Гейне (Гайне) Генріх (1797-1856) — німецький поет — 253.

Геринович Володимир (1883 — рік см. невід.) — географ, деякий час редактор Кам'янець-Подільського ПНО. У 30-х роках репресований — 279.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749-1832) — великий німецький поет, один з основоположників нової німецької літератури — 32, 286.

Гладилюк — 165.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871-1926) — український фольклорист, етнограф, мовознавець. З 1898 року — секретар НТШ, один з редакторів ЛНВ та "Етнографічного збірника" — 49, 67, 80, 87, 92, 94, 95, 103, 125, 148, 149, 167, 210, 211, 214, 283, 302, 304, 316, 317.

Гнідий — див. Никорович-Гнідий Сидонія.

Гольдельман Соломон (1885-1960) — єврейсько-український громадський діяч, соціолог, економіст. Член Центральної Ради, Директорії. З 1920 року на еміграції; викладач Української господарської академії у Подебрадах; з 1939 року в Палестині — 257, 262.

Гонта Іван (рік нар. невід. — 1768) — один з керівників народного повстання проти польсько-шляхетського гніту 1768 року (Коліївщина) — 67.

Горацій Флакк Квінт (65-8 до н.е.) — римський поет — 52.

Горбачевський Іван (1854-1942) — визначний хімік, громадсько-політичний діяч. У 1883-1917 роках — професор чеського університету в Празі, в 1902-1903 роках — його ректор; член австрійських державних установ, у 1917-1918 роках — перший австрійський міністр здоров'я. Один із засновників, професор та кілька разів ректор УВУ у Відні, згодом у Празі. Дійсний член УАН і почесний член НТШ — 281.

Горький Максим — див. **Пешков Олексій Максимович**.

Грабовський Павло Арсенович (псевд. Павло Граб; 1864-1902) — український поет, перекладач — 69, 98, 114, 306.

Гранат О.М. та І.М. — брати, видавці російського енциклопедичного словника. У 1891-1903 роках здійснено 6 видань у 8-9 томах. Сьоме видання виходило в 1910-1948 роках у 58 томах — 181, 184.

Гребінка Євген Павлович (1812-1848) — український і російський письменник — 148.

Григорій Хлатський — вірменський богослов початку XV століття — 82.

Григорій (Григор'єв) Никифор (1883-1953) — громадський і політичний діяч, публіцист і педагог. Член ТУП, співробітник газети “Рада”. Активний діяч УПСР, член Центральної Ради. З 1921 року — на еміграції, діяч Українського громадського комітету, співзасновник, пізніше директор і професор Українського соціологічного інституту. З 1938 року — у США. З 1949 року — керівник українського відділу “Голосу Америки” — 242.

Григорцев Іполит Семенович — 174.

Гриневецький Іван (1862-1929) — галицький московофільський діяч, лікар. До 1914 року редактор “Прикарпатської Руси” — 89.

Грінченко Борис Дмитрович (псевд. В.Чайченко та ін.; 1863-1910) — український письменник, мовознавець, фольклорист, етнограф, педагог і громадський діяч — 97, 116, 118, 158, 306, 313, 317, 326.

Гринько Григорій Федорович (1890-1938) — радянський політичний діяч. У 1920-23 роках — нарком освіти УРСР, у 1923-1925 роках — голова Держплану, заступник Голови Раднаркому УРСР, потім займав високі посади в уряді СРСР — 247.

Гробельський Іван (1858-1926) — галицький громадський діяч, греко-католицький священик, крилошанин. Посол до австрійського парламенту (1897). Почесний член т-ва “Просвіта” — 60, 62.

“Громадська думка” — щоденна політична, економічна і літературна газета. Видавалася у Києві з 31.XII 1905 року до 18.VIII 1906 року — 328.

“Громадський вісник” — модифікація газети “Діло”, яка у 1920-1923 роках, щоб мати змогу регулярно виходити, змушені була міняти назви (також ще “Українська думка”, “Український вісник”, “Свобода”) — 246.

Громницький Сидір (1850-1937) — галицький педагог і освітній діяч. Член НТШ, Учительської шкільної громади та інших громадських товариств — 200.

Грушевська Анна Сергіївна — див. **Шамрай Анна Сергіївна**.

Грушевська Катерина Михайлівна (1900-1944) — український фольклорист, соціолог, історик первісного суспільства. Дочка М.Грушевського. Незаконно репресована 1939 року. Реабілітована 1959 року — 148, 149, 152, 154, 159-161, 183, 188, 190, 231, 235, 240, 245, 255, 257, 265, 281-283, 322.

Грушевська Марія Сильвестрівна (1860-1947; дівоче прізв. Вояківська) — громадська і просвітня діячка, перекладач, співробітниця ЛНВ. Дружина М.Грушевського — 58, 60, 62, 63, 68, 86, 89, 125, 128, 142, 146, 148, 149, 152, 159-162, 179-181, 183, 188-190, 192, 205, 207, 211, 223, 225, 231, 233, 235, 240, 251, 255, 257, 265, 288, 291-294, 300-302, 307, 314, 316, 319, 320, 322-330, 334-337.

Грушевська Ольга Олександровна (1878-1967; дівоче прізвище Парфіненко) — український літературознавець, дружина О.Грушевського. У 1919-1930 роках — науковий працівник Історично-географічної комісії та Комісії по складанню історичного словника української мови ВУАН, бібліотекар в ІНО, з 1931 року — бібліотекар у київському хіміко-технологічному інституті. Автор літературознавчих та історичних статей — 265.

Грушевський Марко Федорович — двоюрідний брат М.Грушевського. Священик, етнограф — 57.

Грушевський Олександр Сергійович (1877-1943) — історик, літературознавець, громадський діяч. Член Центральної Ради. Брат М.Грушевського. У 1937 році репресований — 70, 71, 89, 143, 150-152, 154, 155, 157, 165, 169, 224, 236, 237, 265, 341, 345.

Грушевський Сергій Федорович (1833-1901) — батько Михайла. Педагог-славіст, директор учительської семінарії в Холмі, пізніше інспектор народних шкіл на Кавказі — 32, 36, 38.

Грушевські Захар, Федір, Марія — молодші брати і сестра Михайла Грушевського, померли малими на початку 1880-х років — 38, 41, 286.

Грушевич Теофіл (1846-1915) — галицький освітній діяч, редактор журналу "Учитель" — 60, 202, 334.

Гулак-Артемовський Петро Петрович (1790-1863) — український поет — 192.

Гундуліч Іван (1589-16348) — хорватський поет — 125, 126, 316.

Гус Ян (1369-1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеодального, національно-визвольного руху в Чехії, видатний діяч Реформації — 113, 280, 312.

Д'Аннуціо Габріеле (1863-1938) — італійський письменник — 106.

Данте Аліг'єрі (1265-1321) — італійський поет доби Передвідродження — 98, 101, 307, 309.

Данько М. — див. Троцький Микола Миколайович.

Дашкевич Микола Павлович (1852-1908) — український та російський літературознавець, фольклорист. Професор Київського університету; академік Петербурзької академії наук (з 1907) — 145.

Дей Олексій Іванович (1921-1986) — український літературознавець, фольклорист і книгознавець — 341.

Деледда Грація (1871-1936) — італійська письменниця. Лауреат Нобелівської премії (1926) — 225-227, 341.

Дем'янчук Іван (1882-1919) — класичний філолог, доцент університету в Чернівцях і Казані, автор підручників для гімназій — 174.

Денис — 57.

"День" — щоденна російська газета, видавалась у Петрограді в 1912-1918 роках — 171.

Державне видавництво України (ДВУ) — створено в Києві у травні 1919 року. Містилось у Харкові. Випускало суспільно-політичну, навчальну, наукову, художню та іншу літературу. 1930 року на базі ДВУ було створено Державне видавничче об'єднання України — 266.

Дермаль Август Климентович — 174, 177.

"Джерела" — див. "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури".

Джиджора Іван Миколайович (псевд. Ignotus та ін.; 1880-1919) — історик, громадський діяч і публіцист. Дійсний член НТШ, співробітник його видань — 101, 102, 167, 218-220, 225, 339, 341.

Джуган (представник “Дзвону”) — 263.

“Дзвін” — видавнича спілка В.Винниченка, Ю.Тищенка і Л.Юркевича, існувала у 1907-1918 роках у Києві, в 1919-1921 роках — у Відні — 263.

“Дзвінок” — двотижневий ілюстрований журнал для дітей і юнацтва. Виходив у Львові в 1890-1914 роках як орган “Руського товариства педагогічного” — 46.

Дикарев Митрофан Олександрович (1854-1899) — російський і український етнограф — 79.

Дідушок Петро (пр. 1892 — рік см. невід.) — український громадський і політичний діяч, член УСДРП, член української делегації, очоленої М.Грушевським на соціалістичному конгресі 1919 року в Люцерні. З Відня повернувся в Україну, працював у системі освіти. Заарештований у 1934 році. Подальша доля невідома — 235.

Діккенс Чарлз (1812-1870) — видатний англійський письменник — 29, 39, 287.

“Діло” — провідна і багато років єдина українська газета у Галичині. Орган партії народовців. Виходила у Львові в 1880-1939 роках. У 1883-1902 роках редактор — І.Белей — 43, 56, 58, 60, 65, 67, 69, 74, 111, 114, 152, 162, 201, 287, 291, 293, 295, 299, 327, 334.

“Дністер” — український кооперативний банк у Львові — 101, 135.

Доде Альфонс (1840-1897) — французький письменник — 39, 84, 85, 87, 106, 107, 112, 114, 118, 300, 301.

Доманицький Василь Миколайович (1877-1910) — філолог, публіцист, фольклорист, історик — 147, 148, 151-153, 156, 157, 160, 164, 203-212, 322, 323, 334-337.

Домбровський Ігнаци (1869-1932) — польський письменник — 314.

Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) — український публіцист, літературний критик і політик, згодом один з провідних ідеологів українського націоналізму — 242, 247.

Дорошенко Володимир Вікторович (1879-1963) — український літературознавець, бібліограф — 169, 226, 227, 342.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) — український політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф — 169, 176, 179, 182.

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) — український публіцист, історик, фольклорист, громадський діяч — 62, 65, 71.

Дурдуківський Володимир Федорович (псевд. В.Мировець та ін.; 1874-рік см. невід.) — український літературний критик і педагог. Входив до Центральної Ради і уряду УНР. Очолював до 1930 року науково-педагогічну комісію ВУАН. Один із засновників вид-ва “Вік”. Незаконно репресований у 1930 році (“процес СВУ”), реабілітований у 1989 році — 158, 161, 166.

Дюма Александр (Дюма-батько; 1802-1870) — французький письменник — 42.

Еберс Георг (1837-1898) — німецький єгиптолог, автор історичних романів — 107.

“Етнографічний збірник” — неперіодичний збірник фольклорних і етнографічних матеріалів. Видавала Етнографічна комісія НТШ з 1895 до 1929 року, тт.1-40 — 46, 86, 100.

Свішан — див. Федюшка Микола Осипович.

Єфименко (Єфименкова) Олександра Яківна (1848-1918) — український і російський історик, етнограф — 67.

Єфремов Петро Олександрович (псевд. В.Юноша та ін.) — український літературознавець, критик. Брат С.Єфремова. Незаконно репресований у 1930 році ("процес СВУ"), реабілітований у 1989 році — 167.

Єфремов Сергій Олександрович (псевд. Spectator, С.Охріменко та ін.; 1876-1939) — український публіцист, літературознавець, критик, громадсько-політичний діяч, академік (з 1919) і віце-президент ВУАН (з 1922). Незаконно репресований у 1930 році ("процес СВУ"), реабілітований у 1989 році — 93, 97, 117, 118, 141-194, 207, 304, 306, 314, 321-333, 336.

"Жите і слово" — щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал. Видавець Ольга Франко, редактор Іван Франко. Виходив у Львові в 1894-97 роках — 58, 114.

Жуковський Василь Андрійович (1783-1852) — видатний російський поет, один з основоположників російського романтизму — 29.

Жуковський Олександр (1884-1925) — військовий і громадський діяч, полковник армії УНР, активний член УПСР ("центріст"); член Центральної Ради та Генерального військового комітету, пізніше військовий міністр УНР — 240, 248, 266.

"Журнал министерства народного просвіщення" — 81.

Жученко — 138, 181.

Заволока Михайло — один з літературних псевдонімів Михайла Грушевського — 30-33, 40, 43, 45, 51, 52, 287, 289.

"Заграва" — орган Української партії національної роботи. Виходив у Львові в 1923-24 роках. Редактор Д.Донцов — 247.

"Задруга" — кооперативне товариство видавничої та друкарської справи. Засноване у Москві 1911 року групою вчених, літературознавців і педагогів (С.Мельгунов, В.Пічета, О.Васютинський та ін.). "Задруга" була новою в Росії формою пайового товариства, яке поєднало статус акціонерної компанії з принципами кооперативних організацій. Видавало книги з історії, педагогіки, суспільствознавства, підручники, дитячу та художню літературу. 1922 року діяльність товариства була перенесена за кордон — 193, 229.

Закшевський — польський історик — 271.

Залеський Броніслав (1820-1880) — польський історик і художник, діяч польського визвольного руху. Товариш Т.Шевченка з часу заслання — 56, 57, 58, 290, 291.

Залізняк Микола (1888-1950) — український громадсько-політичний діяч, публіцист — 106, 118, 224-227, 341, 342.

"Записки восточного отделения" — 82.

"Записки наукового товариства імені Шевченка" (ЗНТШ) — видання наукового товариства ім.Шевченка. Виходить з 1892 року у Львові. У 1896-1913 роках ЗНТШ виходили раз на два місяці, з 1914 року — неперіодично. У 1895-1913 роках М.Грушевський був головним редактором журналу. У 1938 році у Львові вийшов 155-й том. У період 1947-1989 років журнал видавався за кордоном силами НТШ діаспори (Мюнхен, Париж, Нью-Йорк, Торонто). З 1990 року

видання поновлене у Львові (з т.221) — 46, 59, 61, 63, 65, 66, 70, 78-80, 82, 93, 97-99, 108, 112, 123, 125-131, 145, 151, 161, 166, 205, 206, 208, 219, 290, 291, 293, 294, 296-300, 304, 307-309, 316-318, 322, 324-326, 335, 350.

“Записки українського наукового товариства в Києві” — видання УНТ. З третьої книги стали органом тільки історичної та філологічної секції, інші секції видавали окрім “Збірники” — 209.

Затонський Володимир Петрович (1888-1938) — державний і партійний діяч Української РСР — 350.

Зеров Микола Костянтинович (1890-1937) — історик літератури, поет і перекладач. Належав до літературної групи “неокласиків”. У 1935 році заарештований, висланий на Соловки — 246, 347.

Золя Еміль (1840-1902) — французький письменник — 118, 121.

“Зоря” — літературно-науковий і громадсько-культурний журнал. Виходив у 1880-97 роках у Львові двічі на місяць. З 1885 року — орган Наукового товариства ім.Шевченка. З 1898 року замість “Зорі” виходив “Літературно-науковий вісник” — 41, 43, 44, 46, 60-63, 66, 68, 69, 83, 114.

“Зоря” — товариство українських ремісників, промисловців і торгівців у Львові, існувала у 1884-1939 роках. Мала філії в інших містах Галичини. З 1896 року “Зоря” утримувала ремісничу бурсу. Основоположником і першим головою був львівський архітектор В.Нагірний — 104, 105, 309.

Ібсен Генрік (1828-1906) — норвезький драматург — 84, 107, 117, 300.

Іваницький-Василенко Сергій Митрофанович (1883-1938) — священик, історик церкви, краєзнавець Подільської губернії — 146, 147, 150.

Івасюк Микола Іванович (1865-1937) — український живописець. Автор художнього оформлення журналу “Літературно-науковий вісник” — 103, 110.

Ігнатьєв — 171.

Ільїнський Михайло Олександрович (1856-1941) — видатний вчений у галузі органічної хімії — 193.

Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, Відділ рукописів (ІЛ) — 289-339, 344-354.

Іоїль — див. Руденко Іоїль.

“Історический вестник” — науково-популярний історико-літературний щомісячний журнал. Виходив у Петербурзі в 1880-1917 роках — 152.

“Історична бібліотека” (“Руська історична бібліотека”) видавалась у Тернополі О.Барвінським протягом 1886-1903 років, вийшло 33 томи — 67, 132.

Історичне Товариство Нестора Літописця — засноване у Києві 1873 року, спочатку при Київському університеті, з 1920 року при ВУАН. Займалося дослідженням археології та історії України. Довголітніми головами Товариства були В.Іконніков, В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Василенко. На початку 30-х років товариство було ліквідоване більшовицькою владою — 48.

Істрін Василь Михайлович (1865-1937) — російський історик літератури, академік Петербурзької Академії наук (з 1904) — 93.

К. — криptonім автора реакційної статті з національного питання “Русинский вопрос в цифровом освещении” у “Киевских откликах” (№127, 1905), на яку М.Грушевський написав відповідь “К польско-украинским отношениям в Галиции” — 156, 159, 160, 325.

Казимир IV Ягайлович (1427-1492) — син Ягайла і української княжни Софії Гольшанської, Великий князь литовський (з 1440) і польський король (з 1447) — 87.

Кайндль Раймунд-Фрідріх (1866-1930) — австрійський історик, етнограф, дослідник Гуцульщини; професор Чернівецького університету — 128, 318.

Каллаш Володимир Володимирович (1866-1919) — російський письменник, етнограф та історик літератури і театру. Вивчав, зокрема, українську літературу та фольклор — 144.

Калюжний Наум (справжнє прізвище Шайтельман; 1885-1933) — журналіст, діяч групи боротьбистів, редактор газети “Пролетарская правда” та журналу “Червоний шлях”. У 1921-1926 роках працював у Празі в посольстві УРСР, згодом СРСР — 247, 256, 261, 264.

Кандиба Віра Антонівна (1881-1948) — дружина Олександра Кандиби — 237, 240, 243, 245-247, 249, 251, 256, 257, 260, 261, 264, 266-268, 344, 346, 347.

Кандиба (Грачева) Галина Іванівна — сестра Олександра Кандиби, жила на хуторі Юнаківка між Сумами та Харковом — 243, 245, 346.

Кандиба Олег Олександрович (псевд. Олег Ольжич; 1907-1944) — поет, археолог, публіцист, політичний діяч; син Олександра Кандиби — 245, 247, 251, 257, 260, 262, 264, 266, 267, 344, 346, 347, 351.

Кандиба Олександр Іванович (псевд. Олесь; 1878-1944) — видатний український поет — 179, 192, 221-269, 339-352.

Каратницький Модест (1858-1940) — суддя, голова Товариства українських правників — 62.

Кардуччі Джозуе (1835-1907) — італійський поет і літературознавець — 96, 97, 305.

Кареровичі — 47.

Карпенко-Карий — див. Тобілевич Іван Карпович.

Карчевський Вацлав (псевд. Ясеньчик Мар'ян; 1855-1911) — польський прозаїк і драматург, член редакції газети “Kurjer Lwowski” — 107.

“Католицький русько-народний союз” — 60.

Кернер Григорій Борисович (псевд. Грицько Кернеренко; 1863 — рік см. невід.) — український письменник, перекладач — 96.

Кернеренко — див. Кернер Григорій Борисович.

Кибальчич Надія Матвіївна (псевд. Наталка-Полтавка, Н.Симонівна та ін.; 1857-1918) — українська письменниця, перекладач — 225, 227, 341.

“Киевлянин” — російська монархічна газета, видавалась у Києві в 1864-1919 роках — 174.

“Киевская мысль” — 210

“Киевская старина” — щомісячний історико-етнографічний і художній журнал. Видавався російською мовою у Києві в 1882-1906 роках — 44, 64, 142, 143, 145, 150-152, 154, 159-161, 164, 166, 173, 174, 178, 231, 316, 317, 326.

“Киевские отклики” — щоденна газета кадетського спрямування, виходила в 1903-1907 роках. Її редактором був М.Василенко, а одним із співробітників — С.Єфремов, що дало можливість використовувати газету для пропагування української справи — 151, 156-165, 326.

Кирило-Мефодіївське братство — таємна політична організація, яка виникла в Києві у грудні 1845 — січні 1846 року, існувала до березня 1847 року — 193, 333.

Кишакевич Осип Маркелович (1872-1953) — український композитор, хоровий диригент і педагог. Один із засновників товариства “Боян” у Переяславі — 103.

Кіплінг Редьярд-Джозеф (1865-1936) — англійський письменник — 106, 309.

Клеменс Семюел (псевд. Марк Твен; 1835-1910) — американський письменник — 106, 115, 116, 313.

Климентій Смолятич — церковний діяч і письменник ХІІ століття — 206, 207, 335.

Кміт Юрій (1872-1944) — український письменник — 300.

“Книгоспілка” — видавнича і книготоргова організація в Києві (1918-1920) на чолі з М.Стасюком. Відновилася 1923 року з центром у Харкові й філіями в Києві, Одесі. Існувала до 1931 року. Київську філію Книгоспілки очолював М.Кочеровський. Головні видання — “Літературна бібліотека” (серія вибраних творів українських класиків), “Світова література”, видання творів Лесі Українки та М.Коцюбинського, “Музична бібліотека”, шкільні підручники — 252, 267, 269, 352.

“Книжки Восхода” — 146.

“Книжки “Недели” — щомісячний літературний журнал (додаток до газети “Неделя”). Виходив у Санкт-Петербурзі в 1885-1901 роках. У 1902 році журнал виходив під назвою “Новое дело” — 143.

Кобилянська Ольга Юліанівна (1863-1942) — українська письменниця і громадсько-культурна діячка — 69, 103, 106, 110, 115, 118, 213-217, 310, 312, 338.

Кобилянський Володимир (1877-1909) — брат О.Кобилянської — 214, 338.

Кобринська (дівоче прізвище Озаркевич) Наталія Іванівна (1855-1920) — українська письменниця і громадська діячка — 103, 122, 315.

Ковалевський П.І. — 341.

Коваленко Григорій Олексійович (1868-1937) — український письменник, художник, етнограф — 107, 117, 314.

Ковалів Степан Михайлович (псевд. Стефан П'ятка та ін.; 1848-1920) — український письменник і освітній діяч — 125, 172, 188, 317.

Кожанчиков — 192.

Козловський Всеволод (1877 — рік см. невід.) — громадський діяч, бібліотекознавець. У 1918 році — секретар українського посольства в Берліні. Повернувшись в Україну, працював у Всенародній бібліотеці України. В 30-х роках переїхав до Алма-Ати в Казахстан — 205, 214, 338.

Колесса Олександр Михайлович (псевд. Олекса Ходовицький та ін.; 1867-1945) — український літературознавець, мовознавець, фольклорист і поет — 71, 78, 103, 128, 225, 281, 341.

Колесса Філарет Михайлович (1871-1947) — український композитор, фольклорист, літературознавець — 62, 103.

Комаров Михайло Федорович (псевд. М.Комар, М.Уманець та ін.; 1844-1913) — український бібліограф, фольклорист, критик, лексикограф, перекладач, громадський діяч — 112, 114, 164, 226, 311, 342.

Кониський Олександр Якович (псевд. Верниволя, Перебендя та ін.; 1836-1900) — український письменник, педагог, громадсько-культурний діяч — 53-71, 74, 85, 106, 113, 118, 289-294, 300, 312.

Кониські — 66.

Кононенко Мусій Степанович (псевд. М.Школиченко та ін.; 1864-1922) — український письменник — 85, 106, 118, 119, 121, 122, 300, 314.

Копач Іван Семенович (1870-1952) — громадський діяч, педагог, класичний філолог, літературознавець, філософ; член НТШ — 103, 201.

Копітар Варфоломій (1780-1844) — словенський філолог. Один з основоположників слов'янознавства — 129, 130.

Кордуба Мирон Михайлович (1876-1947) — український історик, професор Варшавського та Львівського університетів — 127, 129, 318.

Кордуба Ольга — 319.

Коренець Денис (1875-1946) — український педагог, економіст, історик — 148, 225.

Корівченки — 57.

Коріятович Юрій — волоський воєвода у XIV столітті — 129.

Косач-Квітка Лариса Петрівна (псевд. Леся Українка; 1871-1913) — визначна українська письменниця і громадська діячка — 115, 188, 224, 226, 227, 253, 307, 312, 341, 342.

Косач Ольга Петрівна (псевд. Олена Пчілка; 1849-1930) — українська письменниця, громадська діячка — 226.

Коссак Іван (1879-1927) — громадський і військовий діяч. На еміграції був скарбником Спілки “Голодним Україні”. 1925 року повернувся в Україну. Помер у Харкові — 239, 247, 255, 256, 264, 267, 345, 347.

Костомаров Микола Іванович (псевд. Ієремія Галка; 1817-1885) — український історик, письменник, публіцист — 36, 70, 190.

Котляревський Іван Петрович (1769-1838) — український письменник, театральний і громадський діяч, перший класик нової української літератури — 64, 143, 308, 321, 323.

Коцюбинський Володимир Миколайович (1860-1921) — український літературознавець, письменник, педагог — 60.

Коцюбинський Михайло Михайлович (1864-1913) — український письменник і громадський діяч — 188, 193, 307.

Кравченко Уляна (справжнє прізвище Шнайдер (Німентовська) Юлія Юліївна, 1870-1947) — українська письменниця — 69.

Краєвий Я. — див. Пожарський Петро.

Красицький Фотій Степанович (1873-1944) — український живописець і графік — 207, 336.

Кревецький Іван (1883-1942) — український історик — 132.

Крекотень — співробітник Вукоопспілки, у 1922 році працював у віденському радянському представництві — 248, 252, 257, 262.

Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) — видатний український вчений-філолог, сходознавець, письменник — 89, 106, 116, 222, 302, 313.

Кричевська Е.М. — 172, 173.

Крушельницький Антін Володиславович (1878-1941) — український письменник, критик, журналіст, педагог, громадсько-політичний діяч — 88, 188, 224, 306, 340.

Кудря Данило Євменович (1885-1937) — у 1920-х роках представник Всеукраїнської кооперативної спілки, директор Всеукраїнської контори сільгоспбанку — 234, 236, 237.

Кузеля Зенон (1882-1952) — український фольклорист, етнограф — 93, 205, 206, 209, 304, 306.

Кулаковський Юліан (1855-1920) — російський історик, класичний філолог; професор Київського університету — 174.

Куліш Пантелеїмон Олександрович (1819-1897) — український письменник, критик, перекладач, історик, етнограф, громадський діяч — 29, 36, 65, 116, 123, 125, 138, 148, 188, 253, 287, 288, 316, 317, 320.

Кушнір Макар Олександрович (1890-1951; псевд. Якименко, Богуш) — політичний діяч, журналіст. Член Центральної Ради. З 1919 року на еміграції в Парижі й Відні, співробітник української (“Воля”) та іншомовної преси. Співзасновник ОУН, член її проводу — 263.

Л. — 249.

Лавров О.С. — керівник Української книгарні та Інформаційного бюро в Празі — 224, 250-252, 258-260, 263, 348.

“Ластівка” — український альманах, виданий Є.Гребінкою 1841 року в Петербурзі — 148.

Лащенко Ростислав (1878-1929) — історик права, професор Українського вільного університету і Української господарської академії у Подебрадах, засновник і голова Українського правничого товариства у Празі — 240.

Левинський Володимир (1880-1953) — публіцист, політичний діяч, теоретик українського соціалістичного руху, один з засновників УСДП. У 1904-1914 роках — редактор або співредактор органів преси УСДП — “Воля”, “Земля і воля”, “Вперед” та ін. У 1919-1920 роках — член закордонної групи УКПУ в Відні. Співробітник журналу “Нова Україна” у Празі. Помер у Відні — 241.

Левицький Володимир Йосипович (1872-1956) — український математик — 297.

Левицький Володимир Лукич (псевд. Лавров, В.Лукич та ін.; 1856-1938) — український письменник, літературознавець, видавець, громадський діяч. У 1880-1897 роках — редактор журналу “Зоря” — 60.

Левицький Іван Семенович (псевд. Нечуй-Левицький та ін.; 1838-1918) — український письменник — 27-49, 51, 69, 110, 285-289, 294, 310.

Левицький Йосиф (1801-1860) — греко-католицький священик, український письменник і культурний діяч, автор “Граматики руської або малоруської мови” (1830, нім. мовою) та українських шкільних підручників — 125, 317, 318.

Левицький Костянтин — священик у селі Скала над Збручем, чоловік старшої сестри Марії Грушевської (Вояківської) — Олімпії — 298.

Левицький М. — повноважний представник УРСР в Австрії у 1920-х роках — 261, 351.

Левицький Орест Іванович (1849-1922) — український історик і письменник — 190, 225, 227, 341, 342.

Левицький Юліан (1874-1925) — галицький педагог. Автор підручників з географії та статей на історичні теми — 107, 309.

Леонід Миколайович — 174.

Леонтович Володимир Миколайович (псевд. В.Левенкo; 1866-1933) — український письменник, громадський діяч — 173, 174, 179, 224, 228, 340, 343.

Лепкий Богдан Сильвестрович (1872-1941) — український письменник — 103, 106.

Лепкий Сильвестр Теодорович (псевд. Марко Muava, Борис Борислав, Борис Лепкий, Василишин; 1845-1901) — український письменник і громадсько-культурний діяч — 103.

Лесевич Володимир Вікторович (1838-1905) — український та російський філософ, літературознавець, фольклорист. Дійсний член НТШ — 164.

Лизанівський Іван Миколайович (1892-1934) — громадський і політичний діяч, публіцист, видавець і літературознавець. Член ЦК УПСР, один із засновників Січового Стрілецтва. Згодом працював у вид-ві “Книгоспілка” і був редактором видання творів І.Франка — 224, 226, 263.

Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) — історик, соціолог, публіцист, активний політичний діяч — 190, 205, 207-210, 336.

Лисенко — 192.

Лисенко Микола Віталійович (псевд. Боян; 1842-1912) — видатний український композитор, основоположник української класичної музики — 54, 86, 88, 290, 301, 340, 342.

Ліліенкрон Детлеф Фрідріх фон (1844-1909) — німецький письменник, один з видатних імпресіоністів у німецькій поезії 80-90-х років XIX століття — 111, 310.

“Літературно-науковий вісник” (ЛНВ) — місячник, заснований за почином М.Грушевського як видання НТШ (з 1905 року — “Українсько-руської видавничої спілки”) на базі журналів “Зоря” (видання НТШ) і “Жите і слово” (видання І.Франка). Виходив у 1898-1906 роках у Львові, 1907-1914 і 1917-1919 роках у Києві, у 1922-1932 роках знов у Львові. До складу редакції, крім М.Грушевського (головний редактор), входили І.Франко, О.Борковський (до квітня 1897 року), О.Маковей (до квітня 1899 року), потім В.Гнатюк. Журнал відіграв важливу роль у справі єднання всіх культурних сил України. У 1922 році ЛНВ був поновлений у Львові Українською видавничою спілкою за фінансовою допомогою Січових стрільців, на пропозицію яких редакційний комітет очолив Д.Донцов. Через ідеологічні незгоди з головним редактором частина співробітників редакції відійшла, що спричинило зниження рівня журналу. У 1933-1939 роках Д.Донцов видавав з групою своїх прихильників власний журнал “Вісник” — 47, 48, 68-71, 89, 93, 94, 97-99, 106, 108, 112, 114-116, 121-123, 125, 142, 143, 145, 149, 151-155, 166-168, 172-174, 176, 177, 183, 185, 206-209, 211, 212, 214-217, 220, 222-226, 228, 232, 238, 242, 264, 276, 294, 296, 299-302, 304-317, 319, 322, 324, 328, 334-336, 338, 340-342, 345, 349.

Лобач-Жученко Михайло Дем'янович (1850-1927) — морський офіцер, потім — службовець. Другий чоловік Марка Вовчка. Автор спогадів про неї — 273-274, 353.

Лозинський Йосиф (1807-1889) — греко-католицький священик, етнограф, публіцист і граматик — 317, 318.

Лопар'єв Хрисанф Мефодійович (1862-1918) — російський філолог, дослідник давньоруської та візантійської літератури, палеограф — 82, 299.

Лотоцький Олександр Гнатович (псевд. О.Білоусенко, Spectator, О.Любенський; 1870-1939) — визначний громадський і політичний діяч, письменник, публіцист, науковець — 54, 85, 106, 116-118, 142, 148, 151, 152, 157, 159, 161, 165, 177, 191, 193, 205, 207, 300, 313, 328.

Лукич — див. Левицький Володимир Лукич.

Лукіянович Денис Якович (1873-1965) — український письменник, літературознавець, публіцист — 103, 132, 306.

Лур'є — 114.

Луценко Іван (1864-1919) — лікар і громадський діяч в Одесі. Член Центральної Ради — 149.

“Луч” — 190, 191.

Лучицький Іван (1845-1918) — історик і громадський діяч. Професор Київського університету, член Державної Думи від м.Києва; був членом Київської Старої Громади — 156.

Любенський — див. Лотоцький Олександр Гнатович.

Ляман — 57.

Львівська наукова бібліотека ім.В.Степаніка, Відділ рукописів (ЛНВ) — 290, 293.

Маєвський Осип Альбінович (1874-1937) — видавець, перекладач, діяч української громади у Москві. Заснував 1912 року видавництво, яке видало близько 100 назв; існувало до 1918 року — 231, 232.

Мазуренко Василь (1877 — рік і місце см. невід.) — інженер-технолог, політичний діяч. Член Центральної Ради, у 1919 році — член місії УНР в Італії; 1920 року повернувся в Україну, завідував у Харкові Палатою мір і ваги. Засуджений у справі Українського національного центру (вирок винесений у 1932 році) — 237, 266.

Маковей Осип Степанович (1867-1925) — український письменник, критик, культурний діяч, педагог — 60, 69, 70, 83-85, 87, 103, 106, 107, 109, 302, 310-319.

Малицька Костянтина Іванівна (псевд. Віра Лебедова, Дністрова Чайка та ін.; 1872-1947) — видатна громадська, просвітня діячка, педагог, письменник, перекладач — 88, 302.

Мамін-Сибіряк Дмитро Наркисович (1852-1912) — російський письменник — 84, 106, 117, 118, 314.

Мандичевський Іван (1854-1925) — адвокат — 62.

Мансікка Вільо Йоганнес (1884 — рік см. невід.) — фінський етнограф. Професор університету в Гельсінгфорсі, член фінської Академії наук. У 1920 році — почесний аташе українського посольства у Гельсінгфорсі (Хельсинкі). М.Грушевський — автор рецензії на працю: Mansikka V.I. Die religion der Ost-slaven. I, 1922. — у збірнику “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. Науковий щорічник за ред. Катерини Грушевської. Вищ. 1, 2. К., 1927, с.134-136 — 245.

Маяя — 57.

Маркевич Олексій (1847-1903) — історик і громадський діяч — 209.

Маркович Богдан Опанасович (1853-1915) — син Опанаса Васильовича та Марії Олександровни (Марко Вовчок) Марковичів — 205, 207, 208 211, 212, 287, 335.

Маркович Дмитро Васильович (1848-1920) — український письменник і громадський діяч — 42, 44, 50-52, 289.

Маркович Опанас Васильович (1822-1864) — український фольклорист та етнограф, перший чоловік Марка Вовчка.

Марр Микола Якович (1865-1934) — російський філолог-сходознавець, археолог, академік Петербурзької Академії наук (з 1912) — 81, 82, 298.

Мартович Лесь (Олекса Семенович; 1871-1916) — український письменник і громадський діяч — 106, 118, 188.

Мар'яненко Іван — див. Петлюшенно Іван Олександрович.

Масарик Томаш Гарріг (1850-1937) — чеський політичний діяч, вченій-філософ. У 1918-1935 роках — президент Чехо-Словачької республіки. З його ініціативи у 1921 році на урядовому рівні був розроблений план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, який отримав назву “російської допоміжної акції”. Президент Масарик вважав основним завданням “російської акції” зосередити наукові, культурні кола та молоді сили емігрантів, забезпечити їхній розвиток у національних рамках, неперервність культурної та освітньої традиції — 257.

Матвій — 93.

Матіїв Іван (1859-1928) — педагог, професор, шкільний інспектор при Крайовій Шкільній Раді у Львові, автор шкільних підручників з географії та історії — 73.

Матушевський Федір Павлович (1869-1919) — громадсько-культурний діяч, літературний критик, публіцист — 97, 165, 169, 183, 189, 208, 212, 328, 337.

Махар Йозеф Сватоплук (1864-1942) — чеський поет — 312.

Мацейовський Ігнаци (псевд. Север; 1838-1901) — польський прозаїк і драматург — 107.

Мельгунов Сергій (1879-1956) — російський історик, публіцист і політик — 193.

Мельшин Л. — див. Якубович Петро Пилипович.

Мехелін Леопольд Генріх Станіслав (1839-1914) — фінляндський політичний і державний діяч — 93.

Микола II (1868-1918) — син Олександра III, останній російський імператор — 290.

Микулич Віра (псевд., справжнє ім'я Веселітська Лідія Іванівна; 1857-1936) — російська письменниця — 314.

“Мир божий” — щомісячний літературний і науково-популярний журнал для самоосвіти. Виходив у Санкт-Петербурзі у 1892-1906 роках — 146, 150.

Мировець В. — див. Дурдуківський Володимир Федорович.

Михальченко — 176.

Михальчук Костянтин Петрович (1841-1914) — український мовознавець і етнограф — 179.

Мицюк Олександр (1883-1943) — економіст і соціолог, громадський діяч. Діяльний член УПСР. На еміграції — професор Української господарської академії УВУ і кілька разів його ректор — 254, 257, 260, 262.

Міклошич Франц (1813-1891) — австрійський і словенський мовознавець, засновник порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов — 80.

Міксат Кальман (1847-1910) — угорський письменник — 112, 113, 311.

Міхновський Микола (1873-1924) — український громадський і політичний діяч, один з ідеологів самостійництва, адвокат за фахом. Співзасновник і діяльний член РУП та Української народної партії — 159.

Міцкевич Адам Бернард (1798-1855) — польський поет, діяч національного-визвольного руху — 64.

Могильницький Іван (1777-1831) — український культурно-освітній і церковний діяч — 317-318.

Мопассан Гі де (1850-1893) — французький письменник — 88, 302.

Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830-1905) — український і російський письменник, історик — 116, 311, 313, 320.

Московське археологічне товариство — 293.

Мочульський Михайло Михайлович (1886-1940) — український критик, літературознавець, перекладач — 102, 202.

Муратов — 185.

Н.Тр. — 189.

Н.Я. — 171.

Надсон Семен Якович (1862-1887) — російський поет — 253.

Назарій Олекса Теодотович (Федотович) (1880-1918) — український бібліограф, критик — 270-272, 352, 353.

Нансен Фрітьоф (1861-1930) — видатний норвезький полярний дослідник, учений та дипломат, діяльний у Лізі Націй та в багатьох міжнародних гуманітарних організаціях. У 1921 році — комісар у справах допомоги голодуючим у Радянській Росії. З 1922 року організував і очолив бюро Ліги Націй для втікачів (Offise Nansen) у Женеві, яке опікувалося політичними емігрантами з колишньої Росії — 247.

“Народна часопись” — офіційний додаток до урядового органу “Gazeta Lwowska”; виходила у Львові в 1890-1914 роках і в 1918 році — 69, 121.

Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) у Львові — найстаріше, довгий час єдине і провідне українське наукове товариство. Створене групою українських діячів під проводом О.Кониського 1873 року, спершу як Літературне товариство ім.Шевченка. У 1893 році заходами О.Кониського і В.Антоно-вича реорганізовано в Наукове Товариство ім.Шевченка за зразком західно-європейських наукових установ. НТШ мало три секції: історико-філософську, філологічну, математико-природничо- медичну. Першим головою НТШ був О.Барвінський. Всеукраїнського значення і престижу у науковому світі НТШ набуло під керівництвом М.Грушевського, який очолював його у 1897-1913 роках — 45, 46, 48, 60-62, 65-67, 71, 80, 83, 85, 86, 87, 101, 102, 106-108, 113, 118, 121-123, 126, 128, 132, 136, 138, 139, 149, 150-153, 164, 175, 182, 202, 205-207, 210-212, 239, 266, 274, 291, 294-298, 301, 302, 309, 310, 312, 317, 319.

Науменко Володимир Павлович (1852-1919) — український громадсько-політичний діяч, педагог, журналіст, філолог — 86, 162, 184, 301.

“Научное обозрение” — щомісячний науково-філософський і літературний журнал. Виходив у Санкт-Петербурзі в 1894-1903 роках — 143, 146, 150.

Національна бібліотека України ім.В.Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ) — 285-289, 321, 323-324, 327-333, 340-344.

Негрі Ада (1870-1945) — італійська письменниця — 84, 106.

Некрасов Микола Олексійович (1821-1878) — російський письменник — 253.

Немоєвський Анджей (1864-1921) — польський письменник — 93.

Нечуй-Левицький Іван — див. Левицький Іван Семенович.

“Нива” — український літературно-художній альманах. Вийшов у Одесі в 1885 році — 43, 287.

Никорович-Гніздій Сидонія (1888-1957) — письменниця і культурно-громадська діячка на Буковині — 188.

Нічий — 225.

Ніковський Андрій Васильович (псевд. Василько А. та ін.; 1885-1942) — громадський і політичний діяч, літературознавець, журналіст, перекладач. Редактор газет “Рада” (1913-1914), “Нова Рада” (1917-1919) у Києві та журналу “Основа” (1915) в Одесі. Міністр закордонних справ в уряді УНР на еміграції (1920). 1924 року повернувся в Україну, був співробітником ВУАН. Засуджений у справі СВУ — 175, 179-182, 184, 191, 194, 222-224, 241, 330, 340, 346.

“Нова громада” — місячник, видавався у Відні в 1923-32 роках, редактор С.Вітик — 253.

“Нова громада” — науково-популярний і літературно-мистецький двотижневик Книгоспілки і Вукопспілки, виходив у Києві-Харкові в 1923-31 роках; ред.О.Варавва, Н.Руденко. З 1932 року журнал перейменували на “Соціалістичну громаду”, в 1933 році він перестав існувати.

“Нова Україна” — місячник письменства, науки і громадського життя. Виходив у Празі в 1922-1928 роках (у 1922 році — двотижневик). Засновник і постійний редактор М.Шаповал, співредактори — П.Богацький (1922), В.Винниченко (1923-1924), М.Галаган, Н.Григорій (1925-1926), С.Довгаль, В.Залєвський, М.Мандрика (1927-1928) — 238, 242, 244, 248.

“Общественная польза” — книговидавниче товариство просвітницького напрямку, засноване 1859 року в Петербурзі. Видавало російську і перекладну літературу, головним чином з природознавства і техніки. Існувало понад 50 років — 157.

Огієнко Іван Іванович (1882-1972) — український мовознавець, автор праць з історії церкви, української культури; визначний церковний діяч (з 1944 року — православний митрополит Іларіон) — 99, 307.

Оглоблин Микола (1840-1911) — київський книгар і видавець — 165.

Огоновський Ілюарій (Іларій) (1854-1929) — класичний філолог і педагог — 60.

Озаркевичі — родина священика з с. Белелуї Снятинського повіту, громадського діяча, письменника Івана Григоровича Озаркевича (1826-1903). Його сини: Володимир (богослов, одружився з Ольгою Рошкевич), Лонгин (адвокат), Євген (лікар); дочка Наталія (після одруження Кобринська — письменниця, громадська діячка) — 119, 121, 314.

Озаркевич (дівоче прізв. Рошкевич) Ольга Михайлівна (1857-1935) — перекладач, збирач фольклору — 314.

О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна (1867-1930) — письменниця, перекладач, громадська діячка — 226, 342.

Окунєвський Теофіл Іполитович (1858-1937) — український культурно-освітній діяч, адвокат — 62.

Олександр III (1845-1894) — російський імператор (1881-1894) — 290.

Олексів Михайло — 347.

Олелько (Олександр) Володимирович (рік нар. невід. — 1455) — внук Ольгерда, удільний князь київський у 1440-1455 роках — 87.

Онишкевич Осип — 316.

Онишкевич Стефан (1861-1945) — громадсько-політичний діяч, греко-католицький священик — 123, 316.

Опокови (Оппокови) — родина матері М. Грушевського Глафіри Захарівни — 78, 152.

Ор-и — 235.

“Основа” — журнал, “вісник письменства, науки і громадського життя”, виходив у Одесі в 1915 році. Редактор А. Ніковський. Вийшло 3 книги, заkritий російською військовою цензурою — 175, 179, 181, 188, 192.

“Отечество” — 184.

ОУУкс — 257.

Охримович Володимир (1870-1940) — адвокат, учений, журналіст, голова Статистичної комісії НТШ — 62.

Павленков — 70.

Павлик Михайло Іванович (1853-1915) — український письменник, публіцист, громадський діяч, видавець — 69, 84, 103, 107, 108, 153, 311.

Палацький Франтішек (1798-1876) — чеський політичний діяч, історик, філософ, один з авторів програми відродження чеської національної культури і науки, ініціатор і голова Слов'янського з'їзду в Празі 1848 року — 300.

“Пам’ятки українсько-руської мови і літератури” — видання Археографічної комісії НТШ — 46, 67, 81.

Паньківський Кость Федорович (1855-1915) — український громадський діяч, видавець, журналіст — 65, 70, 103, 113, 177, 199-201, 334.

Панкієв — 164.

“Парус” — видавництво, засноване у Петербурзі М. Горьким 1915 року. Існувало до 1918 року — 193, 331.

Паславський Петро (1792-1846) — греко-католицький священик і громадський діяч, автор “Скороченої руської граматики” — 130.

Пелехин Павло Петрович (1842-1917) — український хірург, науковець. У 1898 році передав НТШ у Львові 90000 австрійських корон на фонд будівництва майбутнього медичного факультету Українського університету та для підготовки професури для нього — 68, 69, 86, 135, 136, 301, 320.

Перетць Володимир Миколайович (1870-1935) — російський та український історик літератури. Академік Петербурзької Академії наук (з 1914), з 1919 року — академік АН УРСР — 184, 278.

Петліщенко Іван Олександрович (псевд. Мар'яненко І.; 1878-1962) — український актор, режисер, педагог — 228.

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) — український політичний діяч, публіцист. Організатор українських збройних сил, Головний Отаман Військ УНР, голова Директорії УНР — 171, 178, 180, 183.

Петренко Варвара — кухарка у київському домі Грушевських — 172, 173.

Петров Микола Іванович (1840-1921) — український літературознавець — 37, 78, 145, 297.

Петрушевич Іван (1875-1947) — український громадсько-культурний діяч, перекладач — 79, 85, 103, 106, 309, 313.

Петрушевич Степан (1772-1860) — громадський діяч і письменник, греко-католицький священик, інспектор народних шкіл у Стрийській округі — 300.

Пешков Олексій Максимович (псевд. Максим Гор'кий; 1868-1936) — російський письменник, радянськими літературознавцями вважався основоположником літератури соціалістичного реалізму — 88, 181, 182, 184, 185, 187-191, 193, 194, 227, 302, 314, 331.

“По морю и суші” — щотижневий науково-популярний ілюстрований журнал мандрівок, пригод і романів для родинного читання. Видавався в 1890-1896 роках, спочатку в Києві, з 1893 року — в Одесі. Опублікував ряд художніх творів українських письменників, зокрема М. Коцюбинського, П. Грабовського — 74.

Погодін Михайло Петрович (1800-1875) — російський історик, письменник — 183.

Подолинський — 60.

Пожарський Петро (псевд. Краєвий Я.; 1878 — рік см. невід.) — кооперативний діяч, теоретик і історик українського кооперативного руху — 341.

Поливанов Олексій Андрійович (1855-1920) — російський військовий діяч. У червні 1915 — березні 1916 року — військовий міністр і голова “Особого совещания по обороне государства” — 169.

Полівка Їржі (1858-1933) — чеський філолог-славіст. Основні наукові праці — з слов'янського фольклору, також зі слов'янського літературознавства та мовознавства — 277-284, 353.

Попель — священик у містечку Довгополе — 300.

Порш Микола (1879-1944) — політичний і громадський діяч, економіст. Активний член Центральної Ради. У 1919-1920 роках — посол УНР у Німеччині, де й залишився на еміграції, відійшовши від політичного життя — 172, 226, 247.

Потапенко В'ячеслав Опанасович (1863-1942) — український письменник і актор — 122, 315.

Потапенко Ігнатій Миколайович (1856-1929) — російський письменник — 314.

“Правда” — український літературно-науковий і політичний журнал, орган “народовців”. Виходив у Львові (з перервами) у 1867-1898 роках — 60, 188, 286, 288.

“Православное обозрение” — щотижневик. Виходив у Москві в 1901 році — 146, 151.

“Православный собеседник” — щомісячник Казанської духовної академії. Виходив у 1855-1917 роках — 146.

Празький (Пражський) Єронім — (рік нар. невід. — 1416) чеський учений, соратник Яна Гуса — 280.

Празький Національний музей, Літературний архів — 353.

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (псевд. С.Волох; 1881-1942) — український письменник, літературознавець, громадський і політичний діяч. Член Центральної Ради від УПСФ. У 1918 році — міністр освіти в уряді В.Голубовича, у травні 1920 року — голова Ради міністрів УНР. На еміграції — редактор тижневика “Тризуб” — 145, 147, 148, 152, 153, 185, 189.

“Промінь” — тижневик літератури, мистецтва і громадського життя. Виходив у Москві в кінці 1916 — на початку 1917 років. Редактор — В.Винниченко — 188, 189, 192, 331.

“Просвіта” — культурно-освітня громадська організація на Україні. Заснована 1868 року у Львові з метою поширення освіти серед народу. З початку ХХ століття осередки “Просвіти” поширилися на всю Україну, також створювались на еміграції. “Просвіта” організовувала у селах читальні і бібліотеки, видавала українською мовою популярну літературу, шкільні підручники тощо. В цілому її діяльність мала демократичне спрямування, пробуджувала національну свідомість, сприяла росту громадянської активності. Через це “Просвіта” переслідувалась фактично усіма окупаційними режимами, які панували в Україні. Більшовицьким урядом заборонена остаточно на початку 20-х років — 74, 181, 210, 295.

Проценко Василь Миколайович — міський голова Києва у 1903 році — 147, 322.

Пуллюй Іван Петрович (1845-1918) — український культурно-громадський діяч, перекладач, учений-фізик — 48, 137-139, 288, 320.

Пушкар Мартин (рік нар. невід. — 1658) — полтавський поковник (1848-1958), керівник повстання проти гетьмана Виговського — 47.

Пушкін Олександр Сергійович (1799-1837) — великий російський поет, родоначальник нової російської літератури — 29, 297.

П'юрко Теодор (псевд. Білокерницький; 1847-1906) — письменник і журналіст, греко-католицький крилошанин — 60.

“Рада” — літературно-науковий альманах, виданий М.Старицьким у Києві в двох випусках (1883, 1884) — 43.

“Рада” — українська щоденна газета, виходила в 1906-1914 роках у Києві, фінансована українським поміщиком і меценатом Є.Чикаленком. У “Раді” крім інформації про події суспільно-політичного життя друкувалися твори багатьох українських прогресивних письменників — 97, 101, 132, 171, 211, 306, 319.

“Радикал” — двотижневий журнал, орган радикальної партії, виходив у Львові в 1895-1896 роках — 58.

Раєвський Володимир Федосійович (1795-1872) — російський поет, дебабрист — 45.

Райнгарт — 279.

Раковський Християн Георгійович (1873-1941) — радянський державний діяч, голова Раднаркому УРСР — 235, 236, 249, 344.

Ракоші Віктор (1860-1923) — угорський письменник — 112, 311.

Раузер — 176-178, 180.

Реймонт Владислав Станіслав (1867-1925) — польський письменник — 107.

Реаніков Володимир (псевд. Велентій В.) — 223, 340.

Репніна Варвара Миколаївна (1808-1891) — російська письменниця, близький друг Т.Шевченка — 70.

“Речь” — щоденна російська газета з додатками, центральний орган партії кадетів. Виходила у Петербурзі з лютого 1906 до 1918 року — 176, 186.

Ржежабек І. — чеський історик — 74, 295.

Ржепецький Борис (1894-1976) — громадсько-політичний діяч, економіст. У жовтні 1919 року член Дипломатичної місії УНР до Варшави, там і залишався, працюючи економістом. З 1950 року — у США — 237.

“Рідний край” — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал. Виходив у Полтаві (1905-1907), Києві (1908-1914), Гадячі (1915-1916) — 349.

Роздольський Осип Іванович (1872-1945) — український фольклорист і перекладач — 80, 179.

Романович-Ткаченко Наталя Данилівна (1884-1933) — письменниця, перекладачка. Секретар і скарбник УНТ у Києві — 181, 182.

Романчук Юліан Семенович (1842-1932) — визначний політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст — 46, 60, 65, 84, 293.

Руданський Степан Васильович (1834-1873) — український поет, перекладач — 116, 244, 301, 313.

Руденко Іоїль (псевд. Чуб, роки нар. і см. невід.) — письменник, публіцист, громадський діяч — 58.

Рудченко Панас Якович (псевд. Панас Мирний; 1849-1920) — український письменник — 275-276, 328, 353.

“Руслан” — українська клерикальна газета, виходила у Львові в 1897-1914 роках — 111, 121.

Русов Олександр Олександрович (1847-1915) — український громадський діяч, земський статистик, фольклорист, етнограф — 69, 179, 330.

Русова Софія Федорівна (1856-1940) — українська культурно-освітня діячка, авторка ряду праць з питань педагогіки, мистецтва, літератури — 177, 225, 341.

“Русская мысль” — науковий, літературний і політичний щомісячник. Після 1905 року — орган кадетської партії. Виходив у Москві в 1880-1918 роках — 143, 144, 146, 150.

“Русская старина” — щомісячний історичний журнал, видавався у Петербурзі в 1870-1918 роках. Чимало місця відводив журнал висвітленню різних періодів історії України — 153.

“Русские ведомости” — політична і літературна газета; видавалася у Москві в 1863-1918 роках — 170, 185, 186.

“Русский архив” — щомісячний історичний журнал, видавався у Москві в 1863-1917 роках. Друкував переважно документальні матеріали з питань політичної історії — 151.

“Русский вестник” — літературний і політичний журнал, виходив у 1856-1906 роках у Москві та Петербурзі — 143, 146, 150, 324.

“Русский филологический вестник” — науковий журнал, видавався в 1879-1915 роках у Варшаві, в 1915-1917 роках — у Москві, по 4 книги на рік (2 книги складали том) — 108, 143, 146, 150.

“Русское богатство” — щомісячний суспільно-політичний, науковий і літературний журнал. Виходив у 1876-1918 роках у Петербурзі — 143, 146, 150.

“Руська рада” — політичне товариство на Буковині (1870-1923), видавала газету “Руська рада”, Коломия, 1871-1893 — 66.

“Рух” — українське кооперативне видавництво, засноване 1917 року в м. Вовчі, з 1921 року — в Харкові. Видавало здебільшого твори українських дірреволюційних письменників у серіях, призначених для масового поширення, мистецькі монографії та повні зібрания творів українських класиків, у тому числі І.Франка у 30-ти томах (1924-1930) — 263, 352.

Савицькі Людмила, Йосиф — 223.

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (рік нар. невід. — 1622) — гетьман українського козацтва — 320.

Саліковський — 185.

Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович (1826-1889) — російський письменник-сатирик, громадський діяч — 33, 237.

Самійленко Володимир Іванович (псевд. В. Сивенький, Іваненко та ін.; 1864-1925) — український письменник — 231, 253, 264, 266, 351.

Свидницький Анатолій Патрикійович (1834-1871) — український письменник — 148.

“Село” — ілюстрована щотижнева газета для селян і робітників. Виходила у Києві в 1909-1911 роках за редакцією М.Грушевського. Закрита царською адміністрацією. Продовженням “Села” був “Засів” — 216, 222.

Семанюк Іван Юрійович (псевд. Марко Черемшина; 1874-1927) — український письменник і культурно-громадський діяч — 188.

Сембратович Сильвестр (1836-1898) — галицький митрополит, львівський архієпископ — 106, 315.

Сеньобос Ш. — 116, 313.

Серошевський Вацлав (1858-1945) — польський письменник — 107.

Серяков — 70.

Сигаревич Дмитро (1868-1914) — педагог і громадський діяч. Активіст Одеської громади, за дорученням якої був у зв'язках з Галичиною — 164.

Сидоренко Григорій (1874-1924) — політичний діяч і дипломат, інженер шляхів. Член Центральної Ради, у 1919-1922 роках — посол УНР у Відні. Помер у Празі — 251.

Сидоряк — складальник друкарні НТШ у Львові — 85.

Симиренко Василь Федорович (1835-1915) — видатний меценат української культури, власник цукроварень. На його кошти видавалися “Киевская старина”, “Літературно-науковий вісник”, окремі видання Наукового товариства ім. Шевченка та Українського наукового товариства в Києві. Заповів усії свої статки та прибулки з них на українську справу — 164, 165, 180, 183, 327, 331.

Сиромятійнов — 272.

Сірий Юрій — див. Тищенко Юрій.

Сірко Іван Дмитрович (рік нар. невід. — 1680) — кошовий отаман Запорізької Січі — 311.

“Січ” — українське студентське земляцьке товариство у Відні, засноване 1868 року — 117, 313.

“Складка” — український літературний альманах. Вийшло 4 випуски: в 1887, 1892, 1896 роках у Харкові, в 1897 році — у Петербурзі. Перші два випуски редактував В.Александров, наступні — К.Біліловський — 44, 69, 294.

“Слово” — 177.

“Слово і час” (до 1991 року “Радянське літературознавство”) — громадсько-політичний, літературознавчий журнал, орган Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України та Спілки письменників України. Заснований 1957 року (Київ) — 285-286, 288.

Снітревський Олексій Михайлович — гімназійний товариш М.Грушевського — 51, 52.

Собінов Леонід (1879-1934) — видатний російський співак, ліричний тенор. З 1897 року соліст Великого театру. У 1918-1919 роках був головою Всеукраїнського музичного комітету та мистецьким керівником Київського оперного театру. На гастролях в Україні (1925-1927) співав свої партії українською мовою: Лоєнгріна (в однойменній опері Р.Вагнера), Ленського (“Євгеній Онегін” П.Чайковського) та Левка (“Майська ніч” М.Римського-Корсакова) — 268.

Соболєв — 183.

Сошенко Іван Максимович (1807-1876) — український художник, педагог, близький товариш Т.Шевченка — 70.

Сребніцький — 62, 66.

Ставничий Теодосій — 174.

Стадник Микола — 318.

Сталь Анна Луїза Жермен де (1766-1817) — французька письменниця — 39.

Станевич — 209.

Старинкевич Кирило (псевд. Владика) — 58, 69, 291.

Старинкевич Іван — 291.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868-1941) — письменниця, літературний критик, громадська діячка — 174, 178, 180, 188, 226, 227, 342.

“Старожитності” — 300, 301.

Стахів Матвій Миколайович (1895-1978) — правник, історик, громадський і політичний діяч. Закінчив Карловий університет у Празі. Діяч Української радикальної партії, редактор її тижневика “Громадський голос” (1929-1939). З 1949 року — в США; редактор тижневика “Народна воля” (1949-1971), голова НТШ у США (1969-1974). Автор низки публіцистичних праць на політичні теми — 257, 349.

Стахура — 174.

“Степ” — український альманах, перша частина якого видана Д.Марковичем у Петербурзі 1886 року. Друга частина альманаху була заборонена цензурою — 43, 44, 51, 287, 289.

Степаненко В.П. — народний учитель, пізніше — керуючий книгарнею журналу “Киевская старина”, а потім “Україна” у Києві в 1899-1919 роках — 153-155, 180, 182, 184, 232.

Стефан — 187.

Стефаник Василь Семенович (1871-1936) — видатний український письменник і громадський діяч — 115, 188, 312.

Стешенко Іван Матвійович (1873-1919) — український письменник, літературознавець — 99, 108, 114, 115, 147, 185, 226, 307, 322.

Столярська спілка — 202.

Стороженко Олекса Петрович (1805-1874) — український письменник — 111, 112, 311.

“Странник” — щомісячний журнал, виходив у Санкт-Петербурзі в 1860-1917 роках — 146, 151.

Студинський Кирило Йосипович (1868-1941) — літературознавець, громадський діяч. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1929 року, у 1934 році ви-

ключений "за контрреволюційну діяльність", 1939 року поновлений у членстві). Довголітній директор філологічної секції, у 1923-1932 роках — голова НТШ — 128, 146, 192, 193, 197, 243, 245, 247, 266.

Суворін Олексій Сергійович (1834-1912) — російський журналіст, видавець, драматург — 62, 64.

Сумцов Микола Федорович (1854-1922) — український фольклорист, етнограф і літературознавець — 169, 190.

Суровцева Надія Віталіївна (1896-1985) — громадська діячка, історик, перекладач. З 1917 року — активний діяч Селянської спілки, співробітник Міністерства закордонних справ УНР. У 1919-1925 роках — на еміграції у Відні. Закінчила університет, активна учасниця жіночих організацій, секретар спілки "Голодним України". Повернувшись в Україну, працювала в Наркоматі іноземних справ, у РАТАУ. Заарештована у 1927 році, після 27 років тюрми і заслання звільнена. Померла в Умані — 246, 266.

Світецький Михайло — священик з с. Вовків, віцепедекан. Член "Католицького руско-народного союза" — 60.

"Син отечества" — політичний, літературний щотижневик, виходив у Петербурзі з 1856 року; з 1862 року реорганізований у щоденну газету (до 1900); у 1904 році — відновлено, виходив до 1905 року — 156, 158.

Танячкевич Данило (1842-1906) — галицький громадсько-політичний діяч, публіцист, греко-католицький священик. Автор першого маніфесту народовського руху — 60, 62.

Тарновський Григорій Степанович (1788-1853) — український поміщик — 70.

Твардовський — декан історико-філологічного факультету Львівського університету (1901) — 195-198, 334.

Твен Марк — див. Клеменс Семюел.

Тележинський — 62.

Темницький Володимир (1879-1938) — громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст, правник — 234, 235.

Терлецький Маркіян (1885-1963) — педагог і громадський діяч, історик. У 1908-1918 роках — учитель Перемиської гімназії. У 1919-1926 роках — на еміграції у Чехо-Словаччині. У 1923-1926 роках — професор стародавньої історії в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі. Повернувшись до Галичини, учителював, працював директором гімназії. З 1949 року — у США — 257.

Терлецький Остап Степанович (1850-1902) — український літературознавець, історик, економіст, публіцист, громадський діяч — 101.

Тесленко Архип Юхимович (1882-1911) — український письменник — 188.

Тисовський Василь (1851-1919) — галицький педагог, журналіст — 60.

Тиховський Павло (1866-1938) — літературознавець і бібліограф — 68.

Тищенко Юрій Пилипович (псевд. Ю. Сірий; 1880-1953) — видавець, книгар і публіцист. Член УСДРП. Протягом 1907-1918 років провадив у Києві справи Українсько-руської видавничої спілки, Наукового товариства ім. Шевченка, журналу "Літературно-науковий вістник" — 235-240, 243, 244, 246-248, 257, 261-263, 341.

Тібулл Альбій (бл. 54 — 19 до н.е.) — римський поет — 179, 331.

Тілле Вадлав (1867-1937) — чеський літературознавець і фольклорист — 281, 284.

Тіртей (роки нар. і см. невід.) — давньогрецький поет VII-VI століть до н.е. Відомий в основному патріотичними елегіями та військовими маршовими піснями — 232.

Тобілевич Іван Карпович (псевд. Карпенко-Карий та ін.; 1845-1907) — український драматург, актор, режисер, громадський діяч — 100, 112, 118, 225, 308, 311, 314, 341.

Тобілевич Софія Віталіївна (1860-1953) — українська артистка, письменниця. Дружина І. Тобілевича (Карпенка-Карого) — 226.

Товариство Шевченка — див. Наукове товариство ім. Шевченка.

Толстой Лев Миколайович (1828-1910) — великий російський письменник — 314.

Томашівський Степан (1875-1930) — український історик, публіцист, видавець, політичний діяч. З 1913 року — заступник голови НТШ — 118, 119, 121, 317.

Тройденович Юрій-Болеслав, Юрій II — руський князь — 74, 295.

Троцький Микола Миколайович (псевд. Данько М. та ін.; 1883-1934) — український журналіст, письменник, публіцист — 224, 225, 341.

“Труды Киевской духовной академии” — щомісячник, виходив у Києві в 1860-1917 роках — 146, 151.

Труш Аріадна — 159.

Труш Іван Іванович (1869-1941) — український живописець, художній критик, громадський діяч — 103, 149.

Тутківський Павло (1858-1930) — визначний український природознавець і педагог, один з основоположників геології та географії України. З 1924 року — керівник науково-дослідної кафедри геології УАН (згодом Інституту геологічних наук) і один з організаторів її геологічного музею — 279.

Тютчев Федір Іванович (1803-1873) — російський поет — 253.

Уварова Параскева Сергіївна (до одруження — княгиня Щербатова; 1840 — рік см. невід.) — російська культурно-освітня діячка, голова Московського Археологічного товариства — 87.

“Украинская жизнь” — український щомісячний літературний і суспільно-політичний журнал. Виходив російською мовою у Москві в 1911-1916 роках — 170, 173, 178-180, 184, 305.

“Украинский вестник” — громадсько-політичний і економічний тижневик, виходив російською мовою у Петербурзі від 21.05 до 7.09 1906 року (всього 14 номерів) для ознайомлення українського і російського громадянства з українським рухом. Головний редактор М. Славинський. М. Грушевський був одним з найактивніших співробітників видання — 93, 95, 304.

“Україна” — науковий літературно-публіцистичний журнал, який виходив у Києві в 1907 році — 97, 98, 184, 220, 306.

“Україна” — науковий українознавчий журнал, орган історичної секції ВУАН. Виходив у 1924-1932 роках як тримісячник. Продовжував традицію журналу “Україна”, що видавалася за участю М. Грушевського у 1914 та 1917 роках (у 1915-1916 роках було видано в Москві 2 випуски під назвою “Український науковий збірник”) — 265, 281.

Українка Леся — див. Косач-Квітка Лариса Петрівна.

Українська господарська академія — українська вища технічна школа в Подєбрах (Чехо-Словаччина). Заснована 1922 року Українським Громадським Комітетом у Празі на чолі з М.Шаповалом при фінансовій допомозі Міністерства закордонних справ Чехо-Словаччини. Мала 3 факультети: агрономічно-лісовий, інженерний, економічно-кооперативний. Діяла до 1935 року — 254, 257, 258, 260, 262, 348.

“Українське літературознавство” — 305.

Українське наукове товариство у Києві (УНТ) — об'єднання науковців, що мало на меті сприяти розробці і популяризації різних галузей наук українською мовою. Засноване 1907 року. В 1921 році увійшло до складу АН УРСР — 179, 182, 193, 226, 274.

Український високий педагогічний інститут ім.Драгоманова (УВПІ) — офіційно був відкритий з ініціативи Українського громадського комітету в Празі 7 липня 1923 року як вищий педагогічний заклад із дво-, три-, а згодом чотирірічним курсом навчання. Остаточно Інститут сформувався у 1926-1927 роках, проіснував до 1933 року. УВПІ мав три відділи: літературно-історичний, математично-природничий, музично-педагогічний — 249, 256-260, 262, 348.

Український вільний університет — перша вища школа української еміграції за кордоном. Заснований у Відні 17 січня 1921 року з ініціативи віденського союзу журналістів та письменників на чолі з В.Кушніром та О.Олесем, у жовтні 1921 року переведений до Праги. Мав філософський та правничий факультети. Серед професорського складу УВУ були відомі вчені: О.Андрієвський, Д.Аntonович, В.Біднов, Л.Білецький, Д.Дорошенко, О.Колесса, В.Кубійович, З.Кузеля, О.Лотоцький, Д.Чижевський, О.Шульгін, С.Шелухін та ін. Після другої світової війни УВУ відновив свою діяльність у Мюнхені, яка триває і до сьогодні — 255, 348.

Український громадський видавничий фонд — існував у Празі в 1923-1932 роках і був найбільшою українською фінансово-видавничою організацією. За його допомогою друкувалися наукові праці, підручники, художні твори — 348.

Український громадський комітет — громадська і допомогова організація, заснована влітку 1921 року в Празі заходами М.Шапovalа. УГК проводив організаційну і допоміжну роботу. Спочатку УГК охоплював усіх українських емігрантів, згодом через політичні й ідеологічні розходження — лише частину. Головою Комітету був М.Шаповал, діяльними членами — Н.Григорій, М.Галаган — 348.

“Український історик” — журнал історії й українознавства. Орган Українського історичного товариства (США). Виходить з 1963 року, головний редактор Любомир Винар — 290-294.

Український соціологічний інститут — заснований М.Грушевським та іншими діяльними членами УПСР у Відні восени 1919 року. З 1921 року мав виклади з суспільних наук. Видав 8 томів праць, брак коштів зробив неможливим подальші видання. З переїздом М.Грушевського та П.Христюка до України 1924 року УСІ перестав існувати — 248.

“Українсько-руська видавничча спілка” — громадська видавнича організація, заснована у Львові 1898 року за участю М.Грушевського та І.Франка для видання та популяризації кращих творів світової літератури і поширення передових суспільних і наукових поглядів. Існувала до 1917 року, здійснила понад 300 видань — 48, 85, 100, 102, 123, 131, 138, 148, 149, 173, 176, 179, 193, 225, 289, 308, 309, 316, 319.

Успенський Гліб Іванович (1843-1902) — російський письменник — 39, 287.

Устиянович Корнило Миколайович (1839-1903) — український художник і письменник — 130.

“Учёные записки Юрьевского университета” — науковий квартальник, виходив у 1902-1916 роках — 143, 144, 146, 147, 150.

“Учитель” — журнал для вчителів Галичини. Видавало “Українське педагогічне товариство” у Львові в 1889-1914 роках — 46.

Фабрикант — 187.

Федорченко Іван — український письменник — 97.

Федюшка Микола Осипович (псевд. Євшан та ін.; 1889-1919) — український літературний критик — 102, 223-227, 340-342.

Федъкович Осип-Юрій Адальбертович (1834-1888) — український письменник, громадський діяч — 66, 132, 319.

Фельдман Вільгельм (1868-1919) — польський історик літератури, критик, письменник і видавець — 97.

Фет (Шеншин) Афанасій Афанасійович (1820-1892) — російський поет — 253.

Филипович Павло Петрович (1891-1937) — український поет, перекладач, літературознавець. Належав до групи неокласиків (М.Зеров, М.Рильський, М.Драй-Хара, О.Бургардт та ін.). Професор ІНО, секретар історико-літературного товариства при ВУАН, співробітник Постійної комісії для видань новітнього українського письменства. Репресований 1935 року. Загинув на Соловках — 220, 266, 352.

“Филологические записки” — російський науковий журнал, виходив у Воронежі в 1860, 1862, 1864-1917 роках — 143, 146, 150.

Філенко — 150.

Філіпов — 167.

Флоринський Тимофій (1854-1919) — професор-славіст Київського університету, один з чільних теоретиків-українофобів. Голова Київського цензурного комітету — 167.

Фоміна — 149.

Фотій — 182.

Фофанов Костянтин Михайлович (1862-1911) — російський письменник — 253.

Франко Іван Якович (1856-1916) — великий український письменник, вчений, громадський діяч — 47, 57, 58, 64-67, 69, 71, 76-103, 106, 107, 110-119, 121, 122, 131, 147-149, 153, 154, 158, 167, 193, 207, 210, 224-226, 253, 263, 290, 292, 293, 296-314, 317, 324, 329, 341.

Франко-Ключко Ганна Іванівна (1892-1988) — дочка І.Франка — 92, 193, 304.

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (1595-1657) — гетьман України, видатний державний діяч і полководець — 286, 318.

Хмельницький Юрій Богданович (1641-1685) — гетьман України, молодший син Б.Хмельницького — 286.

Холодний І.І. — 245.

Хоткевич Гнат Мартинович (1877-1938) — український письменник, артист і мистецтвознавець — 204, 314.

“Христианское чтение” — щомісячник, виходив у Санкт-Петербурзі в 1821-1917 роках — 146, 151.

Христюк Павло Оникієвич (1890-1941) — політичний діяч, публіцист, історик. Член УПСР, генеральний секретар секретаріату Центральної Ради, міністр внутрішніх справ в уряді В.Голубовича. На еміграції у Відні в 1920-1924 роках співробітник часопису “Борітесь — поборете!” та Українського соціологічного інституту. 1923 року повернувся в Україну. 1931 року арештований у справі Українського національного центру, засланий до концтабору, де й помер. Реабілітований 1989 року, як і всі інші особи, яким інкримінувалась участь в УНЦ — 242, 247, 248, 260, 346.

Центральний державний історичний архів України (ЦДІА) — 285, 287-289, 323, 328-329, 353.

Чайковський Андрій Якович (1857-1935) — український письменник — 70, 103, 118, 311.

Чайченко — див. Грінченко Борис Дмитрович.

Чапельський Іван (1850-1919) — греко-католицький священик, громадський діяч і педагог — 60.

“Час” — одне з найбільших і найактивніших українських видавництв у Києві 1908-1920 років. Засновники: В.Королів-Старий, М.Синицький, П.Петрушевський. Видавництво мало власну друкарню й книгарню — 192, 231.

“Часопис правника” — правничий журнал, виходив у Львові з 1889 року неперіодично; з 1893 року видавався Правникою комісією історико-філософської секції НТШ (10 випусків). З 1900 року тематику журналу поширино, виходив під назвою “Часопис правника і економічна” (до 1906 року — 9 випусків і 1 у 1912 році) — 67.

Чекин А. — див. Яроцький Василь.

“Червоний шлях” — український громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячник. Виходив у 1923-1936 роках у Харкові — 249, 253, 347.

Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876-1940) — український письменник — 188, 225-227.

Чернігівець — див. Вербицький Микола Андрійович.

Чернявський Микола Федорович (1868-1948) — поет, педагог, громадський діяч — 179, 227, 342.

Чехов Антон Павлович (1860-1904) — російський письменник — 84, 85, 117, 123, 301, 314, 316.

Чечель Микола Фролович (1891-1937) — член ЦК УПСР, секретар Центральної Ради. У 1920 році емігрував до Відня. 1924 року повернувся в Україну, працював у Харкові в Українському науково-технологічному товаристві й Держплані. Засуджений у сфабрикованій справі Українського національного центру — 233, 236, 249, 266.

Чикаленко Євген Харлампієвич (1861-1929) — український громадсько-культурний діяч, видавець, меценат, землевласник — 97, 148, 149, 159, 164, 176, 180, 181, 191-193, 208, 211, 291, 323, 326.

Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна (1884-1964) — журналістка, перекладач, діячка жіночого руху — 226.

Чумов — 116.

Чупринка Григорій Оврамович (1879-1921) — український поет, співробітник місячника “Дзвін” — 233.

Шамрай (Грушевська) Анна Сергіївна (1880-1943) — історик і перекладач, сестра Михайла і Олександра Грушевських. Науковий співробітник ВУАН — 171-175, 178, 181, 243, 245, 246, 252, 265, 345.

Шамрай Сергій Вікторович (1900-1939) — син сестри М.Грушевського Анни. Історик, досліджував селянські рухи в Україні XIX століття. Заарештований 1933 року, був ув'язнений до 1936 року, другий арешт — 1937 року. Помер у виправно-трудовому таборі — 265.

Шанявський Клеменс (псевд. Юноша К.; 1849-1898) — польський прозаїк — 107.

Шаповал Микита Юхимович (псевд. М.Сріблянський; 1883-1932) — публіцист і поет, видавець журналу “Українська хата”, член ЦК УПСР, міністр пошти і телеграфу УНР у 1918 році, земельних справ за Директорії. Голова Українського громадського комітету в Празі, співзасновник і голова Українського соціологічного інституту в Празі — 242, 244, 257, 258, 260, 265.

Шапран Марко — двірник у київському домі Грушевських — 172, 173, 178.

Шараневич Ізидор Іванович (1829-1901) — український історик “московільського” напряму, професор Львівського університету. Очолював Ставропігійський інститут — клерикальну культурно-освітню установу в Галичині, яка виникла на базі колишнього Ставро-Пігійського (Успенського) братства — 82, 299.

Шевченко Тарас Григорович (1814-1861) — великий український народний поет, мислитель, художник. Основоположник нової української літератури — 29, 36, 46, 56, 58-63, 65-68, 70, 113, 169, 191, 193, 287, 290-292, 297, 300, 312, 333, 343.

Шейковський Каленик Васильович (1835-1903) — український педагог, філолог, етнограф — 78, 297.

Шекспір Уельям (1564-1616) — великий англійський поет, один з найбільших драматургів світу — 110, 116, 310.

Шелгунов Микола Васильович (1824-1891) — російський громадський діяч, літературний критик, публіцист — 272.

Шенрок Володимир Іванович (1853-1910) — російський історик літератури — 127, 317.

Школиченко — див. Кононенко Мусій.

Шмурло — 147, 148.

Шніцлер Артур (1862-1931) — австрійський письменник — 226, 342.

Шраг Микола Ілліч (1894-1970) — економіст, політичний діяч. Активний діяч УПСР. Заступник Голови Центральної Ради. В еміграції у Відні був співробітником журналу “Борітесь — поборете!”. У 1923 році повернувся в Україну. Репресований. З 1966 року — професор Львівського політехнічного інституту — 244, 256, 266, 326.

Штернберг Василь Іванович (1818-1845) — художник. Один з найближчих друзів Т.Шевченка. Намалював олівцем кілька портретів поета — 70.

Штефан Іван — член Закордонної Делегації УПСР. У 1920 році — міністр пошти і телеграфу УНР — 241.

Шульгин В. — 177.

Шульгин Яків Миколайович (1851-1911) — український історик, педагог та громадський діяч. Співробітник "Киевской старины" — 58, 67, 291.

Шумило — 54.

Шумлянський — 82, 299.

Шумський Олександр Якович (1890-1946) — український політичний діяч. Член УПСР, член Центральної Ради. Потім — член Комуністичної партії. Посол УРСР у Варшаві; в 1924 році — нарком освіти УРСР, у 1926 році усунений з посади "за націоналістичний ухил" — 237.

Шухевич Володимир Осипович (1850-1915) — український етнограф, фольклорист та культурно-громадський діяч — 86, 88, 279, 301.

Щепкін Михайло Семенович (1788-1863) — великий російський та український актор. Близький товариш Т.Шевченка — 70.

Щербатов Н.Б. (1868 — рік см. невід.) — російський князь, крупний поміщик. У 1915 році був міністром внутрішніх справ Росії — 169.

Щоголів Яків Іванович (1823-1898) — український поет — 118, 253, 314.

Шурат Василь Григорович (1871-1948) — український літературознавець, фольклорист, поет. З 1929 року — академік АН УРСР — 111, 113, 311.

Ю.А. — 167.

Юлій Цезар (100-44 до н.е.) — державний діяч, полководець, письменник та оратор стародавнього Риму.

Юноша К. — див. Шанявський Клеменс.

Юрик Степан (1868-1937) — галицький політичний і громадський діяч, греко-католицький священик — 60.

Юрій II — див. Тройденович Юрій-Болеслав.

Юркевич Йосип (1855-1910) — громадський діяч, лікар, співробітник ЛНВ та інших часописів — 97, 98.

Яблоновський Олександр Валер'ян (1829-1913) — польський історик — 226.

Ягич Ватрослав (1838-1923) — видатний хорватський філолог-славіст, редактор журналу "Archiv für slawische Philologie". Академік АН в Загребі (з 1866), Петербурзької АН (з 1880 р.) та ряду інших академій — 64, 92, 303.

Як.Ан. — 190.

Якобовський Людвіг (1867-1900) — німецький письменник — 116, 118, 119, 313.

Якубович Петро Пилипович (псевд. Мельшин Л.; 1860-1911) — російський поет, письменник; народоволець — 93, 304.

Яросевич Роман (1862-1938) — громадсько-культурний діяч в Галичині — 62, 67.

Яроцький Василь (псевд. Чекин А.) — 226.

Ярошинська Євгенія Іванівна (1868-1904) — українська письменниця, педагог, громадський діяч — 103.

Ясенчик Мар'ян — див. Карчевський Вацлав.

Ясинський — 67.

Яцків Михайло Юрійович (1873-1961) — український письменник — 87, 188, 302.

“Archiv für slavische Philologie” — перший міжнародний славістичний журнал, виходив у Берліні в 1875-1920 роках. Засновник — В. Ягич — 82, 280, 303.

“Ateneum” — польський часопис, присвячений питанням літературної критики. Виходив у Варшаві в 1876-1901 роках — 107.

“Beilage zur Allgemeinen Zeitung” — науковий додаток до щоденної німецької газети “Allgemeinen Zeitung” — 83, 299.

“Biblioteka Warszawska” — літературно-науковий місячник. Виходив у 1841-1914 роках — 107.

Dembinski-Kreer — 82.

Conybeare F. — 81.

“Časopis Musea Království Českého” — 295.

“Český Lid” — етнографічний журнал, виходив у Празі у другій половині XIX століття — 284.

“Český Národopisní Věstník” — 284.

Ignotus — див. Джиджора Іван Миколайович.

“Kurjer Lwowski” — польська щоденна газета, виходила у Львові в 1883-1926 роках — 64, 292.

“Kwartalnik Historyczny” — польський історичний журнал, заснований 1887 року Історичним товариством у Львові — 82.

Labrak — 65.

“L’Europe Orientale” — журнал-дводижневик, який виходив у Парижі французькою та англійською (“Eastern Europe”) мовами. Головний редактор — Федір Савченко. Досі вважалося, що журнал виходив з 1 вересня 1919 року до 16 січня 1920 року, але, судячи з листа до О. Кандиби від 14.03 1920 року, видання тривало довше. М. Грушевський брав участь у його організації і редакуванні — 233.

Pervolf — 280, 281.

“Przegląd Historyczny” — 271.

“Przegląd Narodowy” — 272.

“Przegląd Wszechpolski” — 64.

Rezek — 280.

Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu na rok 1866 — 291.

“Słowo Polskie” — польська газета, видавалася у Львові в 1895-1934 роках — 162.

“Žensky Svět” — 315.

“Życie” — програмове видання “Молодої Польщі” — літературно-мистецького модерністичного руху на рубежі XIX-XX століть. Виходило у Кракові в 1897-1900 роках — 107.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

---

1. Михайло Грушевський. Фото 1901 року — 5
2. Іван Нечуй-Левицький. Фотолистівка з фотографії 1890-х років — 27
3. Дмитро Маркович — 50
4. Олександр Кониський. Фото 1880-х років (ІЛ, ф.15, №200) — 53
5. Перша сторінка автографа листа М.Грушевського до О.Кониського (ІЛ, ф.77, №68) — 55
6. Перша сторінка листа до О.Кониського (автографи Михайла та Марії Грушевських; ф.77, №56) — 59
7. Іван Белей. Фото 1880-х років. (З колекції проф.Ф.Погребенника) — 72
8. Листівка до Івана Белея (автограф М.Грушевського; ІЛ, ф.100, №1500) — 73, 74
9. Іван Франко (ІЛ, ф.74, №172, од.66) — 76
10. Автограф листа М.Грушевського до І.Франка (ІЛ, ф.3, №1637, с.59) — 77
11. Художня листівка до Івана Франка (автограф М.Грушевського; ІЛ, ф.3, №1637, с.77) — 90
12. Художня листівка до Івана Франка (автограф М.Грушевського; ІЛ, ф.3, №1637, с.81) — 91
13. Перша сторінка автографа листа М.Грушевського до І.Франка (ІЛ, ф.3, №1637, с.125) — 94
14. Західноукраїнські діячі культури. Фото 1898 року. (З колекції проф. Ф.Погребенника) — 103
15. Автограф листа М.Грушевського до товариства "Зоря" (ІЛ, ф.100, №1502) — 104-105
16. Осип Маковей. Фото 1908 року (ІЛ, ф.59, №2569) — 109
17. Автограф листа М.Грушевського до О.Маковея (ІЛ, ф.59, №916) — 120
18. Автограф листа М.Грушевського до О.Маковея (ІЛ, ф.59, №879) — 124
19. Кесар Біліловський — 133
20. Перша сторінка листа М.Грушевського до К.Біліловського (автограф Марії Грушевської, приписка Данила Мордовця; ІЛ, ф.72, №26) — 134
21. Іван Пулуй. Фото 1905 року (ІЛ, ф.60, №368) — 133
22. Перша сторінка автографа листа М.Грушевського до І.Пулоя (ІЛ, ф.60, №143) — 139
23. Сергій Єфремов (ІЛ, ф.74, №172, од.118) — 141
24. Автограф листа М.Грушевського до С.Єфремова (ІЛ, ф.120, №523) — 144
25. Перша сторінка листа М.Грушевського до Твардовського (автограф Марії Грушевської; ІЛ, ф.100, №1504) — 196
26. Кость Паньківський. З групового фото 1898 року. (З колекції проф. Ф.Погребенника) — 199
27. Остання сторінка листа М.Грушевського до К.Паньківського (автограф Марії Грушевської, дописка та шідпис — М.Грушевського; ІЛ, ф.81, №109) — 200

28. Теофіл Грушкевич. З групового фото. (З колекції проф. Ф.Погребенника) — 202
29. Василь Доманицький. Фото 1906 року (ІЛ, ф.47, №1040) — 203
30. Перша сторінка автографа листа М.Грушевського до В.Доманицького (ІЛ, ф.47, №143) — 204
31. Ольга Кобилянська. Фото 1911 року (ІЛ, ф.2, №1178) — 213
32. Автограф листа М.Грушевського до О.Кобилянської (ІЛ, ф.14, №1090)
- 215
33. Іван Джиджора — 218
34. Автограф листа М.Грушевського до І.Джиджори (ІЛ, ф.122, №7) — 219
35. Олександр Кандиба (Олесь). Фото 1920-х років (ІЛ, ф.114, №200) — 221
36. Перша сторінка автографа листа М.Грушевського до О.Кандиби (ІЛ, ф.114, №16/2) — 234
37. Листівка до О.Назарійва (автограф М.Грушевського; ІЛ, ф.131, №65)
- 271, 272
38. Михайло Лобач-Жученко. Фото 1900-х років (ІЛ, ф.4, №336) — 273
39. Панас Рудченко (Мирний). Фото 1913 року (ІЛ, ф.5, №1195) — 275
40. Автограф листа М.Грушевського до Панаса Рудченка (ІЛ, ф.5, №554)
- 276
41. Їржі Полівка — 277
42. Ксерокопія авторизованого машинопису листа М.Грушевського до Їржі Полівки (ІЛ, ф.122, №30, арк.12) — 282

ЗМІСТ

	стор. текстів	стор. комент.
Любомир Винар. Епістолярні джерела		
грушевськознавства. Передмова	7	
<i>Lubomyr Wynar. Editor's Foreword</i>	12	
Микола Жулинський. Грушевськознавство:		
нарощування джерелознавчого потенціалу	14	
Галина Бурлака. Голоси історії	16	
Подяка	25	
Листи до Івана Нечуя-Левицького	27	285
Листи до Дмитра Марковича	50	289
Листи до Олександра Кониського	53	289
Листи до Івана Белєя	72	295
Листи до Івана Франка	76	296
Листи до різних установ	103	309
Листи до Осипа Маковея	109	310
Лист до Кесаря Білиловського	133	320
Листи до Івана Пуллюя	137	320
Листи до Сергія Єфремова	141	321
Листи до декана Львівського університету		
Твардовського	195	334
Лист до Костя Паньківського	199	334
Лист до Теофіла Грушевича	202	334
Листи до Василя Доманицького	203	334
Листи до Ольги Кобилянської	213	338
Лист до Івана Джиджори	218	339
Листи до Олександра Кандиби (Олеся)	221	339
Листи до Олекси Назарійва	270	352
Лист до Михайла Лобача-Жученка	273	353
Лист до Панаса Рудченка (Мирного)	275	353
Листи до Їржі Полівки	277	353
Коментар	285	
Хронологічний покажчик	355	
Анотований покажчик імен та назв	365	
Перелік ілюстрацій	397	